

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

**САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ**

№1(150)/ 2025

**1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года**

**Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год**

Астана, 2025
Astana, 2025

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жолдыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М. Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф. ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖБМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш. ф.ғ.д., профессор, PFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж. ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті инициативасы, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А. д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор Ph.D, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю. с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н. Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С. Ph.D, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М. Ph.D, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б. Ph.D, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Толипов Ф. с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н. с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е. с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,

PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M. Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh. Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J. Ph.D, Associate Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A. Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A. Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M. Ph.D, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B. Ph.D., Leading Researcher at the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Tolipov F. Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N. Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E. Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National

University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жоддыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

- Абжаппарова Б.Ж.** д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М. Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б. к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф. д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
- Далелхан А.** Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш. д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж. к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
- Кусаинова А.М.** Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А. д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
- Клара Шандор** Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М. к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л. к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А. д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А. к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю. к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Оспанова А.Н.** Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С. PhD, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Рамакрушна Прадхан** Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М. PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
- Токтаров Е.Б.** Ph.D., ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Толипов Ф. к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н. к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
- Чеботарев А.Е.** к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г. д.ф.н, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембаев Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№1(150)/2025

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР / POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Насимов М.Ө.</i> Ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейліктің саяси ғылымдардағы түсіндірмелері.....	
<i>Насимов М.О.</i> Интерпретация нации и этноса, национальной и этнической идентичности в политических науках.....	
<i>Nassimov M.O.</i> Interpretation of nation and ethnos, national and ethnic identity in political sciences.....	9
<i>Гаипов З.С.</i> Жаңғыру жағдайындағы қазақстандықтардың саяси сәйкестігі.....	
<i>Гаипов З.С.</i> Политическая идентификация казахстанцев в условиях модернизации.....	
<i>Gaipov Z.S.</i> The political identification of Kazakhstani people in the context of modernization	32
<i>Супыалдияров И.Х., Алиева С.К., Супыалдиярова Д.С.</i> Ұқсас мүдделер және әр түрлі стратегиялар: Орталық Азиядағы Қытай мен Ресейдің алатын орны бойынша салыстырмалы талдау.....	
<i>Супыалдияров И.Х., Алиева С.К., Супыалдиярова Д.С.</i> Совпадающие интересы, расходящиеся стратегии: сравнительный анализ присутствия Китая и России в Центральной Азии.....	
<i>Supyaldiyarov I.Kh., Aliyeva S.K., Supyaldiyarova D.S. Converging</i> Interests, Diverging Strategies: A Comparative Analysis of China and Russia's Presence in Central Asia.....	46
<i>Жұмашов Е.Ә., Пұсырманов Н.С.</i> Ауылдық кеңестің ауыл әкімдігіне трансформациясы: ретроспективті талдау.....	
<i>Жұмашов Е.А., Пусырманов Н.С.</i> Трансформация сельсовета в сельский акимат: ретроспективный анализ.....	
<i>Zhumashov Ya., Pussyrmanov N.S.</i> Transformation of the selsoviet into the village akimat: a retrospective analysis.....	63
<i>Қайырбек М.Ә., Габдулина Б.А., Токтомушев К.М.</i> Ұлттық интеллигенцияның идеологияға ықпалы.....	
<i>Кайырбек М.А., Габдулина Б.А., Токтомушев К.М.</i> Влияние национальной интеллигенции на идеологию.....	
<i>Kaiyrbek M.A., Gabdulina B.A., Toktomushev K.M.</i> The impact of national intelligentsia to ideology.....	77
<i>Бюлегенова Б.Б., Шакеева Б.Р., Корганова С.С.</i> Оңтүстік Кореядағы ТМД елдерінен келген этникалық кәрістерді қоғамға интеграциялау тәжірибесі.....	
<i>Бюлегенова Б.Б., Шакеева Б.Р., Корганова С.С.</i> Проблема интеграции репатриантов в общество из стран СНГ в Южной Корее.....	
<i>Vyulegenova B.B., Shakeeva B.R., Korganova S.S.</i> The problem of integration of repatriates into society from the CIS countries in South Korea.....	92

<i>Дюсембекова М.К., Примбетов Д.С., Расилхан А.</i> Заманауи биотерроризм мәселесін шешуде киберқауіпсіздік шараларын қолдану тиімділігі.....	
<i>Дюсембекова М.К., Примбетов Д.С., Расилхан А.</i> Эффективность применения мер кибербезопасности при решении проблемы современного биотерроризма.....	
<i>Dyussembekova M.K., Primbetov D.S., Rassylkhan A.</i> Effectiveness of the use of cybersecurity measures in solving the problem of modern bioterrorism.....	105

АЙМАҚТАНУ / REGIONAL STUDIES / РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Туртугулова Д.М., Сейлхан Б., Әкімова Ж.Б.</i> Қазақстан АҚШ пен Қытай арасындағы қарама-қайшылықта Орталық Азиядағы тартымды орталық ретінде.....	
<i>Туртугулова Д.М., Сейлхан Б., Акімова Ж.Б.</i> Казахстан как центр притяжения в Центральной Азии в противостоянии США и Китая.....	
<i>Turtugulova D.M., Seilkhan B., Akimova Zh.B.</i> Kazakhstan as a Center of Gravity in Central Asia in the Clash between the USA and China.....	120

<i>Быков И.А.</i> Еуразиялық экономикалық одақтағы Ресейдің жұмсақ күшіне қатысты мәселелер.....	
<i>Быков И.А.</i> Вызовы мягкой силе России в странах Евразийского экономического союза	
<i>Bykov I.A.</i> Challenges to the Russia's Soft Power in the Eurasian Economic Union.....	135

<i>Губайдуллина М.Ш., Паузова А.</i> Орталық Азия туралы зерттеу өрісіндегі Қазақстанға қатысты Ресейдің «жұмсақ күш» саясаты.....	
<i>Губайдуллина М.Ш., Паузова А.</i> Политика «мягкой силы» России в отношении Казахстана в области исследований Центральной Азии.....	
<i>Gubaidullina M.Sh., Paizova A.</i> Russia's "soft power" policy towards Kazakhstan in the research field on Central Asia.....	145

<i>Садықова Р., Қадырбеков А.</i> БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің халықаралық терроризмге қатысты қарарларының құқықтық аспектілері.....	
<i>Садықова Р., Қадырбеков А.</i> Правовые аспекты резолюций Совета Безопасности ООН по международному терроризму.....	
<i>Sadykova R., Kadyrbekov A.</i> Legal Aspects of UNSC Resolutions on International Terrorism	160

<i>Дмитриева А.С., Оспанова А.Н., Жолдасбекова А.Н.</i> Теріс ақпараттың шиеленісті үдете түсудегі рөлі және Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсері.....	
<i>Дмитриева А.С., Оспанова А.Н., Жолдасбекова А.Н.</i> Роль информационных вбросов в эскалации напряженности и их воздействие на политическую стабильность Казахстана	
<i>Dmitriyeva A.S., Ospanova A.N., Zholdasbekova A.N.</i> The role of information propaganda in the escalation of tensions and their impact on the political stability of Kazakhstan.....	171

<i>Жұмағалиқызы Г., Муканов М.Р., Тайшанова С.Т.</i> Түркияда тарихи жадының қалыптасуының негізгі кезеңдері.....	
<i>Жұмағалиқызы Г., Муканов М.Р., Тайшанова С.Т.</i> Основные этапы становления исторической памяти в Турции.....	
<i>Zhumagalikyzu G., Mukanov M.R., Taishanova S.T.</i> The main stages of the formation of historical memory in Turkey.....	185

ШЫҒЫСТАНУ / ORIENTAL STUDIES / ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

<i>Сырымова М.К., Әлібекұлы А.</i> «Қызыл сарайдағы түс» романы және оның зерттелуі....	
<i>Сырымова М.К., Алібекұлы А.</i> Роман «Сон в красном тереме» и его изучение.....	
<i>Syrumova M.K., Alibekuly A.</i> The novel "Dream of the Red Chamber" and its studies.....	196

Кожсабекова Р.С., Мустафаева А.А. Ахмед Шауқи поэзиясындағы «сағыныш» концептісі
Кожсабекова Р.С., Мустафаева А.А. Концепт «ностальгия» в поэзии Ахмеда Шауки.....
Kozhabekova R.S., Mustafayeva A.A. The concept of "nostalgia" in the poetry of Ahmed Shawki 209

Мухамедгалиева А.К., Абжаппарова Б.Ж. Спорт дипломатияның тілі ретінде: жарыстарды өткізу арқылы байланыстарды нығайту.....
Мухамедгалиева А.К., Абжаппарова Б.Ж. Спорт как язык дипломатии: укрепление связей путем проведения соревнований.....
Mukhamedgaliyeva A.K., Abzhapparova B.Zh. Sport as the language of diplomacy: strengthening ties through competitions..... 221

Дауен Д.Б., Искакова З.У. «Ашықтық және реформалау» саясатынан кейінгі Қытайдың мәдени бастамалары.....
Дауен Д.Б., Искакова З.У. Культурные инициативы Китая после политики «Открытости и реформы».....
Dauyen D.B., Iskakova Z.U. China's Cultural Initiatives after the Policy of "Opening up and Reform"..... 232

Кенжалин Қ.К., Шалғынбай Н.Қ. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінің лексикалық ерекшеліктері.....
Кенжалин Қ.К., Шалғынбай Н.Қ. Лексические особенности памятника «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали».....
Kenzhalin K.K., Shalgynbay N.K. The Lexical Features of the monument «Kitabi-i intermu-i Terzhuman-i Turki ve ajemi ve mugali»..... 243

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Милованова Н.В., Ескеева М.Қ. Метонимдердің паремиялық мағынаның дамуына әсері.....
Милованова Н.В., Ескеева М.К. Влияние метонимов на развитие паремической семантики
Milovanova N.V., Yeskeyeva M.K. The influence of metonyms on the development of paremic semantics..... 253

Серікқазықызы А., Авакова Р.А. Армян-қыпшақ тіліндегі мақал-мәтелдер: семантикалық-құрылымдық талдау.....
Серикказықызы А., Авакова Р.А. Пословицы и поговорки на армяно-кипчакском языке: семантико-структурный анализ.....
Serikkazykyzy A., Avakova R.A. Proverbs and Sayings in the Armenian-Kypchak Language: Semantic-Structural Analysis..... 265

Артықбаев Ж.О., Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстау аймағындағы көне түркілік топонимдер
Артықбаев Ж.О., Нұрдаулетова Б.И. Древнетюркские топонимы Мангыстауского региона.....
Artykbayev Zh.O., Nurdauletova B.I. Ancient Turkic toponyms of the Mangystau region..... 276

Қосыбаев М.М., Әділов М.Е. «Диуани лұғат ит-түрк» ескерткішінде қыпшақша деп берілген тілдік элементтердің қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі.....
Косыбаев М.М., Адиллов М.Е. Отражение в современном казахском языке языковых элементов, обозначенных как кыпчакские в памятнике «Дивани лугат ит-тюрк».....
Kossybayev M.M., Adilov M.E. Reflection in the modern Kazakh language of linguistic elements designated as Kypchak in the monument «Divani lugat it-turk»..... 288

Жалелов Д.С., Арслан М. Доспамбет жырау мен қайықшы Құл Мұстафа шығармашылығындағы үндестік.....	
Жалелов Д.С., Арслан М. Гармоничность произведений Доспамбет жырау и лодочника Кул Мустафы.....	
Zhalelov D.S., Arslan M. The harmony of the works of Dospambet Zhyrau and the Boatman Kul Mustafa.....	302
Мужигова Г.М., Сейсенбиева Э.С., Ергубекова Ж.С. Түрік ертегілеріндегі кенже ұлдың дәріптелу ерекшелігі.....	
Мужигова Г.М., Сейсенбиева Э.С., Ергубекова Ж.С. Особенности прославления млад-шего сына в турецких сказках.....	
Muzhigova G.M., Seisenbieva E.S., Ergubekova J.S. Features of the glorification of the youngest son in Turkish fairy tales.....	315

ХҒТАР 11.01.33
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-9-31>

Ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейліктің саяси ғылымдардағы түсіндірмелері

М.Ө. Насимов

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: nasimov_m@mail.ru)

Аңдатпа. Саяси ғылымдарда ұлт, этнос, ұлттық бірегейлік және этникалық бірегейлікті түсіндіру күрделі және көп қырлы зерттеу саласы болып табылады. Осы саланың ғалымдары бұл ұғымдарды саяси, мәдени, тарихи және әлеуметтік қырларын қарастыра отырып, түрлі тұрғыдан талдайды. Саяси ғылымдарда аталмыш ұғымдарды түсіндіру көбінесе нақты зерттеу контексті және мақсаттарына байланысты. Зерттеушілер ұлттар мен этностардың қалай анықталатынын, ұлттық және этникалық бірегейліктің қалай қалыптасып, сақталатынын және осы бірегейлік саяси мінез-құлық, институттар мен саясатқа қалай әсер ететінін зерттейді. Ұлт пен этносты зерттеу түрлі қоғамдағы саяси динамика, басқару және қақтығыстарды шешуді түсіну үшін маңызды. Бұл мақаланың басты мақсатына аталмыш төрт ұғымды анықтайтын тұжырымдарды саясаттанулық тұрғыда жүйелеу жатады. Мақсатты жүзеге асыру үшін ұғымдар мәнін дәйектеу арқылы сыни талдау міндеттерін қойдық. Ең алдымен зерттеу нысанына ілінген ұғымдардың саяси ойлар тарихында қалыптасқан түсініктерге мән бердік. Әр ұғымның негізгі сипаттамаларына тоқталып, өзара айырмашылықтарын анықтадық. Мақалада зерттеліп отырған ұғымдардың ғалымдар арасында келісілген анықтамасы жоқ екендігі дәйектелді. Зерттеушілер әлемде болып жатқан оқиғаларды дұрыс түсіндіргісі келсе, саяси-әлеуметтік көзқарастар аясында берілген түсіндірмелердің мағыналық айырмашылықтарын ескеруі қажет деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: ұлт, этнос, ұлттық бірегейлік, этникалық бірегейлік, саясат, тиістілік, мәдениет.

Кіріспе

Қазіргі саяси ғылымдардағы терминологияда тұжырымдамалық белгісіздік қалыптаспауы қажет. Саяси ғылымдардағы көптеген терминдердің мағынасын ажырататын ғылыми жұмыстарды жалғастырудың маңыздылығы жоғары. «Ұлт», «этнос», «ұлттық бірегейлік» және «этникалық бірегейлік» ұғымдары өте күрделі және түрлі түсіндірмелерге ие. Бұл түсіндірмелер көп жағдайда әлеуметтік-саяси, тарихи және мәдени талдауларымен ерекшеленеді. Сондықтан осы зерттеу жұмысында саяси ғылымдардағы түсіндірмелері сипатталатын іргелі ұғымдарды жүйелеуге тырысамыз.

«Ұлт» әдетте, ортақ тарихи, мәдени, тілдік және діни сипаттағы ортақ адамдар тобы ретінде түсініледі. Ұлт қазіргі әлемдегі саяси биліктің ең маңызды құралы болып табылады. Ұғым ұлттық мемлекеттердің қалыптасуымен байланысты және халық пен кеңістікті бөлудегі ұлттық масштабты анықтауға көмектеседі. Ұлт мәдениет, саяси қағидалар және символдық мағынаға негізделген түрлі концептуалды және кеңістік жағынан шектелген құрылым [1, 221-228 бб.]. Дегенмен, ұлт ұғымы азаматтық пен этникалық ортақ мәдени байланыстарға негізделген қағидаларға сәйкес келуі ықтимал. Азаматтық қағидаларға сәйкес қоғам мүшелері белгілі бір географиялық аймақтағы саяси адалдық пен ортақ құндылықтар арқылы бірігеді. Ал этникалық қағидаларда ұлтқа қатысты сұрақтар жалпы мәдени ерекшеліктер мен шығу тегіне назар аударады. Демек, «ұлт» анықтамасы оның жаң-жақтылығы мен ерекшеліктеріне байланысты түрлі дауларға әкелуі мүмкін.

«Этнос» көп жағдайда «этникалық топ» түсінігінің синонимі ретінде қолданылып, тіл, дәстүр, дін және тарихи тәжірибе секілді мәдени қасиеттерді ортақтастыратын адамдар қауымдастығын білдіреді. «Халық» деген мағынаны білдіретін гректің «ethnos» сөзі жалпы мағынада адамдар шоғырларының бір-бірінен материалдық мәдениеті, тілі, діні, моральдық идеялары мен әлеуметтік институттарының ерекшеліктерін білдіреді [2, 4862-4865 бб.]. Сонымен қатар «этнос» термині этникалық шеңберден тыс терең мәдени және тарихи байланыстарды да білдіруі мүмкін. Бұл ортақ бірегейлік пен тиесілік сезімін қамтиды.

«Ұлттық бірегейлік» адамның белгілі бір ұлтқа қатыстылығын және сәйкестендіру сезімін білдіреді. Ұғым ортақ мәдени құндылықтар, тарих, рәміздер және дәстүрлерді қамтиды. Ұлттық бірегейлік болмыс арқылы шектеулі, маңызды құбылыстарды анықтайды. Болмыс азаматтық тұрғысынан алғанда тиістілікпен тығыз байланысты. Ұлттық бірегейліктің тағы бір аспектісі ретінде мәдени біртектілік, өз мәдениетіне, ұлтына және отандастарымен ортақ ата-тегіне деген мақтаныш сезімін атай аламыз. Өз ұлтын анықтауда ұлттық нанымдар мен құндылықтар маңызды болып табылады және бұл сенімдер мен құндылықтарды күнделікті тәжірибеге енгізеді [3, 171–172 бб.]. Ұлттық бірегейлікті тіл, тарихи мұралар, саяси құрылымдар және мәдени тәжірибелер секілді түрлі факторлар арқылы қалыптастыруға болады. Сонымен қатар ұлттық бірегейлік жаһандану, көші-қон және әлеуметтік динамика өзгерістеріне байланысты уақыт өте келе дами алады.

«Этникалық бірегейлік» адамның белгілі бір этникалық топпен сәйкестендіруін білдіреді. Этникалық бірегейлікке жеке сезім, жалпы мәдени дәстүрлер және ортақ

шығу тегі сезімі кіреді. Индивидтің жеке басы, этникалық топ мүшесі ретіндегі өзін-өзі сезінуін білдіретін этникалық бірегейлік динамикалық, көп өлшемді құрылым болып табылады. Этникалық бірегейлік уақыт өте келе мемлекеттің даму процесіне сәйкес өзгеріп отырады [2, 4821-4824 бб.]. Этникалық бірегейлік көп қырлы құбылыс болғандықтан, әр қоғамдағы жеке тиістілік этникалық топтардың құндылықтарын көрсетеді. Этникалық бірегейлікті қалыптастыру процесінің оңтайлы нәтижесі қоғам мүшелерінің этникалық ерекшеліктерін тұрақты және сенімді сезінуге қол жеткізумен байланысты. Осы тұста этникалық ерекшелік бірегейлік саясатында негізгі ұғым болып табылатынын айтқымыз келеді.

Ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейліктің саяси ғылымдардағы түсіндірмелерінің жан-жақтылығы көптеген мәселелерді айқындайды:

(1) өзгергіштік және гибридтілік – жаһандана түскен әлемде бірегейлік өзгермелі және гибридтілік қасиетін иеленеді, бұл дәстүрлі этникалық және ұлттық шекараларды анықтауды қиындатады;

(2) даулы сауалдар – ұлт пен этникалық тиістілік түсіндірмелері көп ұлтты және күрделі тарихы бар аймақтарда кейбір таластар тудыруы мүмкін;

(3) саяси манипуляциялау – ұлттық және этникалық бірегейлік түрлі мақсаттарға жету жолындағы саяси мақсаттар үшін манипуляциялануы мүмкін, бұл қақтығыстарға, оқшаулануға әкеледі;

(4) ықпалдастық пен үндестік – көп мәдениетті қоғамда этникалық бірегейлікті сақтау мен ұлттық бірлікті ілгерілету арасындағы тепе-теңдік осал болуы ықтимал. Ассимиляция саясаты этникалық бірегейлікке әсер етуі мүмкін;

(5) көші-қон және диаспора – көші-қон этникалық және ұлттық бірегейліктің шекаралар арқылы таралуына, бірегейлігі дамып келе жатқан трансұлттық қауымдастықтар құруға әкелуі мүмкін;

(6) жаһандану – байланыстардың кеңеюі азаматтардың жаһандық мәдени элементтерді қалыптастыру жолына ықпал жасауы мүмкін;

(7) мәдени әралуандылық – әлемнің көптеген елдерінде бірнеше этникалық топтар бірге өмір сүреді, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар, бұл біртұтас ұлттық бірегейлікті түсінуді қиындатады;

(8) ұрпақтардың алмасуы – жас ұрпақ өздерінің этникалық және ұлттық ерекшеліктерін алдыңғы ұрпаққа қарағанда басқаша түсінуі және қайта анықтауы мүмкін;

(9) қиылысу – бірегейлік көп қырлы түсінік және саясат, дін, әлеуметтік-экономикалық мәртебе секілді тағы да басқа факторлармен қиылысады, бұл ұғымды түсіндіруді қиындатады.

Бұл түсіндірмелердің тұрақтылығы төмен болғандықтан, аталмыш ұғымдар тарихи, әлеуметтік және мәдени контексте дамиды деуге негіз бар. Осы күрделілікті тану және түсіндірмелердің әралуандылығын қабылдау саяси ғылымдардың дамуы үшін өте маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Саяси ғылымдар саласындағы «ұлт», «этнос», «ұлттық бірегейлік» және «этникалық бірегейлік» ұғымдарын түсіндіру өзіне тән күрделілігі, тарихи, мәдени, әлеуметтік

және саяси факторлардың динамикалық өзара әрекеттесуіне байланысты мәселелерді тудырады. Аталмыш ұғымдар мемлекеттік құрылыс, саяси легитимдік, бірегейлік саясаты және халықаралық қатынастарға әсер ететіндіктен, бұл терминдерді дәл және контекстік тұрғыдан түсіну маңызды болып табылады. «Ұлт» және «этнос» ұғымдарының жалпы қабылданған анықтамаларының жоқтығы адамдар топтарын жіктеуде екіұштылыққа әкеледі. Ұлтқа немесе этникалық топқа қосудың шекаралары мен критерийлерін анықтау даулы болуы мүмкін. Мәселен, ортақ құндылықтар мен азаматтыққа негізделген ұлтшылдық пен мәдени және тектік байланыстарға негізделген этникалық ұлтшылдық арасындағы жалғасып келе жатқан пікірталас мемлекеттер өздерінің ұлттық болмысын анықтауы және ұлттың бір бөлігі болып саналатынына әсер етеді. Азшылық ұлттардың құқықтары мен ерекшеліктерін кеңірек ұлттық шеңберде теңестіру оңай шаруа емес. Ұлттық бірлікті сақтай отырып, түрлі бірегейлікті тану да күрделі мәселе болып табылады. Бірнеше этникалық топтары бар мемлекеттерге тең өкілдікті қамтамасыз ету, билікті бөлісу және тарихи наразылықтарды шешу қиынға соғатыны анық. Дегенмен бұл ұлттық және этникалық бірегейлікті түсіндіруге ықпал жасайды. Жаһандық көші-қон ұлттық және этникалық бірегейліктің дәстүрлі түсінігіне қауіп төндіреді. Сонымен қатар отаршылдық саясат этникалық және мәдени бірегейлікті елемейтіндіктен, ұлттық және этникалық бірегейлікке негізделген шиеленіс пен қақтығыстарға әкеледі.

Зерттеудің мақсаты – саяси ғылымдардағы «ұлт», «этнос», «ұлттық бірегейлік» және «этникалық бірегейлік» ұғымдарының концептуалды негіздерін сыни тұрғыдан талдап, жүйелеу. Талдау арқылы саяси ғылымдардағы түсіндірмелердің мемлекеттік құрылыс, басқару және саяси тұрақтылыққа әсері анықталады, саяси нарративтерді қалыптастырудағы бірегейлік саясатының рөлі айқындалады, көп этникалық және көп мәдениетті мемлекеттерде туындауы ықтимал қиындықтар мен мүмкіндіктер белгіленеді. Осы арқылы жаһанданудың аталмыш ұғымдар түсіндірмелерін өзгертетіні көрінеді. Зерттеудің мақсатына жету үшін саяси, тарихи, мәдени және әлеуметтік динамикалар ескерілген пәнаралық тәсілдер қажет. Сондай-ақ көптеген түсіндірмелердің уақыт ағымына сәйкес өзгеруі мүмкін екені анықталады.

Зерттеудің тарихы

Ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлік категориялары барлық қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарда қарастырылады. Ұлт философия ғылымдарының классикалық мәселесі болып табылады. Ұлт – ортақ тіл, мәдениет, территория, тарих және өзіндік сана-сезім алғышарттарын қалыптастыратын адамдар қауымдастығы. Өз кезегінде этнос деп мәдениет пен техниканың өзгеше белгілері, өзіндік сана-сезім мен өзін-өзін анықтау арқылы біріккен адамдар қауымдастығын айтамыз [4, 202 б.]. Алғашында «этнос» ұғымы халық, тайпа, ру секілді бірнеше мағыналарды білдірген. XVIII ғасырдың аяғына дейін зерттеушілер «этнос» анықтамасын сирек пайдаланды. Аталмыш термин ғылыми әдебиеттерде «халық» мағынасында XIX ғасырда ғана қолданыла бастады. «Этнос» ұғымы «халық» түсінігінің ұлттар, ұлыстар, тайпалар сынды түрлі әлеуметтік топтарды білдіруімен байланысты енгізілді деп ойлаймыз.

Ұлттық және этникалық бірегейлік арасындағы қатынастардың дамуы көптеген ғалымдарды мазалайды. Ұлттық және этникалық бірегейліктің заманауи қоғамдағы рөліне тарихи талдау жүргізген В.В. Кочетков [5, 161 б.] үш сценарийді ұсынады: «1. Жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлік басым болып қала береді. Мемлекеттер саны 500-ден асатын елдерге қарағанда, мемлекеттерсіз әлемді елестету қиынырақ. Этникалық бірегейлік бағынышты рөл атқаратын болады. 2. Жаһандану әсерінен ұлттық бірегейлік мемлекетпен бірге жойылады. Оның орнын өркениеттік, отбасылық, космополиттік секілді бірегейліктер басады. Этникалық бірегейлік жаңа жаһандық әлемде жетекші рөлдердің бірін атқарады. Этникалық бірегейлік өзгермелі жаһандану әлемінде орнықтылық пен тұрақтылыққа кепілдік береді. 3. Ұлттық және этникалық бірегейлік бір-бірін толықтырып, жаңа әлемде бейбіт қатар өмір сүретін болады. Осы үйлесімді нұсқаны жүзеге асыру үшін мемлекеттердің жан-жақты ойластырылған ұлттық саясаты қажет болады». Осы сипатталған үш сценарий ұлттық және этникалық бірегейліктің жаһандану жағдайындағы мынадай перспективаларды анықтап отыр деп ойлаймыз:

Ұлттық бірегейлік үстемдігі. Ұлттық мемлекет жүйесі ұйымның негізгі бірлігі болып қала береді және адамдар ең алдымен өз ұлттарымен бірегейленеді. Мұндағы идея ұлттық мемлекет жаһандану сын-қатерлеріне қарамастан, төтеп беретін тұрақты және төзімді институт болып табылады. Ұлттық бірегейлікпен салыстырғанда этникалық бірегейліктің екінші рөл атқаруы басты назардың ұлттың саяси және мәдени аспектілеріне аударылуымен байланысты.

Ұлттық бірегейліктің жойылуы. Бұл сценарийге сәйкес жаһандану күштерінің әсерінен ұлттық мемлекетпен бірге ұлттық бірегейліктің маңыздылығы төмендейді. Оның орнына өркениеттік, космополиттік сияқты жаңа бірегейлік пайда болады. Осы тұрғыдан алғанда, этникалық бірегейлік барған сайын жаһанданған және өзара байланысты әлемде тұрақтылық пен сабақтастықтың көзі ретінде маңыздырақ болуы керек.

Ұлттық және этникалық бірегейліктің қатар өмір сүруі. Бұл сценарий ұлттық және этникалық бірегейлік үйлесімді өмір сүретін әлемді таниды. Ұлттық және этникалық бірегейлік бірін-бірі жоққа шығармай, керісінше, толықтырушы және байытушы ретінде қарастырылады. Бұл үйлесімділікке қол жеткізу мемлекеттерден түрлі этностарды басқару мен ынталандыруға бағытталған, жобаланған ұлттық саясатты талап етеді.

Саяси ғылымдардағы ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлікті түсіндіруді зерттеудің бай және күрделі тарихы бар. Саясаттанушылар бұл ұғымдарды түрлі теориялық тұрғыда, тарихи және мәдени контекстерде зерттеді:

Ежелгі Шығыстағы саяси ойлар. Қытай философы Конфуцийдің [6] ілімі мен философиясында ұлт және этнос, қоғам мен басқарудың кең тақырыптарымен байланысты қағидалар мен идеялар бар. Конфуцийшілдік ойдың маңызды аспектілері мына тұжырымдармен тығыз байланысты: *үйлесімділік және әлеуметтік тәртіп:* Конфуций қоғамдық келісім мен тәртіптің маңыздылығын атап өтті; *бес қарым-қатынас:* Конфуций қоғамда дұрыс қарым-қатынастарды сақтаудың маңыздылығын жақтады. Ұлт және этникалық тиістілік контекстінде осы бес қарым-қатынас бірлік пен әлеуметтік

тұтастыққа ықпал етеді деп қарастыруға болады; мәдени сабақтастық: конфуцийшілдік мәдени құндылықтар, әдет-ғұрыптар, этика мен дәстүрлерді сақтауға және жеткізуге үлкен мән береді; *моральдық көшбасшылық*: Конфуций билеушілер мен шенеуніктердің моральдық көшбасшылығының маңыздылығын атап өтті.

Ежелгі антикалық саяси ойлар. Мемлекеттілік пен этностық тиістілікті зерттеуде саяси қауымдастық идеясы мен азаматтықтың рөлін талқылаған Платон [7] мен Аристотель [8] сынды алғашқы саяси философтар ойларынан табуға болады. Алайда осы алғашқы талқылаулар бүгінгі біз түсінетін ұлт пен этностың ара-жігін ажырата бермейді.

Ұлттық мемлекеттің пайда болуы. Ұлттық мемлекет тұжырымдамасы Еуропадағы қайта өрлеу және ағартушылық дәуірінде танымал болды. Жан-Жак Руссо [9] және Иммануил Кант [10] сынды ойшылдар ортақ тіл, мәдениет және бірегейлікке негізделген біртұтас саяси қауымдастық идеясын зерттеді.

XIX ғасырдағы ұлтшылдық. XIX ғасыр Еуропадағы ұлтшылдықтың күшеюінің куәсі болды, бұл қазіргі ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына әкелді. Иоганн Готлиб Фихте [11, 67-81 бб.], Эрнест Ренан [12] сынды саяси теоретиктер ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда ортақ мәдениеттің, тілдің, тарихтың маңыздылығын дәйектеп, ұлтшылдық ойдың дамуына үлес қосты.

Ұлтшылдық теориялары. XX ғасырда Бенедикт Андерсон [13] және Эрнест Геллнер [14] секілді ғалымдар ұлтшылдықты идеология және әлеуметтік құрылым ретінде зерттеуге үлес қосты. Андерсонның «Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism» [15] атты еңбегінде ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы баспа мәдениеті мен бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі ерекше аталады.

Этникалық және бірегейлік саясаты. Бірегейлік және этникалық бірегейлікті зерттеу әлеуметтанулық және антропологиялық көзқарастардың әсерінен саяси ғылымның ерекше саласына айналды. Дональд Горовиц [16] пен Уокер Коннор [17] сынды саясаттанушылар көп ұлтты мемлекеттердегі этникалық қақтығыс пен бірегейлік саясатының динамикасын зерттеді.

Постколониализм және жаһандану. Постколониалдық дәуір мен жаһандану күштері ұлт пен этносты зерттеуге жаңа міндеттер қойды. Ғалымдар жаһанданудың ұлттық және этникалық бірегейлікке ықпалын [18], трансұлттық және диаспоралық қауымдастықтардың [19, 295-322 бб.] ұлттық құрылысқа әсерін зерттей бастады.

Салыстырмалы саясат. Салыстырмалы саясат ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлікті зерттеуге арналған саясаттанудың негізгі саласына айналды. Ғалымдар ұлттық құрылыс [20], этникалық қақтығыстар [21] және бірегейлік саясатына [22] ұлтаралық талдаулар жүргізді.

Заманауи сын-қатерлер. Бүгінгі таңда саясаттанушылар көші-қон [23], ұлтшылдық [24], көп мәдениеттілік [25] және бірегейлік саясаты [26] сынды мәселелердің саяси ландшафтты қалыптастырудағы рөлін зерттеуге арналған жұмыстарды жалғастыруда.

Отандық ғалымдар зерттеулері. Берілген мәселеге қатысты отандық ғалымдар да зерттеу жұмыстарын жалғастырып келеді. Қазақстан Республикасының ұлттық бірегейлігінің қалыптасуындағы ерекшеліктер мен қайшылықтар талданған еңбекте М.Ш. Кабазиев [27] қазақ және қазақстандық бірегейліктің бәсекелестігін дәйектейді.

Қазақстанның балқандық этникалық топтарының тарихи тағдыры зерттелген еңбекте мәселеге қатысты кейбір маңызды деректерді алуға болады [28]. Көп қырлы этникалық бірегейлікті саяси жұмылдыруда [29] пайдалану ерекшеліктері де назарымызды қажет етеді. Мәселені зерттеуде Орта Азия елдеріндегі тарихи саясат және ұлт құрылысы [30], ұлттық құрылыстың негізгі түсініктері [31] талданған жұмыстар да ерекше рөл атқарады.

Саяси ғылымдардағы ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлікті зерттеу қарқынды дамып келеді. Зерттеулер әлемдік саяси, әлеуметтік және мәдени ландшафттағы ағымдағы өзгерістерді байқатып отыр. Зерттеушілер түрлі контексттердегі осы ұғымдардың күрделілігін түсіну үшін кең ауқымды теориялық құрылымдар мен зерттеу әдістемелеріне сүйенген.

Зерттеу әдістері. Саяси ғылымдардағы «ұлт», «этнос», «ұлттық бірегейлік» және «этникалық бірегейлік» ұғымдарының түсіндірмелерін зерттеу бірнеше әдістерді біріктіретін кешенді тәсілді қажет етеді. Әдебиеттерді шолу талданып отырған ұғымдардың тарихи эволюциясы, түрлі теориялық негіздері және олардың анықтамалары мен түсіндірмелері айналасындағы пікірталастарды түсінуге мүмкіндік берді. Бұл зерттеу контекстін орнатуға көмектесті және зерттеулердегі негізгі мәселелерді анықтады. Контент-талдау зерттеліп отырған ұғымдардың басты қағидаларын көрсетті. Салыстырмалы әдіс ұғымдар түсіндірмелеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды дәйектеді. Дискурс әдісі арқылы түсіндірмелер динамикасы белгіленді. Саяси ғылымдардағы мәселеге қатысты түсіндірмелер тұжырымдамаларының эволюциясын қадағалау үшін тарихи әдіс қолданылды. Бұл әдістер ұғымдар мағыналарын, саяси ғылымдардағы рөлін жан-жақты анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеуге мәдени-тарихи контекстік тұрғыдан қарау және зерттеліп отырған ұғымдардың күрделілігін түсіну үшін түрлі көзқарастарды ескеру маңызды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Саяси ғылымдардағы ұлт және этнос ұғымдарының түсіндірмелері. Ұлтшылдықты сынайтын ағылшын ғалымы Э. Хобсбаум пікірінше: «Ұлт мәні бойынша «жоғарыдан» құрылған, бірақ ұғымды «төменнен» талданбайынша түсіну мүмкін емес екіұшты құбылыс» [32, 10 б.]. Демек ұғым қарапайым адамдардың болжамдары, үміттері, қажеттіліктері, ұмтылыстары мен мүдделері тұрғысынан талдануы қажет. Негізінен бұл мәлімдеме мемлекеттіліктің ресми және танымал аспектілері арасындағы күрделі өзара әрекетті көрсетеді. Саяси көшбасшылар мен институттар ұлттық құрылыс пен басқаруда орталық рөл атқарса да, ұлттың өміршеңдігі мен шынайылығы ұлтты құрайтын қарапайым азаматтардың сезімі, құштарлығы және бірегейлігінен ажырамайды. Осылайша ұлтты түсіну жоғарыдан төменге, төменнен жоғарыға бағытталған процестерді зерделеуді, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы ұжымдық эмоциялар мен тәжірибелердің маңызын тануды талап етеді. Э. Хобсбаум ұлтшылдықты түсінудегі саяси трансформацияның рөлін ерекше атап көрсетеді және оның «ойдан шығарылған» құбылыс екенін анықтайды. Ағылшын ғалымы үшін ұлт пен ұлтшылдық әлеуметтік инженерияның өнімі болып табылады.

Ұлтты қалыптастыру мемлекет территориясындағы тұрғындардың елдің лояльды азаматтарына айналу процесі ретінде анықтауға болады [33]. Ұлтты қалыптастыру

– шын мәнінде халық арасында ұлттық бірегейлік пен лояльдылық сезімін оятуға бағытталған түрлі элементтер мен күш-жігерді қамтитын күрделі процесс. Ұлтты қалыптастыру процесі тарихи алғы шарттар, мәдени әралуандылық, этникалық және діни ерекшеліктер сынды факторларға байланысты әр елде басқаша болуы мүмкін. Бұл көбінесе ортақ тіл, мәдениет, тарих және азаматтық құндылықтарды насихаттауға, ұлттық рәміздер мен ортақ идеялар құруға күш салуды қамтиды. Айта кетерлігі, ұлтты құрудың табыстылығына кепілдік жоқ. Өйткені азшылық топтар қарсылығы, тарихи реніштер мен сыртқы ықпалдар секілді қиындықтарға тап болуы ықтимал. Дегенмен ұлтты құру түрлі және көп мәдениетті қоғамдағы үкіметтің маңызды көрінісі болып қала береді. Себебі бұл процесс ұлт ішіндегі бірлік пен тұрақтылық сезімін қалыптастыруға көмектеседі.

Ұлт және этностың әлеуметтік құбылыстарын түсіндіретін бірде-бір теория жоқ. Ұлтты халық болудың мағынасы және халық ұғымы анықтамасының әлемдік жүйеге сәйкес келуі туралы ойлардың ерекше тәсілі ретінде қарастыруға болады [34]. Ұлттың бұл түсіндірмесі өткір және терең көзқарас болып табылады. Бұл түсіндірме бірегейлік, мәдениет және ұлттар өмір сүретін жаһандық контекст арасындағы күрделі өзара әрекеттестікті танытады. Ұлттың халық болуы түсіндірмесі ұлттық бірегейліктің туа біткен қасиет емес, этностың ұжымдық сенімдері, құндылықтары мен түсініктері арқылы қалыптасатынын білдіретін секілді. Сондықтан бұл анықтама ұлттардың динамикалық және әлеуметтік тұрғыда құрылған табиғатына сәйкес келетін ұлттық бірегейлік туралы қазіргі заманғы талқылауларына сәйкес келеді деуімізге негіз бар. Сондай-ақ елдердің өзін және әлемдегі орнын қабылдаудағы жаһандану мен халықаралық байланыстардың рөлі мойындалады. Жалпы бұл ұлттың көп қырлы тұжырымдамасын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Ағылшын ғалымы П. Гилберт бойынша ұлт бұл [35]: *номиналист*: өздерін ұлт деп санайтын адамдар тобы не айтса да, ұлт бар; *волюнтарист*: бір ұлттың ортақ еркіне байланысты адамдар тобы; *территориялық*: бір аймақтағы немесе территориядағы адамдар тобы; *лингвистикалық*: бір тілде сөйлейтін адамдар; *аксиологиялық*: ортақ ерекше құндылықтарға ие адамдар тобы; *белгіленген пункт*: ортақ тарихы және миссиясы бар адамдар тобы. Ғалымның осы ұлттарды түрлі өлшемдер бойынша жіктеуі ұғымның көп қырлы табиғатын және мәселені анықтауға болатын барлық критерийлерді түсіну үшін жан-жақты тұжырымдарды қамтиды. Бұл өлшемдердің әрқайсысы ұлт ұғымын түсінуге болатын бірегей түсіндірмелер. Ұлт күрделі және көп қырлы құрылым болғандықтан, осы өлшемдер түсінікті тұжырымдау тәсілдеріне көмектеседі.

Ағылшын ғалымы Э.Д. Смит болса, «Myths and memories of the nation» атты іргелі еңбегінің кіріспесінде бірнеше сауалдар қояды [36, 3 б.]: «Неліктен екінші мыңжылдықтың соңында көптеген адамдар өздерінің этностық қауымдастықтары мен ұлттарына өте құштар? Неліктен ұлттың мифтері, естеліктері мен рәміздері адалдық пен жақтаушылықты тудырады? Неліктен көптеген адамдар әлі күнге дейін өз ұлттары мен мәдениеттері үшін өз өмірін құрбан етуге дайын?» Ғалым осы сауалдарға этносимволдық көзқарас шеңберінде жауап береді. Осы мифтер өз қызметтерін орындауы үшін мәселені дұрыс тұжырымдау керек. Осы еңбекте зерттеуші этностық мифтердің шығу тегін көрсететін құрамдастарды ұсынады [36, 63-67 бб.]:

- қауымдастықтың пайда болуы туралы миф өзге қауымдастықтарға қатысты уақыттың үздіксіздігін белгілейді;
  - жер мен ресурстарды бақылауды заңды деп тану үшін қауымдастықтың шығу тегі туралы ақпаратты қамтитын орналасқан жері мен көші-қон туралы миф;
  - мәртебе және өзін-өзі бағалау аясындағы тектілік сезімін дарытатын арғы ата туралы миф;
  - белгілі бір қауымның «алтын заманынан» батыр бабалардың ізгілікті мінез-құлық үлгісі арқылы сыр шертіп, ұрпақты имандылық пен ерлікке баулитын миф;
  - ескі ізгі қасиеттер ұмытылды, сән-салтанат құрушылық пен көргенсіздік жанқиярлық пен тәртіпті алмастырды, бірақ барлығын қалпына келтіруге болады деген үмітпен ыдырау себептерін түсіндіретін құлдырау туралы миф;
  - өзгелерге қарағанда мәселелерді түсіндірмейтін, қауымдастықтың жаңғыруына тәжірибелік нұсқаулар беретін қалпына келтіру туралы миф. Байқап қарасақ, осы мифтер біздің мемлекеттік дамуымызды ілгерілететін кейбір бағдарламаларда пайдаланылады.
- Ғалымдар этнос құбылысын түсінудің үш негізгі тәсілін белгілейді [37, 32 б.]: *примордиалистік*, оның ішінде тәсіл социобиологиялық және эволюциялық-тарихи түрлерге ажыратылады; *конструктивистік* және *инструменталистік*. Бұл әдістер Батыс ғылымында ұлт пен ұлттық бірегейлік мәселесін зерттеу барысында да қолданылады [38, 135 б.]. Бірінші тәсілге сәйкес, этнос ата-бабадан генетикалық жолмен берілетін табиғи бастапқы шындық. Екінші тәсіл бойынша этнос әлеуметтік құрылым болып табылады, зияткерлік және саяси элиталардың қоғамдық құрылысының өнімі саналады. Үшінші тәсіл этносты саяси күресте топтық мүддеге және жұмылдыруға жету құралы ретінде түсіндіріледі.

Ю.Д. Граниннің [39] пайымдауынша, әлеуметтік философия, әлеуметтану, саясаттану, этнология, мәдени антропология, этнопсихология және басқа да бірқатар ғылыми пәндерде кеңінен қолданылатын «ұлт» және «этнос» категорияларының әлі күнге дейін жалпы қабылданған белгілі мазмұны жоқ. Демек бұл ұғымдардың ғылыми категориялық аппаратының ерекшелігін көрсетіп қана қоймай, осы терминдерді күнделікті және ғылыми қолданыстағы мәдени-тарихи эволюциясын көрсетеді. «Ұлт» және «этнос» ұғымдары түрлі тілдерден бастау алады және тарихи-ғылыми түсіндірмелері жан-жақты. «Ұлт» (латын тілінен *natio*, «тайпа», «халық», «туылу» дегенді білдіреді) ұғымын Ежелгі Рим тарихшылары мен жазушылары белсенді түрде қолданған. «Этнос» ежелгі грек тілінің *ethnos* (халық) сөзінен қалыптасқан және арнайы ұғым ретінде ХІХ ғасырдың екінші жартысында ғана Еуропадағы ғылым айналымға енді.

Әлемдік ғылыми әдебиеттерде ұлт және ұлтшылдық ұғымдары ағылшынның «*ethnos*» түсінігіне қарағанда, «*ethnicity*» (этникалық тиістілік) және «*ethnic group*» (этникалық топ) түсініктерін көп қолданып, нақтыланады. Этникалық тиістілік, этникалық топ белгілі қоғам мүшелерінің басқа топтардан ерекшелендіретін және өз белгілері негізінде бір-бірімен сәйкестендіретін қауымдастықты жатқызады. Аталған белгілерге ортақ ұлт, дәстүрлер, тіл, тарих, қоғам, дін және әлеуметтік қатынастардың жиынтығы кіруі мүмкін [40, 69-70 бб.]. «Ұлт» және «этнос» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, түрлі мағыналарға ие және олардың түсінігі саяси және мәдени факторларға байланысты деп қорытындылауға болады (1-кесте).

1-кесте. Ұлт және этнос ұғымдарының сипаттамалары

Авторы және дерек көзі	Негізгі сипаттамалары
<i>Новая философская энциклопедия</i> : https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH3d2ea45e4294a99c279a3d?p.s=TextQuery	Ұлт (латын тілінен <i>natio</i> «тайпа, халық») ұғымының саяси мағынасы белгілі бір мемлекет азаматтарының жиынтығын білдіреді; мәдени және этникалық мағынада «ұлт» термині «халық» ұғымымен синоним болып табылады.
B.A. Garner, <i>Black's Law Dictionary</i> ; P. James, <i>Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community</i> https://www.academia.edu/40353321/Nation_Formation_Towards_a_Theory_of_Abstract_Community_Vol._I_1996	Ұлт мәдени және этникалық топқа қарағанда, саяси топ болып табылады.
И.В. Сталин, <i>Марксизм и национальный вопрос</i>	(Ұлт) ортақ тіл, территория, экономикалық өмірі мен психикалық құрылымы негізінде пайда болған адамдардың тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы (56 б.).
B. Anderson, <i>Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism</i>	(Ұлт) қиялдағы қауымдастық
P. James, <i>Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community</i>	(Ұлт) Дерексіз қауымдастық
M. Weber, <i>Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology</i>	(Этнос) Сыртқы әлпет пен моральдық түсініктер немесе екеуінің ұқсастықтары негізіндегі отарлау мен көші-қон туралы түсініктер негізіндегі ортақ шығу тегі туралы субъективті сенімі бар адам топтары (219 б.).
T. Eriksen, <i>Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives</i>	Этнос өздерін басқа топтардан мәдени тұрғыда өзгеше санайтын адамдар арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесудің көрінісі. Бұл туыстық метафорамен немесе жалған туыстықпен сипатталатын әлеуметтік бірегейлік (12 б.).
A.D. Smith, <i>The Ethnic Origins of Nations</i>	Этнос өз мәніне сәйкес «инструменталды» (9 б.). Этнос негізінен «мифтік» және «символдық» сипатқа ие (16 б.) Этностың оғаштығы оның өзгергіштігі мен осы өзгеру процесіндегі тұрақтылығында жатыр (32 б.). Этнос адамзатқа берілген қасиет ретінде қарастырылады (210 б.)
J. Fishman, <i>Social theory and ethnography: neglected perspectives on language and ethnicity in Eastern Europe</i> . In P.F. Sugar (ed.) <i>Ethnic diversity and conflict in Eastern Europe</i>	Этнос мәңгіліктің кепілі ретінде қабылданды (93 б.).
B.P. Lai, <i>Perspectives on ethnicity: old wine in new bottles</i>	Этнос мәдени дәстүр ретінде (154-173 бб.)

Ұлт және этнос ұғымдарының сипаттамаларын талдау және жоғарыда аталған тұжырымдар негізінде екі ұғым арасындағы айырмашылықтар себептері анықталды:

Ұлт

1. Саяси құрылым. Ұлт әдетте ортақ территориясы, үкіметі және құқықтық жүйесі бар саяси құрылым мен адамдар тобын білдіреді. Әсіресе халықаралық құқықпен танылған мемлекетпен белгіленеді.

2. Азаматтық. Белгілі бір мемлекетке мүшелік азаматтықпен анықталады. Әр елдің азаматтары болып табылатын адамдар сол ұлттың бөлігі болып саналады және заңды құқықтар мен міндеттер иеленеді.

3. Мәдени және саяси бірегейлік. Ұлт ортақ мәдени бірегейлік иеленгенімен, бұл ең алдымен саяси және құқықтық құрылыммен тығыз байланысты. Ұлт көбінесе ортақ саяси құрылым шеңберінде бірігетін түрлі мәдени, этникалық және тілдік ортадағы адамдарды біріктіреді.

4. Заманауи тұжырымдамалар. Ұлт ұғымы қазіргі түсінігімізде салыстырмалы түрде заманауи құбылыс. Ұғым нақты шекаралар және орталықтандырылған басқарумен сипатталатын қазіргі ұлттық мемлекеттің пайда болуымен тығыз байланысты.

Этнос

1. Мәдени және этникалық топ. Этнос жалпы мәдени әдет-ғұрыптар, тіл, салт-дәстүрлер, тарихи және рулық байланыстармен сипатталатын мәдени және этникалық топқа жатады.

2. Бірегейлікке негізделу. Этнос бірегейлікке негізделген тұжырым болып табылады. Белгілі бір этносқа жататын адамдарда мәдени, тілдік, тарихи қауымдастықтың қуатты сезімі болуы мүмкін.

3. Мәселенің саясиленбауы. Этностардың саяси шекаралары мен басқару құрылымдары бола бермейді. Олар ірі саяси құрылымдарда өмір сүре алады және бірнеше елдерді қамтуы мүмкін.

4. Тарихилық және дәстүрлі түсініктер. Этнос ұғымы көбінесе тарихи және дәстүрлі тиістілік пен байланыстардан бастау алады. Этнос қазіргі ұлттық мемлекеттер жүйесінен бұрын болуы да мүмкін.

Қорытындылай келе, ұлт пен этнос арасындағы негізгі айырмашылық ұғымдардың табиғаты мен бағытында деп айтуға болады. Ұлт өзге мемлекеттер мойындаған саяси және заңды тұлға ретінде саналса, этнос ортақ мәдени белгілері мен тарихи байланыстары анықталған этникалық топ болып есептеледі. Бұл ұғымдар арасында түрлі мағына мен айырмашылықтар болса да, бір-бірімен тығыз байланысты түсініктер. Өйткені ұлт бірнеше этностардан тұруы мүмкін және олардың әрқайсысы ұлттың жалпы мәдени әралуандылығына ықпал етеді.

Саяси ғылымдардағы ұлттық және этникалық бірегейлік ұғымдарының түсіндірмелері. Теориялық талдауларда «этнос» ұғымы «ұлт» дегенді білдіреді. Ұлт түсінігі ұлттық мемлекетпен байланысты болғандықтан, бұл ұғым этнос құрылымы түсініктерін енгізеді. Дегенмен «ұлт» ұғымы көбінесе этникалық топ түсінігінің синонимі ретінде қолданылады [41, 10 б.]. Бұл ұлттық және этникалық бірегейлік ұғымдарын түсінуге жол ашады. «Ұлт» және «этнос» ұғымдарының синонимдес ретінде бірін-бірі ауыстыруы

бірегейлікке байланысты құбылыстарды, азаматтардың саяси және мәдени топтармен тиістілігін сәйкестендіретінін құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. Дегенмен, ұғымдар арасындағы айырмашылықтарды түрлі мағынаға ие болуы ықтимал. Мәселен, «ұлт» сөзінің орнына «этнос» сөзін қолданғанда, бірегейліктің мәдени, тілдік және тарихи аспектілеріне назар аударылады. Берілген тәсіл ортақ әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, тіл және белгілі бір топқа жататын тиістілікке көңіл аударады. Ұлт пен этнос арасындағы айырмашылықтар бұлыңғыр болуы мүмкін көпэтносты, көпұлтты мемлекеттердегі бірегейлікті зерттеу кезінде өзектілігі артады. Азаматтық кейде ұлттық мемлекетке мүшеліктің құқықтық және саяси белгілерімен ұқсастырылады. Бұл көбінесе белгілі бір елмен азаматтық пен заңды байланысты білдіреді. Ұлттық мемлекет шеңберіндегі «ұлт» термині егемендік, басқару және саяси ұйым мәнін білдіреді. Сондықтан ұлт ұғымы ұлттық мемлекеттің құрылымын түсіну үшін маңызды мәдени және құқықтық аспектілерді қамтиды. «Ұлт» пен «этнос» түрлі ұғымдар болғанымен, бірегейліктің мәдени және тарихи аспектілері саяси және құқықтық аспектілерден маңыздырақ болатын шарттарында бір-бірінің орнына қолданылады. Осы өзара алмастырушылық көптеген ұлттардың этностық өлшемдері бар идеясын көрсетеді. Бұл тұста ортақ саяси және этностық бірегейлік ұлтты анықтауда орталық рөл атқарады. Демек, теориялық талдауда «этносты» «ұлттың» орнына пайдалану бірегейлік, бірегейлік саясаты және топтық динамиканың қалыптасуын кеңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Аталмыш тәсіл адамдардың өзін-өзі анықтауына көптеген факторлар әсер ететін күрделі ландшафттары бар аймақтар, қоғамды зерттеу кезінде ерекше құнды болуы мүмкін. Дегенмен, зерттеушілер бұл терминдердің нақты қыры мен мағынасын, пайдаланудан туындауы мүмкін кез келген ықтимал айырмашылықтарды есте ұстауы керек. Сондай-ақ зерттелетін топтың саяси-әлеуметтік, мәдени-тарихи қырларын да ескерген жөн. Өйткені ұлт және этнос ұғымдары әлемнің әр елінде түрлі мағынаға ие.

Ұлттық бірегейлік тұжырымдама ретінде түсініксіз және әрең анықталады. «Ұлттық мінез» ескі романтикалық ұғымын алмастырған ұлттық бірегейлік түсінігі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар үшін әлі қалыптаспаған жаңа тұжырымдама болып табылады. Мысалы, 1990 жылы атақты ғалым Луи Снайдердің жарыққа шығарған «Encyclopedia of Nationalism» энциклопедиясында «ұлттық бірегейлік» туралы мәлімет жоқ. Әрине, әрбір пән ұлттық бірегейліктің белгілі бір аспектілеріне қызығушылық танытады. Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың түрлі пәндерінің арасында антропология, әлеуметтік психология және әлеуметтану бұл тұжырымдамаға көбірек қызығушылық танытты. А. Ашрафтың пікірінше [42, 159 б.], ұлттық бірегейлік жаңа саяси тұжырымдама ретінде саналса, этникалық бірегейлік ең алғаш пайда болған әлдеқайда ескі тұжырымдама болып табылады. Ғалым ұсынған пікірге сәйкес екі тұжырамдама арасындағы шекаралар екіұшты, дегенмен, бұл ұғымдар бір-бірінің орнына қолданылады және бұл одан әрі шатасуға әкелді. Ғалым ұлттық бірегейлік интеллектуалды мәселе екенін атайды және түсінік ауыл мен қала бұқарасын емес, зиялы қауымды, жаңа орта тап пен элитаны қызықтыратынын дәйектейді. Сондықтан интеллигенцияның ұлттық бірегейлік идеясымен айналысуы және оның мәні, құрамдас бөлігі, ауқымы мен қолданылуы туралы қарама-қайшылықтардың күшеюі ұғымның соңғы кездегі пайда болуы мен

күрделілігін ғана емес, ұлттық және этникалық бірегейліктің Кеңес дәуірінен кейінгі кезеңдегі дағдарысын көрсетеді деуге негіз бар.

Ұлттық және этникалық бірегейлік топтық бірегейліктің нышаны болып табылады. Ұлттың тұтастығы сезімін құрудың ең жақсы стратегиясы ұлттық бірегейлікті этникалық бірегейлікке қарағанда маңыздырақ ету болуы мүмкін. Дегенмен, этникалық бірегейлікті еңсеру әлеуметтік келісімді сақтау үшін қажет емес деп санайтын ғалымдар кездеседі [43]. Демек үнемі жоғары тұратын ұлттық бірегейлік қуатты болған жағдайда, ішкі топтардың этникалық бірегейлігінің күші қоғамдағы құндылықтарды бөлуде маңызды емес. Сәйкесінше, әділетті және қайырымды билік қуатты этникалық бірегейленуге мүмкіндік бергенде тиімді жұмыс істей алады деп болжауға болады. Өйткені әрбір ішкі топ өзінің бірегейлігін маңызды деп санайтындықтан, менің этникалық тобымның ұлт ретіндегі жоғалуын басқа топтың пайдасы деп ойламайды.

Кейбір ғалымдар ұлттық және этникалық бірегейліктің өзара байланысы ескерілмейтіндігі үшін әлеуметтік бірегейлік теориясы мен өзін-өзі анықтау теориясын сынға алады [44, 253–274 бб.]. Ғалымдар осы теорияларды стандартты түрде зерделеу кез келген жағдайда тек бір ғана әлеуметтік бірегейлік айқындалады және саяси мінез-құлықпен байланысты болады деп болжайды. Сондықтан ұлттық бірегейлік азаматтардың этникалық бірегейліктерімен өзара байланысты болуы мүмкін. Осы теория бірнеше әлеуметтік бірегейліктің бір уақытта ұлттық және этникалық бірегейліктің өзара үйлесімін таба алады деген тұжырым туғызып отыр.

Этникалық бірегейлік пен ұлттық бірегейлік жиі қақтығысқа ұшырайтынын және азаматтар өз тиістілігі үшін қандай санаттау маңыздырақ екенін шешуге тура келетін жағдайға тап болатынын дәйектейтін зерттеулер де бар [45, 190-210 бб.]. Бұл, әсіресе, мемлекетте белгілі бір этникалық топ азшылық болған кезде үлкен мәселеге айналуы мүмкін. Сондықтан осы мәселе аясында этникалық бірегейлік маңыздырақ көрінеді. Себебі, этникалық бірегейлікті өзгерту ұлтқа қарағанда әлдеқайда қиын. Сонымен қатар, ұлттық бірегейлік пен этникалық бірегейлік қатар жүре алмайды деген болжамдар бар. Мұны ұлт ішінде ұлтшылдық сезімі күшейген сайын этникалық азшылықтар кемсітушілік сезінетіндігімен түсіндіруге болады.

Ұлттық және этникалық топтардың мүшелері ортақ бірегейлікке ие. М. Такейдің [46] айтуы бойынша ұжымдық жады ұлттық және этникалық бірегейліктің кілті болып табылады. Ұжымдық жады адамдар тобы арасында естеліктер, тәжірибелер және тарихи деректердің ортақтастығын қалыптастырады. Ұжымдық жады ұрпақтар арасындағы сабақтастық сезімін қамтамасыз етеді. Бұл өткен кезең, қазіргі кезең және болашақ арасындағы байланысты құруға, мәдени және ұлттық дәстүрдің бөлігі ретінде топтың бірегейлігін нығайтуға көмектеседі. Жаһандану дәуірінде ұжымдық жады ұлттық және этникалық шекарадан асып кете алады. Диаспоралық қауымдастықтар өз Отанының ұжымдық жадысымен берік байланысын сақтай отырып, жаңа контексттерге бейімдейді. Жалпы алғанда, ұжымдық жады ұлттық және этникалық деңгейде топтық бірегейлікті қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын серпінді және көп қырлы құбылыс. Ол тек қана ата-тегі мен мәдениетіне негізделіп қана қоймай, ұрпақтан-ұрпаққа жететін тарихи деректер мен ортақ тәжірибелерге терең енеді. Сондықтан ұжымдық жадыны түсіну түрлі қоғамдағы бірегейлік пен тиесіліліктің күрделілігін түсіну үшін маңызды.

«Жаңа» еуропалық бірегейлік жеңіл қабылдана қоймайды, этникалық және ұлттық бірегейліктің қатар өмір сүруі үздіксіз келіссөздер үдерісін танытып, тиістіліктің ағымдылығы мен икемділігі тұжырымдамасы күмән тудырады [47]. Бірнеше бірегейлікке қатысты теориялық тәсілді этникалық бірегейлікке бағытталған этностық азшылықтар мысалында растауға болады. Бұл тұжырым этникалық азшылықтардың бір мезгілде өздерінің этникалық бірегейлігін де, тұратын елінің ұлттық бірегейлігін де ұстанатынын көрсетеді. Ұлттық және этникалық бірегейлікті дамыту және қолдау көбінесе әлеуметтік-экономикалық ахуал және мемлекеттің ықтимал тиімділік саясатына байланысты. Тіл мен бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану сияқты әлеуметтік-саяси және мәдени тәжірибелер бірегейлікті қалыптастыру үшін өте маңызды. Ұлттық саясат, әсіресе азшылық құқықтарын қорғау ұлттық және этникалық бірегейленуге ықпал ете алады. Осы тұста «ұлттық бірегейлік» және «этникалық бірегейлік» ұғымдарының сипаттамаларына мән берген жөн (2-кесте):

2-кесте. Ұлттық бірегейлік және этникалық бірегейлік ұғымдарының сипаттамалары

Авторы және дерек көзі	Негізгі сипаттамалары
<i>Oxford Dictionaries</i> https://web.archive.org/web/20151117063449/http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/national-identity	Ұлттық бірегейлік «ерекше дәстүрі, мәдениеті және тілі арқылы бейнеленген біртұтас ұлт» сезімі.
R. Emerson, <i>From Empire to Nation</i>	Ұлттық бірегейлік өзін ұлт ретінде сезінетін адамдар тобы.
R.D. Ashmore, L. Jussim, D. Wilder, eds., <i>Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction</i>	Ұлттық бірегейлік – адам бірегейлігінің бір немесе бірнеше мемлекетке, бір немесе бірнеше ұлтқа тиесілігін сезінуі (74-75 бб.).
Y. Lee, <i>Modern Education, Textbooks, and the Image of the Nation: Politics and Modernization and Nationalism in Korean Education</i>	Ұлттық бірегейлік «айырмашылықты сезіну», «біз» және «олар» құбылыстарын тану ретінде қарастырылады (29 б.).
H. Kelman, <i>Nationalism, Patriotism and National Identity: Social-Psychological Dimensions</i>	Ұлттық бірегейлік ұлттың ұжымдық өнімі болып табылады (171–173 бб.).
E. Woods, R. Schertzer, E. Kaufmann, <i>Ethno-national conflict and its management</i>	Бірнеше этникалық топтар өмір сүретін елдерде этникалық және ұлттық бірегейлік қақтығысуы мүмкін (153-161 бб.).
J. Fearon, D.D.Laitin, <i>Ordinary language and external validity: specifying concepts in the study of ethnicity</i>	Этникалық бірегейлік отбасынан үлкен топ, оның мүшелігі ең алдымен шығу тегі бойынша және дәстүрлі түрде «табиғи тарихы» бар топ ретінде анықталады (20 б.).
J. Hutchinson, A.D. Smith, <i>Ethnicity</i>	Этникалық бірегейлік ортақ шығу тегі, ортақ тарихи жады, ортақ мәдениеттің Отанмен байланысы және ынтымақтастық сезімі туралы мифтер қалыптасқан адам популяциясы (6 б.).

Y.S. Phinney, <i>Identity and Self-esteem</i>	Үстем мәдениеттегі азшылықтың этникалық бірегейлігі өзгелер көзқарасымен тікелей байланысты (193-208 бб.).
Н.М. Лебедева, <i>Социальная психология этнических миграций</i>	Тұлғаның этникалық бірегейлігі бірегейленудің басқа түрлерімен салыстырғанда, дүниені ақпараттық құрылымдаудың ең көне және тұрақты түрлерінің бірі болып табылады (173 б.).

Осы сипаттамалар және айқындалған тұжырымдар негізінде екі ұғым арасындағы айырмашылықтарды анықтауды жөн санадық.

Ұлттық бірегейлік

1. Саяси және аумақтық бағыт. Ұлттық бірегейлік ең алдымен белгілі бір ұлттық мемлекетпен және саяси құрылыммен байланысты. Бұл көбінесе азаматтардың белгілі бір елдің саяси және құқықтық құрылымдарымен, азаматтығымен бірегейленуін қамтиды.

2. Мәдени әралуандылық. Ұлттық бірегейлік мәдени әралуандылықтың кең ауқымын қамтуы мүмкін. Көптеген елдерде түрлі этникалық, тілдік және мәдени ортадағы адамдар өздерінің ортақ саяси көзқарастарына байланысты өздерін бір ұлттың мүшелері деп санауы ықтимал.

3. Ортақ тарих пен нышандар. Ұлттық бірегейлік ортақ тарих, тарихи оқиғалар, ту, әнұран және ұлттық мерекелер секілді нышандармен байланысты. Бұл ортақ нышандар белгілі бір ұлтқа қатысты сезімді нығайтуға көмектеседі.

4. Құқықтық мәртебе. Ұлттық бірегейлік құқықтық мәртебемен, азаматтық құқықтар мен міндеттермен тығыз байланысты. Ел азаматтарының әдетте азаматтыққа қатысты заңды байланыстары, міндеттері мен артықшылықтары болады.

Этникалық бірегейлік

1. Мәдени және бабалар бағыты. Этникалық бірегейлік мәдени, тілдік және бабалар байланыстарына негізделген. Ол көбінесе ортақ мәдени мұра, тіл, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға сүйенеді.

2. Мемлекеттілікпен байланыстың жоқтығы. Этникалық бірегейлік ұлттық мемлекет, саяси құрылыммен байланысты емес. Этникалық топтар бірнеше елдерде, аймақтарда болуы мүмкін және олардың бірегейлігі саяси шекаралардан гөрі мәдени және тарихи факторларға негізделген.

3. Тиістілік сезімі. Этникалық бірегейлік белгілі бір этникалық топ, қауымдастыққа қатыстылық сезімін береді. Тиістілік ортақ мәдени дәстүрлер, құндылықтар және сол этностың басқа адамдарымен туыстық сезімін қамтиды.

4. Үнемі өзгеретін және көп қырлы. Этникалық бірегейлік өзгермелі және көп қырлы болуы мүмкін. Азаматтар түрлі этникалық топтармен бірегейленуі, түрлі шарттар мен тәжірибелерге негізделген этникалық бірегейлігін өзгеге бейімдеуі ықтимал.

5. Заңдылығы аз. Ұлттық бірегейлік құқықтық мәртебемен тығыз байланысты болса, этникалық бірегейлік заңды және саяси құқықтармен байланысы азырақ. Мәселе мәдени тиесілілік пен ортақ мұра сезімі құбылысымен байланысты.

6. Тарихи және мәдени маңызы. Этникалық бірегейлік тарихи тәжірибелер, көші-қон және мәдени дәстүрлерден тұрады. Сондай-ақ мәдени мақтаныш сезімі мен мәдени тәжірибелерді сақтауды қамтиды.

Қазіргі азаматтық қоғам мен демократиялық мемлекеттің қалыптасуына ерекше мән беретін ұлттық, либералдық және демократиялық бірегейлік тұжырымдамасы ұжымдық бірегейліктің танымал тәсілі болып табылады. Ұлттық бірегейліктің либералды түсініктерінің кейбір жақтаушылары ұлттық бірегейліктің қалыптасуы азаматтық қоғам құруға байланысты деп есептейді. XX ғасырдың соңғы онжылдығы этноұлтшылдық үндеулерге бой алдырған және өздерінің ата-баба ерекшеліктерін қайта ашқан көптеген этникалық топтардың ұлттық ұмтылысының күшеюінің куәсі болды. Этникалық топтар елдің құқықтық шекарасы оның этникалық құрамымен сәйкес келуі керек ұстанымы негізінде тәуелсіз мәртебе беруді талап ете бастады. Бұл өз кезегінде ұлттық бірегейлік пен өсіп келе жатқан этникалық бірегейлік арасындағы бәсекелес қақтығыстардың күшеюіне әкеледі.

Қорытынды

Мақалада ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейліктің саяси ғылымдарға қатысты тұжырымдамалардың бірнеше ықпалды түсіндірмелеріне шолу жасалды. Ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлік категорияларын саяси-тарихи талдау кезінде назарға бірінші түсетіні – саясаттанушылар арасында осы тұжырымдамаларға қатысты ғылыми көзқарастардың кеңдігі байқалады. Екіншісі – аталмыш ұғымдар түсіндірмелерінде әр автор пікірінде өзгелерден басқаша түбегейлі көзқарастар қалыптасқан. Осы себептерге байланысты түсініктерге қатысты танымал және ықпалды тұжырымдамаларының пайда болуы, дамуы және қазіргі әлеуметтік-саяси контекстегі пікірлерді сыни талданды.

Жаһандану дәуіріндегі ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейліктің болашағы негізінен түрлі факторларға – саяси шешімдер, экономикалық үрдістер, әлеуметтік динамика және мәдени өзгерістерге байланысты екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар ұғымдар жөніндегі іс жүзіндегі түсіндірмелер эволюциясы барлық елдерде бірдей емес және осы түсініктер арасында айтарлықтай өзгерістер болуы мүмкін. Нәтижелер мемлекеттер мен қоғамның жаһандануы ұсынатын қиындықтар мен мүмкіндіктерге бейімделу қабілетіне байланысты. Іс жүзінде көптеген елдер әлеуметтік бірігу және жаһандық байланыс мәселелерін шешу кезінде түрлі бірегейлікті басқару қиындықтарына тап болады. Толеранттылық, мәдениетті сақтау және әртүрлілікті құрметтеуге ықпал ететін саясат жаһанданған әлемдегі түрлі бірегейліктің бейбіт қатар өмір сүруіне жәрдемдесуде маңызды болып табылады.

Зерттеушілер әлемде болып жатқан оқиғаларды дұрыс түсіндіргісі келсе, саяси-әлеуметтік көзқарастар аясындағы ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлікті түсінудегі жоғарыда сипатталған мағыналық айырмашылықтарды ескеруі қажет. Саяси ғылымдардағы ұлт және этнос, ұлттық және этникалық бірегейлік арасындағы өзара байланыс пен қарым-қатынасты түсіну көптеген жылдар бойы жемісті зерттеу саласы болары анық.

Қаржыландыру. Ұсынылған мақала «Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі этникалық азшылықтардың этникалық бірегейлену үдерістерін кросс-мәдени және аксиологиялық талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP19677146).

Автордың қосқан үлесі.

М.Ө. Насимов – мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, теориялық әдебиетпен жұмыс, материалдар жинау және талдау жүргізу, мақаланың теориялық және практикалық бөлімін және қорытындыны негіздеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Kobayashi A. International Encyclopedia of Human Geography / A. Kobayashi. – Elsevier, 2020. – 7242 p.
2. Smelser N.J., Baltes P.B. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences / N.J. Smelser, P.B. Baltes. - Elsevier, 2001. – 17500 p.
3. Bar-Tal D., Staub E. Patriotism in the lives of individuals and nations / D. Bar-Tal, E. Staub. – Chicago: Nelson-Hall Publishers, 1997. – 336 p.
4. Omelaenko N. Concepts of ethnos and nation in scientific and theoretical studies // Advances in Economics, Business and Management Research. – 2018. – Vol. 47. – P. 202-207.
5. Кочетков В.В. Национальная и этническая идентичность в современном мире // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2012. – № 2. – С. 144-162.
6. Marcos F.G. Communication in the Analects of Confucius / F.G. Marcos. - New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Oxford, Wien: Peter Lang Publishing Group, 2022. – 92 p.
7. Taylor C.C.W. From the Beginning to Plato. Routledge history of philosophy. Volume 1 / C.C.W. Taylor. – London: Routledge, 2023. – 528 p.
8. Rorty A.O. Essays on Aristotle's ethics / A.O. Rorty. – Berkeley: University of California Press, 2023. – 438 p.
9. Dobinson C.H. Jean-Jacques Rousseau: His thought and its relevance today / C.H. Dobinson. – London: Routledge, 2021. – 158 p.
10. Hollander S. Immanuel Kant and utilitarian ethics / S. Hollander. - London: Routledge, 2022. – 224 p.
11. Ward A. Polis, nation, global community: The philosophic foundations of citizenship / A. Ward. – London: Routledge India, 2021. – 210 p.
12. Olender M. The Indo-European mirror: Monotheism and polytheism: (J.G. Herder, E. Renan, A. Pictet, F.M. Müller and R.F. Grau) // History and Anthropology. – 1987. – Vol. 3. – No. 1. – P. 327-375.
13. Cheah P., Culler J. Grounds of comparison: Around the work of Benedict Anderson / P. Cheah, J. Culler. - New York: Routledge India, 2003. – 264 p.
14. Skalník P. Ernest Gellner's legacy and social theory today / P. Skalník. – Palgrave Macmillan Cham, 2023. – 581 p.
15. Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism / B. Anderson. – London: Verso, 2016. – 256 p.
16. Waddington P.A.J. The deadly ethnic riot, by D. Horowitz // British Journal of Criminology. – 2003. – Vol. 43. – No. 4. – P. 827-828.

17. Conversi D. Ethnonationalism in the contemporary world: Walker Connor and the study of nationalism / D. Conversi. – London: Routledge, 2002. – 320 p.
18. Halikiopoulou D., Vasilopoulou S. Nationalism and globalisation: Conflicting or complementary? / D. Halikiopoulou, S. Vasilopoulou. – London: Routledge, 2011. – 208 p.
19. Bauböck R. Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods / R. Bauböck. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. – 360 p.
20. Stewart K.L. Democratic and autocratic nation building // Nationalities Papers - The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2021. – Vol. 49. – No. 2. – P. 205-212.
21. Vila J. Regional organizations and ethnic conflict prevention: The EU and Kosovo conflict // Studies in Ethnicity and Nationalism. – 2023. – Vol. 23. – No. 2. – P. 144-157.
22. Mathew M., Tay M. Religion and identity politics: Global trends and local realities / M. Mathew, M. Tay. – Singapore: World Scientific Publishing Co., 2021. – 208 p.
23. Wirth C. Migrations and nations: Historical perspectives on current border crossings // Historisk Tidsskrift. – 2019. – Vol. 98. – No. 4. – P. 297-308.
24. Tsang R., Woods E.T. The cultural politics of nationalism and nation-building: Ritual and performance in the forging of nations / R. Tsang, E.T. Woods. – London: Routledge, 2013. – 214 p.
25. Fossungu P.A.-A. Understanding confusion in Africa: The politics of multiculturalism and nation-building in Cameroon / P.A.-A. Fossungu. – Bamenda: Langaa RPCIG, 2013. – 272 p.
26. Fois M. Identity, politics and nation: Algerian nationalism and the 'berberist crisis' of 1949 // British Journal of Middle Eastern Studies. – 2016. – Vol. 43. – No. 2. – P. 206-218.
27. Кабазиев М.Ш. Формирование национальной идентичности республики Казахстан: особенности и противоречия // Современная Европа. – 2022. – №7. – С. 221-231.
28. Kashkinbayeva A.T., Korganova S.S., Gabdulina B.A., Takibayev M.A., Kuzembayeva A.O. Historical fate of Balkan ethnic groups in Kazakhstan: Past and present // Revista Iberoamericana de Viticultura Agroindustria y Ruralidad. – 2023. – Vol. 10. – No. 29. – P. 63-74.
29. Czuba K. Political mobilization of layered ethnic identities // Ethnic and Racial Studies. – 2023. – Vol. 46. – No. 10. – P. 2138-2162.
30. Нурбаев Ж., Кюбек Ж. Орта Азия елдеріндегі тарихи саясат және ұлт құрылысы: Қазақстан мен Өзбекстандағы саяси ақтау көрінісі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – №1(142). – 209-221 бб.
31. Насимов М.Ө. Ұлттық құрылыстың мәні және негізгі түсініктері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – №2(143). – 70-81 бб.
32. Hobsbawm E. Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality / E. Hobsbawm. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 191 p.
33. Bloom W. Personal identity, national identity and international relations / W. Bloom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 208 p.
34. Calhoun C.J. Nationalism / C.J. Calhoun. – Milton Keynes: Open University Press, 1997. – 164 p.
35. Gilbert P. The philosophy of nationalism / P. Gilbert. – London: Routledge, 1998. – 214 p.
36. Smith A.D. Myths and memories of the nation / A.D. Smith. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 288 p.
37. Арутюнян Ю.В., Дробижина Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 271 с.

38. Насимов М.Ө. Рухани жаңғыру: қоғамдық сана мен тарихи сананы жаңғырту. - Қызылорда, 2020. - 336 б.
39. Гранин Ю.Д. «Нация» и «этнос»: эволюция подходов и интерпретаций в философии и науке XVIII–XX столетий // Вопросы философии. – 2015. – №7. – С. 5-16.
40. Chandra K. Constructivist theories of ethnic politics / K. Chandra. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 520 p.
41. Peter W. National and ethnic identities: Theoretical concepts in practice // Innovation: The European Journal of Social Science Research. – 1991. – Vol. 4. – No. 1. – P. 9-29.
42. Ashraf A. The crisis of national and ethnic identities in contemporary Iran // Iranian Studies. – 1993. – Vol. 26. – No. 1-2. – P. 159-164.
43. Huo Y., Smith H., Tyler T., Lind E. Superordinate identification, subgroup identification, and justice concerns: is separatism the problem, is assimilation the answer // Psychological Science. – 1996. – No. 7. – 40-45.
44. Breakwell G., Lyons E. Changing European identities: Social psychological analysis of social change / G. Breakwell, E. Lyons. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1996. – 454 p.
45. Bar-Tal D., Staub E. Patriotism in the lives of individuals and nations / D. Bar-Tal, E. Staub. – Chicago: Nelson-Hall, 1997. – 336 p.
46. Takei M. Collective memory as the key to national and ethnic identity: the case of Cambodia // Nationalism and Ethnic Politics. – 1998. – Vol. 4. – No. 3. – P. 59-78.
47. Waechter N. Introduction to the construction and the interplay of European, national and ethnic identities in Central and Eastern Europe // Identities. – 2016. – Vol. 23. – No. 6. – P. 630-647.

М.О. Насимов

Қызылординский университет имени КORKYТ АТА, Қызылорда, Казахстан

**Интерпретация нации и этноса, национальной и этнической идентичности
в политических науках**

Аннотация. В политической науке интерпретация нации, этноса, национальной идентичности и этнической идентичности представляет собой сложную и многогранную область исследования. Ученые в этой области анализируют эти концепции с разных точек зрения, учитывая их политические, культурные, исторические и социальные аспекты. В политической науке интерпретация этих понятий часто зависит от конкретного исследовательского контекста и целей. Исследователи изучают, как определяются нации и этносы, как формируются и поддерживаются национальные и этнические идентичности и как эти идентичности влияют на политическое поведение, институты и политику. Изучение нации и этноса имеет важное значение для понимания политической динамики, управления и разрешения конфликтов в различных обществах. Главной целью данной статьи является политологическая систематизация выводов, определяющих эти четыре понятия. Для реализации цели ставим задачи критического анализа путем аргументации сущности понятий. Прежде всего, мы обратили внимание на те понятия, которые заложены в объекте исследования, которые сложились в истории политической мысли.

Мы остановились на основных характеристиках каждого понятия и определили их взаимные отличия. В статье утверждается отсутствие среди учёных единого определения изучаемых понятий. Мы пришли к выводу, что исследователи должны учитывать семантические различия интерпретаций, данных в контексте политико-социальных взглядов, если они хотят правильно интерпретировать события, происходящие в мире.

Ключевые слова: нация, этнос, национальная идентичность, этническая идентичность, политика, принадлежность, культура.

M.O. Nassimov

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Interpretation of nation and ethnos, national and ethnic identity in political sciences

Abstract. In political science, the interpretation of nation, ethnos, national identity, and ethnic identity is a complex and multifaceted area of study. Scholars in this field analyze these concepts from various perspectives, considering their political, cultural, historical, and social dimensions. In political science, the interpretation of these concepts often depends on the specific research context and objectives. Researchers examine how nations and ethnos are defined, how national and ethnic identities are formed and maintained, and how these identities influence political behavior, institutions, and policies. The study of nation and ethnos is essential for understanding political dynamics, governance, and conflict resolution in diverse societies. The main goal of this article is a political science systematization of the conclusions that define these four concepts. To achieve the goal, we set the task of critical analysis by arguing the essence of concepts. First of all, we paid attention to those concepts that are embedded in the object of study, which have developed in the history of political thought. We focused on the main characteristics of each concept and determined their mutual differences. The article argues that there is no single definition of the concepts being studied among scientists. We conclude that researchers must take into account the semantic differences of interpretations given in the context of political-social views if they want to correctly interpret events occurring in the world.

Keywords: nation, ethnos, national identity, ethnic identity, politics, affiliation, culture.

References

1. Kobayashi A. International Encyclopedia of Human Geography. (Elsevier, 2020, 7242 p.).
2. Smelser N.J., Baltes P.B. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, (Elsevier, 2001, 17500 p.).
3. Bar-Tal D., Staub E. Patriotism in the lives of individuals and nations, (Nelson-Hall Publishers, Chicago, 1997, 336 p.).
4. Omelaenko N. Concepts of ethnos and nation in scientific and theoretical studies, *Advances in Economics, Business and Management Research*, 47, 202-207 (2018).
5. Kochetkov V.V. Nacional'naya i etnicheskaya identichnost' v sovremennom mire [National and ethnic identity in the modern world], *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sociologiya i politologiya* [Bulletin of Moscow University. Series 18. Sociology and political science], 2, 144-162 (2012) [in Russian].

6. Marcos F.G. Communication in the Analects of Confucius, (Peter Lang Publishing Group, New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Oxford, Wien, 2022, 92 p.).
7. Taylor C.C.W. From the Beginning to Plato. Routledge history of philosophy. Volume 1, (Routledge, London, 2023, 528 p.).
8. Rorty A.O. Essays on Aristotle's ethics, (University of California Press, Berkeley, 2023, 438 p.).
9. Dobinson C.H. Jean-Jacques Rousseau: His thought and its relevance today (Routledge, London, 2021, 158 p.).
10. Hollander S. Immanuel Kant and utilitarian ethics, (Routledge, London, 2022, 224 p.).
11. Ward A. Polis, nation, global community: The philosophic foundations of citizenship, (Routledge India, London, 2021, 210 p.).
12. Olender M. The Indo-European mirror: Monotheism and polytheism: (J.G. Herder, E. Renan, A. Pictet, F.M. Müller and R.F. Grau), History and Anthropology, 3, 1, 327-375 (1987).
13. Cheah P., Culler J. Grounds of comparison: Around the work of Benedict Anderson. (Routledge India, New York, 2003, 264 p.).
14. Skalnik P. Ernest Gellner's legacy and social theory today. (Palgrave Macmillan Cham, 2023, 581 p.).
15. Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. (Verso, London, 2016, 256 p.).
16. Waddington P.A.J. The deadly ethnic riot, by D. Horowitz, British Journal of Criminology, 43, 4, 827-828 (2003).
17. Conversi D. Ethnonationalism in the contemporary world: Walker Connor and the study of nationalism. (Routledge, London, 2002, 320 p.).
18. Halikiopoulou D. Vasilopoulou S. Nationalism and globalisation: Conflicting or complementary? (Routledge, London, 2011, 208 p.).
19. Bauböck R. Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods. (Amsterdam University Press, Amsterdam, 2010, 360 p.).
20. Stewart K.L. Democratic and autocratic nation building, Nationalities Papers, The Journal of Nationalism and Ethnicity, 49, 2, 205-212 (2021).
21. Vila J. Regional organizations and ethnic conflict prevention: The EU and Kosovo conflict, Studies in Ethnicity and Nationalism, 23, 2, 144-157 (2023).
22. Mathew M., Tay M. Religion and identity politics: Global trends and local realities, (World Scientific Publishing Co., Singapore, 2021. 208 p.).
23. Wirth C. Migrations and nations: Historical perspectives on current border crossings, Historisk Tidsskrift, 98, 4, 297-308 (2019).
24. Tsang R., Woods E.T. The cultural politics of nationalism and nation-building: Ritual and performance in the forging of nations, (Routledge, London, 2013, 214 p.).
25. Fossungu P.A.-A. Understanding confusion in Africa: The politics of multiculturalism and nation-building in Cameroon, (Langaa RPCIG, Bamenda, 2013, 272 p.).
26. Fois M. Identity, politics and nation: Algerian nationalism and the 'berberist crisis' of 1949, British Journal of Middle Eastern Studies, 43, 2, 206-218 (2016).
27. Kabaziev M.Sh. Formirovanie nacional'noi identichnosti respubliki Kazakhstan: osobennosti i protivorechiya [Formation of the national identity of the Republic of Kazakhstan: Peculiarities and contradictions], Sovremennaya Evropa [Contemporary Europe], 7, 221-231 (2022) [in Russian]

28. Kashkinbayeva A.T., Korganova S.S., Gabdulina B.A., Takibayev M.A., Kuzembayeva A.O. Historical fate of Balkan ethnic groups in Kazakhstan: Past and present, *Revista Iberoamericana de Viticultura Agroindustria y Ruralidad*, 10, 29, 63-74 (2023).
29. Czuba K. Political mobilization of layered ethnic identities, *Ethnic and Racial Studies*, 46,10, 2138-2162 (2023)
30. Nurbayev Zh., Kiyubek Zh. Orta Aziya elderindegi tarihi sayasat zhane ult qurylysy: Qazaqstan men Ozbekstandagy sayasi aktau korinisi [Historical politics and nation-building in Central Asian countries: rehabilitation practices in Kazakhstan and Uzbekistan], L.N. Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series], 1, 142, 209-221 (2023) [in Kazakh]
31. Nassimov M.O. Ulttyk kurylystyn mani zhane negizgi tusinikteri [Essence and basic concepts of nation-building], L.N. Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series], 2, 143, 70-81 (2023) [in Kazakh]
32. Hobsbawm E. Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality. (Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 191 p.).
33. Bloom W. Personal identity, national identity and international relations. (Cambridge University Press, Cambridge, 1993, 208 p.).
34. Calhoun C.J. Nationalism. (Open University Press, Milton Keynes, 1997, 164 p.).
35. Gilbert P. The philosophy of nationalism. (Routledge, London, 1998, 214 p.).
36. Smith A.D. Myths and memories of the nation. (Oxford University Press, Oxford, 1999, 288 p.).
37. Arutyunyan Yu.V., Drobizheva L.M., Susokolov A.A. Enosotsiologiya [Ethnosociology], (Moscow, Aspect Press, 1998, 271 p.) [in Russian]
38. Nassimov M.O. Ruhani zhangyru: kogamdyk sana men tarihi sanany zhangyrtu [Spiritual modernization: modernization of public consciousness and historical consciousness], (Kyzylorda, 2020, 336 p.) [in Kazakh]
39. Granin Yu.D. «Natsiya» i «etnos»: evolyutsiya podhodov i interpretatsii v filosofii i nauke XVIII–XX stoletii [«Nation» and «ethnicity»: the evolution of approaches and interpretations in philosophy and science of the 18th-20th centuries], *Voprosy Filosofii* [Questions of Philosophy], 7, 5-16 (2015) [in Russian]
40. Chandra K. Constructivist theories of ethnic politics, (Oxford University Press, Oxford, 2012, 520 p.).
41. Peter W. National and ethnic identities: Theoretical concepts in practice, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 4, 1, 9-29 (1991).
42. Ashraf A. The crisis of national and ethnic identities in contemporary Iran, *Iranian Studies*, 26, 1-2, 159-164 (1993).
43. Huo Y., Smith H., Tyler T., Lind E. Superordinate identification, subgroup identification, and justice concerns: is separatism the problem, is assimilation the answer, *Psychological Science*, 7, 40-45 (1996).
44. Breakwell G., Lyons E. Changing European identities: Social psychological analysis of social change, (Butterworth-Heinemann, Oxford, 1996, 454 p.).
45. Bar-Tal D., Staub E. Patriotism in the lives of individuals and nations, (Nelson-Hall, Chicago, 1997, 336 p.).

46. Takei M. Collective memory as the key to national and ethnic identity: the case of Cambodia, *Nationalism and Ethnic Politics*, 4, 3, 59-78 (1998).

47. Waechter N. Introduction to the construction and the interplay of European, national and ethnic identities in Central and Eastern Europe, *Identities*, 23, 6, 630-647 (2016).

Автор туралы мәлімет:

Насимов М.Ө. – саяси ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Nassimov M.O. – Candidate of Political Science, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.19
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-32-45>

Жаңғыру жағдайындағы қазақстандықтардың саяси сәйкестігі

З.С. Гаипов

ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан

(E-mail: zulfukhar.gaipov@apa.kz)

Аңдатпа. Мақала қазақстандықтардың саяси сәйкестігіне жаңғыру процесінің әсерін зерттеуге арналған. Саяси сәйкестік елдің ұлттық бірлігі мен тұрақтылығын нығайтуда маңызды рөл атқарады, ал жаңғыру оның трансформациясына көп қырлы ықпал етеді. Жаңғыру саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерді қамтитын ауқымды процесс ретінде қарастырылады. Авторлар саяси сәйкестіктің қалыптасуындағы тарихи және мәдени факторларды, сондай-ақ жаһандану, цифрландыру, білім беру реформалары және урбандалу сияқты қазіргі заманғы үрдістердің әсерін кешенді түрде талдайды. Зерттеу «Рухани жаңғыру» және «Мәңгілік ел» бағдарламаларының маңыздылығын атап өтіп, олардың жалпыұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы рөлін көрсетеді. Жаһандану жағдайында ұлттық және этномәдени сәйкестікті сақтаудың өзекті мәселелері қарастырылып, осы үдерістің қоғамның тұрақты дамуы үшін маңыздылығы көрсетіледі. Зерттеу барысында сандық және сапалық әдістер қолданылып, сауалнамалар мен сұхбаттар арқылы қоғамдағы саяси сәйкестіктің негізгі аспектілері анықталған. Зерттеу нәтижелері саяси сәйкестікті нығайту үшін ұлттық сана-сезімді дамыту, этномәдени әр алуандылықты қолдау және азаматтық белсенділікті арттыру қажеттілігін көрсетеді. Қазақстандықтардың саяси сәйкестігіне әсер ететін негізгі факторлар ретінде цифрлық трансформация, білім беру реформалары, урбандалу және жаһандану аталып өтіледі. Сонымен қатар жастардың саяси қатысуы мен дәстүрлі құндылықтарды сақтау арасындағы тепе-теңдікті сақтау мәселесі талқыланады. Мақалада ұсынылған тұжырымдар ұлттық бірлік пен тұрақтылықты нығайтуға бағытталған мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыру үшін маңызды негіз бола алады.

Түйін сөздер: саяси сәйкестік, жаңғыру, азаматтық патриотизм, ұлттық бірлік, жаһандану, цифрландыру, этномәдени әр алуандылық, мемлекеттік саясат, жастар, урбандалу.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Саяси сәйкестік – әрбір мемлекеттің әлеуметтік және саяси құрылымының маңызды бөлігі, ол азаматтарды саяси институттармен, мемлекетпен және қоғаммен байланыстырады. Жаңғыру жағдайында бірыңғай саяси сәйкестікті қалыптастыру мәселесі, Қазақстан сияқты көп этносты және көп мәдениетті қоғамдар үшін ерекше маңызға ие. Саяси сәйкестік азаматтардың саяси процестерге қатысу деңгейін, мемлекеттік институттарға деген көзқарастарын және қоғамның ұлттық құндылықтар мен мақсаттар айналасында бірігу деңгейін айқындайды.

Мақаланың мақсаты – жаңғыру жағдайында қазақстандықтардың саяси сәйкестігінің өзгерістерін зерттеу, осы үдерісте кездесетін негізгі қиындықтарды анықтау және бірыңғай саяси сәйкестікті нығайтуға арналған ұсыныстарды әзірлеу.

Тақырыптың өзектілігі жаңғыру үдерістерінің жалғасуы аясында әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық бірлікті нығайту қажеттілігімен тығыз байланысты. Этнос аралық келісімді сақтау, дәстүрлі құндылықтарды қазіргі заман талаптарына сай бейімдеу және мемлекеттік институттарға деген сенімді сақтап қалу мәселелері саяси сәйкестікті зерттеу үшін кешенді ғылыми тәсілді қажет етеді.

Мақалада қазақстандықтардың саяси сәйкестігінің қалыптасуындағы негізгі аспектілер қарастырылған. Негізгі назар жаңғыру үдерістерінің саяси сәйкестікке ықпалына, сондай-ақ оны нығайтудағы қиындықтар мен мүмкіндіктерге бағытталған. Зерттеудің жаңалығы Қазақстанның жаңғыру жағдайындағы саяси сәйкестікті кешенді түрде зерттеуде жатыр, бұл қазіргі жағдайды бағалаумен ғана шектелмей, оны нығайтуға арналған ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Ұсынылған материал Қазақстанның қазіргі заманғы негізгі міндеттерінің бірі ретінде қоғамды бірыңғай саяси сәйкестік айналасында біріктіруді көрсетеді, бұл тұрақты даму мен ұлттық тұтастықты нығайту үшін маңызды шарт болып табылады.

Зерттеу әдістері

Конституция, «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел» бағдарламасы сияқты негізгі бағдарламалық құжаттар мен мемлекеттік статистикалық мәліметтер мұқият зерттелді. Саясаттанушылар, социологтар, тарихшылар сияқты сала мамандарымен жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізіліп, бұл әдіс мәселені тереңірек талдауға мүмкіндік берді. Әртүрлі әлеуметтік топтардағы халықтың саяси сәйкестікке деген көзқарастарын зерттеу үшін қоғамдық пікір сауалнамасы ұйымдастырылды. Сандық және сапалық әдістерді үйлестіру арқылы саяси сәйкестіктің негізгі үрдістері мен ерекшеліктері анықталды.

Зерттеу нәтижелері

Саясаттану ғылымында саяси мәдениет ұғымы азаматтардың саяси сәйкестігін қазіргі саяси жүйеге қаншалықты сәйкес келетіндігін зерттейтін концептуалды құрал ретінде

қолданылады. Бүгінгі таңда сәйкестік ұғымы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында, оның ішінде саяси және құқықтық салаларда кеңінен пайдаланылып жүр. Ағылшын тілінен аударғанда *identity* термині «сәйкестік» сөзі «ұқсастық», «ынтымақтастық» мағыналарын білдіреді.

Сәйкестік адамның негізгі қажеттіліктерін көрсетеді. Ұзақ уақыт бойы өзіне тән тұлғалық сезімді жоғалту арқылы адам өмір сүре алмайды. Сәйкестік – бұл жеке тұлғаға, топқа және қоғамға сенімділік, өзін-өзі тану сезімін қалыптастыруға мүмкіндік беретін идеялар мен тәжірибелердің жиынтығы. Бұл психологиялық және әлеуметтік-мәдени құрылым, ол жеке өмірдің және ұжымдық тарихтың әртүрлі сәттерін біріктіре отырып, «Мен» және «Біз» деген ұғымдарды терең түсінуге мүмкіндік береді.

М. Мамардашвилидің пікірінше, адам өмірінде жеке басының маңызы зор, себебі «адам, негізінен, оған түсініксіз әлемде өмір сүре алмайды. Бірақ бұл түсіну принципі әрқашан адамның өзіне деген іргелі көзқарасымен және өзін-өзі тану мен өзін-өзі құрметтеу қабілетімен тығыз байланысты» [1].

Саяси сәйкестік арқылы біз саяси процесс субъектісінің саяси қатынастардың басқа субъектілері мойындаған белгілі бір саяси ұстаныммен сәйкестендірілуін түсінеміз. Субъектінің өзінде немесе басқаларда пайда болатын «жеке басының құндылықтары» үш түрлі фактордың әсерінен қалыптасады. Біріншіден, субъектілердің психологиялық қызметі, яғни олар интернационализациялайтын құндылықтар мен стереотиптер жүйесі. Екіншіден, саяси ұстанымның ерекшелігі және оның функционалдық сипаттамалары. Үшіншіден, саяси процестің қатысушылары қабылдаған құндылықтар.

Сәйкестендіру процесі басқа адамдарды тануды және олардың әлеуметтік позициясының жақындық немесе оның маңыздылығынан қашықтығын білу арқылы оң немесе теріс мәнде жүзеге асады. Біріктіру мен ажыратудың, қосу мен оқшаулаудың, бірлестіктер мен автономияның бірдей механизмдері саяси бірегейлікті қалыптастыру процесінде жұмыс істейді. Күнделікті саяси өмірде адам алдымен үстірт, жағдайға байланысты саяси бірегейлікті дамытады. Сонымен қатар ол жалпылау, таңдау, анықтау және рационализациялау арқылы тұрақты саяси сәйкестікке айнала алады. Саяси мәдениетті меңгеру барысында, жеке тұлға саяси жүйеге бағытталған негізгі сенімдер, көзқарастар, бағдарлар мен символдар жүйесін игере отырып, өз саяси ұстанымын қалыптастырады – саяси іс-әрекеттердің нормалары мен ережелері, саяси қабылдау мен бағалау әдістері, саяси қатысу және қарым-қатынас тәсілдерін меңгереді.

Саяси сәйкестік әлеуметтік сипатта ғана емес, топтық сипатқа да ие. Ол кез келген топқа, мысалы, партияға, идеологиялық ағымға және т.б. қатысты болуы мүмкін және топтың өзін қандай да бір саяси ұстаныммен сәйкестендіру немесе оны саяси процестің басқа субъектілері мойындауы ретінде көрінеді. Ю. Качановтың айтуы бойынша, «саяси қатынастардың басқа субъектілері оны кодификациялаған кезде субъектінің саяси сәйкестігі белгілі бір агентті өзіне-өзі мойындайтын немесе өзі жариялайтын жеке басының мағыналарына жатқызу арқылы анықталды» [2].

Саяси сәйкестік пен сәйкестендіру заңдылықпен тығыз байланысты, өйткені сәйкестік және сәйкестендіру саяси қатынастардың басқа субъектілері тарапынан белгілі бір позицияны иеленудің заңдылығын мойындауды қажет етеді. Бұл процесте саяси жүйе

мен оның қатысушыларының заңды мәртебесі маңызды рөл атқарады, себебі олар өзара тану мен өзара түсіністік негізінде белгілі бір саяси ұстанымның қабылдануын қамтамасыз етеді.

Саяси бірегейлік саяси сананың нәтижесі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар саяси бірегейлік саяси кеңістіктің құрылымы мен оның динамикасы сияқты «объективті» факторлардың әсерінен де қалыптасады. Саяси сәйкестік өз кезегінде саяси сананың ерекшеліктеріне үлкен ықпал етуі мүмкін. Сондықтан оны белгілі бір жағдайларда және нақты шарттармен саяси сананың құрамдас бөлігі ретінде бағалауға болады.

Саяси сәйкестік жеке тұлғаның «сыртқы мінез-құлқын» қалыптастыруда маңызды рөл атқарады: саяси сәйкестік арқылы жеке тұлға немесе топ саяси қатынастар мен саяси процестің субъектісіне айналады. Зерттеушілер саяси сәйкестіктің әртүрлі түрлерін айқындайды. Кейбір ғалымдар осы сәйкестіктің ұзақтығына және жеке адамның интернационализация дәрежесіне байланысты оны жеке басымен байланыстырады. Мысалы, Ю. Качанов осы критерийлерге сүйене отырып, ситуациялық және трансверсиялық жоғары саяси сәйкестікті ажыратады. Ситуациялық сәйкестік – бұл белгілі бір жағдай мен саяси практикаға байланысты және салыстырмалы түрде оңай өзгеретін процесс. «Ситуациялық саяси сәйкестікке ие агент толыққанды субъект емес, өйткені ол өзінің жеке басының жаратушысы ретінде әрекет етпейді». Ситуациялық сәйкестіктің басты ерекшелігі – жеке тұлғаның саяси ұстанымға тән ішкі нормалар мен ережелерді, ойлау, қабылдау және бағалау схемаларын қабылдауы әлі анықталмаған, яғни бұл жеке тұлға позицияның «мағынасын» түсінбегендіктен, ситуациялық саяси сәйкестік «жеке мағыналармен» біріктірілмейді, агентке сырттан еріксіз таңылып қойылады [3].

Сәйкестендіру мәселесінде саяси процесс пен топтың жеке субъектісінің жеке басын ажыратуға болады. Белгілі бір топпен сәйкестендіру объектісі бойынша мүдделер тобының мүшесі, партияның, идеологиялық ағымның, қала немесе аймақ тұрғынының, мемлекет азаматтарының ұқсастығын бөліп көрсетуге болады. Мысалы, бұрын Алматы тұрғыны өзін «Нұр Отан» партиясының мүшесі, Алматы қаласының тұрғыны ретінде сезініп, Қазақстан Республикасына қатыстылығын сезіне алатын еді. Сонымен қатар Батыс Еуропа демократиясы дамыған елдерінде біртұтас ұлттық мемлекеттің негізінде қалыптасқан ұлттық-мемлекеттік бірегейлік басым болып келетіні байқалады. Бұл бірегейлік белгілі бір саяси қоғамдастыққа – ұлтқа азаматтық тиесілік сезіміне негізделген.

Жаһандану жағдайында адам дәстүрлі билік орталықтарынан алыстап, жаңа билік орталықтарына қосылып, әлемдік аренада болып жатқан оқиғаларға тәуелді бола бастайды. Бұл процесс ішкі өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі танудың өзгеруіне алып келеді. Негізгі сұрақтар «Біз кіміз?» немесе «Мен кімін?» деп қойылады. Мұнда әңгіме тек ұлттық сәйкестік туралы ғана емес, сонымен қатар мәдени, діни, этникалық және басқа да сәйкестік түрлері жайлы болып отыр.

Осылайша «сәйкестік» ұғымын белгілі бір қоғамдастықтың мүшесі ретінде жеке адамның өзін-өзі тану процесі, осы қауымдастықтың ұсынған құндылықтар жүйесін қабылдау және оның қоғамдастықта өмір сүруіне бағытталған іс-әрекет ретінде

қарастыруға болады. Жеке адам үшін маңыздысы – ол өзі анықтайтын қауымдастықпен кері байланыстың болуы. Өзін-өзі тану ешқандай мәнге ие болмайды, егер адам өзі қосылғысы келетін қоғамда танылмаса, әсіресе, егер бұл қоғамда беделді тұлғалар болса. Белгілі бір қауымдастыққа жатудың қажеттілігі жеке адамның ең маңызды қажеттіліктерінің бірі болып табылады. Осылайша сәйкестендіру мәселесі жеке адамның осы әлемді қалай қабылдайтынына және ондағы оқиғаларды қалай бағалайтынына, ақырында оның мінез-құлқын анықтайтын факторларға алып келеді.

Жаһандану жағдайында ақпарат ағыны адамның әлеуметтік өмірін саясаттандырудан гөрі даралануды ынталандырады. «Мемлекет», «ұлт», «демократия» сияқты дәстүрлі ұғымдардың эрозиясын ескергенде, қазіргі адамның өзін-өзі тану мәселесі өзіне қандай рөл мен бейне таңатынын анықтау мәселесіне айналады. Осы саладағы зерттеулер көбінесе біздің заманымыздың басты сұрағына жауап іздеу әрекеті ретінде қарастырылады.

Атап айтқанда, «Мен кімін?» деген сұрақ қазіргі заманғы адамның өмір бойы жауап беруге тырысатын мәселесі және бұл жауап алдын-ала анықталмайды. Оны адамның белгілі бір объективті сипаттамаларынан шығару мүмкін емес. Егер бұрын жеке тұлғаның өзін-өзі тануы көбінесе оның қоғамдағы орнына, тіпті туылуына байланысты болса, қазіргі уақытта біз жеке тұлғаның өз елінің азаматы ретінде өзін қабылдайтынын нақты айта алмаймыз. Өйткені ол сондай-ақ бір мезгілде трансұлттық корпорациялардың мүшесі немесе қоғамдық қозғалыстардың қатысушысы болуы мүмкін. Біз енді тек бір ғана нақты мемлекеттің азаматы ретінде өзімізді айта алмаймыз [4].

Қазіргі ақпараттық жағдай тек азаматтардың өз мәдени қалауына сәйкес қажетті ақпаратты таңдау қабілетін ғана емес, сонымен қатар оны алу мүмкіндігін де қамтамасыз ететіні анық. Осы тұрғыда, саяси жаңғыру жағдайында қазіргі қазақстандықтардың саяси бірегейлігінің дамуы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігінің дамуына және ортақ азаматтық бірегейлігін қалыптастыруға тікелей байланысты екенін атап өту қажет. Бұл ретте, қазақстандық қоғамның идеялық бірлігі мен шоғырлануында «Адал азамат» пен «Әділетті қоғам» идеялары маңызды рөл атқаратын болады.

Қазақ халқының саяси сәйкестігі терең тарихи және мәдени негіздерге сүйенеді. Қазақстанның Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде орналасуы, сондай-ақ көп ұлтты әрі көп конфессиялы болмысы халықтың саяси сана-сезімінің қалыптасуына ерекше ықпал етті. Қазақ халқының ата-бабаларының арасында скифтер, ғұндар, түріктер және қазақ жүздері сияқты көшпелі өмір салтын ұстанған қауымдастықтар болды, олардың саяси сәйкестіктің қалыптасуына үлкен әсері болды. Көшпелі өмір сүруіне қарамастан, бұл қауымдастықтар ақсақалдар, билер, хандар және басшылар кеңесіне негізделген басқару жүйесін қалыптастырды. Ұжымдық шешім қабылдау және көшбасшыларға деген құрмет бүгінгі күнде де қазақстандықтардың саяси санасының маңызды бөлігі болып табылады [5].

Алтын Орда дәуірінде және XV-XVIII ғасырларда қалыптасқан Қазақ хандығы кезеңінде қазақ халқының мемлекеттілігі мен ұлттық сана-сезімінің негізгі контуры айқындалды. Қазақ хандығы халықтың бірлігі мен саяси тәуелсіздігінің нышанына айналды. Осы тарихи кезеңде қалыптасқан саяси және мәдени дәстүрлер кейінгі кездерде қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің негізін құрады [6].

Қазақ жерлерінің Ресей империясына, одан әрі Кеңес Одағының құрамына енуі қазақ халқының саяси сәйкестік қалыптасуына күрделі әсер етті. Бір жағынан, сыртқы әлеммен интеграциялық процестер күшейіп, инфрақұрылым, білім беру және өнеркәсіп салаларындағы дамуға ықпал етті. Екінші жағынан, русификация саясатының салдарынан қазақ тілі мен дәстүрлі мәдениеттің ығыстырылуы, ұлттық санаға қауіп төндірді. Алайда, бұл тарихи кезеңдер қазақстандықтардың әртүрлі саяси жүйелермен өзара әрекеттесу тәжірибесін қалыптастырып, олардың саяси санасында икемділік пен бейімделушілік қасиеттерін дамытты [7].

1991 жылы Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы қазақ халқының саяси сәйкестіктің жаңа кезеңіне бастама берді. Конституцияны қабылдау, мемлекеттік рәміздерді бекіту және мемлекеттік тәуелсіздікті нығайту арқылы қазақстандық қоғамның саяси интеграциясының негізі қаланып, жаңа саяси сәйкестіктің қалыптасуына жағдай жасалды. Қазақ тілі мен әдебиеті қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің қалыптасуында маңызды рөл атқарып келеді. Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Әлихан Бөкейхан сынды ұлт зиялыларының мұраларында бостандық, әділеттік және ұлттық бірлік идеялары басты орын алады. Осылайша тіл мен әдебиет арқылы ұлттық сананы нығайтатын негізгі құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді.

Қазақ халқының үлкенге құрмет (жеті ата), ұжымшылдық, өзара көмек және қонақжайлылық сияқты дәстүрлі құндылықтары ортақ мақсаттар мен мұраттарға негізделген ұлттық сананың қалыптасуына айтарлықтай үлес қосады. Бұл мәдени элементтер қоғамның саяси интеграциясын нығайтып, әртүрлі этникалық және әлеуметтік топтар арасындағы сенімділік пен толеранттылықты арттыруда маңызды рөл атқарады [8].

Қазақстан өзінің этникалық және мәдени көпқырлылығымен ерекшеленеді. Жүзден астам этникалық топтардың бейбітшілік пен келісім жағдайында бірге өмір сүруі қазақстандық қоғамның саяси сәйкестіктің негізгі ерекшелігі болып табылады. Қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарындағы діни төзімділік ұлттық бірлікті нығайтуда маңызды рөл атқарып келеді.

Қазақстанның қазіргі білім беру жүйесі ұлттық және халықаралық тәжірибелерді біріктіре отырып, дамуға, ашықтыққа және инновацияға бағытталған саяси сәйкестікті қалыптастыруға ықпал етеді. «Рухани жаңғыру» және «Мәңгілік ел» бағдарламалары жаңғыруға ұмтылумен қатар, мәдени мұраны сақтаудың маңыздылығын баса көрсетеді. Қазақстандықтардың саяси сәйкестіктің қалыптасуындағы тарихи және мәдени аспектілер дәстүр мен жаңашылдықтың өзара тоғысып жататын күрделі әрі көп қырлы процесс екенін көрсетеді. Осы аспектілерді түсіну Қазақстандағы ұлттық бірлік пен тұрақтылықтың механизмдерін терең зерттеуге және глобализация мен жаңғыру жағдайында саяси сәйкестікті одан әрі нығайту үшін тиімді стратегиялар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Қазақстанның қазіргі заманғы даму кезеңінде жаңғыру қазақстандықтардың саяси сәйкестігіне әсері айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Жаңғыру экономикалық, әлеуметтік және технологиялық өзгерістермен қатар, қоғамдық сананың трансформациясына әкеліп соқтырды, бұл өз кезегінде азаматтардың өзін-өзі

тануындағы жаңа үрдістерді тудырды. Жаһандану және нарықтық экономикаға көшу жағдайында Қазақстан 1990-жылдардың басынан бастап саяси сәйкестіктің жаңа үлгілерін қалыптастыруда. Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасымен іске қосылған «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауы қазақстандық қоғамның сана-сезімін жаңарту және ұлттық бірлік пен тұтастықты нығайтуға бағытталған [9].

Жаңғыру тікелей азаматтық қоғам институттарының дамуына, мемлекеттік басқарудың цифрландыруына және халықтың саяси белсенділігінің артуына әсер етеді. Электронды үкімет сияқты цифрлық технологияларды мемлекеттік басқаруға енгізу азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін нығайтып, осылайша олардың саяси сәйкестігін күшейтеді [10]. Сонымен қатар білім деңгейінің артуы және ақпаратқа қолжетімділіктің кеңеюі азаматтардың саяси процестерге сын көзбен қарауына ықпал етеді, бұл олардың саяси жүйедегі орнын қайта қарастыруға әкеледі.

«Рухани жаңғыру» ұлттық бағдарламасына ерекше көңіл бөлінеді. Бұл бағдарлама қоғамдық сананы жаңартуға және жалпыұлттық құндылықтар мен «Мәңгілік ел» идеясына негізделген қазақстандық сәйкестікті насихаттауға бағытталған. Бұл бағдарлама глобализация жағдайында ұлттық мәдени мұраны сақтаудың маңыздылығын атап көрсете отырып, өздерінің тарихи рөлін және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін түсіну негізінде тұрақты саяси сәйкестікті қалыптастыруға ықпал етеді [11].

Урбандалу және миграция процестері саяси сәйкестіктің трансформациясында маңызды рөл атқарады. Қалалық орта тұрғындарының саяси процестерге белсене қатысуына ықпал етіп, оларда жаңа саяси сананы қалыптастырады. Сонымен қатар ауылдық жерлерден қалаға қарай бағытталған ішкі миграция мәдени және әлеуметтік тепе-теңдікті сақтауға қатысты күрделі мәселелер тудырып, дәстүрлі сәйкестіктің жаңа жағдайларға бейімделуін талап етеді [12].

Жаңғыру процесінде жастардың рөлі де ескерілмей қалмауы тиіс. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында өскен жас буын ашық әлемтанымға ие болып, саяси өмірге белсене қатысуға ұмтылады. Бұл қоғамдық бастамаларға белсенді қатысуында және жаһандық үрдістерге деген қызығушылығында көрініс табады, бұл олардың саяси сәйкестікті ұлттық құндылықтар мен заманауи сын-қатерлердің синтезі негізінде қалыптастырады.

Демек жаңғыру қазақстандықтардың саяси сәйкестігінің трансформациясына көп қырлы әсер ете отырып, мемлекет, азамат және қоғам туралы дәстүрлі түсініктерді өзгертеді. Ол икемділікке, бейімделуге және өзгерістерге дайындыққа негізделген саяси сәйкестікті қалыптастыруға ықпал етеді, бұл әлемдік тұрақсыздық жағдайында Қазақстанның сәтті дамуы үшін қажетті шарт болып табылады.

Қазақстандағы бірыңғай саяси сәйкестікті қалыптастыру бірқатар қиындықтармен қатар, қоғамды біріктіру үшін үлкен мүмкіндіктер де ашады. Негізгі қиындықтардың бірі – елде 100-ден астам этнос аралық топтың өмір сүруіне байланысты этномәдени әр алуандылық. Мәдени мұраның байлығына қарамастан, көп ұлтты қоғамның құрылымы әлеуметтік және экономикалық тұрақсыздық жағдайында ыдырауға және этнос аралық қайшылықтарға әкелуі мүмкін [13].

Тағы бір маңызды қиындық – жаһандану процесінің әсерінен мәдени біртектену және ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарға деген қызығушылықтың төмендеуі. Ашық

ақпараттық кеңістік жағдайында жас буын жаһандық мәдени үрдістердің әсеріне ұшырап, ұлттық саяси сәйкестікпен байланысы әлсіреуі мүмкін. Сонымен қатар, урбандалу және миграция процестері әлеуметтік-мәдени бейімделуде шиеленістер тудырып, бірыңғай сәйкестікті қалыптастыруға кедергі келтіруі мүмкін. Алайда Қазақстанда бұл қиындықтарды жеңіп, саяси сәйкестікті нығайту үшін үлкен әлеует бар. Біріншіден, «Рухани жаңғыру» және «Мәңгілік ел» сияқты мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру этникалық немесе діни ерекшеліктеріне қарамастан, барлық азаматтарды біріктіретін жалпыұлттық құндылықтарды қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл бағдарламалар мәдени әр алуандылықты сақтауға, толеранттылыққа және азаматтық патриотизм идеясын нығайтуға бағытталған [14].

Екіншіден, экономикалық даму және әлеуметтік реформалар да бірыңғай саяси сәйкестікті қалыптастыру үшін негіз жасайды. Кедейліктің деңгейін төмендету, білім мен денсаулық сақтауға қолжетімділікті жақсарту әлеуметтік тұрақтылыққа ықпал етеді, бұл өз кезегінде азаматтардың мемлекетке деген сенімін нығайтады.

Үшінші маңызды аспект – азаматтық қоғамның дамуы және халықтың саяси белсенділігінің артуы. Үкіметтік емес ұйымдардың нығаюы, жастардың саяси және қоғамдық бастамаларға қатысуы азаматтардың елдің саяси өміріне араласуына ықпал етеді. Бұл процестер бірыңғай саяси жүйеге тиістілік сезімін нығайтып, азаматтық патриотизм санасын дамытады [15].

Қазақстан сонымен қатар бейбітшілік пен мәдениеттер арасындағы диалог идеяларын насихаттау үшін геосаяси мәртебесін тиімді пайдаланады. Дүниежүзілік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі сияқты халықаралық форумдарды өткізу арқылы ел әлемдік өзара іс-қимыл мен төлерегештікті нығайту алаңы ретіндегі рөлін айқындап, бұл бірыңғай саяси сәйкестікті қалыптастыруға оң әсер етеді.

Демек барлық қиындықтарға қарамастан, Қазақстан бірыңғай саяси сәйкестікті қалыптастыру үшін ерекше мүмкіндіктерге ие. Экономикалық даму, мемлекеттік саясат, мәдени әр алуандылықты қолдау және азаматтық белсенділіктің артуы сияқты факторлардың үйлесуі глобалды өзгерістер мен жаңғыру жағдайында қоғамды біріктіру үшін берік негіз жасайды.

Нәтижелерді талқылау

Жаңғыру жағдайындағы қазақстандықтардың саяси сәйкестікті зерттеудің эмпирикалық кезеңінде сандық және сапалық әдістер арқылы ақпарат жинау жүргізілді. Бұл кезеңде сауалнама және сұхбат алу әдістері қолданылды.

Қазақстан азаматтарының саяси сәйкестіктің негізгі аспектітері мен олардың жаңғыру процестерін қабылдау деңгейін анықтау болды. Сауалнамада келесі санаттағы сауалдар қойылды:

- **Мемлекетпен сәйкестік деңгейі:** ұлттық мақтаныш сезімі, мемлекеттік саясатқа деген көзқарас және Қазақстанның халықаралық қауымдастықтағы рөлі туралы сұрақтар.
- **Жаңғырудың жеке көзқарасқа әсері:** цифрландыру, урбандалу, білім беру реформалары.

- Мемлекеттік институттар мен саяси көшбасшыларға деген сенім деңгейі.
- Жаһандану мен ұлттық құндылықтардың саяси сәйкестікке әсерін бағалау.

Сауалнама Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан (қалалық және ауылдық жерлер) 358 респонденттің арасында жүргізілді. Жасы, жынысы, білім деңгейі және жұмыспен айналысуы сияқты демографиялық параметрлер ескеріліп, кездейсоқ үлгідегі іріктеу әдісі қолданылды.

Зерттеудің тереңдетілген талдауы үшін әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері болып табылатын 20 респондентпен жартылай құрылымдалған сұхбаттар өткізілді:

- Студенттер және жас мамандар
- Азаматтық қоғам өкілдері
- Ауыл шаруашылығы қызметкерлері
- Этномәдени бірлестіктер өкілдері
- Саясаттанушылар мен әлеуметтанушылар.

Сұхбат сұрақтары жеке тұлғаның өзін-өзі тануы, жаңғыруды қабылдауы және мемлекеттік саясаттың күнделікті өмірге әсері сияқты тақырыптарды қамтыды.

Деректерді талдау нәтижесінде келесідей қорытындыларға келдік:

- 82% респондент Қазақстанға тиісті екендігіне мақтаныш сезінетінін, бірақ тек 45%-ы ғана өзін саяси процестерге белсенді қатысушы деп санайтыны анықталды.
- Респонденттердің 68%-ы цифрландырудың өмірлеріне оң әсер етуіне сенсе де, 37%-ы оның дәстүрлі құндылықтарды әлсірететінін айтты.
- Респонденттердің 59%-ы жаңғырудың мемлекеттік саясатқа деген көзқарасына оң әсер ететінін атап өтті, ал 21%-ы әлеуметтік теңсіздіктің артуына алаңдаушылық білдірді.
- Респонденттердің 76%-ы саяси сәйкестікті азаматтық патриотизммен байланыстырса, 18%-ы этномәдени аспектілерге баса назар аударды.

Жүргізілген сұхбаттарды талдау нәтижесінде келесідей қорытындыларға келдік:

1) Жастар жаңғыруды дамудың маңызды құралы деп бағалай отырып, дәстүрлі құндылықтар мен заманауи сын-қатерлер арасындағы үзіліс бар екенін атап өтті. Бұл оларда өз сәйкестікке қатысты белгісіздік сезімін тудырады.

2) Егде жастағы адамдар жаһандану процесінде ұлттық салт-дәстүрлердің жоғалуына алаңдаушылық білдірді.

3) Этномәдени бірлестіктер өкілдері ұлттық бірлік пен мәдени әр алуандылықты сақтау арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігін атап өтті.

Жүргізілген сауалнама мен сұхбат нәтижелері Қазақстан азаматтарының саяси сәйкестікті жаңғыру жағдайында әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістердің әсерінен өзгеріске ұшырап жатқанын көрсетті. Жаңғыру азаматтық патриотизмді нығайтуға ықпал ететінімен қатар, дәстүрлі құндылықтарды жаңа жағдайларға бейімдеу қажеттілігін де анықтады. Зерттеу нәтижелері жаңғыру мен саяси сәйкестікті сақтау арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған мемлекеттік саясаттың маңыздылығын дәлелдейді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақстандықтардың саяси сәйкестікті жаңғыру жағдайында әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістердің әсерінен күрделі түрлену процесін бастан кешіп жатқаны анықталды. Негізгі қорытындыларды келесідей тұжырымдауға болады: азаматтық патриотизм саяси сәйкестіктің негізі болып қалып отыр, бұл елге деген мақтаныш сезімі, тәуелсіздік идеалдарына беріктік және біртұтас қоғамның бір бөлігі екендігін сезінуде көрініс табады. Цифрландыру, урбандалу және білім беру реформалары сияқты жаңғыру процестері мемлекеттік саясатқа деген сенімді арттырады, бірақ дәстүрлі құндылықтарды сақтау және әлеуметтік теңсіздіктің алдын алу мәселесіне алаңдаушылық тудырады. Этномәдени әр алуандық сәйкестік қалыптастыруда маңызды фактор болып табылады, бұл мәдени аралық өзара әрекеттесу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, бірақ әлеуметтік алшақтықтың алдын алу үшін саналы мемлекеттік саясатты қажет етеді. «Рухани жаңғыру» және «Мәңгілік ел» сияқты мемлекеттік бағдарламалар қоғамды біріктіруде, жалпыұлттық құндылықтарды қалыптастыруда және азаматтық патриотизмді нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Қазақстандағы саяси сәйкестікті одан әрі нығайту үшін келесі шараларды қабылдау қажет: ұлттық сана-сезім мен азаматтық патриотизм құндылықтарын дамытуға бағытталған білім беру бағдарламалары арқылы жастарды қолдау және қазақ тіліндегі цифрлық контентті жасау арқылы елге деген тиістілік сезімін нығайту. Этномәдени дәстүрлерді сақтауға ықпал ететін бастамалар арқылы мәдени әр алуандылықты қолдау және әртүрлі топтар арасындағы бірлікті нығайту үшін этномәдени бірлестіктерді пайдалану маңызды. Мемлекеттік институттардың ашықтығын қамтамасыз ету, азаматтарды шешім қабылдау процесіне тарту және қауіпсіздік пен тұрақтылық сезімін нығайту арқылы мемлекеттік институттарға деген сенімді арттыру қажет. Сонымен қатар жаңғыру және дәстүрлер арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған саясатты дамыту қажет. Бұл виртуалды мұражайлар мен онлайн көрмелер сияқты заманауи технологиялар арқылы мәдени мұраны насихаттауды қамтуы мүмкін.

Азаматтық қоғамды дамыту, азаматтарды қоғамдық бастамаларға белсенді қатыстыру және үкіметтік емес ұйымдарды қолдау диалог үшін кеңістік жасап, қоғамға тиістілік сезімін нығайтып, жалпыұлттық құндылықтарды қалыптастырады. Қазақстандағы саяси сәйкестікті қалыптастыру және нығайту үшін дәстүрлер мен заманауи сын-қатерлер арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажет. Қазақстанның сәтті дамуы үшін қоғамды жалпыұлттық құндылықтардың негізінде біріктіру, этномәдени әр алуандылықты қолдау және азаматтардың саяси және әлеуметтік процестерге қатысу деңгейін арттыру қажет. Азаматтық патриотизмге негізделген саяси сәйкестік елдің тұрақты дамуы мен халықаралық аренадағы беделін нығайту үшін сенімді негіз болады.

Автордың қосқан үлесі.

З.С. Гаипов – ғылыми мақаланың негізгі идеяларын басшылыққа ала отырып, мақсаты мен міндеттерін анықтау, зерттеу материалдары мен әдістерін пайдалана отырып теорияларды талдау, ой-тұжырымдарды нақтылау.

Әдебиеттер тізімі

1. Мамардашвили М. Природа мысли // Человек. – 2009. – №2. – С. 20-41.
2. Качанов Ю.Л. Опыты о поле политики. – Москва: Гнозис, 1994. – 113 с.

3. Коноплин Ю.С., Красина О.В. Проблемы индивида как актора мировой политики в условиях развития процессов глобализации // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия, Политология. – 2001. – № 3. – С. 111-123.

4. Уразалиева Г.К. Казахстанская и казахская идентичность: конструирование в гражданском обществе // Саясат. – 2008. – №5. – С. 62-65.

5. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в 5-ти томах. – Алматы: Атамұра, 2010. – Т. 2. – 624 с.

6. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трёх тысячелетий. – Алматы: Рауан, 2019. – 374 б.

7. Ксенжик Г.Н. Политические процессы в дореволюционном Казахстане // Мысль. – 2013. – № 9. – С. 49-54.

8. Жетпысбаев С.К. Традиции и обычаи казахского народа: место и роль в модернизации общества // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. – 2023. – № 8 (22). – С. 9-19.

9. Тоқаев Қ.К. Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауы [Электронды ресурс]. – 2022. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyin-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (Қаралған күні: 05.06.2024).

10. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы [Электронды ресурс]. – 2017. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764> (Қаралған күні: 05.06.2024).

11. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы [Электронды ресурс]. – 2017. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (Қаралған күні: 05.06.2024).

12. Александров Ю.Г. Казахстан: форсированная модернизация в действии // Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность. – 2015. – № 3. – С. 80-91.

13. Сейсен Н.Б. Межэтнические процессы в современном Казахстане: политологические аспекты // Проблемы Науки. - 2016. - № 5 (47). – С. 267-271.

14. Концепция «Мәңгілік ел» [Электронный ресурс]. – 2020. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-karzhy/press/news/details/102309?lang=ru&ysclid=m6drr99l2f783010897> (Дата обращения: 05.06.2024).

15. Алиева А.С. Перспективы развития гражданского общества в процессе общественно-политической модернизации государства. Магистерский проект, [Электронный ресурс]. – 2023. URL: <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/1180/Алиева%20Анель.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Дата обращения: 05.06.2024).

З.С. Гаипов

Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

Политическая идентификация казахстанцев в условиях модернизации

Аннотация. Статья посвящена изучению влияния процесса модернизации на политическую идентичность казахстанцев. Политическая идентичность играет важную роль в укреплении

национального единства и стабильности страны, а модернизация оказывает на нее многоаспектное влияние. Модернизация рассматривается как сложный процесс, охватывающий политические, экономические, социальные и культурные изменения. Авторы комплексно анализируют влияние исторических и культурных факторов на формирование политической идентичности, а также современных тенденций, таких как глобализация, цифровизация, реформы образования и урбанизация. В исследовании подчеркивается важность программ «Рухани жаңғыру» («Духовное обновление») и «Мәңгілік ел» («Вечная страна»), их роль в формировании общенациональных ценностей. Рассматриваются актуальные вопросы сохранения национальной и этнокультурной идентичности в условиях глобализации, а также значение этого процесса для устойчивого развития общества. В ходе исследования использовались количественные и качественные методы, включая опросы и интервью, которые позволили выявить ключевые аспекты политической идентичности в обществе. Результаты исследования показывают необходимость развития национального самосознания, поддержки этнокультурного разнообразия и повышения гражданской активности для укрепления политической идентичности. Среди основных факторов, влияющих на политическую идентичность казахстанцев, отмечаются цифровая трансформация, реформы образования, урбанизация и глобализация. Кроме того, обсуждается вопрос сохранения баланса между политическим участием молодежи и традиционными ценностями. Сделанные в статье выводы служат важной основой для повышения эффективности государственной политики, направленной на укрепление национального единства и стабильности.

Ключевые слова: политическая идентичность, модернизация, гражданский патриотизм, национальное единство, глобализация, цифровизация, этнокультурное разнообразие, государственная политика, молодежь, урбанизация.

Z.S. Gaipov

Academy of Public Administration under of the President of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

The political identification of Kazakhstani people in the context of modernization

Abstract. The article is devoted to studying the impact of modernization processes on the political identity of Kazakhstani people. Political identity plays a significant role in strengthening national unity and stability, while modernization has a multifaceted influence on its transformation. Modernization is considered a complex process encompassing political, economic, social, and cultural changes. The authors conduct a comprehensive analysis of the historical and cultural factors shaping political identity, as well as contemporary trends such as globalization, digitalization, educational reforms, and urbanization. The study highlights the importance of programs like “Rukhani Zhangyru” (“Spiritual Renewal”) and “Mangilik El” (“Eternal Nation”) and their role in forming national values. It addresses the pressing issues of preserving national and ethnocultural identity in the context of globalization and demonstrates the significance of this process for the sustainable development of society. Quantitative and qualitative methods were employed in the research, including surveys and interviews, which helped identify the key aspects of political identity in society. The findings emphasize the necessity of fostering national consciousness, supporting ethnocultural diversity, and enhancing civic engagement

to strengthen political identity. Key factors influencing the political identity of Kazakhstani citizens include digital transformation, educational reforms, urbanization, and globalization. Additionally, the article discusses maintaining a balance between youth political participation and the preservation of traditional values. The conclusions presented in the study provide a valuable foundation for improving the effectiveness of state policies aimed at strengthening national unity and stability.

Keywords: political identity, modernization, civic patriotism, national unity, globalization, digitalization, ethnocultural diversity, state policy, youth, urbanization.

References

1. Mamardashvili M. Priroda mysli [The nature of thought], Chelovek [Human], 2, 20-41 (2009) [in Russian]
2. Kachanov Yu.L. Opyty o pole politiki [Experiments on the Field of Politics.] (Gnozis, Moscow, 1994, 113 p.) [in Russian]
3. Konoplin Yu.S., Krasina O.V. Problemy individua kak aktora mirovoi politiki v usloviyakh razvitiya protsessov globalizatsii [Problems of the Individual as an Actor in World Politics in the Context of the Development of Globalization Processes], Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya, Politologiya [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Political Science Series], 3, 111–123 (2001). [in Russian]
4. Urazalieva G.K. Kazakhstanskaya i kazakhskaya identichnost': konstruirovaniye v grazhdanskom obschestve [Kazakhstani and Kazakh Identity: Construction in Civil Society], Sayasat [Politics], 5, 62-65 (2008). [in Russian]
5. Istoriya Kazakhstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei): v 5-ti tomah [History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present Day): in 5 Volumes] (Atamyra, Almaty, 2010, Vol. 2, 624 p.) [in Russian]
6. Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: letopis' tryokh tysyacheletii [Kazakhstan: a chronicle of three millennia] (Rauan, Almaty, 2019, 374 p.) [in Russian].
7. Ksenzshik G.N. Politicheskie protsessy v dorevolutsionnom Kazakhstane [Political processes in pre-revolutionary Kazakhstan], Mysl' [Thought], 9, 49-54 (2013) [in Russian]
8. Zhetpysbaev S.K. Traditsii i obychai kazakhskogo naroda: mesto i rol' v modernizatsii obschestva [Traditions and customs of the Kazakh people: place and role in the modernization of society], Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya [Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: History, philology], 8 (22), 9-19 (2023) [in Russian]
9. Tokaev K.K. Zhana Kazakstan: Zhanaru men zhangyru zholy» atty Zholdaуy [“New Kazakhstan: The Path of Renewal and Spiritual Renewal” Message]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (Accessed: 05.06.2024) [in Kazakh]
10. «Tsifrlyk Kazakstan» memleketik bagdarlamasy [State program “Digital Kazakhstan”] [Electronic resource]. - 2017. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764> (Accessed: 05.06.2024). [in Kazakh]
11. Memleket basshysynyn «Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru» atty makalasy [Article of the Head of State "Direction to the Future: Spiritual Renewal"] [Electronic resource]. Available at: <https://>

www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (Accessed: 05.06.2024) [in Kazakh]

12. Aleksandrov Yu.G. Kazakhstan: forsirovannaya modernizatsiya v deistvii [Kazakhstan: forced modernization in action], Vostok. Afro-Aziatskie obschestva: istoriya i sovremennost' [East. Afro-Asian societies: history and modernity], 3, 80-91 (2015) [in Russian]

13. Seisen N.B. Mezhetnicheskie protsessy v sovremennom Kazakhstane: politologicheskie aspekty [Interethnic processes in modern Kazakhstan: political science aspects], Problemy Nauki [Problems of Science], 5 (47), 267-271 (2016) [in Russian]

14. Konceptsiya «Mәngilik el» [The concept of “Mangilik el”]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-karzhy/press/news/details/102309?lang=ru&ysclid=m6drr9912f783010897> (Accessed: 05.06.2024) [in Russian]

15. Alieva A.S. Perspektivy razvitiya grazhdanskogo obschestva v proctsesse obschestvenno-politicheskoi modernizatsii gosudarstva. Magisterskii proekt [Prospects for the Development of Civil Society in the Process of Socio-Political Modernization of the State. Master's Project]. [Electronic resource]. Available at: <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/1180/Alieva%20Anel'.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: 05.06.2024) [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Гаипов З.С. – саяси ғылымдар докторы, ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан.

Gaipov Z. – Doctor of Political Sciences, Academy of Public Administration under the President of the RK, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.91

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-46-62>

Совпадающие интересы, расходящиеся стратегии: сравнительный анализ присутствия Китая и России в Центральной Азии

И.Х. Супыалдияров¹, С.К. Алиева¹, Д.С. Супыалдиярова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет SDU, Алматы, Казахстан

(E-mail: islam.supyaldiyarov@sdu.edu.kz, aliyeva_sk@enu.kz, dairshinadi@gmail.com)

Аннотация. С момента независимости пяти центральноазиатских республик и Россия, и Китай продолжают активно продвигать свою повестку и преследовать свои внешнеполитические цели в этом регионе, что приводит к растущему соперничеству между различными подходами и стратегиями крупных держав. Цель данной статьи – изучить динамику отношений между Китаем и Россией в Центральной Азии и попытаться определить области сближения и расхождения их стратегий. В этой статье авторами предпринята попытка проанализировать развивающуюся динамику отношений между Китаем и Россией в Центральной Азии, выделяя точки соприкосновения и расхождения и исследуя их последствия для региональной стабильности и безопасности в регионе. Сосредоточив внимание на последствиях присутствия Китая и России в Центральной Азии для региональной стабильности и безопасности, это исследование использует всесторонний анализ политических, экономических аспектов и аспектов безопасности. Благодаря анализу исторических предпосылок и региональной политики двух держав, данная статья содержит ценную информацию о развивающихся отношениях между Китаем, Россией и Центральной Азией.

Ключевые слова: Китай, Россия, Центральная Азия, региональная безопасность, стабильность.

Поступила: 03.07.2024; Принята: 20.02.2025; Доступна онлайн: 30.03.2025

Введение

Современная территория пяти центральноазиатских республик во все периоды истории являлась стратегическим транзитным коридором, соединяющим различные цивилизации и империи. В современный период нельзя не выделить двух крупнейших соседей Центральной Азии Китай и Россию, которые продолжают играть существенную роль в становлении и развитии данного региона. Во многом благодаря географическому соседству, культурным связям, общему историческому прошлому и растущей экономической взаимозависимости эти два крупнейших игрока на доске Евразийского континента продолжают оказывать всеобъемлющее влияние на региональные процессы в Центральной Азии.

И Китай, и Россия довольно активно участвуют в создании и функционировании крупнейших региональных организаций в регионе. Обе страны в процессе взаимодействия со странами региона опираются на созданные при их непосредственном участии региональные платформы для дальнейшего развития сотрудничества, укрепления своих инициатив и продвижения своего влияния. Более того, отсутствие крупных региональных инициатив или организаций в Центральной Азии без участия России или Китая еще раз подчеркивает определяющую роль этих стран в формировании политического ландшафта региона. Ведь страны ЦА в своем стремлении обеспечить устойчивое экономическое развитие, укрепить сотрудничество в области безопасности и региональной интеграции часто вступают в партнерские отношения и активно поддерживают различные инициативы, в которых участвуют либо Россия, либо Китай, если не оба сразу. Примечательно, что Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), которая является одним из краеугольных камней регионального сотрудничества в ЦА, является примером и свидетельством их совместного участия.

В XXI веке Центральная Азия оказалась в центре новой геополитической динамики, поскольку ни Китай, ни Россия не намерены отступать в соперничестве за влияние в регионе. Ни для кого не секрет, что на протяжении двух десятков лет здесь существовало неофициальное «разделение сфер влияния» между Россией и Китаем: где первая традиционно считалась гегемоном региональной безопасности, в то время как последняя была гегемоном в области экономики в регионе [1]. Исторически данный регион находился в сфере влияния России благодаря культурным и экономическим связям. Однако попытки бросить вызов доминирующему положению России в регионе со стороны Китая становятся всё более заметными и частыми. Причинами данного вызова являются растущий с каждым годом экономический потенциал Китая и амбициозные глобальные цели и интересы, которые уже сейчас меняют расстановку сил и динамику власти в Центральной Азии.

Сотрудничество Китая и России по вопросам безопасности в Центральной Азии в первую очередь обусловлено общей озабоченностью по поводу терроризма, сепаратизма и незаконного оборота наркотиков. Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) сыграла решающую роль в содействии сотрудничеству в области безопасности, включая совместные военные учения и обмен разведданными. Растущее присутствие

Китая в области безопасности в регионе вызвало беспокойство у общественности Центральной Азии и России. Существует также потенциал для конкуренции в торговле оружием, поскольку и Китай, и Россия являются крупными экспортерами оружия в регион. Россия остается доминирующим партнером по внешней безопасности в регионе и крупнейшим поставщиком оружия. Однако баланс сотрудничества в области безопасности и конкуренции имеет решающее значение для поддержания стабильности в Центральной Азии.

Согласно статистическим данным из Trade Map за 2022 год, которая была разработана Центром международной торговли ЮНКТАД, объемы импорта Центральной Азии из мира составили 98 млрд долларов США, из которых почти 28 млрд долларов США приходятся на долю импорта из России. В свою очередь, объемы импорта из Китая в Центральную Азию в 2022 году составили 23 млрд долларов США [2]. В совокупности в 2022 году импорт из этих двух стран в Центральную Азию составил примерно 51.36% от общего импорта всего региона. Такая тесная экономическая связь уходит корнями далеко в историю и продолжает влиять на торговые отношения и общее экономическое развитие региона в нынешнее время.

Наличие огромных энергетических ресурсов, геополитическое положение и потенциал в качестве транзитного коридора являются основными факторами роста стратегического значения Центральной Азии с момента распада Союза Советских Социалистических Республик (СССР). Историческое значение Центральной Азии выходит далеко за рамки простой транзитной станции на дороге [3]. И в настоящее время Центральная Азия является регионом, находящимся в центре внимания практически всех региональных и глобальных держав, которые стремятся обеспечить свои экономические и геополитические интересы. Необходимо отметить, что среди таких держав Китай заметно выделяется, шаг за шагом укрепляя свое присутствие в Центральной Азии с помощью своей всеобъемлющей стратегии, которая охватывает экономические, политические аспекты и аспекты безопасности. Все же не зря Китай зарекомендовал себя "самой утонченной и искусной из трех великих держав в своей региональной дипломатии" [4].

Понятно, что китайский мегапроект XXI века инициатива "Пояс и путь" является главным катализатором растущего присутствия Китая в Центральной Азии. Тем самым появляются вопросы о точках соприкосновения или расхождения во внешнеполитических интересах Китая и России. Растет необходимость во всестороннем и комплексном анализе многогранных отношений между двумя региональными силами и их последствий для развития региона, а также для более широкого глобального порядка. Ведь рост влияния Китая сопровождается и ростом расширения его интересов в регионе.

Практически невозможно не заметить, насколько сильно выросло экономическое присутствие Китая в Центральной Азии с момента объявления проекта «Один пояс – один путь». Через данную инициативу Китай продолжает вкладывать огромные инвестиции в инфраструктурные проекты по всему региону, в частности, улучшая транспортные сети и энергетические трубопроводы, тем самым укрепляя свои позиции и региональную взаимосвязанность всего региона. Россия же, с другой стороны,

имеет исторические экономические связи со странами Центральной Азии, особенно в энергетическом секторе. Хотя между Китаем и Россией существуют огромные возможности для экономического сотрудничества, конкуренция между государствами, особенно в таких секторах, как экспорт энергоносителей из Центральной Азии и инвестиционные проекты в регионе, продолжает вызывать большой научный интерес. Таким образом, становится очевидным, что динамика экономических отношений между этими двумя государствами в Центральной Азии имеет последствия для регионального экономического развития.

Очевидно, что расстановка сил в Центральной Азии будет и уже меняется из-за растущего присутствия и влияния Китая в регионе, тем самым бросая вызов единоличному доминированию России. Необходимо отметить, что китайская инициатива "Пояс и путь" может иметь также важный аспект безопасности, а именно - постепенную "секьюритизацию" Евразийского континента Китаем в ответ на возобновление внимания Соединенных Штатов к Азиатско-Тихоокеанскому региону и возобновление напряженности в Южно-Китайском море [5]. И Китай, и Россия преследуют свои интересы, продвигают свои цели, тем самым пытаются укрепить свои позиции в регионе. На этом фоне можно заметить некий уникальный симбиоз, состоящий из сотрудничества и конкуренции. В этой связи предполагать, что динамично развивающиеся китайско-российские отношения в Центральной Азии имеют колоссальное влияние только на данный регион, будет ошибкой. Ведь китайско-российский симбиоз сотрудничества и конкуренции в Центральной Азии может иметь и более обширные экономические и политические последствия, выйдя за рамки одного региона. Таким образом, в данной статье авторами предпринята попытка всесторонне проанализировать развивающуюся динамику отношений между Китаем и Россией в Центральной Азии, выделяя точки соприкосновения и расхождения и исследуя их последствия для региональной стабильности и безопасности в регионе.

Методология исследования

Методология, применяемая в нашей работе, сосредоточена вокруг попытки всестороннего изучения эволюционирующей динамики китайско-российских отношений в Центральной Азии с особым акцентом на выявление точек сближения и расхождения и, следовательно, в значительной степени опирается на теории международных отношений, в частности, реализма и конструктивизма. Реализм в данном случае применяется для понимания динамики интересов исследуемых государств, в то время как конструктивизм способствует лучшей интерпретации роли идей, норм и идентичности в формировании и развитии внешнеполитических стратегий государств. Таким образом, эти две теории обеспечивают прочную основу для всестороннего анализа комплексного взаимодействия между Россией и Китаем в ЦА.

Начнем с того, что данное исследование опирается на использование качественного метода анализа. Так как качественный исследовательский подход в нашем случае обеспечивает глубокое понимание многогранных аспектов китайско-российских

отношений. Этот метод также особенно подходит для изучения тонких нюансов взаимодействий и геополитической динамики в ЦА. Применяя данный метод, исследование стремится раскрыть ключевые и необходимые аспекты, такие, как общие интересы, расходящиеся приоритеты и последствия этих факторов на региональную безопасность.

В дополнение к качественному анализу в данной работе используется сравнительный метод, который позволяет систематически сопоставить и соизмерить внешнеполитические стратегии и региональные инициативы Китая и России в ЦА. Также данный метод позволяет структурированно проанализировать сходства и различия в подходах обеих держав. Сравнительный метод выбран для более ясного понимания того, как действия каждой страны влияют на региональную динамику, способствуя более глубокому анализу исследуемого вопроса.

Помимо этого, в исследовании проводится еще исторический анализ, направленный на отслеживание эволюции китайско-российских отношений в ЦА. Данная историческая перспектива предоставляет более четкую картину событий и помогает лучше понять долгосрочные тенденции, тем самым предоставляя ценный контекст для оценки текущей динамики.

Кроме того, для более полного понимания текущей динамики отношений между двумя державами и их интересами в регионе, в данном исследовании применяется контент-анализ широкого спектра источников, которые включают последние новости, ранние публикации различных авторов, отчеты, опубликованные международными организациями. Данный методологический выбор основан на необходимости всестороннего анализа информации с разных источников. Контент-анализ позволяет выявить тенденции, паттерны и ключевые темы в дискурсе, касающемся китайско-российских отношений в ЦА, тем самым улучшая всесторонность и укрепляя надежность исследования.

Наконец, в исследовании применяется метод кейс-стади, сфокусированный на конкретных примерах сотрудничества и соперничества между Китаем и Россией в ЦА. Этот метод выбран для предоставления конкретных примеров, которые иллюстрируют более широкие тенденции, выявленные с помощью качественного и сравнительного анализов. Погружаясь в конкретные кейсы, исследование стремится глубже изучить их влияние на региональные процессы, а также провести более детальный анализ факторов, определяющих успех или неудачу сотрудничества между этими двумя державами в регионе, предоставляя тонкое и контекстно-насыщенное понимание данной тематики. Данное исследование призвано дополнить существующую академическую литературу по российско-китайским отношениям в Центральной Азии.

Исторический обзор китайско-российских отношений в Центральной Азии. Исторический фон китайско-российских отношений с Центральной Азией охватывает несколько столетий и включает в себя периоды как сотрудничества, так и конкуренции и даже конфликтов. Отношения между двумя государствами в Центрально-Азиатском регионе развивались под влиянием различных политических, экономических и культурных факторов. Сотрудничество между Китаем, Россией и странами Центральной

Азии можно проследить до древнего Шелкового пути, который способствовал торговым и культурным обменам между цивилизациями Востока и Запада. Однако в более поздней истории отношения Китая и России с Центральной Азией переживали периоды соперничества и конфликтов.

Можно отметить, что первые годы независимости стран Центральной Азии Китай сохранял относительно низкий уровень вовлеченности в регион, в основном сосредоточившись на внутренних вопросах и вопросах безопасности границ. Однако с начала нынешнего столетия Китай неуклонно наращивает свое участие в регионе, движимый своими потребностями в электроэнергии, экономическими интересами и более широкими стратегическими целями. Это привело к постепенному сдвигу в динамике китайско-российских отношений в регионе.

В попытке улучшить понимание и изучение китайско-российских отношений в Центральной Азии мы предприняли систематическую классификацию исторической траектории взаимодействия между этими двумя государствами. В стремлении обеспечить комплексную основу для дальнейшего анализа разных факторов китайско-российских отношений в регионе нам пришлось разделить на отдельные этапы исторический фон взаимоотношений двух держав в регионе. Таким образом, данное разделение на пять различных этапов позволяет нам более тонко прочувствовать сложную динамику их взаимоотношений.

Имперский период: В имперскую эпоху и Китай, и Россия расширили границы своих империи до границ Центральной Азии. Исторические претензии Китая на территории в Центральной Азии можно проследить со времен династий Хань и Тан, когда китайское влияние достигло территорий современного Синьцзяна. Однако влияние Китая в регионе ослабело в последующие столетия. Напротив, экспансия России в Центральную Азию началась в XVI веке с завоевания Сибири. В XIX веке Российская империя расширилась дальше на юг, оказывая влияние и устанавливая контроль над такими современными территориями, как Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан.

Большая игра: Конец XIX-го и начало XX-го веков стали свидетелями периода интенсивного соперничества между Российской и Британской империями в Центральной Азии, известного как "Большая игра". Российская империя стремилась укрепить свое влияние и контроль над регионом, в то время как Британская империя стремилась защитить свои колониальные владения в Индии. Китай, ослабленный внутренними беспорядками и иностранным вмешательством, играл ограниченную роль в этот период. Однако по мере того, как Российская империя расширялась в Центральную Азию, она вступила в прямой контакт с китайской династией Цинь. Граница между двумя империями была спорной и привела к нескольким конфликтам, включая Русско-цинские войны, которые привели к подписанию Айгунского договора в 1858 году и Пекинского договора в 1860 году. Эти договоры установили реку Амур в качестве границы между Российской империей и Китаем, фактически уступив России большие территории, включая регион Внешней Маньчжурии.

Советский период: В начале XX века и Китай, и Россия пережили значительные политические потрясения. Падение династии Цинь в 1912 году и последующее

учреждение Китайской Республики создали вакуум власти в регионе. Революции 1917 года в России привели к образованию Советского Союза, который стремился распространить свою идеологию и влияние по всей Центральной Азии. Центральная Азия стала частью Советского Союза, а пять центральноазиатских республик были включены в состав нового союза в качестве составных республик. В советское время отношения между Китаем и Советским Союзом были отмечены периодами и сотрудничества, и напряженности. Хотя оба государства были социалистическими, идеологические различия и территориальные споры обострили отношения между двумя странами.

Постсоветский период: В конце XX века динамика китайско-российских отношений претерпела значительные изменения. После распада Советского Союза в 1991 году страны Центральной Азии обрели независимость и стремились установить свою собственную политическую и экономическую идентичность, и это создало новые возможности и вызовы для Китая и России. Китай, признавая стратегическое значение региона и его богатые природные ресурсы, начал наращивать свое участие в Центральной Азии. Создание ШОС в 2001 году, куда входят и Россия, и Китай, усиливает сотрудничество в таких областях, как безопасность, торговля и культурные обмены. Первоначально ШОС была создана для содействия сотрудничеству в области безопасности, но позже добилась больших успехов в продвижении экономических и торговых отношений Китая с государствами Центральной Азии [6].

Понятно, что с распадом Советского Союза в 1991 году появились уникальные возможности и не менее уникальные вызовы для повышения уровня сотрудничества Китая и России с Центральной Азией. И в этот момент каждый из держав выбрал свой путь и свою стратегию взаимодействия с ЦА. К примеру, для Китая первоочередной проблемой была безопасность и стабильность на границе с Синьцзяном. И правительство Китая осознавало, что без успешного решения трансграничных проблем, таких, как сепаратизм и экстремизм, добиться этих целей будет невозможно. России, с другой стороны, пришлось пересмотреть свои отношения с новыми независимыми государствами Центральной Азии, дабы сохранить высокий уровень своего влияния. Поэтому Россия стремилась усилить взаимодействие со странами Центральной Азии в рамках свеже созданного Содружества независимых государств (СНГ), членами которой стали все пять республик Центральной Азии.

Новейший период: В третьем десятилетии нынешнего столетия китайско-российские отношения со странами Центральной Азии не стоят на месте и продолжают динамично развиваться. Здесь можно отметить китайскую инициативу «Один пояс, один путь» (ОПОП) которая значительно повысила роль и позиции Китая в регионе. Сейчас мы видим, как центральноазиатские республики стали ключевыми партнерами в проектах в рамках ОПОП, который включает в себя проекты по развитию инфраструктуры, энергетическое сотрудничество и торговлю. В какой-то степени китайскую инициативу «Пояс и путь», наверно, нужно воспринимать как мегапроект, который реорганизовал и консолидировал большое количество инфраструктурных и экономических проектов в Центральной Азии, которые финансировались со стороны Китая [5]. Параллельно Россия реализует свою собственную региональную интеграционную инициативу - Евразийский

экономический союз (ЕАЭС), членами которой являются Армения, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан и сама Россия. Две центральноазиатские республики присоединились к ЕАЭС, тем самым укрепляя экономические связи с Россией.

Необходимо отметить, что взаимодействие между Китаем, Россией и странами Центральной Азии было сформировано множеством исторических, геополитических и экономических факторов, отражающих сложности истории региона и интересы крупных держав. Хотя были периоды сотрудничества, конкуренции и конфликтов, и Китай, и Россия признают важность Центральной Азии для своих собственных стратегических интересов. Поскольку регион продолжает играть значительную роль в мировой политике и экономике, динамика отношений между Китаем, Россией и странами Центральной Азии будет продолжать развиваться и определять будущее региона.

Анализ политики Китая и России в Центральной Азии через призму ОПОП и ЕАЭС. Действуя на региональной арене, обе страны активно преследуют свои национальные интересы и цели. И неудивительно, что существуют определенные различия в их стратегиях, инициативах и подходах к взаимодействию со странами Центральной Азии. Центральная Азия служит важнейшим звеном в ОПОП, предоставляя Китаю доступ к ключевым торговым маршрутам, энергетическим ресурсам и рынкам.

Интересы и цели Китая в регионе

- Экономические интересы

Экономически Китай стремится обеспечить себя энергоресурсами для подпитки своей растущей экономики. Китай подписал многочисленные энергетические соглашения, инвестировал в нефтяные и газовые месторождения и построил трубопроводы для транспортировки этих ресурсов в Китай. Поступая таким образом, Китай снижает свою зависимость от уязвимых морских путей и диверсифицирует свои источники энергии. Потребности Китая в энергии огромны, и он стал крупнейшим в мире потребителем энергии. Будучи быстро развивающейся страной с населением более 1,4 миллиарда человек, Китай не может обеспечить потребности в энергии за счет внутреннего производства. Это привело к тому, что страна начала искать альтернативные источники энергии, и Центральная Азия, особенно такие страны, как Казахстан, Туркменистан и Узбекистан, стали важными поставщиками нефти и газа в Китай.

- Региональная стабильность

Интересы Китая в Центральной Азии, хотя и проявляются наиболее четко в экономической сфере, вряд ли будут ограничены торговлей, инвестициями и энергетическими потоками [7]. Китай рассматривает стабильность в Синьцзяне как важнейшую повестку для своей внутренней безопасности и стремится к сотрудничеству с государствами Центральной Азии в обеспечении региональной безопасности и стабильности. Поэтому Китай активно взаимодействует со странами Центральной Азии в вопросах региональной безопасности, чтобы предотвратить распространение потенциальной нестабильности из региона на свою собственную территорию. Чтобы обеспечить региональное сотрудничество в борьбе с сепаратизмом, Китай значительно сократил свои территориальные претензии к Казахстану [8]. Пекин рассматривает процветание по одну сторону границы как помощь в обеспечении стабильности и процветания по другую

[9]. Этим и объясняется присутствие большого количества китайских экономических инициатив в регионе.

Интригующий аспект заключается в хрупком балансе, который необходимо поддерживать Китаю. С одной стороны, растущая мощь Китая позволяет ему оказывать влияние на государства Центральной Азии посредством экономических инвестиций и развития инфраструктуры. С другой стороны, Китай полагается на эти государства в плане энергетических ресурсов и сотрудничества в области безопасности. Эта взаимозависимость создает сложную динамику, в которой стремление Китая к своим национальным интересам должно быть сбалансировано с интересами стран Центральной Азии.

Китайская инициатива «Пояс и путь» – это мегапроект, направленный на улучшение взаимосвязанности и продвижение экономического сотрудничества в Азии, Европе, Африке и за ее пределами. В Центральной Азии ОПОП фокусируется на развитии инфраструктуры, включая строительство транспортных сетей, энергетических трубопроводов и промышленных зон. Китай предлагает финансовую помощь, займы и техническую экспертизу для содействия этим проектам, которые способствуют его влиянию в регионе. ОПОП обладает потенциалом для стимулирования торгово-экономического роста в Центральной Азии, но он также вызвал обеспокоенность по поводу приемлемости уровня задолженности и потенциальной геополитической зависимости.

Инициатива "Пояс и путь" (ОПОП) играет решающую роль во взаимодействии Китая с Центральной Азией. Китайское правительство считает, что перспективный экономический рост поможет смягчить социальные волнения в регионе [10]. Укрепляя экономические связи со своими центральноазиатскими соседями, Китай надеется обеспечить стабильность и развитие в Синьцзяне. Страны Центральной Азии, осознавая принципиальную важность экономических связей с Китаем для повышения своих экономических показателей, пытаются найти деликатный баланс между экономическим сотрудничеством и сотрудничеством в вопросах обеспечения региональной безопасности. Этот деликатный баланс проявляется в тех случаях, когда страны Центральной Азии выражают молчаливую поддержку усилиям Китая по «борьбе с сепаратизмом». Отсутствие официальных заявлений со стороны правительств стран ЦА касаясь Синьцзяна многими исследователями интерпретируется растущей зависимостью стран ЦА от китайских инвестиций.

Расширение присутствия Китая в Центральной Азии через ОПОП также имеет геополитические последствия. По мере того, как Пекин укрепляет свои экономические связи со странами Центральной Азии, он приобретает влияние в регионе, потенциально изменяя существующую динамику власти. Это вызывает обеспокоенность у других региональных держав, включая Россию, по поводу их собственного влияния и стратегических интересов в Центральной Азии.

Интересы и цели России в регионе

- Безопасность и стабильность

Россия рассматривает Центральную Азию как важную буферную зону и стремится сохранить свою доминирующую роль в регионе. Россия участвует в сотрудничестве в

области безопасности со странами Центральной Азии на двусторонней основе, а также через Организацию Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). В рамках ОДКБ проводятся совместные военные учения, оказывается военно-техническая помощь и поддерживается модернизация вооруженных сил стран-участников. Несмотря на то, что Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) является военно-политическим альянсом, направленным на коллективную безопасность, она служит многоаспектной цели, предоставляя государствам-участникам помощь в вопросах обеспечения безопасности, включая совместные усилия по борьбе с контрабандой наркотических средств. В рамках обязательств перед ОДКБ Россия играет важную роль, предоставляя техническую помощь Таджикистану в вопросах подготовки военных кадров в зарубежных вузах и повышения их квалификации. Участие России в таких мероприятиях не только служит ее стратегическим интересам, но и способствует укреплению стабильности в регионе, что крайне важно для обеспечения собственной безопасности России.

В этой связи необходимо отметить и обратную сторону монеты в лице большого объема обоснованной критики деятельности ОДКБ. В частности, критика сконцентрирована на невмешательстве организации в военных конфликтах стран-участников. Участие сил ОДКБ можно было заметить только во время январских событий 2022 года в Казахстане, во всех остальных случаях организация занимала наблюдательную позицию. Однако также необходимо отметить, что, несмотря на противоречивые мнения по поводу ОДКБ в данном регионе, альтернативного военно-политического альянса не существует.

Помимо участия в сотрудничестве в области безопасности со странами Центральной Азии в рамках ОДКБ, Россия также сохраняет значительное военное присутствие в ЦА через свои функционирующие военные базы в регионе. Присутствие российских военных баз в странах ЦА, в частности, в Кыргызстане, Таджикистане и Казахстане, подчеркивает значимость региональной безопасности для России, одновременно повышая влияние России в регионе.

- Геополитическое влияние

Россия рассматривает Центральную Азию как регион, имеющий важное стратегическое значение из-за его близости к Афганистану, Китаю и Ближнему Востоку. Она стремится сохранить политическое, военное и экономическое влияние, чтобы уравновесить влияние Запада и предотвратить рост влияния других крупных держав в регионе. В политическом плане влияние России в Центральной Азии позволяет ей формировать региональную динамику и сохранять сферу влияния. Она стремится развивать прочные отношения с правительствами стран Центральной Азии часто посредством соглашений об экономическом и военном сотрудничестве. Эти соглашения не только укрепляют присутствие России, но и предоставляют России возможность влиять на процессы принятия решений в этих странах. Такое влияние позволяет России продвигать свои собственные геополитические цели и обеспечивать, чтобы правительства стран Центральной Азии согласовывали свою политику с ее интересами, что нередко встречается с большой долей критики внутри сообщества ЦА, особенно после начала военных действий в Украине. Сохраняя свои доминирующие позиции в

регионе, Россия стремится обеспечить свою национальную безопасность и оказывать влияние на международной арене в качестве крупной державы, что становится жизненно важным, учитывая упадок политического имиджа России на глобальном уровне после развязывания военных действий.

- Экономическое сотрудничество

Помимо соображений безопасности, Россия также стремится сохранить экономическое влияние в Центральной Азии. Россия поставляет энергоресурсы, включая нефть и газ, в страны Центральной Азии и получает выгоду от платы за транзит по транспортным маршрутам, которые проходят через регион. Эти экономические связи предоставляют России рычаги влияния и служат средством расширения ее влияния. ЕАЭС, возглавляемый Россией, представляет собой блок экономической интеграции, состоящий из Армении, Белоруссии, Казахстана, Кыргызстана и самой России, направленный на создание единого закрытого регионального рынка, защищающий внутренний рынок от воздействия и влияния внешних игроков. В определенной степени он также способствует укреплению регионального экономического сотрудничества, содействуя торговле и гармонизации отношений между государствами-членами. В этой связи можно отметить, что цели ЕАЭС совпадают с более широкой целью России по поддержанию экономической и политической интеграции в рамках своей традиционной сферы влияния.

Политическая динамика ЕАЭС определяется асимметрией власти между Россией и небольшими странами Центральной Азии. Страны Центральной Азии видят преимущества от своего участия в ЕАЭС, включая расширенный доступ к рынкам, увеличение прямых иностранных инвестиций и потенциал для передачи технологий. Однако такие проблемы, как отсутствие диверсификации, ограниченная переговорная сила и зависимость от российских рынков и российского влияния, относятся к числу недостатков, наблюдаемых странами Центральной Азии. Эти опасения подчеркивают необходимость сбалансированного подхода для обеспечения справедливого распределения преимуществ ЕАЭС между государствами-членами.

Инициатива "Пояс и путь" и Евразийский экономический союз представляют собой два различных подхода к региональной интеграции в Центральной Азии. Обе инициативы открывают экономические возможности и представляют потенциальные риски для стран-участниц. Китайская инициатива «Пояс и путь» уделяет особое внимание развитию транспортной инфраструктуры, тем самым стремясь связать разные рынки, в то время как российский ЕАЭС фокусируется больше на защите внутреннего регионального рынка от внешнего воздействия. Нельзя упускать из виду геополитические последствия этих инициатив, поскольку они могут изменить динамику власти в регионе. Более того, понимание представлений местного населения и решение его проблем имеют решающее значение для устойчивого и инклюзивного развития. По мере того, как страны Центральной Азии реализуют эти интеграционные инициативы, становится необходимой тщательная оценка экономических выгод, геополитических последствий и воздействия на местное население.

Китай и Россия разделяют пересекающиеся интересы в Центральной Азии, включая региональную стабильность, экономическое сотрудничество и борьбу с терроризмом.

Более того, обе страны рассматривают регион как ворота для доступа к энергетическим ресурсам, расширения торговых маршрутов и противодействия экстремистскому влиянию. Однако из-за схожести целей между ними возникают и области для потенциальной конкуренции.

Инвестиции Китая в «Пояс и путь» часто конкурируют с экономическими интересами России в Центральной Азии. Ведь растущие потребности Китая в энергии побудили его инвестировать значительные средства в энергоресурсы Центральной Азии, особенно в природный газ и нефть. Иногда это заставляло Китай конкурировать с Россией, которая исторически была доминирующим игроком в энергетическом секторе региона. Хотя имели место случаи сотрудничества, такие, как совместные предприятия и трубопроводные проекты. Однако такая конкуренция может привести к росту напряженности, особенно, когда возникают пересекающиеся проекты или интересы. Страны Центральной Азии часто маневрируют в этой конкуренции, стремясь извлечь максимальную выгоду как из Китая, так и из России.

Несмотря на экономическую конкуренцию, Китай и Россия сохраняют уровень сотрудничества в области безопасности в Центральной Азии. Они совместно действуют в рамках своих региональных платформ, таких, как ШОС и ОДКБ, над решением проблем региональной безопасности, противодействием терроризму и экстремизму, а также проводят совместные военные учения. Это сотрудничество отражает их общую цель поддержания стабильности и предотвращения распространения угроз, которые могут затронуть обе страны. Однако, с другой стороны, Россия исторически придерживалась более жесткого подхода к достижению своих целей, стремясь сохранить свое влияние и защитить свои интересы в регионе. Россия настороженно относится к растущему экономическому и политическому влиянию Китая в Центральной Азии, которое она рассматривает как потенциальный вызов своему собственному доминированию. В то же время Китай стремится сбалансировать свои экономические интересы со стратегическими озабоченностями России, чтобы избежать прямой конфронтации.

Таким образом, Китай и Россия используют различные стратегические подходы в Центральной Азии для защиты своих интересов, укрепления экономических связей и поддержания региональной стабильности. Региональная политика Китая в Центральной Азии вращается вокруг экономической экспансии, укрепления влияния через «Пояс и путь» и экономическое сотрудничество. Энергетические ресурсы Центральной Азии удовлетворяют растущие потребности Китая в энергии, в то время как сотрудничество в области безопасности помогает решать проблемы внутренней безопасности. Россия, с другой стороны, сосредоточена на поддержании безопасности, стабильности, сохранении своей сферы влияния и противодействии потенциальным угрозам посредством военного сотрудничества и экономического партнерства. В целом, несмотря на наличие областей конкуренции, политика Китая и России в Центральной Азии также включает элементы сотрудничества, отражающие их взаимные интересы в поддержании стабильности, обеспечении доступа к ресурсам и содействии экономическому развитию.

Однако в свете последних событий важно отметить, что военные действия между Россией и Украиной в значительной степени оказывают влияние на региональную

динамику в Центральной Азии. Военный конфликт между этими странами оказал смешанное влияние на ЦА. На политическом уровне страны Центральной Азии выразили желание сохранять нейтральную позицию по данному вопросу, следуя выработанному годами многовекторному подходу во внешней политике. Однако украинский кризис вызвал некоторые опасения внутри сообщества ЦА касаясь уважения и признания Россией суверенитета и территориальной целостности стран Центральной Азии, особенно Казахстана [11], что, в свою очередь, дает возможность Китаю поставить под сомнение нынешнее статус-кво в разделе сфер влияния в Центральной Азии, в то же время заставляет пересмотреть внешнеполитическую стратегию Китая в регионе, которая должна будет включать в себя и рассматривать чувствительный и очень значимый в ЦА социальный контекст.

Заключение

Присутствие Китая в Центральной Азии представляет собой сложное взаимодействие сближения и расхождения с Россией. В этой статье были рассмотрены различные аспекты их взаимоотношений, проливающие свет на экономическую, геополитическую динамику и динамику безопасности. Хотя существуют области сближения, такие, как общий интерес к экономическому развитию и взаимосвязанности, существуют также расхождения, включая перекрывающиеся сферы влияния и конкуренцию за региональное доминирование.

Экономическое присутствие Китая в Центральной Азии быстро расширяется, чему способствует его инициатива «Пояс и путь». Это сближение с экономическими интересами России в регионе создало возможности для взаимного сотрудничества и инвестиций. Обе страны рассматривают Центральную Азию как важнейший коридор для торговли, развития энергетических ресурсов и инфраструктуры.

Обе страны сотрудничали в создании финансовых институтов для поддержки реализации инфраструктурных проектов в Центральной Азии. Например, Азиатский банк инфраструктурных инвестиций (АБИИ), инициированный Китаем, предоставил финансирование для нескольких инфраструктурных проектов в регионе. Россия, с другой стороны, внесла свой вклад в Евразийский банк развития (ЕАБР), целью которого является содействие экономической интеграции и сотрудничеству между странами Евразии.

Центральная Азия обладает огромными энергетическими ресурсами, что делает ее стратегическим центром как для Китая, так и для России. Хотя они в определенной степени сотрудничают в энергетическом секторе, конкуренция за контроль и доступ к этим ресурсам существует. Баланс их энергетических интересов имеет решающее значение для предотвращения напряженности и поддержания стабильности в регионе.

Поддержание стабильности в Центральной Азии имеет первостепенное значение как для Китая, так и для России. Любая нестабильность или конфликт в регионе могут нарушить энергоснабжение, финансовые инвестиции и общую ситуацию с безопасностью. Следовательно, обе страны проявляют осторожность, чтобы не позволить своему соперничеству перерасти в полномасштабную конфронтацию, и

стремятся урегулировать свои разногласия с помощью дипломатических каналов и переговоров. Эффективное управление их энергетическими интересами имеет ключевое значение для обеспечения стабильности, экономического развития и геополитического равновесия в регионе.

Экономические инвестиции Китая в Центральную Азию усилили влияние китайской "мягкой силы" в регионе. Это бросает вызов историческим культурным и языковым связям России со странами Центральной Азии. Растущее культурное влияние Китая, образовательные программы и присутствие СМИ потенциально могут изменить культурный и политический ландшафт региона, бросив вызов влиянию России.

Также и различия в подходах России и Китая вызывают опасения по поводу потенциальных конфликтов или недопонимания в будущем. Одна из проблем заключается в том, что растущее экономическое влияние Китая может привести к постепенному ослаблению традиционного доминирования России в регионе. Это расхождение вызывает опасения по поводу потенциальных конфликтов или недопонимания в будущем. Выводы этой статьи подчеркивают необходимость того, чтобы все вовлеченные стороны тщательно управляли этими областями сближения и расхождения. Китай и Россия должны руководствоваться своими пересекающимися интересами, избегая при этом прямой конфронтации, признавая, что сотрудничество может принести взаимную выгоду и стабильность региону. Страны Центральной Азии, с другой стороны, сталкиваются с проблемой сбалансирования своих отношений с обеими державами, использования экономических возможностей при сохранении своего суверенитета.

Китай должен сбалансировать свои экономические интересы с необходимостью решения проблем безопасности. Обеспечение того, чтобы его присутствие воспринималось как взаимовыгодное, и удовлетворение потребностей региона в развитии помогут смягчить потенциальные конфликты с Россией. Постоянное инвестирование в инициативы "мягкой силы" должно сопровождаться культурной чувствительностью, чтобы избежать негативной реакции и негодования.

Россия должна признать преобладание Китая в экономической сфере Центральной Азии и соответствующим образом скорректировать свою стратегию. Укрепление военных союзов и сотрудничества в области безопасности при одновременном участии в экономических партнерствах может помочь сохранить ее влияние. Россия может использовать свои исторические, языковые и культурные связи, чтобы уравновесить усилия Китая по мягкой силе.

Странам Центральной Азии следует придерживаться сбалансированного подхода во взаимодействии как с Китаем, так и с Россией. Решающее значение имеет максимизация выгод от экономического сотрудничества при одновременной защите их суверенитета и интересов безопасности. Они должны диверсифицировать свои партнерские отношения, способствовать региональной интеграции и использовать свое стратегическое положение для извлечения максимальных преимуществ из китайско-российского соперничества.

Последствия присутствия Китая в Центральной Азии выходят за рамки непосредственного региона. Растущее экономическое влияние Китая в сочетании с его инициативой «Пояс и путь» имеют глобальные последствия для торговли, инвестиций

и взаимосвязанности. Таким образом, международное сообщество должно внимательно следить за развитием событий в Центральной Азии и участвовать в конструктивном диалоге для обеспечения сохранения региональной стабильности и безопасности.

В заключение следует отметить, что отношения между Китаем, Россией и Центральной Азией динамичны и развиваются. Они требуют тщательного управления, дипломатии и сотрудничества для устранения областей сближения и расхождения. Поступая таким образом, все вовлеченные стороны могут использовать потенциал экономического развития и региональной стабильности, одновременно смягчая потенциальную напряженность и конфликты. Только посредством открытого диалога, сотрудничества и уважения интересов друг друга эти державы могут эффективно выстраивать свои отношения и обеспечить процветающее будущее Центральной Азии.

Вклад авторов:

И.Х. Супыалдияров – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи, обобщение и анализ теоретического материала.

С.К. Алиева – определение целей и задач научной статьи.

Д.С. Супыалдиярова – работа с использованием материалов исследования и методов.

Список литературы

1. Казанцев А.А., Звягельская И.Д., Кузьмина Е.М., Лузянин С.Г. [гл. ред. И. С. Иванов]. Российский совет по международным делам (РСМД). – Москва: НП РСМД, 2016. – 52 с.
2. Международный торговый центр. Trade Map [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.trademap.org/Index.aspx> (Дата обращения: 03.07.2024).
3. Starr F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. – Princeton: Princeton University Press, 2015. – 680 p.
4. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia. – New York: Oxford Academic, 2012. – 272 p.
5. Laruelle M. Introduction. China's Belt and Road initiative and its Impact in Central Asia. – Washington DC: The George Washington, 2018. – 184 p.
6. Liu J., Zheng M. Financial Cooperation among SCO Member States: Review and Prospects from China's Perspective. In M. Fredholm (Ed.), The Shanghai Cooperation Organization and Eurasian Geopolitics: New Directions, Perspectives, and Challenges. – United Kingdom: NIAS Press, 2013. – P. 266-273.
7. Rumer E. China, Russia and the Balance of Power in Central Asia // Strategic Forum. – 2006. No. 223. – P. 1-8.
8. Gladney D. Islam in China: Accommodation or Separatism? // China Quarterly. – 2003. – P. 451-467.
9. Stronski P., Ng N. Cooperation and Competition: Russia and China in Central Asia, the Russian Far East, and the Arctic // Carnegie Endowment for International Peace, 2018. – 58 p.
10. Hu W. China's Central Asia Policy: Making Sense of the Shanghai Co-operation Organization. In B. Rumer (Ed.), Central Asia at the End of Transition. - London: Routledge, 2005. – 22 p.
11. Kassenova N. Central Asia's Balancing Act // Asia Policy. – 2023. – Vol.18(2). – P. 20-29.

И.Х. Супыалдияров¹, С.К. Алиева¹, Д.С. Супыалдиярова²

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

²*SDU университеті, Алматы, Қазақстан*

Ұқсас мүдделер және әр түрлі стратегиялар: Орталық Азиядағы Қытай мен Ресейдің алатын орны бойынша салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Тәуелсіздік алғаннан бері Орталық Азияның бес республикасы, Ресей және Қытай өздерінің сыртқы саяси мақсаттарын белсенді түрде жүзеге асырып келеді. Бұл аймақтағы ірі державалардың әртүрлі тәсілдері мен стратегиялары арасында бәсекелестіктің өсуіне әкелуде. Мақаланың басты мақсаты – Қытай мен Ресейдің Орталық Азиядағы қарым-қатынастарының динамикасын зерттеп, олардың стратегияларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға тырысу. Мақала авторлары Қытай мен Ресей арасындағы Орталық Азиядағы дамып келе жатқан қарым-қатынастарды талдап, олардың тоғысу және айырмашылықтарын бөліп көрсетіп, аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікке тигізетін салдарын зерттеуге әрекет жасайды. Қытай мен Ресейдің Орталық Азиядағы ықпалының аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікке әсеріне назар аудара отырып, бұл зерттеу саяси, экономикалық және қауіпсіздік аспектілерін жан-жақты талдауды қолданады. Екі державаның тарихи алғышарттары мен аймақтық саясаттарын талдау арқылы Қытай, Ресей және Орталық Азия арасындағы дамып келе жатқан қарым-қатынастар туралы құнды ақпарат ұсынылады.

Түйін сөздер: Қытай, Ресей, Орталық Азия, аймақтық қауіпсіздік, тұрақтылық.

I.Kh. Supyaldiyarov¹, S.K. Aliyeva¹, D.S. Supyaldiyarova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*SDU University, Almaty, Kazakhstan*

Converging Interests, Diverging Strategies: A Comparative Analysis of China and Russia's Presence in Central Asia

Abstract. Since the independence of the five Central Asian republics, both Russia and China have actively promoted their agenda and pursued their foreign policy goals in this region, which has led to growing rivalry between these countries. The aim of this article is to study the dynamics of relations between China and Russia in Central Asia and try to identify areas of convergence and divergence of their strategies. In this article, the authors attempt to analyze the developing dynamics of relations between China and Russia in Central Asia, highlighting points of convergence and divergences and exploring their implications for regional stability and security in the region. Focusing on the implications of the presence of China and Russia in Central Asia for regional stability and security, this study uses a comprehensive analysis of political, economic and security aspects. Through an examination of historical background, regional policies, and case studies, this article provides valuable insights into the evolving relationship between China, Russia, and Central Asia.

Keywords: China, Russia, Central Asia, regional security, stability.

References

1. A.A. Kazantsev, I.D. Zvyagel'skaya, E.M. Kuz'mina, S.G. Luzyanin; [gl. red. I.S. Ivanov]; Rossiiskii sovet po mezhdunarodnym delam (RSMD). (NP RSMD, Moscow, 2016, 52 p.) [in Russian]
2. Mezhdunarodnyi torgovyi tsentr [International Trade Center]. Trade Map. [Electronic resource]. – 2023. – Available at: <https://www.trademap.org/Index.aspx> (Accessed: 03.07.2024) [in Russian]
4. Starr F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. (Princeton University Press, Princeton, 2015, 680 p.)
4. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia. (Oxford Academic, New York. 2012. 272 p.)
5. Laruelle M. Introduction. China's Belt and Road initiative and its Impact in Central Asia. (The George Washington, Washington DC, 2018, 184 p.)
6. Liu J., Zheng M. Financial Cooperation among SCO Member States: Review and Prospects from China's Perspective. In M. Fredholm (Ed.), The Shanghai Cooperation Organization and Eurasian Geopolitics: New Directions, Perspectives, and Challenges. (NIAS Press, United Kingdom, 2013, 266-273 pp.)
7. Rumer E. China, Russia and the Balance of Power in Central Asia, Strategic Forum, 223, 1-8 (2006).
8. Gladney D. Islam in China: Accommodation or Separatism? China Quarterly, 451- 467 (2003)
9. Stronski P., Ng N. Cooperation and Competition: Russia and China in Central Asia, the Russian Far East, and the Arctic, Carnegie Endowment for International Peace, 2018, 58 p.
10. Hu W. China's Central Asia Policy: Making Sense of the Shanghai Co-operation Organization. In B. Rumer (Ed.), Central Asia at the End of Transition. (Routledge, London, 2005, 22 p.)
11. Kassenova N. Central Asia's Balancing Act, Asia Policy, 18(2), 20-29 (2023)

Сведения об авторах:

Супыалдияров И.Х. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Алиева С.К. – кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Супыалдиярова Д.С. – студент, Университет SDU, Алматы, Казахстан.

Supyaldiyarov I.Kh. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aliyeva S.K. – Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Supyaldiyarova D.S. – student, SDU University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.45
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-63-76>

Ауылдық кеңестің ауыл әкімдігіне трансформациясы: ретроспективті талдау

Е.Ә. Жұмашов^{ID}, Н.С. Пұсырманов^{ID}

Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

(E-mail: erkebulanzhumashov@gmail.com, nurbekp89@gmail.com)

Аңдатпа. Қазақстан Республикасындағы жергілікті әкімшілік-аумақтық биліктің ең төменгі сатысында орналасқан ауылдық округ, аудандық маңызы бар қала, ауылдық округ құрамына кірмейтін ауыл мен кент бірліктерінің қызметін жетілдіруге қатысты соңғы жылдары екі маңызды шешім қабылданды. Төртінші деңгейлі бюджет енгізілді және ауыл әкімдерін тұрғындардың тікелей сайлауына мүмкіндік берілді. Осы жаңалықтар аясында саяси жүйеге күрделі өзгерістер әкелген 1991-1995 жылдары жүргізілген құқықтық, саяси-әкімшілік, құрылымдық-функционалдық реформалардың қорытындысында жоғарыда аталған әкімшілік-аумақтық құрылыстың ең төменгі сатысындағы әкімдік басқарудың қалыптасу тарихын зерттеу өзекті. Авторлар бұл мақалада республика тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары ауылдық және кенттік кеңестердің әкімдіктерге трансформациялануын қарастырды. Ретроспективті талдау әдісімен сол уақытқа қатысты академиялық әдебиетті зерделеу, мерзімді басылымдарда жарияланған публицистикалық мақалаларға сараптама жүргізу және архив құжаттарын талдау нәтижесінде ауыл әкімдігі институтының қалыптасу эволюциясы баяндалды. Жүргізілген ретроспективті талдау нәтижесі республикадағы аудандық маңызы бар қала, ауылдық округ, ауылдық округ құрамына кірмейтін ауыл мен кент әкімшілік-аумақтық бірліктерінің құрылуы барысында қалыптасқан және жалғасып келе жатқан жүйелі кемшіліктерді анықтауға, қазіргі ахуалымен салыстыруға, жүйенің уақыт өлшемімен модификациясын бағалауға септігін тигізді.

Түйін сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті мемлекеттік басқару, жергілікті басқару, ауыл әкімі, ауыл әкімдігі, ауылдық кеңес.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Қазақстандағы әкімшілік-аумақтық құрылыстың институционалды жүйесінің негізі мемлекет тәуелсіздігін алғаннан кейін жасалынған құрылымдық реформалардың нәтижесінде қалыптасты. Сол кезеңнен бері әр жылдары енгізілген өзгерістермен бірге дамыған жергілікті саяси-әкімшілік құрылыстың ауылдық елді мекендердегі ең шағын әкімшілік-аумақтық бірліктерге – кент, аудандық маңызы бар қала, ауылдық округ және дербес ауылдық елді мекендер жатады. Аталуы мен құқықтық мәртебесінде ерекшеліктер болса да, бұл әкімшілік-аумақтық бірліктердің құрылымдық-функционалдық және қызметтік формасы ұқсас. Сондықтан саясаткерлердің және жұртшылықтың риторикасында бұлардың барлығын жалпылама «ауыл әкімдігі», ал басшыларын «ауыл әкімі» деп атау қалыптасқан. Жергілікті биліктің төменгі сатысындағы әкімшілік-аумақтардың басым бөлігі республика тәуелсіздігін алғаннан кейін жүргізілген саяси-әкімшілік реформалар нәтижесінде бұрынғы КСРО тұсында қызмет еткен кенттік және ауылдық кеңестерді әкімдіктерге трансформациялау нәтижесінде құрылды. Құрылған жылдарынан бері жоғары сатыдағы аудандық/қалалық және облыстық әкімдіктермен салыстырғанда ауыл әкімдігі мен ауыл әкімдерінің ресурстық қамтамасыз етілуі әлсіз, функционалды құзыреті айқын емес және шешім қабылдау еркіндігі төмен институт болып келгендігі жиі айтылып келеді. Осы әкімшілік-аумақтық билікке қатысты жүргізілген зерттеулердің нәтижелері ауыл әкімі мен оның аппаратының жергілікті тұрғындарға сапалы қызмет көрсетуге қажетті ресурстармен және құзыреттермен (кадрлық, қаржылық, заңнамалық, материалдық-техникалық) қамтамасыз етілмегендігі, сондықтан вертикальді тәуелділігінің күшті, ал әлеуметтік есептілігінің әлсіз, жергілікті мәселелерді шешуде бастамашылдық жасау әлеуетінің шектеулігін көрсетті [1-6]. Осы себепті облыстық әкімшілік-аумақтың бірліктердегі иерархияның ең төменгі деңгейіндегі билік құрылымына күрделі реформалардың қажеттілігі өткен ғасырдың соңғы онжылдығынан бері шешілуі қажетті проблема ретінде көтеріліп келеді.

Соңғы жылдары саяси жүйедегі билік иерархиясының вертикальді құрылымдануының күштілігін әлсіретуге және жергілікті мәселелерді шешудегі әкімдіктердің бастамашылдығы мен еркіндігін арттыруға бағытталған реформалардың аясында ауыл әкімдігі мен ауыл әкімдерінің қызмет сапасын көтеруге бағытталған бірнеше маңызды реформалар қабылданды. Осы реформалар аясында ауылдық округ, аудандық маңызы бар қала, кент және дербес ауылдық елді мекен болып табылатын әкімшілік-аумақтық бірліктерге жергілікті өзін-өзі басқарудың дербес бюджеті берілді. Саясаткерлердің және жұртшылықтың риторикасында жалпылама «Төртінші деңгейлі бюджет» деп аталған бұл бюджет ауыл әкімдерін жергілікті мәселелерді шешу үшін қажетті қаражаттық ресурспен қамтамасыз етуге жасалған маңызды қадам болды. 2018 жылы тұрғын саны 2000 адамнан асатын, ал 2020 жылдан бастап барлық әкімшілік-аумақтық бірліктерге берілген бюджет биліктің төртінші сатысындағы әкімдердің жергілікті мәселелерді шешудегі қаржылық әлеуетін кеңейтуге ғана емес, әлеуметтік есептілігін арттыруға да септігін тигізді [7]. Жергілікті деңгейдегі қоғамдық-саяси процестерді жандандыруға және азаматтардың шешім қабылдауға қатысу әлеуетін кеңейтуге бағытталған маңызды

саяси шешімдердің келесісі – 2021 жылы енгізілген ауыл әкімдерін тұрғылықты азаматтардың төте сайлауы болды. Осы екі маңызды өзгеріс контекстінде республика егемендігін алғаннан кейінгі алғашқы жылдары ауылдық және кенттік кеңестердің әкімдіктерге айналуын зерттеу маңызды. Ретроспективті тәжірибені талдау нәтижесі Қазақстандағы ауылдық аумақтардағы басқарудың төменгі сатысының қалыптасу ерекшеліктерін, ауыл әкімі институтының қалыптасуындағы проблемалық аспектілерді анықтауға, қазіргі ахуалымен салыстыруға, жүйенің уақыт өлшемімен модификациясын бағалауға мүмкіндік беретін ғылыми білімді кеңейтеді.

Мақаланың мақсаты – Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін ауылдық кеңестердің ауылдық әкімдіктерге трансформациясын талдау арқылы биліктің ең төменгі сатысындағы саяси-әкімшілік басқарудың қалыптасуындағы тарихи проблемаларды айқындау. Осы мақсатқа сәйкес ғылыми әдебиетті зерделеу, сол кезеңде жарияланған мерзімді басылымдарға шолу жүргізу және архив құжаттарын талдау нәтижесінде шағын әкімшілік-аумақтардағы басқару институтының «отандық» үлгісінің құрылу тарихы, қалыптасуы кезеңіндегі қиындықтар, тәжірибелер бойынша кешенді сараптама жүргізілді. Бұл сараптама нәтижесі республикада жергілікті билік жүйесін жетілдіру бағытында тиімді, теңгерілімді және сапалы реформаларды жалғастырудың векторлары туралы ғылыми білімді кеңейтуге септігін тигізді.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазудың алғашқы кезеңінде жұмыстың тақырыбына жақын ғылыми зерттеу еңбектері зерделенді. Басқаша айтқанда, осы бағыттағы зерттеушілер жариялаған ғылыми жұмыстар зерделеніп, тақырыптың зерттелмеген компоненттері анықталды. Академиялық әдебиеттерді зерделеу қорытындысында республика тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кезеңде кенттік және ауылдық кеңестердің әкімдіктерге трансформациясы бойынша кешенді зерттеу жүргізілмегені анықталды. Бұл мақаланың қажеттілігі ғылыми әдебиеттегі осы лақунаны толтыруымен дәйектеледі.

Мақаланың әдеби және ақпараттық қоры үш түрлі дереккөзге негізделген. Алдымен қарастырылып отырған тақырыпқа байланысты отандық және шетелдік академиялық жарияланымдар, монографиялар зерделенді. Ол материалдардан жергілікті биліктің қалыптасуына қатысты ғылыми тұжырымдар шығарылды. Соның нәтижесінде ғылыми әдебиеттегі көзқарас синтезделді. Екіншіден 1990-1995 жылдары мерзімді баспасөз құралдары қарастырылып, сол уақытта қағаз түрінде жарияланған басылымдардағы зерттеліп отырған мәселеге қатысты жарияланған мақалалар сарапталды. Публицистикалық мақалалардың мазмұнындағы ауылды басқаруға қатысты жаңалықтар мен пікірлер зерделенді. Сол арқылы осы жылдары енгізілген жаңалықтарға қатысты баспасөз беттеріндегі дискуссиялар, қоғам өкілдерінің пікірлері талданды. Үшіншіден архив материалдары қарастырылды. Архив материалдары ретінде сол жылдары қабылданған нормативтік-құқықтық құжаттармен қатар Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесі, Қазақстан Жоғарғы Кеңесі және Қазақстан Республикасы Парламентінің стенограммалары зерделенді. Осы үш түрлі

дерекқордан жиналған материалды топтастыру мен ондағы нарративтерді шығару нәтижесінде Қазақстандағы ауылдық аумақтардағы басқарудың төменгі сатысының кеңестік модельден кейінгі трансформациясының ерекшеліктері тұжырымдалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары саяси жүйеде КСРО-дан қалған билік институттарын трансформациялау процесі жүрді. КСРО және Қазақ КСР-нің (Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы) негізгі заңдарында жергілікті деңгейде билік жүргізуші орган сол әкімшілік-аумақтағы Халық депутаттарының кеңестері ретінде көрсетілді [8]. Басқаша айтқанда, облыстарда – облыстық кеңес, аудандарда – аудандық кеңес, қалаларда – қалалық кеңес, кенттерде – кенттік кеңес, ауылдарда – ауылдық кеңес басқару органы болды. Жергілікті кеңестер өкілді орган қызметін атқарып, өздеріне қарасты әкімшілік-аумақтағы әкімшілік-шаруашылық басқаруды жүргізу үшін «атқару комитетін» құрды және оның төрағасын сайлады. Сондықтан барлық билік иерархияларында, оның ішінде ауылдық елді мекендерде (кенттерде) әкімшілік-басқару жұмыстарын төраға басқаратын ауылдық (кенттік) кеңестің атқару комитеті жүргізді. Дегенмен кеңестердің және олардың атқару комитеттерінің қызметтерінде де-юре және де-факто сәйкессіздік байқалды. КСРО және Қазақ КСР-і заңнамасында кеңестер негізгі билік органы ретінде көрсетіліп, қолдарына өзіне қарасты әкімшілік-аумақты абсолютті басқару құқығы берілді [9]. Алайда заңнамалық тұрғыдан күшті билік құқығы қамтамасыз етілген жергілікті кеңестер де-факто Кеңес Одағы Коммунистік Партиясының (КОКП) сол сатыдағы құрылымының бақылауындағы орган болды және бұл тәуелділік дәстүрі биліктің барлық деңгейлерінде жалғасты. Сондықтан басқарудың барлық сатысында шешім қабылдау бойынша негізгі құзырет КОКП-ның қолында болды.

Ауылдық аумақтардағы кеңестердің билігі тіпті шектеулі болды. Бұл билік сатысындағы кеңестер КОКП-нің бөлімшесіне ғана емес, сол әкімшілік-аумақтағы ұжымшар немесе кеңшар сияқты шаруашылық кәсіпорындарына тәуелді орган ретінде дамыды [10]. Бірнеше фактор ауылдық кеңестер мен олардың атқарушы комитеттерін шаруашылық кәсіпорын басшыларына кіріптар етті. Біріншіден, шаруашылық кәсіпорын ауылдық аумақтарда материалдық және қаржылық ресурстарға ие басты, көбіне жалғыз субъект болды. Сондықтан әкімшілік-аумақтағы кез келген ауқымды шараны ұйымдастыру үшін шаруашылық кәсіпорынның қолдауы рөл ойнады. Екіншіден, ауылдағы азаматтардың басым бөлігі шаруашылық кәсіпорнында жұмыс істегендіктен әлеуметтік-тұрмыстық мәселедегі жеке өтініштерінің басым бөлігін жұмыс берушінің көмегімен шешті. Мұндай жағдайда азаматтар ауылдық кеңес пен оның атқару комитетіне бюрократиялық процедураларға байланысты мәселелер үшін жүгінумен шектелді. Үшіншіден, аудандық деңгейдегі КОКП бөлімдері, аудандық кеңестер мен олардың атқарушы комитеттері жұмыстарының басты бағыты ауыл шаруашылық саласын дамыту және мемлекетті азық-түлікпен қамтамасыз ету болғандықтан олар ауылдық кеңеспен салыстырғанда шаруашылық кәсіпорын басшыларымен жиі коммуникация жасады. Осындай себептерге

байланысты ауылдық кеңестер мен оның органдарымен салыстырғанда сол аумақтағы шаруашылық кәсіпорын басшыларының беделі жергілікті қоғамдастық алдында да, мемлекеттік институттардың алдында да жоғары болды.

Осы тұста басы ашылып кетуі тиіс келесі бір мәселе – сайланбалы орган болып табылатындықтан жергілікті кеңестердің әлеуметтік есептілігі, жергілікті өзін-өзі басқару органы қызметін атқаруы. Барлық жергілікті кеңестер билік етуші өкілді орган қызметімен бірге, өзін-өзі басқару органына тән кейбір қызметтерді атқарды [11]. Бірақ жергілікті кеңестер мен олардың атқарушы органдары ұйымдастыру-шаруашылық, әлеуметтік қамтамасыз ету сияқты салаларда шешім қабылдау еркіндігі болғанымен, маңызды мәселелер бойынша шешімдер КОКП құзыретінде болғандығы жоғарыда талқыланды. Сонымен қатар, орындау төменгі кеңестердің жоғары кеңестер шешімдерін іске асыруы құқықтық нормаларда көрсетілді. Осыған байланысты зерттеушілер жергілікті кеңестердің іс жүзінде негізгі шешімдерді қабылдауда тәуелділігін, КОКП және жоғары сатыдағы билік органдарының төменгі кеңеске өктемдігінің күштілігін, КСРО тұсындағы сайлау жүйесінің кемшіліктерін, жергілікті кеңестер отырыстарының заңнамаларда көрсетілген талаптарға сәйкес тұрақты өтпеуін, жұртшылықтың оның қызметіне қатысу мен бақылау құзыретінің шектеулілігін т.б. факторларды аргумент ретінде келтіріп, жалпы жергілікті кеңестердің демократиялық қағидаттарға сәйкес келмейтінін уәждейді [12]. Сондықтан барлық кеңестер сияқты ауылдық және кенттік кеңестер әлеуетті билік органы болмады.

Қайта құру кезеңінде кеңестерді де-юре көрсетілген әлеуетті билік органы етіп құруға бағытталған реформалар жүрді. КСРО-да жүрген осы реформалар аясында Қазақ КСР-інде 1990-1991 жылдары жергілікті кеңестердің құзіретін күшейту бойынша маңызды шешімдер қабылданды. Бұл шешімдер алдымен жергілікті кеңестерді КОКП ықпалынан шығаруға бағытталды. 1991 ж. «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақ КСР халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» Қазақ КСР Заңы қабылданғаннан кейін [13] КОКП-ның жергілікті кеңестерге ықпалы тоқтатылып, кеңес төрағасы мен атқару комитеті төрағасы лауазымдарын біріктірді. Осылайша бір төраға қос құрылымға да басшылық жасап, екеуінің де жұмысын үйлестірді. Алайда жаңа Заң ауылдық деңгейдегі басқару жүйесіне, оның ішінде ауылдық кеңестердің тәуелді жағдайына үлкен өзгеріс енгізбеді. Бұл деңгейде әдетте КОКП бөлімі болмағандықтан жергілікті кеңестерді коммунистік партияның ықпалынан айыру реформасы ауқымды жаңалық болмады. Ал, шаруашылық кәсіпорын басшылығы туралы шешім болмағандықтан олардың ауылдық аумақта де-факто басқарушы орган болуы жалғасты. Жаңа Заң бойынша ауылдық кеңестің және оның Атқару комитетінің төрағасына үміткерді аудандық кеңес төрағасы ұсынып, оның кандидатурасын ауылдық кеңестің мүшелері бекітуі мақұлдауы керек болды. Бірақ, ауылдық кеңес депутаттарының қарсылығына қарамастан, аудан басшыларының өзіне ыңғайлы адамды басшылыққа әкелу тәжірибелері кездесті [14]. Сондықтан аудан басшыларының да ауылдық кеңеске (әсіресе оның төрағасына) үстемдігі жалғасты.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін жергілікті басқаруға қатысты алғашқы маңызды құқықтық өзгеріс 1992 жылдың қаңтар айында жасалды. 1992

жылдың 13 қаңтарында Парламентте (Жоғарғы Кеңесте), қоғамда үлкен пікірталас тудырған «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақ КСР халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» Қазақ КСР Заңына өтпелі кезең кезінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және «Өтпелі кезеңде Қазақ КСР Конституциясының (Негізгі Заңының) жекелеген нормаларын тоқтату туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [15]. Осы құқықтық құжаттар қалыптасқан жергілікті басқару жүйесіне күрделі өзгерістер енгізіп, тәуелсіз республиканың жергілікті билік жүйесін қалыптастырудың алғышартын жасады. Бұл заңдарға сәйкес: алдымен, өкілді билік және атқарушы билік арасындағы қарым-қатынастардың мәдениеті өзгерді; одан кейін, атқарушы биліктің вертикальді құрылымын орнықтырды [16]. Жасалған өзгерістің негізгі мақсаты, саяси биліктің вертикальді құрылымын күшейту болатын. Сарапшылар өтпелі кезеңге арналған биліктің иерархиялық бағыныштылығын күшейтудің мәнін – жергілікті биліктің Президенттің жарлықтары мен жоғарғы органдар қабылдаған заңдарды, қаулыларды, қарарларды мүлтіксіз орындауын қамтамасыз ету ретінде қажеттілігін уәждеді [17]. Жалпы биліктің вертикальділігін күшейтуге қатысты идеясы, 1990 жылдың екінші жартысынан бастап билік тарапынан жиі көтерілді. Бұл мәселе сол кезеңде халық арасында, қоғамдық ұйымдар тарапынан және баспасөз беттерінде ең жиі талқыланған тақырыптардың бірі болды десек қателеспейміз. Оны «Егемен Қазақстан» және «Казахстанская правда» газеттерінің сол кезеңдегі нөмірлеріне шолу жасау барысында байқауға болады. Бұл құқықтық құжаттардың қоғам ішінде ғана емес, Парламент (Жоғарғы Кеңес) депутаттары арасында да қызу талқыланғанын, жобалардың жауапты комитеттен бірнеше рет кері қайтып немесе түзетілгенін сол уақыттағы Жоғарғы Кеңес жиналыстарының стенограммаларын [18] және 1991 жылғы Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының Жоғарғы Советінің Ведомосты мен 1992 жылғы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Жаршысын зерделеу барысында аңғаруға болады [19]. Заң жобасына қарсы шыққандардың басым бөлігі вертикальді билікті күшейту, мемлекеттік биліктің күшті орталықтануына алып келу ықтималдылығын алға тартқан. Дегенмен, заң жобасын жасаушылардың өтпелі кезеңде күшті вертикальді атқарушы биліктің қажеттігі туралы дәлелдері мен аргументтері басым түсіп, құжат қабылданды.

1992 ж. қабылданған құжаттар жергілікті кеңестердің бірқатар құзіретін шектеп, оларды өз атқару комитетін құру құқығынан айырды. Бұл өзгерістің нәтижесінде жергілікті кеңестердің атқару комитеті институты жойылып, жергілікті әкімшілік-аумақтағы ұйымдастыру және шаруашылық жұмыстарына жауапты жаңа атқарушы билік «әкімдік» институтының негізі қаланды. Жаңа әкімдіктер, облыстық және аудандық/қалалық деңгейдегі жергілікті атқару комитеттерін алмастырды. Әкімдіктерге басшылықты әкімшілік басшысы (әкім) жүргізді. Осылайша кеңестер өкілді орган, әкімдіктер атқарушы орган функциясын іске асырды. Кеңес төрағасы жергілікті өкілді билікке басшылық етті, ал әкім болса жергілікті атқарушы орган әкімдікке басшылық жасады.

Дәл сол күні, 1992 жылдың 13 қаңтарында ҚР Жоғарғы Кеңесі Қаулы шығарып, онда: «Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 1 наурызға дейін облыстық, Алматы

және Ленинск қалалық әкімшіліктер басшыларын (әкімдерін) тағайындау және аудандық, қалалық, қалалардағы аудандық әкімдердің тағайындалуын қамтамасыз ету тапсырылсын», - деп көрсетілді [20]. Одан кейін, сол жылдың 7 ақпанында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару органдарын экономикалық реформа жағдайында ұйымдастыру және қызметін жетілдіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы шықты [21]. Бұл Жарлық Қазақстан Республикасының атқарушы өкімет органдарының біртұтас жүйесінің қызмет ету тәртібін, бағыныштылығын анықтаған құжат болды. Оған сәйкес, Президент облыстық деңгейдегі әкімдерді тағайындайды, ал облыс әкімдері аудан/қала әкімдерін, аудан әкімдері болса өз кезегінде сол әкімшілік-аумақтағы ұйымдар мен мемлекеттік мекемелердің басшыларын тағайындады.

Облыстық және аудандық басқару жүйесіне маңызды реформалар жасаған бұл құқықтық өзгерістер, салыстырмалы түрде алғанда ауылды басқару процессіне үлкен жаңалық алып келмеді. Ауылдық деңгейде әкім лауазымы енгізілмеді және ауылдық кеңестің атқарушы комитетін әкімдік алмастырмады. Ауылды басқару процессі бұрынғы тәртіп бойынша жүрді. Ауылдық кеңес де-юре билік етуші орган ретінде қызметін жалғастырды (ауылдық Кеңес төрағасы ауыл басшысы саналды). Сондықтан ауылдық деңгейде басшы қызметін де-факто ұжымшар немесе кеңшар басшыларының атқаруы жалғасты. «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақстан Республикасы халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» Заңмен ауылды басқару саласына енгізілген ең маңызды жаңалық – ауылдық кеңес төрағасына кеңестің, сәйкесінше ауылдық кеңеске төрағаның функциясына жататын міндеттерді қарауына тыйым салды. Бұл жаңалықтың мәнін екі себептен шығуы ықтимал. Біріншіден, ауылдық әкімшілік-аумақтарда атқарушы биліктің функциясын кеңес төрағасына, ал өкілді биліктің құзыреті ауылдық кеңеске жүктеуді көздеу. Екіншіден, атқарушы биліктің барлық сатыдағы вертикальді қатынасын қамтамасыз ету. Атап айтқанда, ауылдық кеңес төрағасына жоғарыдан түскен тапсырмаларды кеңес мүшелерімен талқылап жатпай бірден іске асыруын міндеттеу.

Осы кезеңдегі баспасөзге шолу барысында, көптеген ауылдық елді мекендерде өзін-өзі басқару институтының қызметін атқару мақсатында арнайы ұйымдардың құрылғандығын байқауға болады. Атауы құрылған өңіріне қарай ақсақалдар алқасы, ақсақал-билер алқасы, ағалар алқасы т.с.с. болып өзгерген бұл ұйымдар ауылдағы проблемалық мәселелерді тұрғындардың өз күшімен шешуін қамтамасыз ету мақсатында ұйымдастырылды. Тіпті, тұрғындардың ұйғаруымен кейбір өңірлерде мұндай ұйымдарға айыппұл салу құқығы беріліп, одан түскен қаржы қайырымдылық мақсаттарға жұмсалды [22]. Төменгі бастамамен ұйымдасып құрылған осындай ұйымдардың қызметін ауылдық аумақтардағы қоғамдық-саяси қызметтегі позитивті әрекет ретінде сипаттауға болады.

1993 ж. соңғы айларында жергілікті кеңестер жаппай өздерін тарата бастады. Бұл саяси жүйедегі барлық институттарға, әсіресе ауылдық әкімшілік-аумақтардағы басқару жүйесіне үлкен ықпал етіп, қоғамда үлкен талқылау тудырды. Жоғарыда айтылғандай, облыстық, аудандық және қалалық деңгейде кеңестерден жеке әкімдіктер жұмыс істеді. Ал, ауылдық деңгейде кеңес институты сақталды. Сондықтан бұл деңгейдегі кеңестердің

өздерін тарату бойынша ұсыныстарынан кейін, жұртшылық ішінде бұл сатыдағы әкімшілік басқару қызметін кімнің жүргізетіндігіне байланысты сұрақтар тудырды [23]. Ауылдық әкімшілік-аумақтық бірліктерде атқарушы билік ауылдық кеңес төрағасына жүктелгендіктен басқару толығымен оның қолына көшті.

1993 ж. жергілікті әкімшілік-аумақтық құрылыстың жоғары сатылары сияқты ауылдық елді мекендерде де әкім институтын енгізуге мүмкіндік берген заңдық негіз қаланды. Сол жылы 8 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» Қазақстан Республикасының №4200 Заңы [24], ал 10 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы» Қазақстан Республикасының №4100 Заңы қабылданды [25]. Бұл заңдардың қабылдануымен бірге «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақстан Республикасы халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» Қазақ КСР Заңының күші жойылды. Осылайша кеңестік жүйені тәуелсіз Қазақстанның жергілікті басқару институттарына трансформациялау процесі аяқталды.

«Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» ҚР Заңына сәйкес, ауылдық кеңестер ауылдық округтермен ауыстырылды. Кент және ауылдық округтердің басқаруға жауапты лауазымды тұлға да «әкім» деп атала бастады. Ауыл әкімі де жоғары деңгейдегі әкімдер сияқты өзі басқаратын әкімшілік-аумақта мемлекеттік саясатты іске асыруға жауапты жергілікті атқарушы органдардың бірыңғай жүйесіне кірді және ол жүйеде тиісті әкімшілік-аумақтың атынан өкілдік етіп, тұрғындарының мүддесі мен құқығын қорғады. Заң ауыл әкімінің аудан әкімі мен мәслихатына толық бағыныштылығы, олардың шешімі мен тапсырмаларына қарсы келе алмайтындығын құқықтық нормамен бекітті. Ауыл әкімінің өз аппараты болды. Аппарат қызметкерлері іс-қағаздарын жүргізді, талап етілетін құжаттардың сақталуын қамтамасыз етті, тұрғындарға түрлі анықтамалар берді, әскери міндеттілер мен әскерге шақырылғандарды есепке алуды жүргізді, ауыл әкімінің жиналыстарын өткізу үшін ақпарат әзірледі, жиналыс пен әкімнің шешімдерін орындады, тиісті ақпаратты жеткізді, әкімнің тапсыруы бойынша басқа да жұмыстар атқарды. Осылайша, бұрынғы ауылдық кеңес пен оның атқару комитетінің міндеті мен қызметін атқару ауыл әкімі мен оның аппаратына жүктелді.

Қорытынды

1991-1995 жж. құқықтық, саяси және құрылымдық өзгерістердің нәтижесінде аудандық бағыныстағы қала, ауылдық округ, кент және ауылдық округке кірмейтін ауыл әкімшілік-аумақтық бірліктерін басқарудың қазіргі жүйесінің негізі қаланды. 1995 жылғы қабылданған Ата заңмен орныққан бұл жүйенің бірқатар проблемалары болды. Атап айтқанда:

- әкімшілік-аумақтарды басқарушы лауазымды тұлға – ауыл әкімі жоғары сатыдағы билік органдарының басшыларына тәуелді болды;
- бұл деңгейдегі әкімшілік-аумақта дербес бюджет болмады, барлық қаражат жоғарыдан бөлінді;

– биліктің төртінші сатысында ауыл әкімі мен оның аппаратының қызметін бақылайтын өкілді орган болмады.

Жоғары сатыдағы аудан немесе қала (облыстық маңызы бар) әкімі тағайындайтындықтан ауыл әкімінің жоғары лауазымды тұлғаларға бағыныштылығы сөзсіз қамтамасыз етілді. Мұндай бағыныштылық жүйесі ауыл әкімінің дербестігін ғана емес, құқықтық қорғанышын да шектеді. Осы жылдары ауыл әкімдерінің қызмет сапасын әдетте жоғары әкімдердің субъективті көзқарасы анықтады. Мұндай қатынас мәдениеті ауыл әкімдерінің жергілікті тұрғындарға емес, алдымен жоғары лауазымды тұлғалардың талабын қанағаттандыратын жұмыс тәртібін қалыптастыруға негіз салды.

1990-шы жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дағдарысқа байланысты ауыл әкімінің аппаратындағы штат қысқарып, әкімдіктің ресурстық қамтамасыз етілуі шектеулі болды [26]. Оның үстіне әкімшілік-аумақтағы ауыл әкімдері аппаратының штат кестесі ауылдың демографиясына ғана емес, жоғары деңгейдегі жергілікті әкімдіктің әлеуетіне байланысты да өзгеріп отырды. Сондықтан әкімшілік-аумақ демографиясы бірдей болса да, республиканың әр облысындағы ауыл әкімдерінің ресурстық қамтамасыз етілуінде әртүрлілік сақталды. Көбіне ауыл әкіміне бағынышты штат қызметкерінің саны 2-5 арасында болды. Әрине бұл штат саны ауыл тұрғындарына сапалы қызмет көрсетуге жетпеді. Осы себепті ауыл әкімдері арасында жоғарыдан түскен тапсырманы орындаумен шектеліп, әкімшілік-аумақтық бірлікте өз бетімен шара ұйымдастыруы әлсіреді.

Ауыл әкіміне бюджет берілмегендіктен, бұл институт ауылдағы кез келген шара мен мәселені шешу үшін жоғары мемлекеттік органдардан қаржы сұрайтын. Бұл туралы 1996 жылдың маусым айында өткен барлық деңгейдегі әкімдердің республикалық форумында көтерілді. Осы форумда сөйлеген ауыл әкімдері өздерін материалдық-техникалық жабдықтаудың жеткіліксіздігін, жұмыстарын сапалы іске асыру үшін ресурспен және құқықтық негізбен қамтамасыз етудің өзектілігін айтты [27]. Мұндай жағдай ауыл әкімінің жергілікті мәселелерді шешу мүмкіндігін шектеді, сондықтан бұл институттың жұмысының тиімділігіне ауыл тұрғындары арасында күмәнмен қарау жоғары болды [28].

Шешім қабылдаушылар билік иерархиясының ең төменгі сатысында мәслихат құрмау туралы шешімді екі себеппен қабылдаған болуы мүмкін. Алдымен, КСРО тұсындағы ауылдық кеңес институты жұмысының тиімсіздігі, оның бұл деңгейде шынайы басқару институты бола алмауы [29], де-факто ауылдық кеңес қабылдайтын шешімдерді бірекі адам әзірлеп, жиында тек формальді бекітумен шектелуі бұл сатыдағы билік үшін өкілді органға қажеттілік жоқтығын дәйектеген болуы ықтимал [30]. Екіншіден, жаңа жүйеде биліктің ең төменгі сатысына жеке бюджет қарастырылмағандықтан және ауыл әкіміне кең құзырет пен өкілеттілік берілмегендіктен бұл деңгейдегі өкілді органның қызметінің қажеттілігін төмендетті.

Ауыл әкімі мен аппараты қалыптасқан уақытта қалыптасқан осы жүйелі проблемаларды шешу мәселесі саяси деңгейде бірнеше рет көтерілгенімен ұзақ жылдар бойы нақты шешім қабылданбады. Осыған байланысты ауыл әкімдерінің жергілікті мәселелерді шешу әлеуеті әлсіз болды, олардың қызметіне тұрғындар арасында

скептикалық көзқарас қалыптасты. Соңғы жылдары қабылданған шешімдердің нәтижесінде ауыл әкімдерінің дербестігі мен ресурстық қамтамасыз етілуі мәселесін шешуге қадам жасалды. Әрі қарай бұл деңгейде өкілді орган құру мәселесін қарастыру маңызды. Сонымен қатар, уәкілетті орган үшін іске асырылған өзгерістердің тиімділігін бағалау үшін академиялық зерттеулердің нәтижелерін зерделеу жолымен тұрақты кері байланыс алу реформалардың сапалы және теңгерімді жүруін қамтамасыз етеді.

Қаржыландыру. Мақала «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.)» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (BR21882308).

Авторлардың қосқан үлесі.

Е.Ә. Жұмашов – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу;

Н.С. Пұсырманов – әдебиетпен жұмыс, материалдарды жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Makhmutova M. Developing local self-government: strategic issues. – Almaty: Policy Studies / Public Policy Research Center, 2004. – p. 23.
2. Makhmutova M. Local government organization and finance: Kazakhstan // Local governance in developing countries. – Washington, DC : The World Bank, 2006.
3. Onalbaiuly, S. Democratisation of Local Government and Local Governance in Kazakhstan (Doctoral dissertation). - Cambridge : University of Cambridge, 2019.
4. Bhuiyan, S.H. Decentralization and local governance in Kazakhstan // International Journal of Public Administration. – 2010. – №33(12-13). – P. 658-667.
5. Urinboev R. Local government capacity in post-soviet Central Asia // Viešoji politika ir administravimas. – 2015. – №14(3). – P. 177-199.
6. Siegel D. Social ties and state formation in post-Soviet central Asia (Doctoral dissertation). – New York: City University of New York, 2016.
7. Zhumashov Y. An Exploration of Vertical and Social Accountability in the Elected Tier of Local Government: Evidence from Kazakhstan // Journal of Eurasian Studies. – 2023. – Т. 14. – №. 2. – С. 179-193.
8. Шепель В.Н. Органы государственной власти Республики Казахстан (16 декабря 1991 г. – 1 января 2001 г.). – Алматы: ДП «Эдельвейс», 2004. – 736 с.
9. Котов К.Ф. Советы на страже законности. – Алматы: Казахстан, 1979. – 343 с.
10. Хазыров Б. Жергілікті бақылауды жетілдірген жөн // Социалистік Қазақстан. – 1991. – №38 (19813).
11. Салов О.А. Советы – форма самоуправления и основа политической системы социализма. – Москва: Экономика, 2004. – 75 с.
12. Rigby T.H. Soviet local government and democracy // Australian Outlook. – 1954. - Vol. 8 (1). – P. 19-31

13. Депутаттық қызмет және жергілікті өзін-өзі басқару мәселелері жөніндегі Қазақ ССР заңдарының жинағы. - Алматы: Қазақстан, 1991. – 240 б.
14. Қуанышәлиев М., Таңатаров Ж. Алыстағы ауылдағы айла-шарғы // Егеменді Қазақстан. – 1991. – №176 (19951).
15. Қазақстан Республикасының Заңы. Өтпелі кезеңде Қазақ КСР Конституциясының /Негізгі Заңының/ жекелеген нормаларын тоқтату туралы: – 1992 жылғы 13 қаңтарда қабылданған.
16. Емельянов К. Парадоксы местной власти // Казахстанская правда. – 1992, - №17 (20.942).
17. Шубай Б. Өміршең өзгерістер өзегі (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің сессиясынан) // Қазақстанның «Дала дидары» апталық ауыл газеті. – 1992. – Б. 24-30.
18. «ҚР ҰМ» РММ. Қор. 2. Т. 1, 2.
19. «ҚР ҰМ» РММ. Қор. 2. Т.3. Іс. 39, 40, 41, 46.
20. Постановление Верховного Совета Республики Казахстан. О порядке введения в действие Закона Республики Казахстан О внесении на переходный период изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Республики Казахстан: утв. 13 января 1992 года.
21. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару органдарын экономикалық реформа жағдайында ұйымдастыру және қызметін жетілдіру туралы: 1992 жылғы 7 ақпандағы бекітілген.
22. Ахмет М. Ауыл ағалары билік айтады // Егемен Қазақстан. – 1993, маусым – 3. – №127(20502).
23. Жоров Н. Вакуума власти на селе не будет // Казахстанская правда. - 1993, ноябрь – 25.
24. Қазақстан Республикасының N 4200 Заңы. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы. 1993 жылғы 8 желтоқсанда қабылданған.
25. Қазақстан Республикасының N 4100 Заңы. Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы. 1993 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған.
26. Төлепберген М. Басқару мен бағыну // Егемен Қазақстан. – 1996. – №154 (21365).
27. Төлепберген М. Ауылдан Ақордаға дейін // Егемен Қазақстан. – 1996. – №125(21338).
28. Амалбек Б. Ащқұрсақ ауыл әкімге сенбейді // Егемен Қазақстан. – 2000. - №47-48 (22318).
29. Иманқұлов Н. Ауылға – ауылнай // Егеменді Қазақстан. – 1993. – №149(20524).
30. Салықов М. Қуатты құрылым күтеміз // Егеменді Қазақстан. – 1991. – №285(20060).

Е.А. Жумашов, Н.С. Пусырманов

Институт истории государства, Астана, Казахстан

Трансформация сельсовета в сельский акимат: ретроспективный анализ

Аннотация. В последние годы были приняты важные реформы, направленные на развитие системы управления в городах районного подчинения, поселках, сельских округах, и отдельных, которые являются низшими звеньями иерархии власти в областных административно-территориальных единицах Казахстана. В частности, был введен бюджет четвертого уровня и проведены прямые выборы акимов вышеназванных административно-территориальных единиц. В рамках данных реформ актуально изучение истории становления института сельского

акима и его аппарата в 1991-1995 годах в контексте масштабных правовых, политических, административных и структурных реформ в стране. В статье рассмотрена трансформация сельских (поселковых) советов в сельские (поселковые) акиматы после обретения Казахстаном независимости. Посредством изучения академической литературы, публицистических статей, опубликованных в периодических изданиях, а также анализа архивных документов изложен создания института акиматов и акимов на низшем уровне власти на сельских территориях. Ретроспективный анализ позволил выявить системные проблемы, присущие с момента образования института акима села и его аппарата, что способствует оценить его постепенную эволюцию.

Ключевые слова: местное самоуправление, местное государственное управление, местное управление, аким села, акимат села.

Y.A. Zhumashov, N.S. Pussyrmanov
The Institute of State History, Astana, Kazakhstan

Transformation of the selsoviet into the village akimat: a retrospective analysis

Abstract. In recent years, important reforms have been adopted aimed at developing the management system in cities of local significance, villages, urban-type settlements, rural districts, which are the lowest local government in the hierarchy of power in the regional administrative-territorial units of Kazakhstan. In particular, a fourth-level budget was introduced and direct elections of akims towns, cities of audan significance, villages and rural districts were held. Within the framework of these reforms, it is relevant to examine the history of the formation of the institute of rural akim and its staff in 1991-1995 in the context of large-scale legal, political, administrative and structural reforms in the country. The article discusses the transformation of selsoviet into village akimats after Kazakhstan's independence. Examining academic literature, media publications and archival documents, authors reported creation of local government at the level of cities of local significance, villages, urban-type settlements, rural districts. A retrospective analysis revealed systemic problems inherent since the establishment of the institute of rural akim, which helps to assess its gradual evolution.

Keywords: local self-government, local public administration, local government, rural akim, rural government.

References

1. Makhmutova M. Developing local self-government: strategic issues. (Policy Studies / Public Policy Research Center, Almaty, 2004, 23 p.).
2. Makhmutova M. Local government organization and finance: Kazakhstan. Local governance in developing countries. (The World Bank, Washington, 2006).
3. Onalbaiuly, S. Democratisation of Local Government and Local Governance in Kazakhstan (Doctoral dissertation). (University of Cambridge, Cambridge, 2019).
4. Bhuiyan, S.H. Decentralization and local governance in Kazakhstan. International Journal of Public Administration, 33(12-13), 658-67 (2010).

5. Urinboyev R. Local government capacity in post-soviet Central Asia. *Viešoji politika ir administravimas*, 14(3), 177-199 (2015).
6. Siegel D. Social ties and state formation in post-Soviet central Asia (Doctoral dissertation). (City University of New York, New York, 2016).
7. Zhumashov Y. An Exploration of Vertical and Social Accountability in the Elected Tier of Local Government: Evidence from Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*, 14 (2), 179-193 (2023).
8. Shepel' V.N. *Organy gosudarstvennoi vlasti Respubliki Kazahstan (16 dekabrya 1991 g. – 1 yanvarya 2001 g.)* [State authorities of the Republic of Kazakhstan (December 16, 1991 – January 1, 2001)]. (DP «Edel'vejs», Almaty, 2004, 736 p.). [in Russian]
9. Kotov K.F. *Sovety na strazhe zakonnosti* [Soviets on guard of legality]. (Kazahstan, Almaty, 1979, 343 p.). [in Russian]
10. Hazyrov B. *Zhergilikti bakylaudy zhetildirgen zhon* [It is advisable to improve local control]. *Socialistik Kazakstan* [Socialist Kazakhstan], 38 (19813), 1991. [in Kazakh]
11. Salov O.A. *Sovety – forma samoupravleniya i osnova politicheskoy sistemy socializma* [Councils are a form of self-government and the basis of the political system of socialism] (Economics, Moscow, 2004, 75 p.). [in Russian]
12. Rigby T.H. *Soviet local government and democracy // Australian Outlook*, 8 (1), 19-31 (1954).
13. *Deputattyk kyzmet zhane zhergilikti ozin-ozu baskaru maseleleri zhonindegi Kazak SSR zandarynyn zhinagy* [Collection of laws of the Kazakh SSR on parliamentary activity and local self-government] (Kazahstan, Almaty, 1991, 240 p.). [in Kazakh]
14. Kuanyshaliev M., Tanatarov ZH. *Alystagy auyldagy aila-shargy* [Manipulation in a distant village], *Egemendi Kazakstan* [Sovereign Kazakhstan], 176 (19951), 1991. [in Kazakh]
15. *Kazahstan Respublikasynyn Zany. Otpeli kezende Kazak KSR Konstituciyasynyn /Negizgi Zanynyn/ zhekelegen normalaryn toktatu turaly: – 1992 zhylygy 13 kantarda kabyldangan.* [Law Of The Republic Of Kazakhstan. On termination of the constitution /Basic Law/ certain norms of the Kazakh SSR during the transition period: – adopted on January 13, 1992.]. [in Kazakh]
16. Emel'yanov K. *Paradoksy mestnoi vlasti* [Paradoxes of local government], *Kazahstanskaya pravda*, №17 (20.942), 1992. [in Russian]
17. Shubaj B. *Omishshen ozgerister ozegi* (Kazahstan Respublikasy Zhoǵarǵy Kenesinin sessiyasynan) [Core of viable changes (from the session of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan)], *Kazahstannyn «Dala didary» aptalyk auyl gazetini* [Weekly rural newspaper of Kazakhstan "Dala didary"], 1992. [in Kazakh]
18. «KR UM» RMM. Kor. 2. T. 1, 2. [in Kazakh]
19. «KR UM» RMM. Kor. 2. T.3. Is. 39, 40, 41, 46. [in Kazakh]
20. *Postanovlenie Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan. O poryadke vvedeniya v dejstvie Zakona Respubliki Kazahstan O vnesenii na perekhodnyj period izmenenij i dopolnenij v Zakon Respubliki Kazahstan O mestnom samoupravlenii i mestnyh Sovetah narodnyh deputatov Respubliki Kazahstan: utv. 13 yanvarya 1992 goda* [Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan. On the Procedure for the Enactment of the Law of the Republic of Kazakhstan On Amendments and Additions to the Law of the Republic of Kazakhstan on Local Self-Government and Local Councils of People's Deputies of the Republic of Kazakhstan for the Transitional Period: approved by the Government of the Republic of Kazakhstan. January 13, 1992.]. [in Russian]

21. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin Zharlygy. Kazakstan Respublikasynyn memlekettik baskaru organdaryn ekonomikalyk reforma zhagdajynda ujymdastyru zhane kyzmetin zhetildiru turaly: 1992 zhylygy 7 akpandagy bekitilgen [Decree Of The President Of The Republic Of Kazakhstan. On the organization and improvement of the activities of Public Administration bodies of the Republic of Kazakhstan in the context of economic reform: approved on February 7, 1992]. [in Kazakh]
22. Ahmet M. Auyl agalary bilik aitady [The village brothers say the authorities], Egemen Kazakstan [Sovereign Kazakhstan], №127(20502), 1993. [in Kazakh]
23. Zhorov N. Vakuuma vlasti na sele ne budet [There will be no power vacuum in rural areas], Kazahstanskaya pravda, 1993. [in Russian]
24. Kazakstan Respublikasynyn N 4200 Zany. Kazakstan Respublikasynyn akimshilik-aumaktyk kyrylysy turaly. 1993 zhylygy 8 zheltoksanda kabyldangan [Law Of The Republic Of Kazakhstan No. 4200. On the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan. Adopted on December 8, 1993]. [in Kazakh]
25. Kazakstan Respublikasynyn N 4100 Zany. Kazakstan Respublikasynyn zhergilikti okildi zhane atkarushy organdary turaly. 1993 zhylygy 10 zheltoksanda kabyldangan [Law Of The Republic Of Kazakhstan No. 4100. On local representative and executive bodies of the Republic of Kazakhstan. Adopted on December 10, 1993]. [in Kazakh]
26. Tolepbergen M. Baskaru men bagynu [Management and subordination]// Egemen Kazakstan [Sovereign Kazakhstan], №154 (21365), 1996. [in Kazakh]
27. Tolepbergen M. Auyl dan Akordaga deiin [From the village to Akorda], Egemen Kazakstan [Sovereign Kazakhstan], №125(21338), 1996. [in Kazakh]
28. Amalbek B. Ashchkursak auyl akimge senbeidi [Ashkursak village does not trust the mayor], Egemen Kazakstan [Sovereign Kazakhstan], №47-48 (22318), 2000. [in Kazakh]
29. Imankylov N. Auylga – auylnai [To the village-Aulnay], Egemen Kazakstan [Sovereign Kazakhstan], №149(20524), 1993. [in Kazakh]
30. Salykov M. Kuatty kyrylym kytemiz [We expect a powerful structure], Egemen Kazakstan [Sovereign Kazakhstan], №285(20060), 1991. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер:

Жұмашов Е.Ә. – PhD, Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Пұсырманов Н.С. – PhD, Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Zhumashov Y. – PhD, The Institute of State history, Astana, Kazakhstan.

Pussyrmanov N. – PhD, The Institute of State history, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.11
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-77-91>

Ұлттық интеллигенцияның идеологияға ықпалы

М.Ә. Қайырбек¹, Б.А. Габдулина¹, К.М. Токтомушев²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Орталық Азия университеті, Бішкек, Қырғызстан

(E-mail: murat1979303@gmail.com, bagish68@yandex.ru, Kemel.t@googlemail.com)

Аңдатпа. Мақала ұлттық интеллигенцияның қазіргі мемлекеттік идеологиялық жұмысқа ықпалын талдауға арналған. XX ғасырдың басында, Кеңес заманында, тәуелсіздік кезеңінде зиялы қауымның идеология саласында атқарған рөліне қысқаша шолу жасалған. Кезінде Алаш қайраткерлері мен ұлттық интеллигенция өкілдерінің саяси белсенділігі ұлт болашағы үшін күреспен сипатталды. Олар қоғамдық-саяси жұмыспен қатар халық ағарту ісімен, білім-ғылым саласын дамытумен айналысты, ұлттық құндылықтарды сақтап, ұлт мүддесі үшін қызмет етті. Ал тәуелсіздік жылдары зиялы қауымның идеологияға ықпалы біртіндеп бәсеңдеді. Оған әлеуметтік-экономикалық ахуал, нарық заманының ерекшеліктері және басқа да жағдайлар әсер еткен болуы ықтимал. Осы тұжырымды дәлелдеу үшін белгілі сарапшылар мен ғалымдардан сұхбат алынып, берілген жауаптар қорытылып, нақты ой-тұжырымдар әзірленді. Сондай-ақ интеллигенцияның идеологиялық жұмысқа ықпалының төмендеуіне себеп болған жаңа заман үрдістеріне талдау жасалды. Ғаламтор, әлеуметтік желілер сияқты коммуникация құралдары қарқынды дами бастағандықтан, ақыл-ой еңбегімен айналысатын әрі өзіндік сыни көзқарасы бар зиялы азаматтардың қоғамдық пікір қалыптастыру ісіндегі рөлі төмендеп, блогер, журналист және басқа да белсенді азаматтардың ықпалы күшейе түсті деген қорытынды жасалды. Интеллигенция өкілдерінің идеологияға ықпалын арттыру үшін қандай мәселеге басымдық беру қажеттігі қарастырылды. Ғылым және шығармашылық саласындағы зиялы қауымды әлеуметтік желілердің контентін әзірлеуге және оны ілгерілетуге жұмылдыру маңызды деген ұсыныс айтылды. Мақалаға қажетті мәліметті жинақтау барысында сұхбат жүргізумен қатар, тарихи зерттеу жүргізілді және контент-талдау жасалды.

Түйін сөздер: ұлттық интеллигенция, идеология, ықпал, мемлекеттік саясат, билік, әлеуметтік желі, коммуникация.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Кеңес одағы кезеңінде идеологиялық жұмысқа баса мән берілді. Оған тұтас мемлекеттік аппарат, түрлі саладағы интеллигенция өкілдері, қоғамдық ұйымдар жұмылдырылды. Тоталитарлық жүйеге негізделген компартия идеологияны өз билігін нығайтудың басты құралы ретінде пайдаланды. Осыған орай «идеология» деген ұғымға қатысты қоғамда түрлі пікір қалыптасты. Оның жағымсыз сипаты туралы айтыла бастады. Тіпті, *«идеология – ғылымға қарсы, адамның басын айналдырушы, алдап-арбаудың, әлеуметтік шындықты бұрмалаудың құралы болып көрінді»* [1]. Дегенмен, мемлекет теориясы туралы ғылыми әдебиеттерде және оқулықтарда идеология саяси жүйенің және биліктің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады [2]. Идеология азаматтарды ортақ миссия төңірегінде топтастырып, қоғамды түрлі сын-қатерден қорғауға септігін тигізеді. Мемлекет идеология арқылы өз саясатын түсіндіріп, билік институттарына деген сенімді нығайтуды көздейді. Идеология қоғамда ортақ құндылықтар қалыптастыру арқылы халықты жұмылдыруға мүмкіндік береді [3]. Әлемдік тәжірибеге зер салсақ, идеологиялық жұмыстың барлық дерлік елде бар екеніне көз жеткіземіз.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған соң, идеологиялық жұмысты дербес жүргізе бастады. Елімізде ішкі-сыртқы саясаттың басымдықтарына сай келетін жаңа идеологиялар пайда болды. Атап айтқанда, әр кезеңде «Этносаралық татулық пен келісім», «Күшті президенттік республика», «Қазақстандық патриотизм», «Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра», «Интеллектуалды ұлт», «Мәңгілік ел», «Халық үніне құлақ асатын мемлекет», «Әділетті Қазақстан», «Адал азамат», «Заң және тәртіп» сияқты идеологиялық ой-тұжырымдар кеңінен дәріптелді. Осындай идеологияларды қоғам санасында берік орнықтыру үшін билік тарапынан нақты жұмыс жүргізілді. Жалпы, мемлекеттің идеологиялық жұмысын, ең алдымен, мемлекеттік аппарат жүргізеді. Оған осы салаға жауапты лауазымды тұлғалар, мемлекеттік органдарға бағынатын ғылыми институттар мен мекемелер де жұмылдырылатыны анық. Бұдан бөлек, ғылым және шығармашылық саласындағы интеллигенция өкілдері идеологияға ықпал ететін негізгі топ ретінде саналады. Сондықтан ұлттық интеллигенция идеологиялық тұжырымдарды қалыптастыру ісінде қандай рөл атқарады, олардың бұған ықпалы бар ма, болса қандай жолмен ықпал етеді деген сұрақтар туындайды. Әдетте, интеллигенцияны ақыл-ой еңбегімен айналысатын, қоғамға, мемлекетке салмақты ой, салиқалы сөз айтып, бағыт-бағдар беретін әлеуметтік топ ретінде қарастырады [4].

XX ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлері және интеллигенция өкілдері қазақтың ұлт ретінде сақталуына, ұлттық мүддемізді қорғауға орасан зор еңбек сіңірді. Олардың саяси, ғылыми және ағартушылық қызметі халқымыздың рухын көтеруге, сана-сезімін оятуға арналды [5]. Сол сияқты Кеңес заманында өмір сүрген ақын-жазушылар, зиялы қауым өкілдері елдік мүддеге қызмет етті, қазақтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жаңғыртуға, ана тілімізді дамытуға үлес қосты.

Алаш арыстарының және кеңес заманындағы ұлттық интеллигенцияның қоғамдағы рөліне, билікке әсеріне қатысты ғылыми еңбектер аз емес [6]. Онда олардың идеологиялық жұмысқа ықпалы зор болғаны туралы тұжырымдар бар. Ал, 1991

жылдан бері, біздің ойымызша, зиялы қауымның идеология саласына ықпалы біртіндеп төмендей бастады. Әсіресе, әлеуметтік желілер мен медиа қарқынды дамып, ақпарат тарату жолдары түбегейлі өзгеріске ұшыраған және түрлі блогерлер мен қоғам белсенділерінің популистік қызметі күшейген қазіргі заманда бұл айқын аңғарылып отыр. Осы гипотезаны растау үшін Қазақстандағы идеологемалардың қалыптасуына ұлттық интеллигенция өкілдері қаншалықты ықпал еткенін анықтау қажет. Мұның тәжірибелік маңызы бар деп санаймыз. Сол арқылы зиялы қауымның қазіргі қоғамдағы орнын және рөлін айқындауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар бүгінгі интеллигенция өзіне қоғам тарапынан жүктелген міндеттерді атқарып жүр ме деген сұраққа жауап беруге болады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанда идеологиялық тұжырымдардың қалыптасуына ұлттық интеллигенцияның ықпалы бар-жоғын зерделеу, зиялы қауым өкілдері қоғамда қандай рөл атқарып отырғанын саралау және олардың идеология саласына ықпалы бәсеңдеп барады деген гипотезаны дәлелдеу. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылып отыр: зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми еңбектерге және баспасөзде жарияланған мақалаларға шолу жасау; ұлттық интеллигенцияның идеологиялық жұмысқа ықпалын айқындау.

Зерттеу әдістері

Осы мақалаға арқау болған гипотезаны дәлелдеу үшін белгілі сарапшылар мен білікті мамандардан сұхбат алынды. Сұхбат идеологиялық тұжырым және ұлттық интеллигенция ұғымы, зиялы қауымның қоғамдағы рөлі, идеологемалардың қалыптасу барысы туралы сұрақтарды қамтыды. Оған әртүрлі салада қызмет ететін азаматтар және үш буын (аға буын, орта буын және жастар) өкілдері атсалысты. Барлығы 10 сұхбат алынды. Сондай-ақ ғылыми мақалалар мен бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған материалдар контент-талдау әдісімен зерттелді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тарихи контекст. Ұлттық интеллигенцияның идеологияға ықпалын анықтамас бұрын, интеллигенция ұғымының мазмұнын айқындап алу қажет. Ғылыми әдебиеттерде бұл түсінікке қатысты түрлі анықтама, түрлі ұстаным бар. Мысалы, Ожеговтің түсіндірме сөздігіне жүгінсек, «интеллигенция» ұғымы ғылыми айналымға Ресейде XIX ғасырдың 60-шы жылдары енгізілді деп жазылған. Бастапқы кезде интеллигенцияға қоғамның білімді, сыни тұрғыда ойлай алатын бөлігін, яғни ақыл-ой еңбегімен айналысатын адамдарды жатқызған [7]. «Интеллигенция» ұғымын орыс ойшылдары (атап айтқанда, Петр Боборыкин) ойлап тапқан, алғаш рет орыстар қолданған деген пікір көбірек тараған [8]. Дегенмен, бұл пікірді жоққа шығарған авторлар да бар. Мысалы, М.Добрускин бұл ұғым, ең алдымен, Фихтенің, Шеллингтің және Гегельдің еңбектерінен бастау алғанын, сондан соң орыс және батыс-еуропа әдебиеттеріне енгенін атап өткен [9].

XIX ғасырдың екінші жартысында интеллигенция ұғымы әлеуметтік мәнге ие болды. Гайданың пікірінше, бұл термин қоғамдық процестерді сыни тұрғыда ой елегінен өткізетін және қалыптасқан қоғамдық тәртіпті өзгертуге ұмтылатын адамдарды сипаттау үшін қолданыла бастады [10]. Орлов: «интеллигенция әуел бастан элитаға, яғни билікке, қарсы қойылды, өйткені оның қызметі әлеуметтік жүйені өзгертуге бағытталды» деген ой айтты [11]. XX ғасырдың басында интеллигенция тақырыбы әлеуметтік-философиялық зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналды. Дмитриева мен Чичин (2013) Антонио Грамшидің осы ұғымды жан-жақты зерттегенін және оның «интеллигенция» мен «интеллектуалдарды» бір-біріне қарама қайшы қойғанын атап өткен [12]. Кеңес заманында (1917-1991 жж.) бұл термин идеологиямен байланысты ұғым ретінде ерекше мәнге ие болды. Будник (2009) интеллигенцияның жұмысшы тап пен биліктің арасында дәнекер болғанын, сонымен қатар оның үстемдік еткен идеологияға сыни тұрғыдан қатынасқанын жазған [13]. Бүгінгі таңда «интеллигенция» көпқырлы ұғым ретінде қарастырылады. Оның әлеуметтік, этикалық және мәдени қырлары бар екені ерекше аталады. Меметовтің (2008) пікірінше, қазіргі интеллигенция ұғымы білімді болуды ғана білдірмейді, сонымен қатар моральды таңдау жасау қабілеті болуды талап етеді [14].

Жалпы, интеллигенция терминіне қатысты ғылыми әдебиеттердегі негізгі дискуссия мына мәселелер төңірегінде өрбиде: интеллигенцияның әлеуметтік іс-қимыл субъектісі ретіндегі рөлі, интеллигенция мен интеллектуал ұғымдарының ара-жігі; терминнің тарихи-мәдени астарының мән-маңызы және ұлттық инеллигенцияны жіктеу, яғни, оның типологиясы туралы мәселелер. Бір сөзбен айтсақ, интеллигенция ұғымы философиялық тұжырымдамадан әлеуметтік-мәдени категорияға дейінгі ұзақ жолдан өтті. Оның бастауында интеллектуалды әрі моральді-этикалық құндылықтар тұр. Сондықтан интеллигенция қоғамдық даму үдерісінің маңызды тобы саналады.

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясы ерекше әлеуметтік топ ретінде қалыптасты. Оған, ең алдымен, саясат, мәдениет, ғылым және шығармашылық саласының өкілдері кірді. Сол кездегі ұлттық интеллигенцияның белді өкілдері – Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы сияқты тұғырлы тұлғалар [15]. Олардың қайраткерлігіне саяси белсенділік, идеологиялық жұмыс және ағартушылық қызмет арқау болды.

Бір ғасыр бұрын ұлттық интеллигенция өкілдері қазақ халқының құқығын қорғауға, автономия алуға, төл өркениетімізді сақтауға ұмтылды [16]. Бұл белсенді саяси қызмет болды. Сондай-ақ, ұлттық сана-сезімді көтеру және қоғамды жаңғырту идеясы баспасөз арқылы кеңінен дәріптелді. «Қазақ», «Айқап» сияқты газет-журналдар тәуелсіздік және мәдени бірегейлік идеяларын насихаттайтын платформа рөлін атқарды. Мұны идеологиялық көшбасшылық деуге болады. Бұдан бөлек, Алаш қайраткерлері білім беру, халықтың сауатын арттыру сияқты ағартушылық қызметпен айналысты. Олар мектеп ашу, оқулық жазу, жастарды оқыту жұмыстарына айрықша мән берді.

Осылайша, XX ғасырдың басындағы ұлттық интеллигенция ілім-білім таратумен шектелмей, қоғамдық өзгерістердің қозғаушы күші болды. Алаш арыстарының қайраткерлік қызметі ұлттық сана-сезімді дамытуға орасан зор үлес қосты.

Ал, билікке большевиктер келіп, Кеңес Одағы құрылған соң, интеллигенцияның қоғамдағы ролі едәуір өзгерді. Осы кезеңде ұлттық интеллигенция мемлекеттің қатаң идеологиялық бақылауында болды [17]. Бір жағынан, 1920-30 жылдары Алаш Орда қайраткерлерінің белді өкілдері жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырады [18]. Бұл ахуал интеллигенцияға ауыр соққы болып тиді. Қазақстанның мәдени-интеллектуалды өмірінде жазылмас жара қалдырды. Көптеген интеллектуалды элита өкілдері қырып жойылды немесе марксистік-лениндік идеологияға бағынуға, мемлекеттің үгіт-насихат аппаратының айтқанымен жүруге мәжбүр болды [19].

Екінші жағынан, кеңес билігі жастарды жоғары оқу орындарында оқытып, оларды партия құрылымдарына, мәдениетке, өнерге, ғылымға тартып, жаңа интеллигенция қалыптастыруға белсене кірісті [20]. Жазушылар Одағы (1934 ж.), Ғылым академиясы (1946 ж.) сияқты мекемелер құрылды. Кеңес заманында шығармашылық саласындағы интеллигенция өкілдері идеологиялық бақылау жүйесіне кіріктірілді. Жазушылар, суретшілер, музыканттар коммунистік партияның қызметі, индустриализация, тың игеру, ұжымдастыру үдерісі сияқты мемлекеттік ауқымдағы жұмыстарды мадақтап, насихаттайтын туындылар жазды. Дегенмен, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов сияқты зиялылар шығармашылығы арқылы ұлттың мәдени мұрасын, салт-дәстүрі мен ұлттық құндылықтарын сақтауға және дамытуға үлес қоса алды.

Кеңес билігі білім беру жүйесін дамытуға баса назар аударды. Халықтың жаппай сауаты артқанының арқасында интеллигенцияның жаңа буыны өсіп жетілді. Бірақ, ғылыми қызмет қатаң идеологиялық құрсауда болды.

Бұрынғы Кеңестер Одағы таратылып, Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алған соң, ұлттық идеологиялық жұмысты дербес жүргізуге мүмкіндік туды. Осыған орай интеллигенция өкілдеріне деген қоғам назары арта түсті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ұлттық интеллигенция өкілдері жаңа қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру ісіне белсене атсалысты. Тіл, мәдениет, тарих, ұлттық құндылықтар мәселелері кеңінен талқыланды. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған Алаш Орда қайраткерлерінің есімдерін жаңғырту жұмыстары қолға алынды. Дегенмен, 1990-шы жылдардағы экономикалық қиындықтар, нарық заңдылықтарына негізделген заманның орнығуы ұлттық интеллигенцияның ықпалын, қоғамдағы ролін бәсеңдетті. Зиялы қауым өкілдерінің көпшілігі қаржы тапшылығын айқын сезінді, бұрынғыдай мемлекеттік тапсырыс көлемі күрт төмендеп кетті. Бірақ, бұл кезеңде ғылым мен мәдениетке қарағанда, негізінен, бизнеске және саясатқа бет бұрған жаңа элита қалыптаса бастады.

XXI ғасырда қалың көпшіліктің назары дәстүрлі интеллигенция өкілдерінен гөрі қоғамдық пікірге ықпалы арта түскен журналистерге, блогерлерге және басқа да қоғам белсенділеріне ауды. Әрине, ғылыми және шығармашылық жұмыспен айналысатын интеллигенция өкілдері мән-маңызын, абырой-беделін сақтайды, бірақ оның ықпалы, негізінен, академиялық ортамен шектеліп қалды.

Қазақ интеллигенциясының тарихына көз жүгіртсек, оның идеологияны қалыптастырудағы ролі саяси және әлеуметтік жағдайларға байланысты болғанын аңғарамыз. XX ғасырдың басында ұлттық интеллигенция қоғамдық өзгерістердің басты қозғаушы күші ролін атқарса, кеңес заманында ол мемлекеттік идеологияның бір

құралы ғана болды, ал тәуелсіздік кезеңінде оның идеологияға ықпалы біртіндеп азая бастады. Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуы сияқты қазіргі заманның үрдістері мен сын-қатерлері ұлттық интеллигенцияның идеология саласына ықпалын сақтап қалу үшін жаңа жағдайға бейімделуін талап етеді.

Қазіргі үрдістер: интеллигенцияның рөлі төмендеп, ықпалы азайды. Қазақстан Тәуелсіздігін жариялаған соң, жаңа сын-қатерлермен бетпе-бет келді. Соның салдарынан ғылым және шығармашылық саласындағы интеллигенцияның идеологияға ықпалы азая бастады. Бұл ахуалдың бірнеше себебі бар деп ойлаймыз.

Біріншісі – әлеуметтік-экономикалық басымдықтардың өзгеруі. КСРО ыдыраған соң, Қазақстан экономикасы нарық жағдайына бейімделуге мәжбүр болды. Бұл үрдіс ресурстарды қайта бөлуге әкеп соқтырды. Осы кезде мәдениет, руханият және ғылым саласына қарағанда, энергетика секторы, инфрақұрылымды дамыту мәселелері басты басымдыққа айналды. Ғылыми зерттеулерге бөлінетін қаржы көлемі күрт азайып, интеллигенцияның мүмкіндіктері шектелді. Түрлі мәдени жобалар жеке демеушілерге тәуелді болып қалды.

Екіншісі – интеллигенция мәртебесінен айырылу. Кеңес дәуірінде интеллигенция өкілдері айрықша құрметке ие болды. Олар білімге және материалдық игіліктерге еркін қол жеткізе алды, соның игілігін көрді. Қазіргі қоғамдық санада интеллектуалды элита бұл мәртебеден біртіндеп айырылып қалды деген пікір қалыптасты. Мысалы, қоғамның тұтынушылық құндылықтарды бірінші орынға қоюының салдарынан ғылым мен мәдениет жас мамандарды карьералық тұрғыдан онша қызықтырмайтын болды.

Дәстүрлі интеллигенцияның рөлі төмендеумен бірге қоғамдық пікірге ықпалы күшейе түскен баламалы топтар пайда болды. Атап айтқанда, интернеттің және әлеуметтік желілердің қарқынды дамуына байланысты Facebook, Instagram, Telegram, YouTube және TikTok сияқты платформалар қоғамдық пікір қалыптастыратын негізгі алаңдарға айналды [21]. Еркебұлан Сайрамбайдың пікірінше, жаңа медиа, яғни әлеуметтік желілер, жастардың саяси белсенділігін арттырды [22]. Жұрт бұрын интеллигенцияға құлақ асқан болса, енді блогерлердің, тәуелсіз журналистер мен қоғам белсенділерінің сөзіне жүгінеді. Әлеуметтік желілер ақпаратқа жедел қол жеткізуге мүмкіндік берді. Бірақ, көбіне көпірме сөз бен үстірт талқылаулардың белең алуына әкеп соқтырды. Қоғам белсенділері мен түрлі ұйымдар әлеуметтік және мәдени дискурс қалыптастыру ісінде маңызды рөл атқара бастады. Олар экология, адам құқығы, гендерлік теңдік сияқты өзекті мәселелерді көтеріп, қоғам назарын өзіне аудару үшін дәстүрлі интеллигенциямен «бәсекеге» түсіп, оны ығыстыра бастады. Түрлі онлайн-курстар, подкасттар және танымал ғылыми блогтар білім тарату жолында жаңа орта қалыптастырып жатыр [23]. Дәстүрлі академиялық еңбектерге қарағанда, тың тәсілдерге негізделген бұл жобалар анағұрлым икемді, қол жетімді және барынша ауқымды аудиторияны қамти алады. Дегенмен, олар көбіне әлеуметтік немесе мәдени үдерістерге терең талдау жасауға емес, жұртты қызықтыратын тақырыптарды талқылауға әуестенеді.

Бүгінгі Қазақстан қоғамы жаһандық мәдени және интеллектуалды үрдістерге барынша ашық екенін аңғаруға болады. Жастар негізінен батыстың құндылықтары мен білім стандарттарын басшылыққа алуға тырысады. Ұлттық интеллигенция, өз

кезегінде, жаһандық деңгейдегі ақпарат алмасу жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу қатерімен бетпе-бет келіп отыр. Музейлер, кітапханалар, архивтер цифрлық ортаға көшуде. Бұл үрдіс мәдени мұраның қол жетімді болуын қамтамасыз етеді. Бірақ, сонымен бірге осы дәстүрлі мәдениет ошақтарының интеллектуалды өмірдің орталығы ретіндегі рөлін төмендетеді.

Қазіргі заманғы ақпараттық-технологиялық өзгерістер зиялы қауымға елеулі сын-қатерлер тудырып отыр. Кеңес заманымен салыстырғанда, қазір мемлекет интеллектуалды элитаға бұрынғыдай ықпал етпейді. Бірақ, бұл жағдай оның институционалдық қолдауға ие болуын да әлсіретті. Интеллигенция жаңа медиамен және жеке сектормен қоғам назары үшін бәсекеге мемлекет қолдауынсыз жеке өзі түсуге мәжбүр болып отыр. Ақылы лекциялар, білім курстары және консалтинг қызметтері сияқты коммерциялық жобаларға қызығушылық артқандықтан, ғалымдар терең зерттеуді қажет ететін мәселелерден гөрі қоғамды қызықтыратын тақырыптармен айналысуды жөн көреді. Оның үстіне қазіргі білім жүйесі сыни ойлау қабілетін және шығармашылық дарынды әрдайым дамыта бермейді. Бұл жағдай болашақ интеллигенцияның сапасына әсер ететіні анық. Көптеген білікті жас мамандардың шетелге кетуі осы проблеманы ушықтыра түсетіні де сөзсіз.

Күрделі кезеңге қарамастан, интеллигенцияның жаңа заманның талабына бейімделе бастағанын да аңғаруға болады. Тәуелсіздік жылдары жүзеге асырылған нақты мәдени жобалар бар. «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» сияқты жобалар төл мәдениетімізді дәріптеуге, ұлттың құндылықтарын сақтауға арналған. Қазақстан ғалымдарының халықаралық жобаларға қатысуы ғылыми жұмыстың беделін арттыра түседі. Ұлттық интеллигенцияның кейбір өкілдері әлеуметтік желіні ұтымды пайдаланып, ғылымды, тарих пен мәдениетті насихаттауға үлес қосып жүр.

Қазіргі заманның үрдістері ғылым және шығармашылық саласындағы интеллигенцияның идеологияға ықпалы азайғанын көрсетеді. Бұл ахуал коммуникация арналарының өзгеруімен, жаһандану үдерісінің белең алуымен және цифрлық мәдениетке өтумен тікелей байланысты. Дегенмен, ұлттық интеллигенция жаңа жағдайға бейімделу, соның ішінде әлеуметтік медианы белсенді пайдалану және халықаралық ынтымақтастықты жандандыру арқылы өзінің қоғамдағы рөлін арттырып, идеология саласына ықпалын күшейте алады. Ол үшін білім саласында тың реформалар жүргізіп, жас дарынды азаматтарға қолдау көрсету керек. Сондай-ақ, ұлттық бірегейлікті сақтауға бағытталған мәдениет саласындағы саясатты дамыту маңызды.

Сарапшылармен сұхбаттан жасалған ой-тұжырымдар. Ұлттық интеллигенцияның идеологияға ықпалы тәуелсіздік жылдары өзгергенін талдау үшін белгілі сарапшылардан, ғалымдар мен шығармашылық интеллигенция өкілдерінен сұхбат алынды. Мамандар интеллигенцияның идеологияға, қоғам санасына ықпалы төмендеді деген тезиспен келісті. Осы үрдістің бірнеше себебін атап өтті. Бұл – цифрлық медианың мән-маңызының артуы, азаматтық белсенділіктің дамуы және жаһандану үрдісінің белең алуы. Бірінші сарапшының пікірінше, *«Бұрын интеллигенция идеологиялық тұжырымдарға түсініктеме беру ісінде басты рөл атқаратын. Қазір олай емес. Оның ықпалы кәсіби немесе академиялық ортамен ғана шектеліп қалды».* Осы сарапшының

ойынша, интеллигенцияның ықпалы төмендегеніне қарамастан, ол халықтың мәдени және тарихи мұрасын сақтау ісінде маңызды рөл атқара береді. Сұхбат сұрақтарына жауап берген екінші сарапшы: *«Интеллигенцияның ұлттық құндылықтар мен дәстүр сабақтастығын жалғастыру ісіндегі орны айрықша. Зиялы қауым жаһандану дәуірінде біркелкі мәдениет қалыптастырудың жағымсыз үрдістеріне төтеп бере алады. Төл мәдениетіміздің жұтылып кетпеуіне жол бермейді»,* – деді. Үшінші сарапшы *«интеллигенция мемлекеттің идеологиялық жұмысында қосалқы рөл атқарып отыр»* деген тұжырыммен келісті. Бірақ, оның бұл жұмысқа зор үлес қоса алатынын жоққа шығаруға болмайды. Мысалы, блогерлер мен қоғам белсенділеріне қарағанда, ұлттық интеллигенция мемлекеттік идеологияны тұжырымдамалық әрі философиялық тұрғыдан негіздеп бере алатыны анық. Сондай-ақ, сарапшылар интеллигенцияның цифрлық кеңістікке кірігуі және медиа саласының жаңа көшбасшыларымен ықпалдасуы айрықша маңызды екенін атап өтті. *«Зиялы қауым өз идеяларын жастарға жеткізу үшін қазіргі заманғы форматтар – подкастқа қатысу, блог жүргізу, әлеуметтік желіні кеңінен пайдалану сияқты тың тәсілдерді меңгеріп, уақыт талабына бейімделуі қажет»* екені айтылды.

Сұхбат барысында *«Кеңес заманымен салыстырғанда қазіргі Қазақстанда бірыңғай, біртұтас мемлекеттік идеология жоқ сияқты көрінеді. Бұл жағдай интеллигенцияның идеологиялық көшбасшы ретіндегі рөлін төмендетеді. Интеллигенция нақты бағдарды жоғалтып алды, ал мемлекеттің идеологиялық жұмысы бөлшектеніп кетті»* деген пікір де айтылды. Сонымен қатар, қазіргі жастар білім алудың классикалық тәсілдеріне (кітап оқу, лекция тыңдау) қарағанда визуалды қабылдауға, шағын әрі қысқа форматтағы бейне материалдарға көбірек қызығатыны атап өтілді. *«Интеллигенция мен жастар әртүрлі ақпараттық кеңістікте өмір сүріп жатыр. Бұл алшақтықты жою қажет»,* – деді бір сарапшы. Кейбір мамандар интеллигенцияның қоғамдағы рөлінің төмендеуін олардың абырой-беделі бұрынғыдай жоғары болмауымен байланыстырды.

Ғылым және шығармашылық саласындағы зиялы қауымды әлеуметтік желілердің контентін әзірлеуге және оны ілгерілетуге жұмылдыру қажет деген пікір айтылды. Интеллигенция өкілдері өз идеяларын TikTok, YouTube және Instagram форматтарына бейімдеуі керек. Сонда жастар оларды жиі тыңдайды, интеллигенция қоғамда танымал болады. Сонымен қатар интеллигенцияның ықпалын білім саласын реформалау арқылы күшейтуге болады. Интеллектуалды мәдениетті медиа арқылы дәріптеудің де маңызы зор. Зиялы қауым өкілдерінің қатысуымен деректі фильмдер, подкастар мен ток-шоулар түсіру тиімді болары сөзсіз.

Жалпы ғылым және шығармашылық саласындағы интеллигенция өкілдерінің қоғамдағы ықпалы төмендегенімен, сарапшылар олардың әлеуеті зор екенін атап өтті. Бірақ, бұл әлеуетті жүзеге асыру үшін қазіргі заманғы коммуникация тәсілдеріне бейімделу, жастармен өзара ықпалдастықты күшейту, білім және мәдениет саласындағы бастамаларға мемлекет тарапынан қолдау көрсету аса маңызды. Сарапшылармен жүргізілген сұхбат дәлелдегендей, интеллигенция мемлекеттің идеологиялық жүйесінде терең талдау жасауға қабілетті әрі стратегиялық деңгейде ойлай алатын маңызды әлеуметтік топ ретіндегі рөлін жоғалтпайды.

Қорытынды

Біріншіден, зиялы қауымның қоғамдағы ықпалының төмендеуі объективті үрдіс саналады. XX ғасырдағы идеологиялық жұмыста және қоғамдық пікір қалыптастыру ісінде негізгі рөл атқарған интеллигенция өкілдерінің қазіргі Қазақстандағы рөлі біршама азайды. Бұл үрдіс әлеуметтік құрылымның өзгеруі, коммуникация жолдарының цифрландырылуы және жаңа медианың қарқынды дамуымен тікелей байланысты. Дегенмен, интеллигенция мәдени және тарихи контексте маңызды әлеуметтік топ болып қала береді. Ол кәсіби ортада, білім беру және мәдениет саласында ерекше рөл атқарады. Мемлекеттік аппарат ғалымдарды, жазушылар мен басқа да шығармашылық интеллигенция өкілдерін идеологиялық жұмысқа жұмылдыруға мүдделі болуы керек. Олардың интеллектуалдық әлеуеті түрлі стратегиялық құжаттарды әзірлеу үдерісінде пайдалы болары анық.

Екіншіден, әлеуметтік желілер қоғамдық пікір қалыптастыратын негізгі платформаларға айналды. Блогерлер, түрлі белсенді азаматтар және тәуелсіз журналистер қоғамдық дискурстың көшбасшылары саналған дәстүрлі интеллигенция өкілдерін ақпарат кеңістігінен біршама ығыстырып жіберді. Осы үрдіс мемлекеттің идеологиялық жұмысына әсер етті. Билік тарапынан терең сараптамалық талдау мен ұзақ мерзімге арналған стратегияларға емес, шұғыл әрі үстірт коммуникацияға басымдық беріліп кетті. Мұндай ахуалдың салдары қысқа мерзімге арналған кезеңде білінбейді, бірақ ұзақ мерзімге арналған кезеңде жағымсыз үрдіске әкеп соқтыруы мүмкін.

Үшіншіден, сарапшылардың пікірінше, қоғамдағы ықпалы төмендегенімен, интеллигенция ұлттық бірегейлікті және құндылықтарды дәріптеу, салт-дәстүрді, тілді және мәдениетті дамыту ісінде айрықша рөл атқарады. Зиялы қауым, әсіресе, қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық сана-сезімнің бірегейлігін сақтауға зор үлес қоса алады.

Төртіншіден, интеллигенция заманауи коммуникация тәсілдерін еркін меңгеріп, заман талабына ілесе алмай отыр. Сондай-ақ, жастармен өзара байланысты дамытпай отыр. Қазіргі жастар цифрлық платформалар мен ақпарат алудың визуалды тәсілдеріне басымдық беретінін ескеру қажет. Осыған орай, жастарға ықпал етіп, оларды ғылымға және мәдениетке баулу үшін тақырыптық «мемдер» жасау, қысқа бейнероликтер әзірлеу жұмыстарын назардан тыс қалдырмаған жөн. Бір сөзбен айтқанда, заман үрдісіне, яғни трендке ілесе білу қажет.

Бесіншіден, мемлекеттің идеологиялық жұмысындағы интеллигенция өкілдерінің мән-маңызы мен рөлін арттыру үшін институционалдық қолдау, цифрлық әлемге бейімделу және жастармен ықпалдастықты күшейту сияқты шаралар қатар жүзеге асырылуға тиіс. Интеллигенция ұлттық салт-дәстүр мен қазіргі заманның сын-қатерлері арасында алтын көпір рөлін атқаруы керек. Сол үшін қоғамдық диалогқа белсене атсалысуы айрықша маңызды. Азаматтарды толғандыратын мәселелерге қатысты түрлі коммуникация арналары арқылы пікір білдіру, дискуссияға үнқосу, өз ойын ашық айтып, ұсыныстарын ортаға салу керек. Сонда олардың абырой-беделі жоғары болары сөзсіз. Осы ұсыныстар интеллигенцияның идеологиялық жұмысқа ықпалын арттыруға мүмкіндік береді.

Авторлардың қосқан үлесі.

М.Ә. Қайырбек – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып талдау жүргізу, теориялық және материалдық деректерді жинақтап талдау, мақаланың практикалық бөліміне жауап беру.

Б.А. Габдулина – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, бағыт-бағдар беру;

К.М. Токтомушев – теориялық және материалдық деректерді жинақтап талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Айталы А. Ұлттану. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2022. – 400 б.
2. Голубев С.В. Идеология и государственность: теория и практика. – Москва: Спутник, 2018. – 380 с.
3. Бредихин А.Л. Идеологическая функция в системе функций государства // Теория государства и права. – 2019 г. № 4 (16). – С. 12-17. [Электронды ресурс]. URL: <http://i.matgip.ru/u/59/e1124a214c11ea9c9bf28b764df8aa/-/%E2%84%96%204%202019%20%D0%A2%D0%93%D0%9F.pdf#page=12> (Қаралған күні: 04.04.2024)
4. Скворцова А.А. Эволюция понятия «интеллигенция» в социологической науке // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. – 2014. № 2 (10). – С. 271-277. [Электронды ресурс]. URL: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/evolyutsiya-ponyatiya-intelligentsiya-v-sotsiologicheskoy-nauke.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2024)
5. Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда: ұжымдық монография / Редакция алқасы: Б.Е. Алтаев, Қ.Ш.Әлімғазин, А.А. Башмаков, С.М. Борбасов және т.б. – Алматы: Литера-М, 2018. – 719 б.
6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
7. Толковый словарь Ожегова. [Электронды ресурс]. URL: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=9994> (Қаралған күні: 04.04.2024)
8. Бокова Я.М. Понятие «интеллигенция» в русской историографической традиции (Середина XIX-начало XX века). [Электронды ресурс]. URL: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/ponyatie-intelligentsiya-v-russkoy-istoriograficheskoy-traditsii-seredina-xix-nachalo-xx-veka.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2024)
9. Добрусин М.Е. О генезисе философского понятия интеллигенции. [Электронды ресурс]. URL: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/o-genezise-filosofskogo-ponyatiya-intelligentsii.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2024)
10. Гайда Ф.А. «Русская интеллигенция»: рождение понятия // Философия. Журнал Высшей школы экономики. – 2020. – Т. IV, – №2. – С. 229-248. [Электронды ресурс]. URL: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/russkaya-intelligentsiya-rozhdenie-ponyatiya.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2024)
11. Орлов С.Б. Интеллигенция как мифологический феномен. Историко-социологический анализ // Социологические исследования. – 2001. – №11. – С 51–71. [Электронды ресурс]. URL: <https://intelligentsia1.livejournal.com/1027220.html> (Қаралған күні: 04.04.2024)
12. Дмитриева Н.А., Чичин Е.С. Интеллигенция или интеллектуалы? Систематическое значение понятия «gli intellettuali» в философии Антонио Грамши. [Электронды ресурс]. URL: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/intelligentsiya-ili-intellektualy-sistematicheskoe-znachenie-ponyatiya-gli-intellettuali-v-filosofii-antonio-gramshi.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2024)

13. Будник Г.А. Понятие «интеллигенция»: новые подходы и дискуссии // Интеллигенция и мир. – 2009. – №3. – С. 7-18. [Электронды ресурс]. URL: file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/ponyatie-intelligentsiya-novye-podhody-i-diskussii.pdf (Қаралған күні: 04.04.2024)
14. Меметов В.С. О некоторых методологических подходах в изучении понятия «интеллигенция» // Интеллигенция и мир. – 2008 г. – №2. – С. 7-25
15. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Монография. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. – 656 б.
16. Аққұлы С. Әлихан Бөкейханов // Егемен Қазақстан. [Электронды ресурс]. URL: <https://lib.kstu.kz/wp-content/uploads/2017/10/A-ly-S.-lihan-B-kejhanov.pdf> (Қаралған күні: 04.04.2024)
17. Кенжебаева С.Е. Представители Алашской интеллигенции и Советская власть // Вестник АГТУ. – 2011. – №2 (52). – С. 144-152. [Электронды ресурс]. URL: file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/predstaviteli-alashskoy-intelligentsii-i-sovetskaya-vlast.pdf (Қаралған күні: 04.04.2024)
18. Джунусбаев С.М., Косанбаев С.К., Филиппов В.Р. Трагические судьбы представителей казахской национальной интеллигенции в период тоталитаризма. [Электронды ресурс]. URL: <https://auezov.edu.kz/images/files/gylym/03072019.pdf#page=59> (Қаралған күні: 04.04.2024)
19. Емтыль З.Я. Политический курс советской власти в отношении старой интеллигенции (1917–20-е гг. XX в.) // Теория и практика общественного развития. – 2010. – №4. – С. 234-238 [Электронды ресурс]. URL: file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/politicheskiy-kurs-sovetskoy-vlasti-v-otnoshenii-staroy-intelligentsii-1917-20-e-gg-hh-v.pdf (Қаралған күні: 04.04.2024)
20. Веремчук А.С. Интеллигенция и Советская власть // Вестник МГУКИ. – 2014 г. – Том 5 (61) – С. 34-38. [Электронды ресурс]. URL: file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/intelligentsiya-i-sovetskaya-vlast.pdf (Қаралған күні: 04.04.2024)
21. Mostafa Goodarzi, Ali Asghar Fahimifar, Elahe Shakeri Daryani. New Media and Ideology: A Critical Perspective // Journal of Cyberspace Studies. – 2021. – Volume 5. – P. 42-65. [Electronic resource]. Available at: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/77017/ssoar-jcss-2021-2-goodarzi_et_al-New_Media_and_Ideology_a.pdf (Accessed: 04.04.2024)
22. Sairambay Y. The contributions of new media to young people's political participation in Russia and Kazakhstan // Central Asian Survey. – 2021, – Volume 41(3). – P. 2-26. [Electronic resource]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/355452915_The_contributions_of_new_media_to_young_people's_political_participation_in_Russia_and_Kazakhstan (Accessed: 04.04.2024)
23. Dong, X., Lian, Y. A review of social media-based public opinion analyses: Challenges and recommendations. [Electronic resource]. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X21001998> (Accessed: 04.04.2024)

М.А. Кайырбек¹, Б.А. Габдулина¹, К.М. Токтомушев²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Центральной Азии, Бишкек, Кыргызстан

Влияние национальной интеллигенции на идеологию

Аннотация. Статья посвящена изучению влияния национальной интеллигенции на формирование и реализацию государственной идеологии. Проведен историко-аналитический обзор

роли казахской интеллигенции в различные этапы развития Казахстана: в начале XX века, в период Советской власти и в постсоветскую эпоху независимости. Особое внимание уделено деятельности представителей движения «Алаш», которые активно занимались общественно-политической работой, просвещением, развитием науки и образования, сохранением национальных ценностей и защитой интересов народа. В статье выдвинуто предположение о снижении влияния национальной интеллигенции на государственную идеологию в постсоветский период. Это объясняется изменениями в социально-экономическом положении страны, особенностями рыночной экономики и другими сопутствующими факторами. Для проверки данной гипотезы проведены интервью с ведущими экспертами и учеными, результаты которых подвергнуты тщательному анализу. Выявлено, что современные тенденции, такие как цифровизация, развитие интернета и социальных сетей, способствуют уменьшению роли интеллигенции в формировании общественного мнения. Одновременно усиливается влияние блогеров, журналистов и общественных активистов. Авторы приходят к выводу о необходимости переосмысления подходов к усилению роли национальной интеллигенции в идеологической работе. В частности, предложено активнее привлекать научную и творческую интеллигенцию к созданию и продвижению контента в социальных сетях. В качестве методологической базы исследования использованы методы исторического анализа и контент-анализа. Работа акцентирует внимание на ключевых аспектах, требующих детальной проработки, для укрепления влияния национальной интеллигенции в современных условиях.

Ключевые слова: национальная интеллигенция, идеология, влияние, государственная политика, власть, социальные сети, коммуникация.

М.А. Kaiyrbek¹, В.А. Gabdulina¹, К.М. Toktomushev²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²University of Central Asia, Bishkek, Kyrgyzstan

The impact of national intelligentsia to ideology

Abstract. The article focuses on studying the influence of the national intelligentsia on the formation and implementation of state ideology. A historical-analytical review is conducted on the role of Kazakh intelligentsia during various stages of Kazakhstan's development: the early 20th century, the Soviet era, and the post-Soviet period of independence. Special attention is given to the activities of the "Alash" movement representatives, who actively engaged in socio-political work, enlightenment, the development of science and education, the preservation of national values, and the protection of people's interests. The article hypothesizes a decline in the influence of the national intelligentsia on state ideology in the post-Soviet period. This is attributed to changes in the socio-economic conditions of the country, the characteristics of a market economy, and other related factors. To test this hypothesis, interviews were conducted with leading experts and scholars, and the results were subjected to thorough analysis. It was revealed that modern trends, such as digitalization, the development of the internet, and social media, contribute to the diminishing role of the intelligentsia in shaping public opinion. Simultaneously, the influence of bloggers, journalists, and public activists is increasing. The authors conclude that it is necessary to rethink approaches to strengthening the role of the national intelligentsia in ideological

work. In particular, they propose more actively involving scientific and creative intelligentsia in creating and promoting content for social media. The methodological framework of the study includes historical analysis and content analysis. The work highlights key aspects that require detailed elaboration to enhance the influence of the national intelligentsia in modern conditions.

Keywords: national intelligentsia, ideology, influence, state policy, power, social media, communication.

References

1. Aitaly A. Ulttanu [Nation knowing] (Kazak tili, Almaty, 2022, 400 p.). [in Kazakh]
2. Golubev S.V. Ideologiya i gosudarstvennost': teoriya i praktika [Ideology and nationhood: theory and practice] (Sputnik, Moscow, 2018, 380 p.). [in Russian]
3. Bredikhin A.L. Ideologicheskaya funktsiya v sisteme funktsii gosudarstva [Ideological function in the system of state function], Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and law], 4 (16), 12-17 (2019). [Electronic resource]. Available at: <http://i.matgip.ru/u/59/e1124a214c11ea9c9bf28b764df8aa/-/%E2%84%96%204%202019%20%D0%A2%D0%93%D0%9F.pdf#page=12> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]
4. Skvortsova A.A. Evolyutsiya ponyatiya «intelligentsia» v sotsiologicheskoi nauke [Evolution of concept of the intelligentsia in sociological science], Modeli, sistemy, seti v ekonomike, tekhnike, prirode i obshchestve [Models, systems, and networks in economics, technology, nature, and society], 2 (10), 271-277 (2014). [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/evolyutsiya-ponyatiya-intelligentsiya-v-sotsiologicheskoy-nauke.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]
5. Kazak memlekettiligi zhane Alashorda: uzhyndyk monografiya [Qazaq nationhood and Alashorda: collective monography] / Redakciya alkasy: B.E. Altaev, K.SH. Alimgazinov, A.A. Bashmakov, S.M. Borbasoy zhane t.b. (Litera-M, Almaty, 2018, 719 p.). [in Kazakh]
6. Koigeldiev M. Alash kozgalysy [The movement of Alash] (Sanat, Almaty, 1995, 368 p.). [in Kazakh]
7. Tolkovyj slovar' Ozhegova [The explanatory dictionary of Ozhegov]. [Electronic resource]. Available at: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=9994> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]
8. Bokova Ya.M. Ponyatie «intelligentsia» v russkoi istoriograficheskoi traditsii (Seredina XIX-nachalo XX veka) [The notion of «intelligentsia» in the Russian historiographical tradition (Mid-19th-early 20th century)]. [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/ponyatie-intelligentsiya-v-russkoy-istoriograficheskoy-traditsii-seredina-xix-nachalo-xx-veka.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]
9. Dobruskin M.E. O genezise filosofskogo ponyatiya intelligentsia [About the genesis of the philosophical notion of intelligentsia]. [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/o-genezise-filosofskogo-ponyatiya-intelligentsii.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]
10. Gaida F.A. «Russkaya intelligentsiya»: rozhdenie ponyatiya [«Russian intelligentsia»: the birth of notion], Filosofiya. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomiki [Philosophy. Journal of the Higher School of Economics], IV, 2, 229-248 (2020). [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/russkaya-intelligentsiya-rozhdenie-ponyatiya.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]
11. Orlov S.B. Intelligentsiya kak mifologicheskii fenomen. Istoriko-sociologicheskii analiz [Intelligentsia as mythological phenomenon. Historic-sociological analysis], Sociologicheskie issledovaniya

[Sociological research], 11, 51-71 (2001). [Electronic resource]. Available at: <https://intelligentsia1.livejournal.com/1027220.html> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

12. Dmitrieva N.A., Chichin E.S. Intelligentsiya ili intellektualy? Sistematiceskoe znachenie ponyatiya «gli intellektualy» v filosofii Antonio Gramshi [Intelligentsia or intellectuals? Systematic notion «gli intellektualy» in the philosophy of Antonia Gramsci]. [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/intelligentsiya-ili-intellektualy-sistematiceskoe-znachenie-ponyatiya-gli-intellektualy-v-filosofii-antonio-gramshi.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

13. Budnik G.A. Ponyatie «intelligentsia»: novye podkhody i diskussii [The notion of «intelligentsia»: new approaches and discussion], Intelligentsiya i mir [The Intelligentsia and the world], 3, 7-18 (2009). [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/ponyatie-intelligentsiya-novye-podhody-i-diskussii.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

14. Memetov V.S. O nekotorykh metodologicheskikh podkhodakh v izuchenii ponyatiya «intelligentsia» [About some methodical approaches in the study of the notion of «intelligentsia»], Intelligentsiya i mir [The Intelligentsia and the world], 2, 7-25 (2008). [in Russian]

15. Kojgeldiev M. Alash qozgalysy. Monografiya. Ekinshi kitap [The movement of Alash. Monography. The second edition] (Mektep, Almaty, 2017, 656 p.). [in Kazakh]

16. Akkuly S. Alikhan Bokeikhanov [Alihan Bokeihanov], Egemen Qazaqstan [Egemen Qazaqstan]. [Electronic resource]. Available at: <https://lib.kstu.kz/wp-content/uploads/2017/10/A-ly-S.-lihan-B-kejhanov.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Kazakh]

17. Kenzhebaeva S.E. Predstaviteli Alashskoi intelligentsii i Sovetskaya vlast' [The representatives of Alash intelligentsia and Soviet authority], Vestnik AGTU [AGTU Bulletin], 2 (52), 144-152 (2011). [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/predstaviteli-alashskoy-intelligentsii-i-sovetskaya-vlast.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

18. Dzhunusbaev S.M., Kosanbaev S.K., Filippov V.R. Tragicheskie sud'by predstavitelei kazakhskoi natsional'noi intelligentsii v period totalitarizma [The tragic fates of the representatives of Kazakh national intelligentsia in the period of totalitarianism]. [Electronic resource]. Available at: <https://auezov.edu.kz/images/files/gylym/03072019.pdf#page=59> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

19. Emtyl' Z.Ya. Politicheski kurs sovetskoi vlasti v otnoshenii staroi intelligentsii (1917-20-e gg. XX v.) [Political course of the Soviet authority in terms of old intelligentsia (1917-20 years of the XX century)], Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya [Theory and practice of social development], 4, 234-238 (2010). [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/politicheskiy-kurs-sovetskoy-vlasti-v-otnoshenii-staroy-intelligentsii-1917-20-e-gg-hh-v.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

20. Veremchuk A.S. Intelligentsiya i Sovetskaya vlast' [Intelligentsia and the Soviet authority], Vestnik MGUKI [Bulletin of the Moscow State University of Culture and Arts], 5 (61), 34-38 (2014). [Electronic resource]. Available at: <file:///C:/Users/M.Kaiyrbek/Downloads/intelligentsiya-i-sovetskaya-vlast.pdf> (Accessed: 04.04.2024). [in Russian]

21. Mostafa Goodarzi, Ali Asghar Fahimifar, Elahe Shakeri Daryani. New Media and Ideology: A Critical Perspective, Journal of Cyberspace Studies, 5, 42-65 (2021). [Electronic resource]. Available at: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/77017/ssoar-jcss-2021-2-goodarzi_et_al-New_Media_and_Ideology_a.pdf (Accessed: 04.04.2024).

22. Sairambay Y. The contributions of new media to young people's political participation in Russia and Kazakhstan, Central Asian Survey, 41(3), 2-26 (2021). [Electronic resource]. Available at: <https://>

www.researchgate.net/publication/355452915_The_contributions_of_new_media_to_young_people's_political_participation_in_Russia_and_Kazakhstan (Accessed: 04.04.2024).

23. Dong, X., Lian, Y. A review of social media-based public opinion analyses: Challenges and recommendations. [Electronic resource]. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X21001998> (Accessed: 04.04.2024).

Авторлар туралы мәлімет:

Қайырбек М.Ә. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Габдулина Б.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Токтомушев К.М. – PhD, Орталық Азия университеті, Бішкек, Қырғызстан.

Kaiyrbek M.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Gabdulina B.A. – Candidate of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Toktomushev K.M. – PhD, University of Central Asia, Bishkek, Kyrgyzstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.37
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-92-104>

Оңтүстік Кореядағы ТМД елдерінен келген этникалық кәрістерді қоғамға интеграциялау тәжірибесі

Б.Б. Бюлегенова¹, Б.Р. Шакеева², С.С. Корганова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: bulegenova_bb@enu.kz, b.shakeyeva@turand-edu.kz, sevinch_kor@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар Оңтүстік Корея елінің этникалық кәрістерді көшіруге байланысты көші-қон саясатын жан-жақты қарастырды. Соңғы деректерге сәйкес Оңтүстік Кореяға ТМД елдерінен келген «корёин» немесе «корё-сарам» деп аталып кеткен этникалық кәрістердің саны 800 000 жетіп қалды. Сондықтан қабылдаушы мемлекет тарапынан оларды корей қоғамына интеграциялау мәселесі бүгінгі күні өзекті болып отыр.

Авторлар тарихи, контент-анализ және өмірбаяндық әдістерді қолдану негізінде кәріс репатрианттарының көші-қон тарихын кезең-кезеңдерге бөліп қарастыра отырып, олардың тарихи отанға қайту себептерін анықтауға тырысады. Оңтүстік Кореяның этникалық кәрістерді тарихи отанына тартудың негізгі себебі – елдегі тапшы арзан жұмыс күшінің орнын толтыру болып табылады. Ал репатрианттардың Оңтүстік Кореяға көшу себебі – өмір сүру сапасын, экономикалық жағдайын жақсарту мақсатымен тығыз байланысты.

Алайда қабылдаушы мемлекет тарапынан барлық жасалынған қолайлы жағдайға қарамастан, репатрианттар корей қоғамына интеграциялануда бірқатар қиындықтарға тап болғаны айқындалды. Бірінші кезекте бұл – тіл мәселесі болып саналады. Соған байланысты лайықты жұмыс табу басты проблема күйінде қалып отыр. Осыған байланысты көшіп келген этникалық кәрістер осы мәселелерді шешу үшін өз ішінде желілерді құра бастады. Бұл оқшауланған жабық қауымдастықтар бір жағынан этникалық кәрістердің қабылдаушы қоғамға интеграциялануына үлкен кедергі болса, екінші жағынан, корей қоғамында тұрақтылық пен қауіпсіздік үшін қатер туғызып отыр.

Түйін сөздер: репатриант, корё сарам, корёин, тарихи отанға қайта оралу миграциясы, этникалық кәрістер, кәрістер, Орталық Азия кәрістері, көші-қон саясаты.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Репатриация көбінесе халықаралық миграцияның бір түрі ретінде қарастырылады. Репатриация деп этникалық топтардың тарихи отанына оралуын айтады. Әдетте, отанынан жырақта жүрген адамдардың қоныс аударуына үкімет саясаты түрткі болады. Қазіргі әлемде 40-қа жуық ел өз ішінде түрлі репатриация бағдарламаларын жүзеге асырады. Солардың бірі Оңтүстік Корея елі болып табылады.

Бірақ оралмандар атамекеніне оралғанымен, олардың қоғамға бейімделу және интеграциялану процесі мүлде басқа елге қоныс аударған мигранттар сияқты ұқсас проблемаларға тап болады. Себебі, олардың басқа елде сүрген өмірі олардың менталитеті мен мәдениетіне өшпестей із қалдырады. Сол себепті олар отанына оралған кезде, қалыптасқан мәдени және тілдік өзгешеліктерге байланысты қоғамға интеграциялану қиыншылықтарына тап болады.

Ең алдымен «этникалық кәрістер» түсінігін анықтап алайық. Оңтүстік Корея репатриация саясатын қабылдағанда оның анықтамасын нақтылады:

1. Корея Республикасының азаматы болған бірақ басқа елге көшіп, қазіргі кезде шетел азаматы болып табылатын тұлғалар.

2. 1-пункте көрсетілген тұлғаның тікелей ұрпағы [1].

Дәстүрлі түрде Кореяда шетелдік кәрістерге олардың көшіп келген еліне байланысты әртүрлі көзқарастар қалыптастырып, оларды тіпті әртүрлі атпен атаған. Мысалы:

1. Хангук сарам (한국사람) – Корея Республикасының кәрісі;

2. Пукхан сарам (북한사람) – Солтүстік Корея елінің кәрісі;

3. Кёпхо (교포) – шетелдік кәріс, көбінесе АҚШ-тан келген кәріс;

4. Чосонжок (조선족) – Қытайдан келген шетелдік кәріс;

5. Корёин (고려인) немесе Корё сарам – Ресей мен ТМД елдерінен келген шетелдік кәріс.

Кореяға оралған этникалық кәрістердің саны 2000 жылы 101 мың адамнан 2021 жылы 780 000 мың адамға дейін өсті. Сондықтан оларды қоғамға интеграциялау мәселесі корей елінде өзекті болып отыр.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Оңтүстік Кореяда репатрианттардың қабылдаушы қоғамға интеграциялану мәселелерін қарастыру болып табылады. Аталмыш мақалада репатрианттардың туған жеріне қайта көшіп келуінің тарихи алғышарттары, көшкеннен кейін жаңа қоғамда тап болған күрделі әлеуметтік мәселелері, қабылдаушы мемлекет тарапынан жасалған түрлі қадамдар талданады.

Оңтүстік Корея репатриация саясатын зерттеу мен сараптау біз үшін маңыздылығы зор. Себебі Корея тәжірибесінің негізінде Қазақстанда көші-қон саясатында қандастарға қатысты мәселелерді алдын алуға немесе тез арада шешуге септігін тигізеді.

Зерттеу әдістері

Иммигранттардың интеграциялану процесін зерттеу үшін бұл құбылысты екі деңгейде қарастырған дұрыс: институционалдық және жеке адамдар көзқарасы. Себебі

дәстүрлі түрде миграцияны зерттеу көбінде макроталдауға негізделген, атап айтқанда, мемлекеттің саясаты, көші-қон заңнамасы, саяси және әлеуметтік құрылымдардағы көші-қон процесі. Бірақ бұл әдіс репатрианттың жеке мәселелері мен көзқарасын есепке алмайды. Сондықтан бұл зерттеуде тереңдетілген интервью және өмірбаяндық әдістер негізінде жүргізілген зерттеулердің нәтижелері де қатар қолданылды. Мигранттардың интеграция деңгейін бағалау үшін олардың өмірмен қанағаттану дәрежесі және өмір сүру сапасы сияқты маңызды көрсеткіштерді бағалау қажет. Бұл жағдайда тек материалдық жағынан ғана емес, сонымен қатар, моральдық жағынан да аспектілер ескерілу керек. Тереңдетілген интервью арқылы репатрианттардың өмір тәжірибесін салыстырып, осы көші-қон процесін «іштен» қарауға мүмкіндік береді. Осылайша Оңтүстік Кореяға көшіп келген «корё сарамдардың» қоғамға интеграциялануға кедергі болып отырған мәселелерін ашып көрсетуге болады.

Мәселенің шығу тарихы

«Корё сарам» деп атап кеткен этникалық кәрістердің Оңтүстік Кореяға көшу тарихын бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыруға болады.

1-кезең. «Корё» сөзі біздің заманымыздың 918-1392 жылдар аралығындағы Корей мемлекетінің атауын білдіреді. Ал «сарам» сөзі «адам», «халық» деген мағынада қолданады. «Корё сарам» деп 1860 жылдары Ресейдің Қиыр Шығысында өмір сүрген немесе көшіп келген кәрістердің ұрпақтарын атайды [2]. Сахалиндік кәрістерді де кейде «корё сарам» қатарына жатқызады.

Этникалық кәрістердің Қиыр Шығысқа көшуінің негізгі себептерін тарихнамашылар жапон экспансионизмі мен экономикалық қиындықтармен байланыстырады. Орталық Азиядағы кәріс халқының қоныстану тарихы Ресей Империясы кезеңінен бастау алады. Алғаш рет олар жөнінде ақпарат Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан аумағында 1897 жылы жүргізілген халық санағында ресми түрде көрсетілді [3]. Олар кезінде Чосон түбегінен көшіп келді. Негізінен көшіп келген кәрістердің басым бөлігі Ресейдің Приморск (24 мың адам) және Амур (1,5 мың адам) облыстарында шоғырланды [4].

2-кезең. 1937 жылы Ресейдің Қиыр Шығысындағы кәріс халқы сталиндік қуғын-сүргіннің салдарынан Қазақстан мен Өзбекстанға күштеп қоныстандырылды. 1937-1938 жылдары күштеп жер аударылғандардың ішінде кәрістер саны 170 мыңға жетті [5]. Оларға арнап Өзбекстан мен Қазақстан территориясында арнайы баспана дайындалмады. Кәрістер шөлді және адам тұрмайтын жерлерге көшірілді. Адамдар өз қолдарымен жертөлелерді қазып, оны баспана қылды. Азық-түлік жетіспей, далада шөп жинап, оны азық қылуға тура келді. Билік жабық қауымдастық құру қаупін алдын алу үшін жер аударылғандарды бір жерге шоғырландырмай жан-жаққа әртүрлі ауылдарға бір-бірінен алыс орналастырды.

Жер аударылған кәрістердің құқықтарына қатаң шектеулер қойылды. Атап айтқанда, қоныс аударылғаннан кейін оларға басқа жерлерге көшуге рұқсат берілмеді. Негізінен жер аударылған кәрістер өздеріне берілген жерлерде ауыл шаруашылығымен

айналысты немесе жергілікті халықтың колхоздарына қосылды. Кәрістер қоныстанған ауылдар өзбек, орыс, қазақ қоныстарының арасында үлкен аумақтаа шашырап жатты. Кейбір кәріс балалары қоныс аударғаннан кейін бірден орыс мектебіне барды. Соның салдарынан бір-екі ұрпақтың ішінде қоныс аударған кәрістер орыстілді болып шыға келді.

3-кезең. КСРО ыдырап, тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуынан бастау алады. 1991 жылы сәуірде «Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарды ақтау туралы» РСФСР Заң қабылдады. Бұл заң бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарды толық ақтап, бұрынғы тұрғылықты жеріне қайта оралуға мүмкіндік берді. Кейінірек, 1993 жылы ол Ресей Федерациясы Жоғарғы Кеңесінің «Ресей кәрістерін оңалту туралы» арнайы қаулысымен толықтырылды [6]. Әкімшілік шектеулер жойылғаннан кейін кәрістердің едәуір бөлігі Ресейге, негізінен оның орталық аймақтарына қоныс аударды.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін этникалық кәрістер бірегейлік мәселесіне тап болды. Кеңес азаматтары ең алдымен «кеңестік адамдар» ретінде өзін-өзі идентификациялады, ал олардың этникалық бірегейлігі екінші орында тұрды. Ал мемлекеттер тәуелсіздік алғаннан кейін кәрістер «этникалық азшылық» мәртебесіне ие болды [7]. Егемендікке жаңадан ғана қол жеткізген бұрынғы кеңестік елдер өзінің ұлттық саясатын жүргізе бастады. Сонымен қатар осы тұста саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздықтың әсері де байқалды. Сондықтан кәрістер посткеңестік мемлекеттерден Еуропа мен Америка Құрама Штаттарына және Оңтүстік Кореяға біртіндеп көше бастады.

4-кезең. Бұл кезең этникалық кәрістердің тарихи отанына оралу үрдісімен тікелей байланысты. 1980 жылдардың басынан бастап Оңтүстік Кореяның қарқынды экономикалық өсуіне және елдегі демографиялық жағдайдың өзгеруіне байланысты кәрістердің шетелге еңбек миграциясы төмендеді [8]. 1990 жылдары кейбір салаларда жұмыс күшінің тапшылығына байланысты Оңтүстік Корея жұмыс күшін импорттаушы елге айнала бастады. Оңтүстік Кореяда тұрақты тұратын шетелдіктер саны соңғы екі онжылдықта қарқынды өсіп келеді. Шетел мигранттар ағыны негізінен Қытайдан, бұрынғы КСРО елдерінен, Моңғолиядан, Вьетнамнан, Оңтүстік-Шығыс Азиядан және т.б. мемлекеттерден ағыны әлі күнге дейін жүріп жатыр. Осылайша, қазіргі кезде статистикалық мәліметтер бойынша Оңтүстік Кореяда шетелдіктер жалпы халық санының екі пайыздан астамын құрайды. Бірақ оған сараптама жүргізсек, шетелдіктердің көбісі этникалық кәрістер болып келеді. Мысалы, статистика бойынша, елде 1 миллионнан астам Қытай азаматы тұрады. Ал оның 627 004-і этникалық кәрістер болып саналады [9].

1997 жылы шетелдегі кәрістерді тарихи отанына тарту үшін Оңтүстік Корея үкіметі Сыртқы істер министрлігімен бірге «Шетелдік кәрістер» қорын құрды. Арнайы репатриация саясатын қабылдады. 2005 жылы репатриация саясаты кеңейіп, ТМД елдеріндегі диаспоралармен өзара әрекеттесу бағдарламасы қосылды. Соның нәтижесінде шетелдегі кәрістерді қолдаудың құқықтық және қаржылық желісі құрылды. Кейінірек, 2007 жылы, шетелдегі кәрістер арасында шетелдік жұмыс күшін тарту үшін үкімет, әсіресе Қытайдан және бірнеше посткеңестік мемлекеттерден келген этникалық кәрістер үшін жұмыс визасының жаңа түрін (H-2) енгізді.

Этникалық кәрістер осы бағдарлама негізінде тарихи отанына оралу мүмкіндігін қолданып, көптеп көше бастады. Қытайдан және бұрынғы КСРО елдерінен келген этникалық кәрістердің айтарлықтай көп бөлігі Сеул мен көршілес қалаларға тығыз қоныстанған. Көші-қон ағындарының ауқымы, нысандары мен бағыттары бірқатар күрделі экономикалық, әлеуметтік, саяси және психологиялық проблемаларды туындатып отыр. Осылайша, қазіргі уақытта Корея Республикасында иммигранттардың интеграциясы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Алдымен заң жүзінде репатрианттардың құқын қорғау мен қойылатын талаптар ретке келтірілді. 1999 жылғы кәрістердің шетелдегі иммиграция және құқықтық мәртебесі туралы актісіне түзетулер енгізілді. Кәріс азаматтығын алған адамдардың немесе олардың тікелей ұрпақтарының кіруіне, тұруына немесе экономикалық қызметіне кепілдік беретін «Кореядағы шетелдіктермен қарым-қатынас туралы заңның» 17-бабы; «Иммиграцияны бақылау актісі», «Көп ұлтты отбасыларды қолдау актісі», «Ұлттық медициналық сақтандыру туралы заң», «Міндетті бастауыш және орта білім туралы заң», «Ұлттық зейнетақыны сақтандыру туралы заң», «Жұмыспен қамту туралы заң» және т.б. заңдарды қабылдау мен толықтырулар енгізілді. Осылайша, Корея Республикасының үкіметі репатрианттардың құқықтарын тең дәрежеде сақтау мақсатында әртүрлі министрліктер мен мемлекеттік органдардың құзырына жататын көптеген заңдарда бекітілген күрделі жүйесі бар. Заң негізінде барлық жағдай жасалынған.

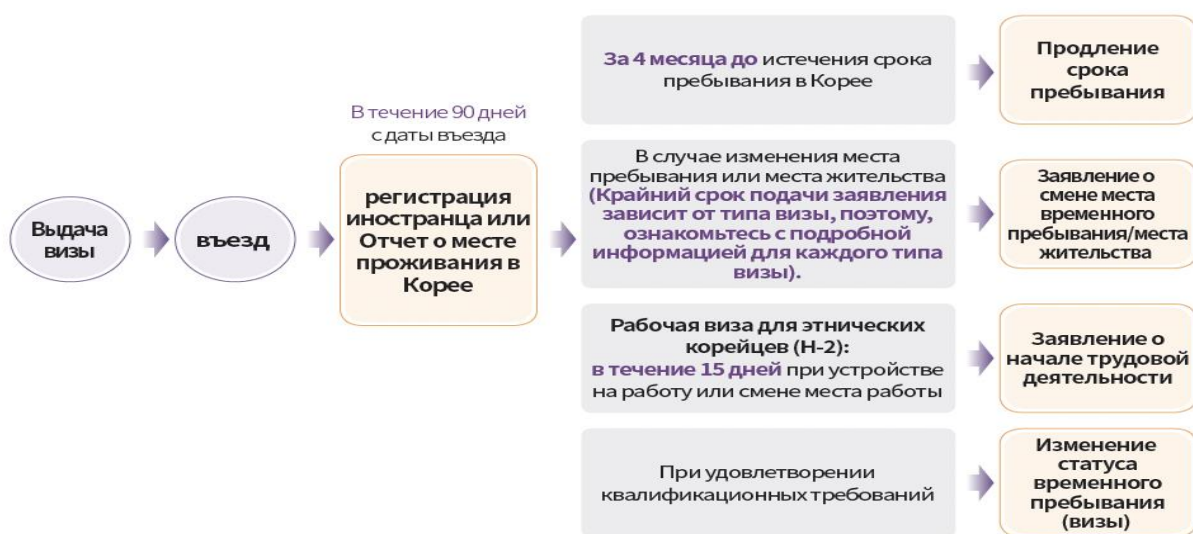
Мемлекет тарапынан репатрианттарды қабылдаушы қоғамға интеграциялау мақсатымен жасалған жұмыс аз емес. 2000 жылы репатрианттарды оқыту мен жұмыспен қамту жүйесі енгізілді. 2004-2007 жылдар аралығында этникалық кәрістерге жұмысқа тұрудың жолдарын жеңілдету заңдары қабылданды. 2009 жылы қос азаматтыққа рұқсат берілді.

2010 жылы Азаматтық туралы заңға түзетулер енгізілді. Репатрианттарға азаматтық алу үшін біршама жеңілдетілген жағдайлар жасалынды. Сонымен қатар, сол жылы жұмыс визасымен келген этникалық кәрістерге ұзақ елде қалуға немесе отбасын шақыруға жағдай жасайтын арнайы жеңілдіктер бар заңдар жүйесі қабылданды. Жалпы алғанда Ким Дэ Чжун (1998-2003 жж.) аралығында билік еткен президент әкімшілігінен бастап қазіргі уақытқа дейін шетелдік кәрістерге қатысты саясат белсенді жүргізіле бастады.

Интернетте жүктеп алуға барлығына қолжетімді арнайы «Шетелде тұратын этникалық кәрістердің Кореяда тұруына қолдау көрсету үшін жеке нұсқаулық» орыс тілінде құрастырылған. Бұл кішігірім кітапшада ең маңызды ақпарат жинақталған. Мысалы, төмендегі 1-суретте «Уақытша тұру» мәртебесін алу үшін қажетті әрекеттер сызбасы көрсетілген [10].

1-сурет. Елге кіргеннен кейін уақытша тұру мәртебесін алу үшін қажетті қадамдарға шолу

Сонымен қатар, атап өткен нұсқаулықта әр түрлі визамен қай жерде жұмыс істеуге болады, қайсысымен белгілі бір шектеулер бар екенін көрсететін кесте де қарастырылған. Мысалы, H-2 визамен көп жерде жұмыс істеуге шек қойылған. F-2 визамен жұмыс орындарын таңдауда біршама жеңілдік қарастырылған. Ал F-5 виза иегерлеріне жұмыс бойынша ешқандай да шектеулер жоқ:

1-кесте. Кореядағы жұмыспен қамту салаларын салыстыру кестесі

Мамандығы:	Шетелдік отандас визасы (F-4)	Жұмыс визасы (H-2)
Ауруды күтуші	Рұқсат	Ішінара рұқсат етілген
Сертификатталған медбике көмекшісі	Рұқсат	Тыйым салынған
Үй қызметкері/ Бала күтуші	Рұқсат	Ішінара рұқсат етілген
Өңдеу өнеркәсібінде жұмыс	Ішінара рұқсат етілген	Рұқсат
Жеткізу қызметі	Тыйым салынған	Ішінара рұқсат етілген

Жалпы репатрианттарға жұмысты мемлекеттен арнайы рұқсат етілген компаниялар ғана бере алады. Көбінде олар өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы/мал/балық шаруашылығы, қызмет көрсету саласы және т.б. салаларды қамтиды.

Көшіп келетін репатрианттарға көмек көрсету орталықтары бар. Қазіргі кезде 11 Этникалық корейлерге уақытша қолдау көрсету орталықтары жұмыс істейді (2).

2-сурет. Этникалық корейлерге уақытша қолдау көрсету орталықтары

№	Название организации	Адрес	Контактная информация
1	Центр поддержки интеграции Корёин в г. Кёнсанбук-до [경상북도 고려인통합지원센터]	2F, 369, Geumseong-ro, Gyeongju-si, Кёнсанбук-до	054-742-4336
2	Деревня Корёин (Объединенная ассоциация) [고려인마을(사단법인)]	35, Sanjeonggongwon-ro 28beon-gil, Gwangsan-gu, Кванджу	062-961-1925
3	Номо (Объединенная ассоциация) [너머(사단법인)]	37, Jigok-ro 6-gil, Danwon-gu, Ансан-си	031-493-7056
4	Мультикультурная деревня (Объединенная ассоциация) [다문화마을(사단법인)]	3F, 65, Hwarang-ro, Danwon-gu, Ансан-си	031-495-2288
5	Мультикультурный центр в г. Тэджон [대전다문화센터]	30, Gyeryong-ro, Yuseong-gu, Тэджон	042-543-1191
6	Юго-западный Глобал центр [서남권글로벌센터]	40, Досин-ро, Ендеунгпо-гу, Сеул	02-2229-4900
7	Образовательный и социальный кооператив «Зеленая звезда» [초록별교육사회적협동조합]	подразделение № 401, 4-2, Sinbogun-ro 7-gil, Songak-eup, Dangjin-si, Чхунчхоннам-до	041-357-7194
8	Корейский центр поддержки иностранных работников [한국외국인노동자지원센터]	1F, Youngjin Office Building B, 1291, Nambusunhwan-ro, Guro-gu, Сеул	02-6900-8000
9	Корейская национальная федерация [한민족연합회]	14, Daerim-ro 19-gil, Yeongdeungpo-gu, Сеул	02-2676-6966
10	Корейско-китайская ассоциация обмена [한중교류협회]	5F, Cheongam Building, 15-3, Gangnam-daero 18-gil, Seocho-gu, Сеул	02-522-7411
11	Церковь любви Ханнчжун (Объединенная ассоциация) [한중사랑교회(사단법인)]	Подразделение № 201, Inhwa Obelia, 14, Nambusunhwan-ro 105-gil, Guro-gu, Сеул	02-837-9296

Сондай-ақ, Кореяның шетелдік азаматтары үшін Әділет министрлігі еркін иммиграцияны және тұрақты тұруды қолдау үшін әртүрлі шараларды қабылдауда, атап айтқанда, қысқа мерзімді виза (С-3), жұмыс визасы (Н-2), шетелдік ұлттық виза (F-4) және тұрақты тұру (F-5) құқығы бар адамдар санын кеңейту. Сондықтан Көші-қон байланыс орталығы өте қолжетімді. Кез келген адам телефон, не әлеуметтік желі арқылы хабарласып, керек ақпаратты ала алады.

Ал репатрианттардың жаңа қоғамға интеграциялану процесі субъективті көзқарастар негізінде қалыптастыратынына қарамастан, белгілі бір заңдылықтарды анықтауға болады. Негізінен, олардың Кореяда болу ұзақтығына, тілдік қабілеттері мен болашаққа жоспарларына қарай 3 түрге бөліп көрсетуге болады:

Репатрианттардың бірінші тобы Оңтүстік Кореяға көшіп келгенін өміріндегі дұрыс шешім ретінде қабылдайды. Көбінде, осы топқа жататын адамдардың тұрақты жұмыс орны бар немесе Кореяда жоғары оқу орынды бітіріп, кәріс тілін жақсы меңгерген. Балалары мен өмірін толығымен осы мемлекетпен байланыстырады, яғни өзін толығымен кәріс ретінде сезініп, тарихи отанымен бірегейленеді.

Екінші топқа этникалық кәрістерге берілген мүмкіндікті пайдаланып, өзінің өмірін жақсартуға тәуекел жасап келген репатрианттарды жатқызуға болады. Көбінде олардың бірегейленуі әлі толығымен анықталмаған. Алдына қойған мақсаттары орындалмаса, қайта еліне қайту жоспарын да тастамайды.

Үшінші топқа тиесілі адамдар өзін кәріс ұлтымен мүлдем бірегейленбей, арасындағы үлкен мәдени, тілдік, ділдік айырмашылықтарды алға тартады. Көбінде олар өз өмірін Кореямен байланыстырмайды, сондықтан кәріс тілін үйренуге асықпайды. Сондай-ақ, жергілікті халықтың репатрианттарды қабылдамай, өздерінен аулақ ұстауды жөн көреді.

Респонденттердің көпшілігі иммиграция және виза туралы ақпараттың негізгі көзі ретінде Кореяға олардан бұрын көшіп келген туыстары мен таныстарын атады. Ал Иммиграция жөніндегі арнайы немесе елшілік веб-сайты сияқты ресми ресурстардың нақты әрі толық ақпарат бермейтінін атап өтті. 2010 жылдардың соңында келген респонденттердің көпшілігі иммиграция жөнінде ақпарат алудың тағы бір көзі ретінде Интернет, хабарлама тақталары және әлеуметтік желілер деп белгіледі.

Жалпы алғанда ТМД елдерінен келген этникалық кәрістердің жаңа қоғамға интеграциясы жоғары бағаланады. Себебі репатрианттардың көбісі интеграцияның маңыздылығын түсініп, қабылдаушы қоғамның құндылықтарын қабылдап, тіл үйреніп, оның белсенді мүшесі болуға тырысуда.

Көптеген зерттеулерде Оңтүстік Кореяға қайтып оралған репатрианттардың бейресми қоғамда қабылданған иерархиясы бар екенін айтады. Иерархияда американдық кәрістер бірінші қатарда болса, олардан кейін жопан кәрістері, кейін қытай кәрістері, ал төменде посткеңестік кәрістер деп бөлген [11]. Осындай стереотиптің пайда болуы Кореяның репатрианттарға қатысты саясаты мен виза түрлерінен деп айтуға болады. Себебі репатрианттарға арнайы қабылданған F-4 визасы өте аз беріледі, сондай-ақ, оны Қытай мен посткеңестік елдерден шыққан кәрістерге көп жағдайда беріле бермейді. Бұл әлеуметтік теңсіздікті қытай кәрістері бірнеше мәрте сынға алды. Оңтүстік Кореяның тоғызыншы президенті Но Му Хён (2003-2009) билігі кезінде ғана өзгерістер енгізіліп, Қытай мен ТМД елдерінен этникалық кәрістердің келуіне жол ашылды [12]. Посткеңестік елінен келетін этникалық кәрістердің көбі H-2 визасымен келеді. Ал бұл виза біліктілігі төмен мигранттарға берілгенімен, этникалық кәріс емес шетелдік еңбек мигранттарымен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие.

Интеграциялануда негізгі мәселелерге келетін болсақ, репатрианттар бірінші кезекте тілдік кедергілерді алға тартады. Келесі мәселе – бұл жұмыс табу мәселесі. Білім мен

біліктілік деңгейінің жеткіліксіздігі немесе өз елдерінде алған дипломдарын Кореяда мойындамау мәселелері де жұмыс табуға үлкен кедергі болып тұр. Бұл мәселелер жиынтығы іс жүзінде мигранттарды қызметтің бірқатар салаларында жұмыс істеуге мүмкіндігінен айырады.

«Корё-сарам» өкілдері кәріс тілін қажет етпейтін өзіндей ТМД елдерінен олардан бұрын көшіп келген мигранттарда жұмыс істеуге барады. Тіпті кейбір репатрианттардың пікірінше, жергілікті тұрғындардың арасында Корёинге деген белгілі бір жағымсыз көзқарас қалыптасқан, сондықтан жергілікті халықпен жұмыс істеу қиын деп есептейді. Расында да, тілдік және жалпы жұмыс мәдениетіндегі айырмашылықтарды ескере отырсақ, жергілікті компанияларда жұмыс істеу жаңа жұмыс жағдайларына және ортаға үйрену бірқатар қиыншылықтарды туғыздырады. Сондықтан жұмыс берушілердің барлығы иммигранттармен жұмыс істеуге дайын еместігін ескере отырып, иммигранттар топтарының өкілдері өздерінің бизнес құрылымдарын, кәсіпорындарын және фирмаларын құрып, жеке кәсіпкерге айналады.

Осылайша, кәсіпкерлік белсенділік, ең алдымен, репатрианттардың өздері үшін бөтен ортада тіршілік ету құралы болып табылады. Бұл жағдайда ортақ бірегейлігіне негізделген жаңа әлеуметтік желілер «репатрианттар желілері» қалыптасады. Осындай желілер қабылдаушы қоғамға бейімделуге байланысты болатын уақытша экономикалық және психологиялық ауыртпалықтарды азайтуға септігін тигізеді. Бірақ осындай жабық желілердің пайда болуы қабылдаушы қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігі үшін үлкен кедергі болып келеді. Сондықтан Оңтүстік Корея үшін «корё сарам» және тағы басқа этникалық кәрістерді қоғамға интеграциялау мәселесі өте өзекті болып отыр.

Қорытынды

Жаһандану процестері, сондай-ақ экономикалық өсу Оңтүстік Кореяны азиялық жұмыс күшінің донорларының бірінен шетелдік жұмыс күшін жаппай импорттаушыға айналдырды. Бастапқыда Оңтүстік Корея репатрианттарды қабылдау саясаты көптеген шектеулерге толы болды. Бірте-бірте «этникалық кәріс» түсінігі толықтырылып, посткеңестік елдеріндегі этникалық кәрістерге Оңтүстік Кореяға көшуге арнайы бағдарлама құрылды.

Қазіргі уақытта Кореяға көшіп бара жатқан «Корё сарам» саны қарқынды өсуде. Көптеген этникалық кәрістер өмірін жақсарту мақсатымен көшіп келіп жатыр. Репатрианттар жоғары табыстан басқа Оңтүстік Кореяға көшу мен қалудың қызықтыратын факторы ретінде жайлылық, тұрақтылық және қауіпсіздік деп көрсеткен болатын.

Оңтүстік Корея репатрианттарды қабылдауда ұзақ уақыт тәжірибе негізінде жұмысын жүйелендірген. Әр виза түрінде өзінің ерекшеліктері бар. Көшіп келуші мигрант ол жөнінде ақпаратты көші-қон байланыс орталықтарынан ала алады. Жалпы алғанда Оңтүстік Кореяның этникалық кәрістерді тарихи отанына қайтару саясатының мәні арзан жұмыс күші ретінде этникалық жағынан біркелкі төмен білікті мигранттарды шақыру болып табылады.

Алайда қабылдаушы қоғамға интеграциялану процесі көптеген мәдени, тілдік, ділдік сияқты басқа да факторларға тәуелді болып келеді. Этникалық кәрістер интеграция барысында тап болған мәселелер мен қиыншылықтарды шешу үшін өз ішінде жабық желілерді құрады. Ол өз кезегінде қабылдаушы қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігі үшін үлкен кедергі болып келеді.

Қаржыландыру. Бұл зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыруы аясында «Қазақстандық қоғамға қандастарды интеграциялаудың идентификациялық аспектілері» тақырыбында әзірленді (АР19174912).

Авторлардың қосқан үлесі.

Б.Б. Бюлегенова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, теориялық әдебиетпен жұмыс, материалдар жинау және талдау;

Б.Р. Шакеева – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып талдау, теориялық және материалдық деректерді жинақтап талдау жүргізу;

С.С. Корганова – теориялық және материалдық деректерді жинақтап талдау жүргізу, мақаланы техникалық рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Ким Е.В. Корейцы Сибири: этносоциальные, этнополитические процессы XX–XXI вв.: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Новосибирск, 2014. – 225 с.

2. Шин Д.В. Советские корейцы – Герои Социалистического труда. – Москва, 2021.

3. Wishnick E. Migration And Economic Security: Chinese Labour Migrants In The Russia Far East. In Crossing National Borders: Human Migration Issues In Northeast Asia, 1st ed. – Tokyo: United Nations University, 2005. – P. 68-92.

4. Селищев А.С. Русские и корейцы: опыт первых контактов 1854- 1884 гг. – СПб.: Нестор-История, 2013. – 256 с.

5. Kim A. On the Preparation and Conduct of the Repression of Koreans in the 1930s Soviet Union // Historian. – 2013. – Vol.75(2). – P. 262-282.

6. Методические рекомендации и материалы по восстановлению прав жертв политических репрессий [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: http://www.coast.ru/referats/librery1/editions/perm1/3_05.htm (Дата обращения 05.06.2024).

7. Khan V.S. The Korean Minority In Central Asia: National Revival And Problem Of Identity // International Journal Of Central Asian Studies. Seoul: Institute of Asian Culture and Development. – 1998. – Vol.3. – P. 66-77.

8. Kwon T.H. International migration of Koreans and the Korean community in China // Korea Journal of Population and Development. – 1997. – Vol. 26 (1). – P. 1-18.

9. Korea Immigration Service. [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <http://immigration.go.kr/> (Дата обращения 05.06.2024).

10. Индивидуальное руководство для этнических корейцев, проживающих за рубежом, в целях поддержки их обустройства в Корее. [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.corrections.go.kr/bbs/immigration/47/446183/download.do#>: (Дата обращения 05.06.2024).

11. Kim J., Kwon Y.-S. Economic development, the evolution of foreign labor and immigration policy, and the shift to multiculturalism in South Korea // *Philippine Political Science Journal*. – 2012. – Vol. 33. – P. 178–201.

12. Yun A. Koryo saram: post-soviet koreans' identity as low-skilled workers in South Korea // *Central Asia Program Paper*. – 2022. – Vol. 274. – P. 1-12.

Б.Б.Бюлегенова¹, Б.Р.Шакеева², С.С. Корганова³

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Университет «Туран», Алматы, Казахстан*

³*Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан*

Проблема интеграции репатриантов в общество из стран СНГ в Южной Корее

Аннотация. В данной статье авторы комплексно рассмотрели миграционную политику переселения этнических корейцев в Южную Корею. По последним данным, число этнических корейцев, переехавших в Южную Корею из стран СНГ, называемых «корёин» или «корё-сарам», достигло 800 тысяч. Поэтому вопрос их интеграции в корейское общество является актуальным.

На основе исторического, контент-анализа и биографических методов исследования авторы поэтапно анализируют историю миграции корейских репатриантов и пытаются определить причины их возвращения на историческую родину. Основная причина привлечения этнических корейцев в страну это — восполнение дефицита дешевой рабочей силы в Южной Корее. А причина, по которой репатрианты переезжают в Южную Корею связана с целью улучшения качества жизни и экономических условий.

Однако, несмотря на все благоприятные условия, созданные принимающей страной, репатрианты сталкиваются с рядом трудностей в процессе интеграции в корейское общество. Прежде всего, это языковая проблема. А также проблема поиска подходящей работы остается актуальной. Поэтому этнические корейские иммигранты начали формировать между собой сети для решения этих проблем. С одной стороны, эти изолированные закрытые общины являются серьезным препятствием для интеграции самих этнических корейцев в принимающее общество, а с другой стороны, они представляют угрозу стабильности и безопасности корейского общества.

Ключевые слова: репатриант, Корё сарам, Корёин, историческая возвратная миграция, этнические корейцы, корейцы, корейцы Центральной Азии, миграционная политика.

B.B. Byulegenova¹, B.R. Shakeeva², S.S. Korganova³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Turan University, Almaty, Kazakhstan*

³*M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan*

The problem of integration of repatriates into society from the CIS countries in South Korea

Abstract. In this article the authors describe a comprehensive migration policy for the resettlement of ethnic Koreans to South Korea. According to the latest data, the number of ethnic Koreans who moved

to South Korea from the CIS countries, called “Koryoin” or “Koryo-Saram,” has reached 800 thousand. Therefore, the question of their representatives in Korean society is relevant.

Based on historical, content analysis and biological research methods, the authors gradually analyze the history of migration of Korean repatriates and try to determine the reason for their return to their historical homeland. The main reason for attracting ethnic Koreans to the country is to fill the shortage of cheap labor in South Korea. The reason why repatriates move to South Korea is concerned with the goal of improving the quality of life and economic conditions.

However, despite all the favorable conditions created by the host country, repatriates will have to face difficulties in the process of integration in Korean society. First of all, this is a language problem. The problem of finding work to complete also remains relevant. Therefore, ethnic Korean immigrants began to form a network among themselves to solve these problems. On the one hand, these isolated gated communities are a major obstacle to the integration of ethnic Koreans in the host society, and on the other hand, such closed networks ensure the stability and security of Korea.

Keywords: repatriate, Koryo saram, Koryoin, historical return migration, ethnic Koreans, Koreans, Central Asian Koreans, migration policy.

References

1. Kim E.V. Koreitsy Sibiri: etnosotsial'nye, etnopoliticheskie protsessy XX–XXI vv. [Koreans of Siberia: ethnosocial, ethnopolitical processes of the 20th-21st centuries], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk [dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences], 225 (2014). [in Russian]
2. Shin D.V. Sovetskie korejcy – Geroi Socialisticheskogo truda [Soviet Koreans - Heroes of Socialist Labor] (Moscow, 2021). [in Russian]
3. Wishnick E. Migration And Economic Security: Chinese Labour Migrants In The Russia Far East. In Crossing National Borders: Human Migration Issues In Northeast Asia, 1st ed. Tokyo: United Nations University, 2005. – P. 68-92.
4. Selishhev A.S. Russkie i koreitsy: opyt pervykh kontaktov 1854- 1884 gg. [Russians and Koreans: the experience of first contacts 1854-1884.] (Nestor-Istoriya, SPb, 2013, 256 p.). [in Russian]
5. Kim A. On the Preparation and Conduct of the Repression of Koreans in the 1930s Soviet Union, *Historian*, 75(2), 262–282 (2013).
6. Metodicheskie rekomendatsii i materialy po vosstanovleniyu prav zhertv politicheskikh repressii [Methodological recommendations and materials on restoring the rights of victims of political repression]. [Electronic resource]. - 2017. Available at: http://www.coast.ru/referats/librery1/editions/perm1/3_05.htm (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]
7. Khan V.S. The Korean Minority In Central Asia: National Revival And Problem Of Identity, *International Journal Of Central Asian Studies*, Seoul: Institute of Asian Culture and Development, 3, 66-77 (1998).
8. Kwon T.H. International migration of Koreans and the Korean community in China, *Korea Journal of Population and Development*, 26(1), 1–18 (1997).
9. Korea Immigration Service. [Electronic resource]. - 2017. - Available at: <http://immigration.go.kr/> (Accessed: 05.06.2024).

10. Individual'noe rukovodstvo dlya etnicheskikh koreitsev, prozhivayushikh za rubezhom, v tselyakh podderzhki ikh obustroistva v Koree [Individual guidance for ethnic Koreans living abroad to support their settlement in Korea] [Electronic resource]. -2017. - Available at: <https://www.corrections.go.kr/bbs/immigration/47/446183/download.do#>: (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

11. Kim J., Kwon Y.-S. Economic development, the evolution of foreign labor and immigration policy, and the shift to multiculturalism in South Korea, Philippine Political Science Journal, 33, 178-201 (2012).

12. Yun A. Koryo saram: post-soviet koreans' identity as low-skilled workers in South Korea, Central Asia Program Paper, 274, 1-12 (2022).

Авторлар туралы мәлімет :

Бюлегенова Б.Б. – саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шакеева Б.Р. – PhD, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан.

Корганова С.С. – философия ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

Byulegenova B.B. – Candidate of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shakeyeva B.R. – PhD, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

Korganova S.S. – Candidate of Philosophy, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.01.11
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-105-119>

Заманауи биотерроризм мәселесін шешуде киберқауіпсіздік шараларын қолдану тиімділігі

М.К. Дюсембекова^{id}, Д.С. Примбетов^{id}, А. Расилхан^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: maira.enu@mail.ru, dr.dauren@mail.ru, rassylkhan.assel@gmail.com)

Аңдатпа. Қазіргі дәуірде биологиялық қауіпсіздіктің сенімді шараларын енгізу қажеттілігі артып келеді, бұл алдыңғы кезеңдердің талаптарынан асып түседі. Ұлттық және халықаралық ауқымда биоқауіпсіздік биологиялық қауіптерді азайту үшін жедел әрекет ету механизмдерінің тиімділігіне және халықтың әл-ауқаты мен мүдделерін қорғауға және ілгерілетуге ықпал ететін басқа факторларға байланысты.

Бұл елеулі жұқпалы аурулардың алдын алуға және емдеуге, биологиялық соғыс агенттерінен қорғауға және биотерроризм актілерінің алдын алуға бағытталған шараларды қамтиды. Сонымен қатар, ол биологиялық ресурстардың, оның ішінде зертханалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және қауіпті организмдердің адам популяциясы мен қоршаған ортаға енуіне жол бермейді.

Биотеррорлық қауіптерді жоюдың маңызды аспектісі биоқауіпсіздікке қатысты маңызды ақпараттық жүйелерді нығайту үшін киберқауіпсіздіктің озық әдістерін пайдалану болып табылады. Бұл шаралар осалдықтарды анықтауға және құпия деректерге рұқсатсыз қол жеткізуді болдырмауға көмектеседі, осылайша ықтимал қауіптерге жалпы төзімділікті арттырады.

Болашақтағы оқиғалардың алдын алу және жекелеген мемлекеттердің қауіпсіздік мүмкіндіктерін арттыру үшін халықаралық ынтымақтастықты нығайту өте маңызды. Бұған дәстүрлі биоқауіпсіздік шараларын озық киберқауіпсіздік технологияларымен біріктіру арқылы қол жеткізуге болады. Мұндай тәсіл маңызды ақпаратты қорғауды қамтамасыз етуге және ықтимал шабуылдардың алдын алуға көмектеседі, осылайша әлемдік қоғамдастықтың жалпы қауіпсіздігіне ықпал етеді.

Түйін сөздер: биотерроризм, биологиялық қару, ұлттық қауіпсіздік, халықаралық ынтымақтастық, биологиялық соғыс, төтенше жағдай, киберқауіпсіздік шаралары.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Қазіргі уақытта биологиялық қорғау мүмкіндіктеріне жаңа талаптар қойылуда, олар төтенше жағдайда жұмыс істейтін персоналдың, бірінші кезекте қажетті құралдардың, мамандандырылған дәрілік препараттар мен вакциналардың, емдеуге арналған тиісті жабдықтардың, сондай-ақ мониторинг және ерте хабарлау жүйелерінің болуын қамтиды. Бұдан басқа, биологиялық шабуылдан зардап шеккен жерлерді кәдеге жарату, қалпына келтіру және қайта құру мәселелеріне, сондай-ақ биоқауіпсіздік технологияларының құқықтық аспектілеріне ерекше назар аударылуы тиіс.

Жаһандану, цифрландыру және биотехнологияның қарқынды дамуымен қатар Халықаралық қауіпсіздік саласындағы түбегейлі өзгерістер «Қазақстан Республикасының биологиялық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 21 мамырда бекітілген Заңды әзірлеудің алғышарты болды. Бұл заң жұқпалы аурулармен, биотерроризммен және биоқорғалу мен биоқауіпсіздік саласындағы басқа да заманауи қауіптермен байланысты жаңа тәуекелдер мен проблемалардың пайда болуына жауап болуы тиіс. Алайда қарқынды заманауи зерттеулердің дамуынан пайда болатын, биоқауіпсіздікке әсер ететін ықтималдықтардың барлығын қамту мүмкін емес.

Биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйелі тәсілді және мұқият ұйымдастыруды талап етеді, бұл ұлттық деңгейде мамандандырылған заңнамалық актілерде бекітілген шаралардың кең спектрін іске асыруды, сондай-ақ оларды биоқауіпсіздік мәселелері жөніндегі халықаралық конвенциялар шеңберінде үйлестіруді білдіреді.

Заманауи цифрлық және басқа да серпінді технологияларды енгізу және белсенді қолдану «Төртінші өнеркәсіптік революция» немесе жаңа әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық шындықты біртіндеп қалыптастыратын цифрлық революцияның пайда болуына әкелді. IT-технологиялар мен интернеттің кең мүмкіндіктері бірегей технологиялық және әлеуметтік-экономикалық орталығын қалыптастырады [1].

Нәтижесінде, оларды пайдалануға байланысты туындайтын тәуекелдер мен қатерлерді азайтуға бағытталған жаңа технологияларды реттеу саласындағы жалпы теориялық және практикалық зерттеулерге ғылыми қызығушылық артып келеді.

Үлкен экономикалық және әскери әлеуеті бар ең қарқынды дамып келе жатқан жоғары технологиялық салалардың бірі бүгінде биотехнология саласы (Biotech) болып саналады. XXI ғасыр көбінесе биомедициналық ғасыр деп аталатыны кездейсоқ емес. Сандық технологиялардың арқасында көптеген ауруларды диагностикалау, емдеу, алдын алу және оңалту әдістерін түбегейлі өзгертуге қабілетті генетикалық және басқа технологиялар қарқынды дамып келеді [2].

Алайда, сол технологиялар қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіріп, айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін. Мысалы, АҚШ барлау қауымдастығы геномды өңдеу технологиясын «жаппай қырып-жою қарулары» тізіміне енгізді. Келесі 30 жыл ішінде ғалымдар синтетикалық биология токсиндерді анықтауға, өнеркәсіптік қалдықтардан биоотын өндіруге және адаммен симбиозда жұмыс істейтін дәрілерді жасауға қабілетті инженерлік организмдерді қамтамасыз етуге уәде береді. Сонымен қатар, синтетикалық биология табиғи экожүйелерді бұзуға қабілетті жасанды биологиялық қарулар мен

инвазивті синтетикалық организмдерді жасау мүмкіндігін қоса алғанда, елеулі тәуекелдерге ие [3].

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада авторлар зерттеудің сапалық және сандық әдістерін біріктіретін кешенді тәсілді қолданады. Негізгі қолданылған әдістер:

1. *Әдебиеттер мен құжаттарды талдау.* Киберқауіпсіздік және биотерроризм саласындағы ғылыми жарияланымдар, нормативтік-құқықтық актілер және халықаралық стандарттар зерттеліп, қолданыстағы тәсілдер мен проблемаларды анықтау мүмкіндіктерін зерттеу.

2. *Жүйелік және салыстырмалы талдау.* Биотеррорлық актілердің ықтимал әсері тұрғысынан ақпараттық жүйелердің қауіптері мен осалдықтары бағаланып, әртүрлі елдерде қолданылатын әртүрлі киберқорғау шаралары салыстырылды.

3. *Сценарийлерді модельдеу және болжау.* Қорғаныс шараларының тиімділігін бағалау және қауіп-қатерге қарсы басымдықтарды анықтау үшін кибершабуыл модельдері қарастырылып, оқиғалардың ықтимал даму сценарийлерін талдау.

Мұндай көп қырлы тәсіл биотерроризмнің қазіргі заманғы қауіп-қатерлерімен күресу контекстінде киберқауіпсіздік шараларын қолданудың тиімділігін жан-жақты бағалауға және қорғаныс стратегияларын одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

2019 жылдың аяғында Қытайда басталған COVID-19 коронавирустық пандемиясы адамзаттың биологиялық қауіптерге қарсы тұруға дайындығы үшін үлкен сынақ болды.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) «биоқорғалу» (Biosafety) мен «биоқауіпсіздік» (Biosecurity) ұғымдарын ажырата отырып, бірінші ұғым патогендер мен токсиндердің кездейсоқ әсерінен сақтандыру мақсатында қолданылатын принциптерді, технологиялар мен әдістерді пайдалануды білдіреді. Бұл шаралар медико-биологиялық зертханалар қызметкерлері мен басқа да тұлғалардың жабдықтың ақаулығы немесе жұмысты ұйымдастырудағы қателіктер – мысалы, ауа өңдеу немесе қалдықтарды дезинфекциялау кезінде – себеп болатын жұқпалы аурулар қаупін азайтуға бағытталған.

Ал екінші ұғым: биоқауіпсіздік – патогендер мен токсиндердің жоғалуын, ұрлануын, дұрыс пайдаланылмауын немесе сыртқа шығуын болдырмауға арналған институционалдық және жеке шаралар кешені болып табылады. Мұнда нысандарға қол жеткізуді бақылау, материалдар мен мәліметтерді дұрыс сақтау, сондай-ақ оларды жасау әдістері туралы ақпараттың таралуын шектеу маңызды рөл атқарады. Бұл қауіптер үлгілердің араласуы, көп уақыт бұрын жойылған вирустардың «қайта тірілуі» немесе вакцинасы мен тиімді дәрі-дәрмектері жоқ патогендердің жасалуымен байланысты.

Сонымен қатар, биологиялық қару-жарақтың қолданылуы мен биотерроризммен байланысты қауіп-қатерлерге ерекше назар аударылады. Мұндай жағдайларда

жоғары патогенді бактериялар, вирустар мен токсиндер әскери немесе террористік операцияларда адамдар, жануарлар немесе өсімдіктер арасында жұқпалы аурулар, аурулар мен өлім-жітім тудыру мақсатында пайдаланылады, бұл әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздікке теріс әсер етуі мүмкін. Биологиялық қару-жарақтың байқалуы қиын, әртүрлілігі мен әсер ету жылдамдығы оның ерте диагностикасы мен медициналық анықтамасын жүзеге асыруды аса қиындатып, оның қолданылу нәтижелері патоген түріне, шабуыл тәсіліне және қоршаған ортаның басқа да факторларына байланысты айтарлықтай өзгеруі ықтимал.

1975 жылғы бактериялық (биологиялық) және токсиндік қаруды жасау, өндіру және жинақтауға тыйым салатын халықаралық Конвенция тиімді тексеру шараларын қарастырмайды және қорғаныс мақсатында биологиялық қаруды жасауды шектемейді. Дегенмен, Конвенцияға қатысушы мемлекеттер бірінші – профилактикалық немесе қорғаныс мақсаттарына арналмаған микробиологиялық немесе басқа да биологиялық агенттер мен токсиндерді жасау, өндіру, жинақтау немесе иемденуден, екінші – әскери қақтығыстар мен жаулас әрекеттер кезінде олардың қолданылуына мүмкіндік беретін қару-жарақ, жабдық немесе жеткізу құралдарын сатып алудан бас тартуға міндетті. Сонымен қатар, Конвенцияның қосымша хаттамалары медико-биологиялық зерттеулер жүргізу үшін рұқсат алуды және пациенттердің хабардар болуы туралы келісім алуды талап етеді.

Сонымен қатар, биотерроризмге қарсы күресте айтарлықтай үлес қосқан 2005 жылғы ЮНЕСКО-ның «Биоэтика және адам құқықтары туралы» жалпы декларациясымен биоалуантүрлілікті жалпы адамзат міндеті ретінде сақтау міндеттемесін бекітілген және мемлекеттерді органдардың, үлгілердің, генетикалық ресурстар мен материалдардың заңсыз айналымына қарсы, сонымен бірге биотерроризмге қарсы күресу шараларын қабылдауға шақырады.

Биологиялық қаруды қолдану фактісі бүкіл әлемде кең көлемде наразылық толқынын туғызды, соның нәтижесінде, 1925 жылдың 17 маусымында Женевада "Соғыста тұншықтырғыш, улағыш және сол сияқты басқа газдар мен бактерологиялық заттарды қолдауға тыйым салу хаттамасына" қол қойылды [4] және 1972 жылы қабылданып, 1975 жылы күшіне еңген Біріккен ұлттар ұйымының Конвенциясы (қазіргі уақытта 165 мемлекет ратификациялады) қабылданды [5]. Дегенмен, бұл құжаттар көптеген елдерде биологиялық зерттеулерді әскери мақсатта қолдану үрдісін тоқтата алмады.

Тарихта, әсіресе соңғы бірнеше онжылдықта өлімге әкелетін жаппай қырып жоятын қарудың бұл түрі бірнеше рет қолданылған. Атап айтқанда, Италия оны Ливия мен Эритреяда, Франция Солтүстік Африкада, мысалы, Тунисте, Жапония Қытайдың Манжуриясында, Египет Йеменде, АҚШ Вьетнамда, Үндістанда және Қытайда, КСРО Ауғанстанда, Ирактың Иранға қолдануы және тағы басқалары. Мұндай қаруды қолданудың соңғы фактілері 2014 жылдың соңында Ирактың Анбар провинциясында химиялық қаруды қолданған «Ислам мемлекеті» бөлімшелерінің шабуылы болды. Дәл осы жылдың 22 қазанында күрдтердің Кобани қаласында осыған ұқсас шабуыл болды.

2018 жылы канадалық вирусолог Дэвид Эванс қарапайым «биохакердің» «тұрмыстық жағдайда» қоғамға қауіпті вирусты жасай алатындығын дәлелдеп берді. Соңғы екі факт,

биологиялық қаруды тек мемлекеттік деңгейдегі қолдаумен үлкен қаржыландырудың нәтижесінде ғана жасап шығаруға болады деген көзқарастың қате екендігінің дәлелі бола алады [6]. Ұзақ уақыт бойы лаңкестердің биологиялық қаруға ие болу мүмкіндігі өз деңгейінде қарастырылмай келді. Өйткені мұндай қару жасау жабық ғылыми-медициналық немесе әскери зертханаларды, арнайы білімді кадрларды қажет етеді. Кейбір террористік топтар мұндай шығындарды көтере алмағандықтан лаңкестіктің «дәстүрлі», «арзан» әдістерін қолдануға (жарылыстар, өртеу, кепілге алу және т.б.) мәжбүр болды. Бірақ қазіргі ғылым мен техниканың қол жетімділігінің арқасында олардың да әдіс-тәсілдері жетіліп келеді. Сондықтан, қазіргі уақытта мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар қауіпсіздік шараларын қайта қарап, жаппай қырып жоятын қарудың бұл түрімен күресуде жаңа механизмдерді ойластыруы қажет.

Биологиялық терроризм медициналық, экономикалық, саяси және әскери зардаптарға әкелуі мүмкін. Медициналық зардаптарға – адамдардың жаппай аурулары, үрейлі нәтижелер, дүрбелең, қорқыныш, психоневрологиялық бұзылулар, мүгедектік, медициналық ресурстардың сарқылуы, медициналық мекемелердің жетіспеушілігі жатады [7].

Экономикалық зардаптар – ауылшаруашылық жануарларының жаппай ауруы мен өлімі, дәнді-дақылдарының жойылуы – халық үшін негізгі азық-түлік көзінің азаюы немесе жетіспеушілігі, жаппай аштық, босқындар санының көбеюі, күйреу, мемлекеттің сауда серіктесі ретінде әлемдік нарықтағы беделінің түсуі, эпидемияға қарсы карантиндік және эпидемияны жою шараларына шамадан тыс материалдық және қаржылық шығындар. Бұл өз кезегінде «домино әсерімен» экономиканың басқа да институттарының құлдырауына әкелуі мүмкін.

Саяси және әскери салдары – қажетсіз, «әлсіз» саяси көшбасшыларды жою немесе шантаж жасау, ел басшылығына сенімсіздік атмосферасын құру, саяси оппозицияның күшеюі, қарулы күштерді тікелей қақтығыссыз жасырын түрде әлсірету. Жоғарыдағы проблемаларды Елбасы Н.Назарбаевтың 2020 жылдың 8 сәуіріндегі мақаласында нақты атап өтті: «Жаһан жұртшылығын әбігерге салған пандемия жаңа бүкіл әлемде экономикалық дағдарыс туғызды. Алып кәсіпорындардың жұмысы тоқтады, көлік атаулының қозғалысы шектелді. Мұнайдың бағасы құлдырады. Ел мен ел арасындағы шекаралар жабылып, алыс-беріс тиылды. Мұның бәрі бұрын-соңды болмаған аса ауқымды рецессияға әкеліп соқтырып, жұмыссыздықты көбейтіп отыр» [8].

Мұндай қиын қыстауда мемлекеттің қауіпсіздік потенциалы, экономикалық, әскери қоры мықты болуы керек. «Бізде осындай қиындық туғанда ешкімге алақан жаймау үшін, ұрпақ қамы, ел болашағы үшін жинақталған Ұлттық қор мен алтын-валюта қорында 90 миллиард АҚШ доллары бар. Ретімен, үнемді пайдаланар болсақ, ол бүгін басымызға түскен тағдыр мен тарих сынынан еңсемізді тік ұстап өтуімізге мол мүмкіндік береді» [8]. Кейбір елдерде мұндай қорлардың болмауы терең саяси-экономикалық дағдарыстарға әкеліп жатқанын көріп отырмыз.

Биологиялық қаруды іс жүзінде қолданылған кезде (инкубация кезеңінің ұзақтығына байланысты) анықталмайды, сонымен қатар зардап шеккендердің өздері инфекция анықталғанға дейін ауруды таратушы болады. Біз бұл жағдайды Қытайдың Ухань

провинциясынан басталған коронавирус инфекциясынан (COVID-19) анық байқай аламыз. Оның шығу ошағын, тарату агенттерін тек алғашқы адам өлімі болғанға дейін ешкім оның вирус екенін анықтамады және аурудың инкубациялық кезеңінде вирус әлемнің бірнеше мемлекетіне тарап үлгерді. Бұл фактінің өзі қазіргі адамдар арасындағы коммуникация деңгейінің жоғарылығы мен жаһандану дәуірінде биологиялық қарудың адамзат үшін өте қауіпті екендігін айқындап берді.

Террористердің диверсияны қолдану әдістері (әсіресе тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарында, сумен қамтамасыз ету және т.б.) террористік акт фактісін жасыруға мүмкіндік береді – туындаған аурулар мен уланулар технологияны дұрыс пайдаланбағандыққа, кәсіпорындардағы аварияларға және т.б. жағдайларға байланыстыруы мүмкін. Сонымен бірге, биологиялық қаруды нысанаға жеткізу сатысында және қолдану барысында табу оңай емес, тіпті, мүмкін емес. Ұзақ уақыт қауіпсіздік органдары террористік шабуыл болғанын байқамауы да мүмкін.

Қорқыныштысы, осы әдіспен адам (террорист) қауіпті ауруды әдейі жұқтыруы мүмкін. Аурудың жасырын ағымы кезінде ол басқа елге, қалаға көшіп, мүмкіндігінше көп адамдармен байланыс орнатуға тырысады: әуежайда немесе теміржол станциясында, қоғамдық көліктерде (әсіресе адамдар көп шоғырланатын кешкі уақытта), азық-түлік дүкендерінде немесе базарларда, азық-түлік өткізу пункттерінде, адам көп шоғырланатын іс-шараларда.

Сонымен бірге, биологиялық қаруды қолдану террористерге қажетті халықтың әлеуметтік-психологиялық жағдайына қатты әсер етеді. Адамдар арасында әр түрлі фобиялар дамып, психозға әкелуі мүмкін. Азаматтар хаттар алудан, қоғамдық көлікті пайдаланудан, көптеген азық-түлік немесе өнеркәсіптік тауарларын қолданудан үрейленіп, бас тартуы мүмкін. Және бұл фобиялар террористік актілердің басқа түрлеріне қарағанда анағұрлым тұрақты және кең масштабта болады. Себебі жасырын әрекет ету кезеңінің болуы (инкубациялық кезең) және қауіпті объектіні немесе адамды тану мүмкін еместігі әсер етеді. Сонымен бірге, кез-келген адамды потенциалды инфекцияны таратушысы ретінде қарағандықтан, зардап шеккен адамдарға психологиялық көмек беру іс жүзінде мүмкін емес. Мұндай жағдайды қазіргі коронавирус инфекциясынан зардап шеккендерден байқай аламыз. Мұның бәрі қоғамда шиеленіс тудырады. Мемлекетке, арнайы қызмет органдарына, аурудың көптеген өлімге әкелу нәтижесінде – ресми медицинаға деген сенімсіздік тудырады.

2019-2020 жылдардағы жағдайдың (коронавирус инфекциясына байланысты төтенше жағдайдың еңгізілуі) қайталанбауы үшін және биотерроризмнің алдын алу мақсатында халықаралық қауымдастық келешекте қажетті құжаттар қабылдап, оны нақты әрекеттермен бекітуі керек. Әрине Қазақстан Республикасы бұл мақсатта көптеген іс-шаралар атқарып келеді. Көптеген заңдар мен нормативтік актілер қабылдап, терроризмге қарсы халықаралық актілерді ратификациялады. Алайда, биологиялық терроризмнің табиғаты мен зардап көлемін ескере отырып, бұл індетке қарсы тұрудың келесі жолдары ұсынылады:

– биологиялық терроризмге қарсы халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Химиялық және бактериологиялық қаруға тиым салу Конвенциясының орындалуын

қатал бақылау. Өйткені Конвенцияны ратификациялаған көптеген елдер жасырын түрде зерттеулер жасауда. Оларды тексеру тетіктері мен санкцияларын қаталдандырып, хаттамаларды жетілдіру керек;

– Қазақстан Республикасының әскери күштері мен құқық қорғау органдарының оқу-жаттығу бағдарламаларында міндетті түрде биологиялық және химиялық қатерге, террористік актілерге қарсы тұру алгоритмдерін жетік меңгерту қажет;

– биологиялық терроризмнің географиясы мен себептерін зерттей отырып, статистикалық талдау жасауды ұйымдастыру;

– тұрғындарды биотерроризм орын алған жағдайда қорғану және әрекет ету тәрбімен жүйелі түрде оқытуды ұйымдастыру (Азаматтық қорғану курстары). Ондай тәжірибе біздің мемлекетімізде болған. Бұндай қауіпте нақты және уақытында пайдаланған әрекет ету алгоритмі ғана бейбіт тұрғандар арасында көп шығынға жол бермейді;

– жағдайдың әр-түрлі өрбу сценарийлерін ескере отырып, шұғыл әрекет ету үшін қажетті және қосымша ресурс көздерін дайындау (зардап шеккендердің санының тым көбеюі, эпидемия уақытының созылуы, азық-түлікпен қамтамасыз ету және т.б.);

– цифрлы қызмет етудің бірнеше платформасын қолдануға жағдай жасау. Өйткені көптеген онлайн қызмет ету платформасы жаппай қызмет алуда қуаты жетпей, кейбір базалар тіпті істен шығып кету қаупі бар.

– биологиялық қауіп төнген төтенше жағдайда биологтар, химиктер және медицина қызметкерлерін тарта отырып әрекет ету тәртібін алдын ала жоспарлау.

Шетелдік тәжірибе. Соңғы жылдары көптеген елдерде биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған арнайы заңдар қабылдануда немесе қайта қаралуда. Сонымен, Жаңа Зеландияда биологиялық қауіпсіздік туралы Заңның (Biosecurity Law Reform Act 2012) редакциясы жаңартылды, сонымен қатар зиянкестер мен қалаусыз микроорганизмдердің елге енуіне жол бермеуге бағытталған эксклюзивті экономикалық аймақ туралы Заң қабылданды [9].

2019 жылы Австралия 2015 жылғы биоқауіпсіздік туралы Заңның жаңа редакциясын мақұлдап, оны 1908 жылғы «Карантин туралы» Заңмен алмастырды. Бұл заң адамның биоқорғанысымен байланысты тәуекелдердің кең ауқымын басқаруды реттейді-қауіпті инфекциялармен жұқтыру қаупінен бастап жер асты суларының ластануы мен экожүйедегі төтенше жағдайларға байланысты тәуекелдерге дейін. Сонымен қатар, ол халықаралық санитарлық-эпидемиологиялық ережелер (International Health Regulations 2005), ДСҰ-ның санитарлық-фитосанитарлық шаралар туралы келісімі және биологиялық әртүрлілік туралы Конвенция (Convention on Biological Diversity 1992) [10] сияқты халықаралық міндеттемелерді орындау механизмін анықтайды.

Қытайда ұлттық биоресурстарды қорғауды қамтамасыз ететін, биотехнологияларды дамытуға ықпал ететін және ҚХР ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін биологиялық агенттер мен технологияларды пайдалануға жол бермейтін биологиялық қауіпсіздік туралы заң жобасы қарастырылуда.

Еуропалық Одақтың биоэкономика бойынша стратегиялық құжаттары (мысалы, bioeconomy Strategy, 2018; innovating for ..., 2012) шектеулі ресурстар мен климаттың өзгеруі, Жер мен экожүйелердің деградациясы және планета халқының өсуі сияқты

жаһандық сын-қатерлер жағдайында экологиялық қауіпсіздікті ескеретін өндіріс пен тұтынудың жаңа үлгілерін табу қажеттілігін көрсетеді.

Биотехнология және биомедицина саласындағы жетекші елдердің – Ұлыбритания мен АҚШ-тың ресми ұлттық биологиялық қауіпсіздік стратегиялары ерекше назар аударуға тұрарлық. 2018 жылдың қыркүйегінде АҚШ-та елді биологиялық қауіптерден қорғау, биоинциденттердің алдын алу және олардың салдарын азайту үшін Ұлттық биологиялық қорғаныс стратегиясы (National biodefense Strategy) бекітілді. АҚШ-тың Ұлттық қауіпсіздік стратегиясымен (2018) тығыз байланысты және өткен биологиялық оқиғалардың тәжірибесіне негізделген бұл стратегия қоғамға, экономикаға және қоршаған ортаға зиян келтіретін қауіптерден қорғаудың тиімді және тұрақты механизмін құруға бағытталған [11].

Бұл стратегияларда биологиялық қауіптердің екі негізгі түрі бар. Бірінші түрі-жұқпалы аурулардың трансшекаралық таралуына байланысты табиғи қауіптер. Екінші түрі-қасақана немесе кездейсоқ оқиғалардан туындайтын қауіптер, мысалы, биологиялық қаруды қолдану немесе оны мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілердің таратуы, бұл ұлттық қауіпсіздікке, Халыққа, ауыл шаруашылығына және экологияға үлкен қауіп төндіреді. Сонымен қатар, көптеген елдерде биологиялық қару жасаудың құпия бағдарламалары жүргізілгені, ал кейбір террористік топтар оны сатып алуға ұмтылғаны атап өтілді. Патогендердің биоқорғаныс шаралары жиі жетіспейтін зертханаларда сақталуы, бұл күтпеген салдарға әкелуі мүмкін.

Биологиялық тәуекелдерді басқару Стратегияда орталық болып табылады, өйткені ол қауіптерді терең түсінуді және дәл бағалауды, сондай-ақ АҚШ-та немесе шетелде болған оқиғаларға қарамастан жедел әрекет етуді және алдын алу шараларын қабылдауды талап етеді. Стратегия биологиялық қауіптерді толығымен жою мүмкін емес деген қағидадан туындайды, бірақ олардың әсерін бақылауға болады және қажет. Осы стратегияның арқасында АҚШ үкіметі өзінің күш-жігерін оңтайландырады және биологиялық қауіптердің кең ауқымымен күресу үшін ішкі және сыртқы серіктестермен жұмысты үйлестіреді.

Осыған ұқсас ведомствоаралық тәсіл Ұлыбританияның 2018 жылдың тамызында жарияланған биологиялық қауіпсіздік стратегиясында да жүзеге асырылды. Бұл стратегияның мақсаты – Елді және оның ұлттық мүдделерін олардың көздері мен әсер ету объектілеріне қарамастан өзекті биологиялық қауіптерден қорғау. Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесінің кіші комитетіне есеп беретін ведомствоаралық кеңес қауіптерді басқару тетіктерін жетілдіруге және қарсы іс-қимыл шараларын әзірлеуге ықпал ететіні атап өтілді [12].

Биотерроризмнен қорғанудағы киберқауіпсіздіктің орны. Ақпараттық технологиялар мен биотехнологиялардың қарқынды бірігуі аясында киберқауіпсіздік әдістерін қолдану жаңа мағынаға ие болды. Бұл әдістер биотерроризмнің алдын алуда әлеуетті осал тұстарды анықтап, критикалық мәліметтер мен жабдыққа рұқсатсыз кіруді болдырмауға, сондай-ақ қауіп туындаған жағдайда тиімді қарсы шараларды үйлестіруге мүмкіндік береді.

Биотерроризм қауіптері екі жақты сипатқа ие: олар биологиялық кеңістік пен киберкеңістікте де туындауы мүмкін. Мысалы, зертханалық жабдықты басқару жүйесіне

жасалған шабуыл патогенді материалдардың шығуына немесе модификациялануына әкелуі ықтимал. Сондықтан киберқауіпсіздік шаралары дәстүрлі биоқауіпсіздік әдістерімен біріктіріліп, кешенді қорғауды қамтамасыз етуі қажет. Бұл үшін ақпараттық технологиялар, биотехнологиялар, физикалық қауіпсіздік және тәуекелдерді басқару салаларындағы білімдерді біріктіретін көпсалалы тәсіл қажет.

Биотерроризмнің алдын алуда киберқауіпсіздіктің негізгі бағыттары.

1. Мониторинг және ерте анықтау: биологиялық деректер мен жабдыққа қатысты ақпараттық ағындарды бақылау алдын алу шараларының маңызды бөлігі болып табылады. Қазіргі киберқауіпсіздік жүйелері генетикалық ақпарат пен патогенді микроорганизмдерге қатысты деректер базаларына рұқсатсыз кіру әрекеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Машиналық оқыту мен үлкен деректерді талдау әдістерін қолданып, пайдаланушылардың қалыптан тыс мінез-құлықтарын анықтап, ықтимал қауіптер туындаған кезде тез әрекет етуге мүмкіндік береді [13].

2. Критикалық инфрақұрылымды қорғау

Лабораториялық кешендер, биологиялық агенттерді синтездеу өндірістік объектілері және биологиялық материалдарды сақтау мен тасымалдау жүйелері сияқты маңызды объектілерді қорғау аса өзекті. Физикалық қауіпсіздік шаралары, бейнебақылау жүйелері, рұқсатты бақылау және деректерді шифрлеу сияқты көпдеңгейлі қорғау әдістерін қолдану ақпараттың рұқсатсыз пайдаланылуы немесе ағуына әкелетін тәуекелдерді айтарлықтай төмендетеді [14].

Бұл шаралар киберқауіпсіздік жүйелерімен біріктіріліп, шабуылдардың алдын алуға арналған біртұтас қорғаныс алаңын құруға ықпал етеді.

3. Енуді тестілеу және осалдықтарды бағалау

Пентесттерді үнемі жүргізу (ену сынағы) биологиялық инфрақұрылыммен байланысты қауіпсіздік жүйелеріндегі әлсіз жерлерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл сынақтар ықтимал қауіптерді анықтауға ғана емес, сонымен қатар оларды жоюдың тиімді шараларын жасауға көмектеседі. Биотехнологиялық зерттеулер жүргізілетін немесе сезімтал ақпарат сақталатын жүйелер киберқауіпсіздік жөніндегі мамандарды тарта отырып, кешенді бағалаудан өтуі тиіс [15].

4. Саясаттар мен стандарттарды әзірлеу және енгізу

Биоқауіпсіздік талаптармен қатар, киберқауіпсіздік стандарттарын да қамтитын кешенді нормативтік құжаттарды әзірлеу биотерроризмнің алдын алуда маңызды рөл атқарады. Біріккен Ұлттар Ұйымы және басқа да халықаралық ұйымдар әзірлейтін стандарттар критикалық объектілерді қорғау жүйелеріне қойылатын минималды талаптарды анықтайды. Бұл стандарттар қауіпсіздік шараларын унитаризациялауға және биотерроризммен халықаралық деңгейде күресте ынтымақтастықты жеңілдетуге ықпал етеді [16].

5. Персоналды оқыту және біліктілікті арттыру

Киберқауіпсіздік шараларының тиімділігі олардың дұрыс пайдаланылуына тікелей байланысты. Биотехнологиялық зертханалар мен критикалық инфрақұрылым объектілерінде жұмыс істейтін мамандарды киберқауіпсіздік бойынша тұрақты оқыту қажет. Бұл оқыту деректерді қорғаудың техникалық аспектілерін, сондай-ақ төтенше

жағдайларда әрекет ету дағдыларын меңгеруді қамтиды. Оқыту симуляциялары мен wargames (оқу-жаттығулары) шабуыл сценарийлерін отработкалауға және топтық әрекет ету қабілетін дамытуға мүмкіндік береді [17].

Практикалық шараларға мысалдар келтірсек:

– *Деректерді шифрлеу.* Биологиялық зерттеулерге қатысты құпия ақпаратты және патогенді үлгілерді сақтау кезінде заманауи шифрлау алгоритмдерін қолдану деректерді рұқсатсыз алуға немесе пайдалануға кедергі келтіреді.

– *Көпфакторлы аутентификация.* Көпфакторлы аутентификация (MFA) қолдану жүйелеріне кіру кезінде рұқсатсыз әрекеттердің алдын алуға және деректерге қол жеткізуді қиындатуға көмектеседі.

– *Желіні сегментациялау.* Корпоративтік желіні бірнеше оқшауланған сегменттерге бөлу кибершабуылдардың таралуын шектейді. Мысалы, зертханалық жүйелерді жалпы ақпараттық жүйеден физикалық және логикалық тұрғыдан бөлу қауіпсіздікті арттырады.

– *Мониторинг және логинг.* Қолданбалы мониторинг және логинг жүйелерін енгізу барлық кіру әрекеттерін бақылауға мүмкіндік беріп, ықтимал қауіптерді тез анықтап, жылдам әрекет етуге жағдай жасайды.

– *Қауіптер мен тәуекелдерді талдау.* Тұрақты түрде қауіптер мен тәуекелдерге талдау жүргізу қауіпсіздік шараларын жаңартуға және жаңа шабуыл түрлеріне бейімделуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Әрине терроризмнің бұл түрімен күресуде барлық осал жақтарды жою мүмкін емес, бірақ, біз оларды барынша азайтуымыз керек. Мұндай шабуылға барынша дайын болған мемлекет, қоғам ғана тығырықтан тез шығып, зардап салдарын тез жоя алады.

Биотеррористік шабуылдың алдын-алуда террористерге үлкен кедергі келтіретін механизмдер мен бірқатар шараларды жүзеге асыру – осы зұлымдықпен күрестің ең тиімді әдісі болып табылады. Биотеррорлық шабуылдар мәселесін уақытша деп санауға болмайды, сондықтан біз әрқашан олармен күресуге дайын болуымыз керек. Шын мәнінде, белгілі бір дағдарыстарды жоюдың басты факторы, оларды тез және тиімді шеше алу мүмкіндігіне байланысты. Тиісті органдардың нақты және кәсіби (шебер) әрекеттері ғана апат көлемінің азаюын қамтамасыз етеді. Егер билік не істеу керектігін білмесе, іс-шараларды кеш қолданса немесе қажет емес әрекеттерге барса, онда бұл әрекет кері әсер беруі мүмкін, кейбір кезде жағдай бақылаудан шығып кетуі мүмкін.

Мониторингтің, енуге тестілеудің, саясатты әзірлеудің, персоналды оқытудың және заманауи технологиялық шешімдерді енгізудің тиімді үйлесімі биологиялық агенттер мен жабдықтарға рұқсатсыз қол жеткізу тәуекелдерін айтарлықтай төмендетуге қабілетті. Биотехнологиялық процестерді цифрландырудың өсуі және синтетикалық биология мүмкіндіктерінің артуы жағдайында мұндай шаралар ұлттық және халықаралық қауіпсіздіктің қажетті элементіне айналады.

Биотеррорлық шабуылдың алдын алу кешенді тәсілді талап етеді, ол киберқауіпсіздік әдістерін дәстүрлі биоқауіпсіздік шаралармен біріктіреді. Бұл қазіргі әлемде, жаңа технологиялар ғылыми прогреске үлкен мүмкіндіктер ашатын болса да, халық денсаулығы мен мемлекеттік қауіпсіздікке жаңа қауіптер тудыратын жағдайда ерекше өзекті. Киберқауіпсіздік, биотехнология және мемлекеттік басқару салаларындағы мамандардың өзара үйлесімді жұмысы тиімді қорғаныс жүйесін құруға және жаңа шабуылдарға төтеп беруге мүмкіндік береді.

Осылайша, киберқауіпсіздік әдістерін биоқауіпсіздік жүйесіне интеграциялау биотеррорлық шабуылдық қарсы күресте маңызды элемент болып табылады. Осы шараларды қабылдау және жүзеге асыру ықтимал шабуылдарды болдырмауға, инциденттер туындаған жағдайда жылдам әрекет етіп, қалпына келтіру шараларын ұйымдастыруға мүмкіндік береді, нәтижесінде адамдардың өмірі мен денсаулығын, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (BR24993082).

Авторлардың қосқан үлесі:

М.К. Дюсембекова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Д.С. Примбетов – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу. Теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу;

А. Расилхан – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Жаворонкова Н.Г., Агафонов В.Б. Теоретико-методологические проблемы правового обеспечения экологической, биосферной и генетической безопасности в системе национальной безопасности Российской Федерации // *Lex russica*. – 2019. – 1(9). – С. 96-108.

2. Сергеев Е.Д., Мохов А.А., Яворский А.Н. Пилотный (экспериментальный) правовой режим для отечественной биомедицинской науки и практики // *Медицинское право*. – 2019. – № 4. – С. 3–13.

3. Global Innovation Index 2017: Innovation Feeding the World. [Electronic resource]. Available at: <http://www.wipo> (Accessed: 05.06.2024).

4. Protocol for the Prohibition of the Use of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. Geneva, 17 June 1925 [Electronic resource]. Available at: <https://treaties.un.org/pages/showdetails.aspx?objid=0800000280167ca8> (Accessed: 05.06.2024).

5. Бактериологиялық (биологиялық) және токсиндік қаруды әзірлеуге, өндіруге және жинақтауға тыйым салу және оларды жою туралы Конвенция. [Электронды ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P050000235_ (Қаралған күні: 05.06.2024).

6. Биохакеры могут создать биологическое оружие. [Электронный ресурс]. URL: <https://hightech.plus/2018/05/15/bioweapons> (Дата обращения: 05.06.2024).
7. Саджад Абди. Биотерроризм и способы борьбы с ним. [Электронный ресурс]. URL: <https://inosmi.ru/world/20150329/227175496.html> (Дата обращения: 05.06.2024).
8. Назарбаев Н. Бірлесе білген ел бәрін жеңеді. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqstan.tv/news/125358/> (Қаралған күні: 05.06.2024).
9. Biosecurity Law Reform Act 2012. [Electronic resource]. Available at: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/2012/0073/latest/whole.html> (Accessed: 05.06.2024).
10. Fact Sheet. Biosafety and Biosecurity. [Electronic resource]. Available at: <https://www.who.int/> (Accessed: 05.06.2024).
11. Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation [Electronic resource]. Available at: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016 (Accessed: 05.06.2024).
12. National biodefense strategy. [Electronic resource]. Available at: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/> (Accessed: 05.06.2024).
13. Bioeconomy Strategy. A sustainable bioeconomy for Europe: strengthening the connection between economy, society and the environment. [Electronic resource]. Available at: https://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/ec_bioeconomy_strategy_2018.pdf (Accessed: 05.06.2024).
14. Супотницкий М.В. Живая смерть: что такое биологическое оружие // Популярная механика. - 2018. - № 1.
15. Lucas Potter, Xavier-Lewis Palmer. Human Factors in Biocybersecurity Wargames [Electronic resource]. Available at: <https://arxiv.org/abs/2005.02135> (Accessed: 05.06.2024).
16. Защита критически важных объектов инфраструктуры от террористических атак - точка зрения интерпола // Защита критически важных объектов инфраструктуры от террористических атак: Сборник передового опыта. ИДКТК и КТУ ООН. - 2018 г. - С.7
17. Информационно-аналитический обзор «Особенности угрозы биологического терроризма в современных условиях». [Электронный ресурс]. URL: <https://www.cisatc.org/147058788.pdf> (Дата обращения: 05.06.2024).

М.К. Дюсембекова, Д.С. Примбетов, А. Расилхан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Эффективность применения мер кибербезопасности при решении проблемы современного биотерроризма

Аннотация. В современную эпоху все более настоятельной становится необходимость принятия надежных мер по обеспечению биобезопасности, превосходящих требования прежних времен. Как на национальном, так и на международном уровнях биобезопасность зависит от эффективности механизмов быстрого реагирования для смягчения биологических опасностей и других факторов, которые способствуют защите и продвижению благополучия и интересов населения.

Это включает меры, направленные на предотвращение серьезных инфекционных заболеваний и борьбу с ними, защиту от боевых биологических агентов и предотвращение актов

биотерроризма. Кроме того, это обеспечивает безопасность биологических ресурсов, включая лаборатории, и предотвращает попадание опасных организмов в человеческое население и окружающую среду.

Важнейшим аспектом борьбы с биотеррористическими угрозами является использование передовых методов кибербезопасности для укрепления критически важных информационных систем, связанных с биозащищенностью. Эти меры помогают выявлять уязвимости и предотвращать несанкционированный доступ к конфиденциальным данным, тем самым повышая общую устойчивость к потенциальным угрозам.

Для предотвращения будущих инцидентов и повышения потенциала отдельных государств в области безопасности крайне важно укреплять международное сотрудничество. Этого можно достичь путем интеграции традиционных мер биозащиты с передовыми технологиями кибербезопасности. Такой подход поможет обеспечить защиту критически важной информации и предотвратить потенциальные атаки, тем самым внося вклад в общую безопасность мирового сообщества.

Ключевые слова: биотерроризм, биологическое оружие, национальная безопасность, международное сотрудничество, биологическая война, чрезвычайная ситуация, меры кибербезопасности

M.K. Dyussebekova, D.S. Primbetov, A. Rassylkhan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Effectiveness of the use of cybersecurity measures in solving the problem of modern bioterrorism

Abstract. In the contemporary era, there is a growing imperative for implementing robust biosafety measures, surpassing the requirements of earlier times. On both the national and international scales, biosafety is contingent upon the efficacy of swift response mechanisms to mitigate biological hazards and other factors that contribute to safeguarding and promoting the well-being and interests of the populace.

This encompasses measures aimed at preventing and managing significant infectious diseases, safeguarding against biological warfare agents, and averting acts of bioterrorism. Additionally, it ensures the security of biological resources, including laboratories, and prevents the introduction of hazardous organisms into human populations and the environment.

A crucial aspect of addressing bioterroristic threats is leveraging advanced cybersecurity techniques to fortify critical information systems pertaining to biosecurity. These measures aid in identifying vulnerabilities and preventing unauthorized access to confidential data, thereby bolstering the overall resilience against potential threats.

In order to prevent future incidents and enhance the security capabilities of individual states, it is crucial to strengthen international cooperation. This can be achieved by integrating traditional biosecurity measures with cutting-edge cybersecurity technologies. Such an approach will help ensure the protection of critical information and thwart potential attacks, thereby contributing to the overall security of the global community.

Keywords: bioterrorism, biological weapons, national security, international cooperation, biological warfare, emergency, cybersecurity measures

References

1. Zhavoronkova N.G., Agafonov V.B. Teoretiko-metodologicheskie problemy pravovogo obespecheniya ekologicheskoi, biosfernoi i geneticheskoi bezopasnosti... v sisteme natsional'noi bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii [Theoretical and methodological problems of legal support of ecological, biospheric and genetic security... in the national security system of the Russian Federation], *Lex russica*, 1(9), 96-108 (2019). [in Russian]
2. Sergeev E.D., Mokhov A.A., Yavorskii A.N. Pilotnyi (eksperimental'nyi) pravovoi rezhim dlya otechestvennoi biomeditsinskoi nauki i praktiki [Pilot (experimental) legal regime for domestic biomedical science and practice], *Meditsinskoe pravo* [Medical law], 4, 3-13 (2019). [in Russian]
3. Global Innovation Index 2017: Innovation Feeding the World. [Electronic resource]. Available at: <http://www.wipo> (Accessed: 05.06.2024).
4. Protocol for the Prohibition of the Use of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. Geneva, 17 June 1925 [Electronic resource]. Available at: <https://treaties.un.org/pages/showdetails.aspx?objid=0800000280167ca8> (Accessed: 05.06.2024).
5. Bakteriyalogiyalyk (biologiyalyk) zhane toksindik karudy azirleuge, ondiruge zhane zhinaktauga tyiym salu zhane olardy zhoyu turaky Konvetsiya [Convention on the Prohibition of the development, production and accumulation of bacteriological (biological) and Toxin Weapons and their destruction]. [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P050000235_ (Accessed: 05.06.2024). [in Kazakh]
6. Biokhakery mogyt sozdat' biologicheskoe oruzhie [Biohackers can create biological weapons]. [Electronic resource]. Available at: <https://hightech.plus/2018/05/15/bioweapons> (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]
7. Sadzhap Abdi. Bioterrorizm i sposoby bor'by s nim [Bioterrorism and ways to combat it]. [Electronic resource]. Available at: <https://inosmi.ru/world/20150329/227175496.html> (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]
8. Nazarbaiev N. Birlese bilgen el barin zhenedi [The country that knows together wins everything]. [Electronic resource]. Available at: <https://qazaqstan.tv/news/125358/> (Accessed: 05.06.2024). [in Kazakh]
9. Biosecurity Law Reform Act 2012. [Electronic resource]. Available at: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/2012/0073/latest/whole.html> (Accessed: 05.06.2024).
10. Fact Sheet. Biosafety and Biosecurity. [Electronic resource]. Available at: <https://www.who.int/> (Accessed: 05.06.2024).
11. Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation [Electronic resource]. Available at: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016 (Accessed: 05.06.2024).
12. National biodefense strategy. [Electronic resource]. Available at: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/> (Accessed: 05.06.2024).
13. Bioeconomy Strategy. A sustainable bioeconomy for Europe: strengthening the connection between economy, society and the environment. [Electronic resource]. Available at: https://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/ec_bioeconomy_strategy_2018.pdf (Accessed: 05.06.2024).

14. Supotnitskii M.V. Zhivaya smert': chto takoe biologicheskoe oruzhie [A living death: What is a biological weapon?], Populyarnaya mekhanika [Popular Mechanics], 1, 2018. [in Russian]
15. Lucas Potter, Xavier-Lewis Palmer. Human Factors in Biocybersecurity Wargames. [Electronic resource]. Available at: <https://arxiv.org/abs/2005.02135> (Accessed: 05.06.2024).
16. Zashchita kriticheskii vazhnykh obektov infrastruktury ot teoreticheskikh atak – tochka zreniya interpola [Protecting critical infrastructure from terrorist attacks - Interpol's point of view], Zashchita kriticheskii vazhnykh obektov infrastruktury ot teoreticheskikh atak: Sbornik peredavogo opyta [Protecting critical infrastructure from terrorist attacks: A Collection of Best Practices]. CTED and CTU of the United Nations, 2018. - P. 7. [in Russian]
17. Informatsionno-analiticheskii obzor "Osobennosti ugrozy biologicheskogo terrorizma v sovremennykh usloviyakh" [Information and analytical review "Features of the threat of biological terrorism in modern conditions"]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.cisatc.org/147058788.pdf> (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Примбетов Д.С. – саясаттану кафедрасының оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Дюсембекова М.К. – саясаттану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Расилхан А. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Primbetov D.S. – Lecturer Department of Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Dyussembekova M.K. – Professor of the Department of Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rassylkhan A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.19
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-120-134>

Kazakhstan as a Center of Gravity in Central Asia in the Clash between the USA and China

D.M. Turtugulova^{id}, B. Seilkhan^{id}, Zh.B. Akimova*^{id}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: dina.turt@gmail.com, balausa_95_07@mail.ru, jaksygul.95@mail.ru)

Abstract. For centuries, Central Asia has been a crossroads of Eurasia, or "the intersection of East and West," making it an "interesting" region. It was the confluence point of four civilizations, which were controlled and controlled by the peoples of Central Asia.

Today, Central Asia has become an arena of competition and rivalry between the great powers (regional and non-regional), which affects the relations between them, as well as the strength of the balance, thus influencing the "international structure."

"Since the beginning of the twenty-first century, Central Asia has been undergoing a new stage of geopolitical transformation. Some experts say that Central Asia is returning to the Great Game of the nineteenth century - only with new players".

The main external players – Russia, the U.S., the EU, and China - have declared their support for peace, stability, and regional cooperation in Central Asia - declarations that are, of course, welcome in the region. But there is also some friction between them.

All Central Asian countries identify Russia as a major foreign policy priority and recognize its interests in Central Asia. The Russian Federation, for its part, also claims the importance of developing relations with the countries of the region.

However, due to several objective and subjective factors, relations between Russia and the Central Asian republics face some difficulties. Nevertheless, relations between Central Asia and Russia, despite some differences in their positions and assessments, are quite pragmatic and encompass political, economic, military, educational, and cultural cooperation.

Keywords: regional and non-regional, civilizations, geopolitical interests, Russia, EU, China, Central Asia.

Received: 15.05.2024; Accepted: 19.02.2025; Available online: 30.03.2025

Introduction

Today, the trajectory of Central Asia's development has changed. The region is at the key node of the transformation of the geopolitical structure, and this transformation trend weakens the influence of Western countries on the trend of its development.

The continuing influence of Russia and China, which is Central Asia's best choice for trade partners and loans, is gradually becoming Central Asia's main economic, political, and security partners, with their unique status [1].

Central Asia is becoming increasingly "less hospitable" to the influence of the United States. This, in addition to a host of systemic problems, has resulted from two important regional developments:

- The first is the peace settlement in Afghanistan and the expected gradual withdrawal of U.S. troops from Kabul.

- The second, the growing economic and political influence of China.

This, in turn, gave Central Asian powers a better alternative to American influence. China's involvement further empowered the region politically and met its economic needs.

The second reason challenges Washington's influence in the region; it brings the U.S. to the forefront in containing China's growing influence and turns Central Asia into a strategic forward base against Beijing. Given Washington's growing concern about China's influence, Secretary of State M. Pompeo visited Kazakhstan and Uzbekistan in February 2020.

Pompeo visited the region, five years after Secretary of State of the period D. Kerry stressed "the need for greater regional coordination and accelerated progress, to advance stability and prosperity in the region" [2].

Despite Pompeo's commitment (namely his recent engagement with the region, in terms of investments, economic development, and humanitarian aid, amounting to about \$6.8 million, to combat COVID-19), the United States has been unable to provide long-term services to the region.

Deteriorating economic conditions, in the states of the region, during COVID-19, require long-term international economic support, which the United States is unable to provide, and even if it does provide support, it is unlikely to compete with the major economic opportunities offered by China in its ambitious BRI, which is likely to receive comprehensive regional support in Central Asia after COVID.

The departure of the United States from the region is likely to increase radicalism, human rights violations by authoritarian regimes, and political instability in light of the region's problems with corruption and poor governance. This, in turn, could provide China with many opportunities to increase its influence in the region.

For China, the trade war with the United States requires access to the European market, through its \$4 trillion BRI, the backbone of which, the SREB, runs through Central Asia.

In particular, Kazakhstan is known as the "Buck of the Belt," whose exports to China (worth \$6.8 billion) and status as a middle-income country make it a vital player for China's position in the region.

"The Central Asian republics, with their considerable energy and human potential," according to Y. Lynn, "face both 'challenge and opportunity' because 'the Eurasian economic space is an active part of the new stage of global integration [3].

"Central Asia," in Guo Suetan's understanding, "is the region where the influence of geopolitics and competition among the great powers has been most prominent compared to any other part of the world.

Indeed, according to this author, "ethnic and religious conflicts, energy competition, strategic positioning of different actors, and political turmoil in the region have become a recurring feature in the regional context of Central Asia" [4].

There are three fundamental reasons explaining "the importance of Central Asia for the great powers. First, the area has significant energy resources in both oil and gas. In this regard, Z. Akbar states that "regional and trans-regional states are well aware of the importance of Central Asia's energy potential.

The region is about to become "a major global energy supplier," particularly "in the oil and gas sector" [5]. The second reason for the importance of the region for the big powers is that their neighbors, namely China, Russia, America, and Europe, are trying to increase their influence in the region.

In recent years, the region has attracted the attention of foreign investors because of the presence of large oil and gas reserves in three states: Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan. However, their authoritarian regimes and high levels of corruption, underdeveloped financial and banking systems, insecure property rights, and many other institutional problems, of course, damage the investment climate in the region [6].

Not only does the EU openly ignore competition, but the relevant documents, ignore the suppression of EU influence in Central Asia. The 2019 U.S. Strategy for Central Asia proclaims that the United States is "leading" the World Bank, the IMF, the World Bank, and even the Asian Development Bank in providing \$50 billion in aid to Central Asia [7].

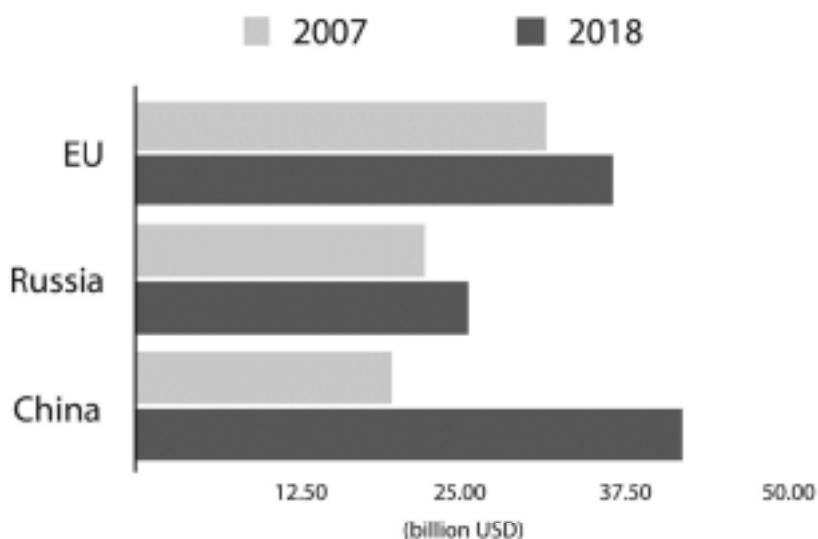
While all participants can compete for the debatable title of leading influencer in expanding financial aid to the region, the trade statistics should be simpler. One is that "European trade and investment... has made the EU a major economic player in Central Asia, ahead of Russia and China" [8].

The same report does not reflect changes in comparative trade. Non-EU sources demonstrate that even at its best, the EU faces growing trade competition from Russia in Central Asia, and China exceeds the EU's total regional trade (Figure 1).

This situation is acknowledged in jest, such as Burian's joke that in Central Asia "China comes with an offer no one can refuse, and the EU comes with an offer no one can understand" [9].

The EU has not openly acknowledged that Chinese initiatives in Central Asia have overshadowed it. The EU strategy of 2007 envisaged a transport corridor between the EU and Central Asia - nothing has materialized.

Figure 1. Total European Union (EU), Russian, and Chinese trade turnover compared, 2007 and 2018. Source: https://www.researchgate.net/figure/Total-European-Union-EU-Russian-and-Chinese-trade-turnover-compared-2007-and-2018_fig1_353956624

While the European Parliament 2020 report on EU-Asia connectivity welcomes cooperation on the Europe-Caucasus-Asia transport corridor, it notes the EU's "systemic rivalry with China," calls for the EU to play a much more important role, and deplores China's regional infrastructure [10].

All Central Asian states pursue a so-called "multi-vector" foreign policy, which balances relations with the key great powers (Russia, China, and the "collective West"), as well as with the countries of the Middle East and South Asia [11].

Political scientist D. Satpayev (2018) (Kazakhstan) defined the essence of the "multi-vector" foreign policy as follows: "Kazakhstan is interested in not following the fairway of any major geopolitical player; we do not need Russia, or any other state, as a 'Big Brother'."

Everything would be so, but it turns out differently: the one who makes "big money", and calls themselves "big brother", and tries to impose their game in the region. A "multi-vector" foreign policy can also be seen as a balancing policy typical of Central Asia.

The balancing theory was developed by the classics of realism and neorealism. The case of Central Asia is closest to studies of balancing small and medium-sized states in contact with more powerful players.

Kazakhstan is a central region of Central Asia:

- relatively strong (from a regional point of view), but an extractive economy, focused on the export of natural resources to China and the EU;
- open door policy about interaction with all possible partners in world affairs, open door policy about foreign investments;
- initiation of a large number of integration projects, active participation in multilateral structures;
- active cooperation with Russia in its integration projects;

- active political and economic cooperation with China;
- interaction with Western powers, partially offsetting the influence of Russia and China.

Kazakhstan's experience is a theoretical conundrum. Kazakhstan is a minor power - a state with moderate regional influence and moderate international recognition - that has negotiated with its great neighbors without becoming a client state.

Kazakhstan borders China, with which it has good trade and diplomatic relations, but is not dominated by China. Kazakhstan pursues a multi-vector foreign policy, a term used to describe "a policy that develops foreign relations through a structure based on a pragmatic, non-ideological basis.

Explaining the goals of this strategy, N. Nazarbayev stated that "a multi-vector foreign policy means developing friendly and predictable relations with all states that play a significant role in world affairs and are of practical interest to the country [12].

Alexander Kuli argues that "Kazakhstan, along with other Central Asian states, has used the competition between Russia, China and the United States to its advantage, pitting the great powers against each other and thereby extracting additional benefits, assistance and better treaty terms".

Kazakhstan has used multi-vectorism to manage its complex geopolitics. Arguments about balancing and support inadequately explain Kazakhstan's foreign policy strategy, which includes some aspects of both balancing and support for three different great powers (China, Russia, US) and sometimes interacts with the EU on economic issues.

Kazakhstan attracts investors with its vast natural resources and relatively favorable investment climate. Kazakhstan goes against the regional trend. Its relationship with Washington has never focused on Afghanistan or democracy-building, but mostly on economic factors.

U.S. companies are leading producers in Kazakhstan's oil industry, which accounts for up to 44 percent of the country's budget. In 2019, they accounted for about 30 percent of the total oil produced in Kazakhstan, compared to about 17 percent produced by China's CNPC, Sinopec, and CITIC, and 3 percent by Russia's Lukoil.

Kazakhstan's trade turnover with the United States (almost \$2 billion in 2020) cannot be compared to its trade with China (\$21.4 billion) or Russia (\$19 billion). But it is still three times the amount of trade with the United States that all other Central Asian states combined (about \$0.6 billion) [14].

From the beginning, Washington has viewed Kazakhstan as its priority partner in Central Asia. As the confrontation between China and the U.S. escalates, it is becoming harder and harder for Kazakhstan to maintain a balance.

Nevertheless, there is no choice but to remain on friendly terms with everyone while maintaining a certain distance from them all. There is no way for the great powers to force Kazakhstan to demonstrate absolute loyalty to any of them.

In 2019, Kazakhstan was given the unique title of "permanent comprehensive strategic partner," ostensibly putting it next to such countries as Russia and Pakistan, which also have their unique designation in Chinese diplomacy.

Most investors come to Kazakhstan because of its mineral wealth, and China is no exception. Petrochemicals account for the bulk of its investment, and in 2018, fuels, metals, and minerals accounted for 84.27% of Kazakhstan's exports to China [15].

In 2017, it was announced that 51 (later increased to 55) projects worth \$27-28 billion were being implemented as part of Kazakh-Chinese industrial cooperation. 15 projects worth \$3.9 billion have been completed, and of the total value, 50% are in petrochemicals and 22% in mining and metallurgy.

This combination does not mean a sharp departure from traditional cooperation in the extractive industries, but there are interesting points, including a \$1.1 billion car assembly plant and a \$22 million camel and mare milk processing plant.

Kazakhstan is China's most important partner in Central Asia, but it is also an EU partner. Kazakhstan's future depends on a healthy relationship with China, but in terms of trade, investment, and debt, China's influence is diluted by the size of Kazakhstan's economy.

While Kazakhstan's debt to China in absolute terms is the largest of the Central Asian countries, it is by far the lowest as a percentage of GDP and China's share of the debt. Central Asia has a well-founded economic dependence and political alliance with China.

Kazakhstan ranks:

- first place in the world for proven reserves (350 million tons) of chromium and provides 15% of the world's production,
- first place in the world in terms of explored reserves of lead (14.8 million tons - 82 deposits),
- first place in the world in terms of zinc reserves (87 deposits - 34 million tons), uranium (900 thousand tons, 2nd place - 54 deposits)
- fourth place in the world in terms of explored reserves of copper (40 million tons - 100 deposits).

Oil (30 billion barrels, 12th place), Gas (2.7 trillion m³, 14th place), Coal (25.6 billion tons, 10th place) ('19, BP), Gold (1000 tons, 13th place) ('19, USGS) [16].

N. Nazarbayev, the first president of the Republic of Kazakhstan, has ruled for 30 years since he was appointed party secretary of the Soviet Kazakh Republic in June 1989.

After leaving office, the first president, Nazarbayev, retained his influence over state affairs, maintaining his position as chairman of the National Security Council (NSC), leader of the Nur-Otan party (the ruling party), and member of the Constitutional Committee.

Kazakhstan is the ninth-largest country in the world and has about 120 ethnic groups. It is the largest resource center in Central Asia with the 17th largest oil reserves in the world.

Since gaining independence in 1991, Kazakhstan has not only successfully strengthened its national sovereignty. It has achieved world-renowned achievements in politics, economy, and social development.

The appreciation of the international community has made Kazakhstan the most active country in Central Asia. Participating in the process of global governance, Kazakhstan has positioned itself as a "strong and important regional power.

With its increased national strength, Kazakhstan has strengthened its confidence in global governance. Multilateral relations have achieved world-renowned achievements. The strategy of global governance basically includes: firstly, providing priority direction, including Russia, China, the U.S., and Europe. The relationship between the European Union and Central Asian countries. Secondly, it is to actively develop partnerships, including India, Japan, South Asia and Southeast Asia, the Middle East, Latin America, and Islamic countries. The third goal is to focus

on multilateral cooperation and seek development in important international mechanisms. Play an important role, including developing cooperation with the UN, the Eurasian Economic Union, the CSTO, and Shanghai. After establishing formal diplomatic relations with 139 countries, it is an official member of 73 international organizations.

Kazakhstan is located in the northern part of Central Asia, in the interior of Eurasia. The north borders Russia, the east borders China, and the southwest faces the Caspian Sea. It is an important bridge linking the Eurasian continent.

Because of its political advantages, the famous American strategist Z. Brzezinski considers it "a potential geopolitical U-turn country. Kazakhstan is rich in oil and gas resources. China, the U.S., Russia, and other major countries see Kazakhstan as a win-win option in their foreign policy.

Materials and methods

When writing a scientific article, the authors used the following methods: a systematic method that made it possible to study Kazakhstan as a center of gravity in Central Asia in the clash between the U.S. and China. The use of the comparative method made it possible to compare the interests of other world powers. The functional method was used to analyze the interests of world powers, their optimal interaction in the region. The analysis of relations in the economics, geopolitical, and diplomatic spheres was carried out.

Discussion

Kazakhstan is developing good-neighborly and friendly relations with China. Kazakhstan firmly supports Russia's actions, acting on the principle of "Russia first" in its diplomatic strategy. Compared to countries with a large territory, large population, and stronger economic growth, there is still a significant gap.

For Kazakhstan, there is still a gap between willingness and ability to participate in the process of global governance. The weak development of the political, economic, and social systems limits Kazakhstan's ability to participate in global governance, in the face of the transformation of the current order of global governance.

Although Kazakhstan actively participates in many mechanisms and platforms of global governance and actively leads in solving problems, it still faces many real dilemmas and problems in many aspects.

Kazakhstan relies on abundant energy resources, a flexible diplomatic strategy, and leadership. It has built a good international image by participating in the process of global governance.

Over the last 30 years, in terms of domestic politics and political situation, the five Central Asian countries have faced a balance between traditional "authoritarianism" and Western "democratic transformation. Among them, Kazakhstan has demonstrated the country with the best balance. Kazakhstan's degree of openness to the outside world is the highest among the five countries. In particular, the intention to open up to the West is obvious.

The government of Kazakhstan defends a particular view of its identity as a Eurasian state, defending its sovereignty and defining a historical narrative in which its identity is independent of Russia.

Kazakhstan in the Commonwealth of Central Asian Republics

The countries of Central Asia vary greatly in their resource endowments. It can be divided into three types:

- The first is a resource-based economy, which is mainly related to Turkmenistan and Kazakhstan.
- The second is a labor export-oriented economy, which refers to Tajikistan and Kyrgyzstan.
- The third is a diversified economy, as seen in Uzbekistan.

Figure 2 Economic growth of Kazakhstan for the summer of 2021

Among the five Central Asian countries, Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan possess oil and gas resources. At world oil and gas prices, these countries had higher rates of economic growth.

There is a strong asymmetry of power between the Central Asian states. Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan produce significant amounts of oil, gas, and coal. While Tajikistan and Kyrgyzstan produce net hydropower.

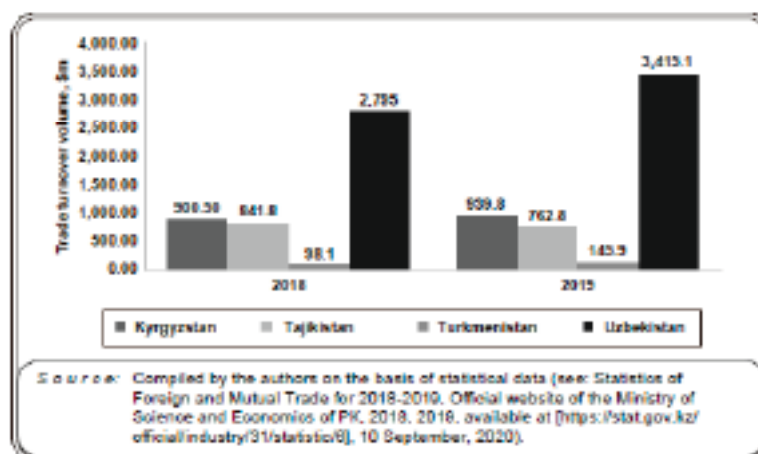
Given its geographical location, natural resources, and economic development, Nursultan (known from 1998 to 2019 as Astana, the capital of Kazakhstan) has certain ambitions to lead and coordinate national policies in the region.

To successfully achieve the goals, Kazakhstan's priority will be to work to centralize the policies of the countries of the region. The Central Asian countries are joint consumers of energy, transportation, gas, water, and irrigation networks with rich oil and gas resources.

The countries need to find ways to efficiently transport produced oil and gas to other countries by cooperating. Kazakhstan should continue its efforts to create a comprehensive regional organization to stimulate economic growth and political stability while strengthening the sovereignty of the region. To do so, however, Kazakhstan must overcome some economic and political obstacles with countries in the region.

Kazakhstan's neighbors have limited trade potential, especially Kyrgyzstan and Tajikistan, given their small populations (six and nine million, respectively), limited development, and small markets. Meanwhile, Turkmenistan continues its isolationist policy, and trade with Afghanistan is hampered by the well-known security situation.

Figure 3: Total trade between Kazakhstan and other Central Asian countries in 2018-2019 [17].

Positive relations between Astana and Tashkent mean that trade between them is improving (reported at \$2 billion in 2017); however, this is not enough to help Kazakhstan become a global economy. The lack of limited intra-regional trade in Central Asia has been widely discussed, most recently at the February 27 forum on "Intra-regional Trade and Cooperation in Central Asia," organized by the Central Asia and Caucasus Institute in Washington, DC [16].

Priorities of the West and the East in the development of relations with the Republic of Kazakhstan

The involvement of American companies in the energy sector, especially in Kazakhstan, has improved the economic participation of the United States and further enhanced its political influence.

Although the new political set-up seems to consist of protégés of former communist dictators, the popularity of demands for liberal reforms, with free market economies, human rights, and democratic governance over authoritarianism, should not be underestimated.

The United States can promote these reforms by winning the hearts and minds of the populations of these states to impede Chinese intrusion and increase its geopolitical influence.

The United States should apply a capitalist set of incentives to increase the productivity of its political engagement with authoritarian leaders to promote democratic reforms.

This will help the United States, not only to create an American-like business environment, but also to compete with China and Russia's influence by strengthening further security and political partnership with the Republic of Kazakhstan.

U.S. companies are leading producers in Kazakhstan's oil industry, which accounts for up to 44 percent of the country's budget. In 2019, they accounted for about 30 percent of Kazakhstan's oil production, compared to about 17 percent produced by China's CNPC, Sinopec, and CITIC, and 3 percent by Russia's Lukoil.

Kazakhstan's trade turnover with the United States (almost \$2 billion in 2020) cannot be compared to its trade with China (\$21.4 billion) or Russia (\$19 billion). But it is still three times the amount of trade with the United States that all other Central Asian states combined (about \$0.6 billion) [19].

India, as an extended neighbor of the CAR, has important geostrategic and economic interests in this region. The prospects for cooperation between Kazakhstan and India in the field of energy security appear to be very important. Naturally, peace and stability in CAR and Afghanistan seem to be the most important security factors for India.

Apart from all that, the prospects of infrastructure construction and construction activities have long-term possibilities. Such involvement would be mutually beneficial. A prime example is Astana in Kazakhstan, where there is a lot of construction activity. This is a good opportunity for companies specializing in infrastructure and construction. This sector is key to the market.

In terms of economic cooperation, Kazakhstan is very important for India. Six Indian firms/companies are accredited in Kazakhstan, and nine joint ventures have been registered. Once the transport corridor is established, there will be great opportunities for oil exploration and the energy market.

In August 1999, a Memorandum of Understanding was signed on the project to draw up a project plan using modern coal waste technology.

At the same time, a joint venture was set up for a feasibility study of the project, and in November 1999, a commercial venture agreement was signed with Larsen & Toubro. A memorandum of understanding and cooperation in small business development was signed in Delhi.

Results. At present, work is underway to establish small businesses in the Republic of Kazakhstan and to create an entrepreneurship development center in Astana. Attempts are being made to solve transport problems between Mumbai and Astana. Each year, 350 containers are imported and exported through the ports of India, to build a project plan using modern technology for the use of coal waste [20].

The world will have to accept China's new role in the global order and get used to China's more confident and flexible geopolitical projections to achieve its strategic goals. Even if, by and large, China is seen as a status quo power with little interest in changing the global order, geopolitical projection beyond its territory is a natural step in the development of Chinese strategic thinking.

After a long period of China's soft power, facilitated by growing trade exchanges with Asia-Pacific states, China is taking steps to develop the ability to actively defend its interests in the "near abroad," promoting deeper economic cooperation with Central Asian and European countries, called the "Beijing Consensus" and expressed mainly in the New Silk Road project.

China's growing economic weight is the only significant force that can undermine the strategic dominance of the United States. The ruling liberal order in the world would have a direct impact on China, in terms of increasing its economic interdependence, and a possible conflict would be a losing proposition for each side, so the clear goal must be to keep the peace in this relationship [21].

Economic "soft power" seems very effective for gaining influence, but the next logical step for China would be to gain the ability to control and dominate a vital space. All of this is pushing China toward a more aggressive relationship with the United States.

China's expanding presence in the region poses a serious challenge to the U.S. and its allies; a challenge in a new qualitative environment (not resolved since the end of the Cold War). To

avoid such tensions, the establishment of a common regional multilateral negotiating platform would be a solution to prevent possible conflicts in an area full of weapons.

Despite growing important economic ties with China, the Kazakh government has also repeatedly asserted its independence vis-à-vis Beijing. As of 2018, "China is Kazakhstan's second largest trading partner" and the largest source of commercial credit.

By 2017, China had invested nearly \$30 billion in Kazakhstan's oil industry, as well as its mining, transportation, and agriculture sectors. Kazakhstan has strong cultural, linguistic, and historical ties with Russia, and Moscow has been a valuable strategic partner since independence. However, Kazakhstan is also interested in preventing Russia from re-establishing a "sphere of privileged interests," especially after the seizure of Crimea.

Although Kazakhstan seeks interaction with the great powers, it is not trying to build an EU-like Central Asian society. Despite growing important economic ties with China, the Kazakh government has also repeatedly asserted its independence vis-à-vis Beijing.

By 2018, Russia had invested \$12.2 billion in Kazakhstan. Lukoil invested \$7 billion in Kazakhstan. Gazprom invested more than \$1 billion in Kazakhstan (Dynin, Yurchenko, 2019). Kazakhstan is connected to Russia by an extensive network of pipelines: the Atyrau-Samara oil pipeline (15 million tons per year).

Russia has invested \$2.6 billion in Kazakhstan's mining sector. Oil and gas refining in Russia and Kazakhstan have been closely linked since Soviet times. Gazprom Neft, Rosneft, LUKOIL and Surgutneftegaz are active in Kazakhstan. President Nazarbayev of Kazakhstan has led Eurasian integration.

However, Kazakhstan has always emphasized that the EAEU pursues purely economic goals. Political and, of course, geopolitical components of the organization should be minimized. Although the United States is a less important trading partner (less than 5% of Kazakhstan's imports or exports come from the United States), American energy companies are major investors in Kazakhstan's oil and gas sector. Nevertheless, despite the importance of these commercial relationships, Kazakhstan has managed to avoid some of the governance reforms that the EU and the U.S. are seeking.

Kazakhstan maintains positive relations with all of the great powers. The ability of minor states to act independently, rather than simply submit to the demands of the great powers, is particularly evident in Kazakhstan's complex balance sheet, around natural resources. Kazakhstan has been able to use the competing interests of the great powers to its advantage, seeking concessions and avoiding economic dependence on any one market.

Conclusion. Located in the center of the Eurasian continent, Kazakhstan strategically connects Southeast Asia and Western Europe. Kazakhstan's multi-vector policy implies partnerships with many states. In addition to foreign trade, investment cooperation is a critical area of international economic cooperation.

Economic modernization, which remains a priority for all major development programs for many years, is impossible without large foreign investments, but mainly aimed at the processing industry. It should be noted that for many years, Kazakhstan was the only country in Central Asia that cooperated constructively with the EU in Central Asia.

However, there are priorities – China and the United States. Unlike other countries, the largest Central Asian country is a gateway for China to Europe via the mainland. The main infrastructure

includes rail and road networks, as well as logistics centers for the transportation of goods and customs clearance. The development of Kazakhstan's transport infrastructure is also in China's direct interest, which is why Chinese investments are primarily directed to this region.

As a powerful economic power, China has huge monetary and foreign exchange reserves, investment potential, and a rapidly growing population. Kazakhstan has become the leading economic power in Central Asia and the second-largest economy in the CIS region after the Russian Federation.

In 20 years of cooperation, economic cooperation between Kazakhstan and China has undergone significant qualitative changes. Chinese investments in Kazakhstan have grown to \$19 billion over the past 20 years since the establishment of diplomatic relations. In addition, Kazakhstan is making additional profits by continuing to export Chinese goods to neighboring countries, Uzbekistan and Russia.

Kazakhstan is the 81st largest trading partner of the United States. The involvement of American companies in the energy sector, especially in Kazakhstan, has improved the economic participation of the United States and further enhanced its political influence. U.S. companies are leading producers in Kazakhstan's oil industry, which accounts for up to 44 percent of the country's budget.

In 2019, they accounted for about 30 percent of the total oil produced in Kazakhstan, compared to about 17 percent produced by China's CNPC, Sinopec, and CITIC, and 3 percent by Russia's Lukoil. Kazakhstan's trade with the United States (nearly \$2 billion in 2020) cannot be compared to its trade with China (\$21.4 billion) or Russia (\$19 billion).

Although Kazakhstan seeks to interact with the great powers, it is not trying to build an EU-like Central Asian society.

Contribution of the authors.

Zh.B. Akimova – work with literature, collection and analysis of material, design of a scientific article.

D.M. Turtugulova, B. Seilkhan – definition of the goals and objectives of a scientific article, work using research materials and methods, generalization, and analysis of theoretical material.

References

1. Rakhimov S., Rakhimov M. "Multilateral Relations in Central Asia: Status, Challenges, and Prospects, Central Asia Today: Countries, Neighbors, and the Region (Cuvillier Verlag, Göttingen, 2014, 303-322 pp.).

2. Tolipov F. New Strategy, Old Game: Restructuring the Geopolitics of Central Asia. "Caspian Bulletin," October – 2021 [Electronic resource]. Available at: <http://casp-geo.ru/novaya-strategiya-staraya-igra-perestrojka-geopolitiki-tsentralnoj-azii/> (Accessed: 15.05.2024).

3. Linn J. "Central Asia - National Interests and Regional Prospects," in China and Eurasia Forum Quarterly. [Electronic resource]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/228656358_Central_Asia-National_Interests_and_Regional_Prospects/link/634859072752e45ef6b4a295/download (Accessed: 15.05.2024).

4. Xuetaang G. "The Energy Security in Central Eurasia: The Geopolitical Implications to China's Energy Strategy", in China and Eurasia Forum Quarterly [Electronic resource]. Available at: https://www.academia.edu/12792327/Geopolitica_dellenergia_gli_interessi_cinesi_sul_petrolio_iracheno (Accessed: 15.05.2024).
5. Akbar Z. "Central Asia: The New Great Game," in The Washington Review of Turkish & Eurasian Affairs, October. [Electronic resource]. Available at: <http://www.thewashingtonreview.org/articles/central-asia-the-new-great-game.html> (Accessed: 15.05.2024)
6. Starr F. The Investment Climate in Central Asia and the Caucasus, in Kalicki and Lawson, eds., Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia. [Electronic resource]. Available at: <https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/1006Rethinking-3.pdf> (Accessed: 15.05.2024).
7. Bureau of South and Central Asian Affairs, US Department of State. - 2020. United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity, February 5. [Electronic resource]. Available at: <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity/> (Accessed 15.05.2024).
8. Russell M. The EU's new Central Asia strategy. European Parliamentary Research Service. [Electronic resource]. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf) (Accessed: 15.05.2024).
9. Gotev G. "Almost Impossible" to Rival China's Business Clout in Central Asia" Euractiv. [Electronic resource]. - 2019. Available at: <https://www.euractiv.com/section/central-asia/news/almost-impossible-to-rival-chinas-business-clout-in-central-asia/> (Accessed: 15.05.2024).
10. European Parliament - 2020, December 17, Report on Connectivity and EU-Asia Relations. [Electronic resource]. Available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2020-0269_EN.pdf (Accessed: 15.05.2024).
11. Kazantsev A.A. "Great Game" with Unknown Rules: World Politics and Central Asia (Eurasian Home Publishing House, Moscow, 2008, 381 p.)
12. "Multi-vector Diplomacy in Practice - Kazakhstan," Central Asian Policy Network. [Electronic resource]. Available at: <http://caa-network.org/archives/12956> (Accessed: 15.05.2024).
13. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Competition in Central Asia. - New York: Oxford University Press, 2012. - 9 p.
14. Umarov T. Can Russia and China Surpass the United States Outside of Kazakhstan? [Electronic resource]. - 2021. Available at: <https://carnegiemoscow.org/commentary/85078> (Accessed: 15.05.2024).
15. Mardell D. China's Footprint in Central Asia. [Electronic resource]. - 2020. Available at: <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/our-projects/germany-and-asia/news/asia-policy-brief-chinas-footprint-in-central-asia> (Accessed: 15.05.2024).
16. Rudenkon S., Vorotilov A. How many trillions of dollars Kazakhstan's natural treasure trove holds, [Electronic resource]. - 2021. Available at: https://forbes.kz/stats/ostatochnyie_yavleniya? (Accessed: 15.05.2024).
17. Mukhtarova, K., Konuspaev, E., Makasheva, K. & Shakirov, K. Positions of Kazakhstan in economic cooperation with other countries of Central Asia // Central Asia and the Caucasus, 2(24), 122-133 (2021).

18. Wilder A. S. Kazakhstan seeks new trade opportunities outside of Central Asia. [Electronic resource]. – 2019. Available at: <https://www.geopoliticalmonitor.com/kazakhstan-looks-beyond-central-asia-for-new-trade-opportunities/> (Accessed: 15.05.2024).

19. Umarov T. Can Russia and China outpace the United States beyond Kazakhstan? [Electronic resource]. – 2021. Available at: <https://carnegiemoscow.org/commentary/85078> (Accessed: 15.05.2024).

20. Alope S. Strengthening Cooperation between India and Central Asia: Especially Economic and Trade Relations // Presented at the India-Central Asia Seminar in New Delhi, 2000, September 11-12.

21. Singh R. India's Interests in Central Asia // Strategic Analysis [Electronic resource]. Available at: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/sa/sa_mar01rom01.html (Accessed: 15.05.2024).

Д.М. Туртугулова, Б. Сейлхан, Ж.Б.Әкімова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстан АҚШ пен Қытай арасындағы қарама-қайшылықта Орталық Азиядағы тартымды орталық ретінде

Андатпа. Ғасырлар бойы Орталық Азия Еуразияның тоғысқан жері немесе «Шығыс пен Батыстың тоғысқан жері» болып, оны «қызықты» аймаққа айналдырып келеді. Шындығында бұл – Орта Азия халықтары билеп-төстеп, билеген төрт өркениеттің тоғысқан нүктесі.

Бүгінгі таңда Орта Азия ұлы державалардың (аймақтық және аймақтық емес) бәсекелестік пен бақталастық аренасына айналды, бұл олардың арасындағы қарым-қатынасқа, сол арқылы «халықаралық құрылымдарға», сондай-ақ тепе-теңдіктің беріктігіне әсер етуде.

«Жиырма бірінші ғасырдың басынан бері Орта Азия геосаяси трансформацияның жаңа кезеңін бастан кешіруде. Кейбір сарапшылар Орта Азияның ХІХ ғасырдағы Ұлы ойынға – тек жаңа ойыншылармен оралып жатқанын айтады».

Орта Азияның барлық елдері Ресейді сыртқы саясаттағы басты басымдық ретінде анықтайды және оның Орта Азиядағы мүдделерін мойындайды. Ресей Федерациясы да өз тарапынан аймақ елдерімен қарым-қатынасты дамытудың маңыздылығын мәлімдейді.

Алайда бірқатар объективті және субъективті факторларға байланысты Ресей мен Орталық Азия республикалары арасындағы қарым-қатынастар біршама қиындықтарға тап болуда. Соған қарамастан, Орта Азия мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар ұстанымдары мен бағалауларындағы кейбір айырмашылықтарға қарамастан, айтарлықтай прагматикалық және саяси, экономикалық, әскери, білім беру және мәдени ынтымақтастықты қамтиды.

Түйін сөздер: аймақтық және аймақтық емес, өркениеттер, геосаяси мүдделер, Ресей, ЕО, Қытай, Орта Азия.

Д.М. Туртугулова, Б. Сейлхан, Ж.Б. Акимова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Казахстан как центр притяжения в Центральной Азии в противостоянии США и Китая

Аннотация. На протяжении веков Центральная Азия была перекрестком Евразии или «перекрестком Востока и Запада», что делало ее «интересным» регионом. По сути, это была точка слияния четырех цивилизаций, которыми управляли и управляют народы Средней Азии.

Сегодня Центральная Азия стала ареной конкуренции и соперничества между великими державами (региональными и нерегиональными), что влияет на отношения между ними, а также на прочность баланса, тем самым влияя на «международную структуру».

«С начала двадцать первого века Центральная Азия переживает новый этап геополитической трансформации. Некоторые эксперты говорят, что Центральная Азия возвращается к Большой игре девятнадцатого века – только с новыми игроками».

Основные внешние игроки – Россия, США, ЕС и Китай – заявили о своей поддержке мира, стабильности и регионального сотрудничества в Центральной Азии – заявления, которые, безусловно, приветствуются в регионе. Но между ними также есть некоторые трения.

Все страны Центральной Азии определяют Россию как главный внешнеполитический приоритет и признают ее интересы в Центральной Азии. Российская Федерация, со своей стороны, также заявляет о важности развития отношений со странами региона.

Однако в силу ряда объективных и субъективных факторов отношения между Россией и республиками Центральной Азии сталкиваются с некоторыми трудностями. Тем не менее, отношения между Центральной Азией и Россией, несмотря на некоторые различия в их позициях и оценках, носят достаточно прагматичный характер и охватывают политическое, экономическое, военное, образовательное и культурное сотрудничество.

Ключевые слова: региональное и вне региональное, цивилизации, геополитические интересы, Россия, ЕС, Китай, Центральная Азия.

Information about authors:

Turtugulova D. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Seilkhan B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akimova Zh.B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Туртугулова Д.М. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сейлхан Б. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әкімова Ж.Б. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.15.89
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-135-144>

Challenges to the Russia's Soft Power in the Eurasian Economic Union

I.A. Bykov

St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russia

(E-mail: i.bykov@spbu.ru)

Abstract. The paper aims to study the changes to Russia's soft power inside the Eurasian Economic Union. The Union has been considered a tool of Russian soft power, aiming to establish a common market combined with a common information space. The paper examines the consequences of the "Special military operation", started in 2022, on the Russian soft power resources in international news reporting and public discussions in the mass media of the member-states. To achieve this goal, the foreign policy analysis method has been applied. It has been found that Russia has put extensive efforts into building a prominent country image and promoting strong leadership in global politics. The Eurasian Economic Union is one of the successful integration projects for Russia, which combines both soft and hard power. However, recently, more and more countries in the Union prefer exclusive cooperation with Russia to a multi-vector policy. The process gradually gathers momentum in the Eurasian Economic Union, especially in Armenia. It has been found that many points of disagreement provoke further decline of the symbolic leadership of Russia. The paper reports recent challenges to Russia's soft power, which have been provoked by the changes in the international journalism and media policy in the member states.

Keywords: international relations, soft power, Eurasian Economic Union, foreign policy, media policy, political communication, Armenia, Russia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan.

Received: 15.05.2024; Accepted: 19.02.2025; Available online: 30.03.2025

Introduction

The article highlights the problems of soft power policy applied by Russia toward the member states of the Eurasian Economic Union (EAEU) after 2022. The Eurasian Economic Union is an economic union of several post-Soviet states in Eurasia. The Union was created in 2014 and includes five states: Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Russia. Political regimes and domestic political institutions of the member states are quite similar. However, the diplomatic departments of these countries emerged from the Soviet school of diplomacy, which underwent significant changes in the course of government reforms over more than three decades after the collapse of the USSR. Russia tries to use soft power to develop a unified foreign policy in the EAEU [9].

Until recently, Russia considered public diplomacy and soft power to be recognized as an integral part of modern international relations. This was directly stated in the Concept of Foreign Policy of the Russian Federation (2016). In particular, paragraph 9 was formulated as follows: “An integral component of modern international policy is the use of soft power tools to solve foreign policy problems, primarily the capabilities of civil society, information, and communication, humanitarian and other methods, and technologies, in addition to traditional diplomatic methods”. Among all the EAEU countries, Russia has the greatest resources and the cultural and historical basis for successfully applying the soft power policy. For example, in 2019, Russia entered the ranking of 30 countries with the highest level of soft power in the World [15]. Russia primarily develops its informational influence through the mass media. For example, the TV channel Mir is a part of the national digital broadcasting packages in Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Russia. However, Russia has also created public organizations for engaging soft power abroad: Rossotrudnichestvo, Gorchakov Foundation, RIAC, etc. Russia used to host major international events such as the World Cup, the Valdai Club, the St. Petersburg International Economic Forum, the Eastern Economic Forum, etc. The Russian language remains a significant lingua franca in Central Asia, though its prominence is challenged by rising nationalism and the increasing influence of other global languages. While the post-Soviet era has seen a resurgence of national languages and the encroachment of English, Russian continues to serve as a practical tool for interethnic communication, education, and economic activity.

On the other hand, there were many questions about the effects of implementing soft power tools and especially communication technologies on Russia’s foreign policy. Ageeva argues that Russia’s soft power evolution has the following periodization: the rise (2000-2007/2008), institutionalization (2007/2008-2013/2014), and tightening (2013/2014 - till present) [1]. We think that the new stage of Russia’s soft power has started after 2022. The paper aims to study the challenges to Russia’s soft power inside the Eurasian Economic Union in that period.

Literature review

The post-war dynamics of international relations and the development of the theory of international relations led to the emergence of the idea of public diplomacy, which, on the one

hand, opposes the ideas of classical “shadow” diplomacy, making political decision-making in world politics transparent, but also complements the arsenal of foreign policy activities with new, mainly non-state participants. Scholars have yet to form a unified understanding of the definition of public diplomacy since it was first proposed in 1965 [2]. At present, there are still discussions in this field on “traditional public diplomacy” and “new public diplomacy”. It is now believed that, since the turn of the twenty-first century, public diplomacy has shown signs of transition and transformation from the former to the latter. Public diplomacy can be defined as a diplomatic activity wherein the government is the initiator, the public is the object, and relevant policy measures, including foreign policy, are introduced through cultural exchanges, media publicity, and other means. At present, academic discussions on the effect of public diplomacy generally associate it with the concept of soft power as proposed by Joseph Nye, and tend to take the size of a country’s soft power as the core measure through which to evaluate the effect of its public diplomacy [18].

According to Nye, soft power is “the ability to achieve goals in foreign policy, using the attractiveness of one’s country, which, in turn, is based on the attraction of culture (both high and mass), political ideals and values, as well as on foreign policy actions that are legitimate in the eyes of other states” [10]. Nye claims that soft power is the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payment. Or, more specifically, “soft power is the ability to affect others through the co-optive means of framing the agenda, persuading and eliciting positive attraction to obtain preferred outcomes” [9]. We argue that Nye’s definition of soft power follows the relational power approach formulated by Robert Dahl [3]. There are two ways to define power within the realm of political science. One is the “power-as-resources” approach, which treats power as an asset and attribute inherent in the state, emphasizing the material resources needed to constitute it. The other is the “relational power” approach, which emphasizes the impact of power on human behavior. Based on the relational power approach, Dahl gave a classic definition that is widely accepted and cited in the field of international relations: The so-called power is the ability of A to get B to do something he or she would otherwise not do. The “power-as-resources” approach defines power as what we now commonly refer to as “capability”. The “relational power” approach emphasizes the effect of the “power” of one actor on the behavior of other actors [2].

What Nye calls soft power emphasizes the influence of one actor, rather than of the resources he owns, on the behavior of another actor. Nye points out that the common ground between soft and hard power is that both kinds of power can change the behavior of other countries. The difference between them consists in bringing about this change in different ways. Soft power works through attraction, and hard power through coercion or inducement. As Aisulu Seilkhan points out, “Nye’s concept of “soft power” has expanded the state’s view in international relations, incorporating the core concepts of the liberal theory of international relations, but also incorporating some aspects of neorealism, such as the role of the state and military might” [14].

In 2017, the idea of ‘sharp power’ was suggested. Sharp power, as stated by Christopher Walker, takes “advantage of the asymmetry between free and unfree systems, allowing authoritarian regimes both to limit free expression and to distort political environments in democracies while simultaneously shielding their own domestic public spaces from democratic

appeals coming from abroad” [18]. This idea has been widely debated regarding foreign policy executed by modern authoritarian regimes [16].

In 2020, Sergei Guriev and Daniel Treisman introduced the theory of informational autocracy [4]. Their work explores how modern autocrats use information manipulation, propaganda, and selective censorship to maintain control while minimizing outright repression. Informational autocracy represents a sophisticated evolution of traditional authoritarian regimes, leveraging the complexities of information dissemination and manipulation to sustain power while maintaining a semblance of legitimacy. Informational autocracies differ significantly from their classical counterparts in their approach to information control. Traditional autocracies rely heavily on overt repression and censorship to maintain power. In contrast, informational autocracies use subtler techniques to manage the flow of information, employing strategies such as propaganda, controlled pluralism, and selective censorship. These regimes understand that outright repression is less effective in a globally connected world where information can bypass traditional barriers.

Informational autocracies invest heavily in state-controlled media and communication platforms to propagate favorable narratives. By crafting a controlled narrative, they can shape public perception and opinion. This approach includes not only promoting positive stories about the regime but also discrediting opponents and presenting them as threats to national stability and prosperity. These regimes often allow a limited degree of political competition and dissent, creating an illusion of democracy and pluralism. By permitting controlled opposition, they can monitor dissenting voices and co-opt or neutralize potential threats. This also helps in presenting the regime as tolerant and democratic to both domestic and international audiences. Rather than blanket censorship, informational autocracies employ selective censorship to target specific threats. This approach includes shutting down particular websites, arresting key opposition figures, and infiltrating dissident networks. The goal is to prevent the organization of effective opposition without drawing undue attention to widespread repression. Leveraging modern technology, these regimes employ sophisticated surveillance and data analytics to monitor public sentiment and preemptively address potential sources of unrest. This allows for targeted interventions that can neutralize threats before they materialize into significant challenges to the regime’s authority.

Method

The study applies a mixed research methodology. The methodology combines two research methods. As the main research method, the work uses the comparative method, which is usually used to analyze the similarities and differences between different countries in the study of world politics. By examining several cases, this method allows researchers to identify patterns, generalizations, and meaningful conclusions about the international system. One of the key advantages of the comparative method is its ability to provide a deeper understanding of complex phenomena. The creators of big international relations theories like neorealism or the civilizational approach tend to study the largest countries and overlook the smallest countries [13]. By systematically comparing cases, researchers can identify causal relationships,

evaluate the effects of variables, and evaluate the validity of existing theories. In addition, the comparative method allows researchers to gain insight into the processes of change. By tracking developments across countries and over time, scientists can identify patterns of transformation, understand drivers of change, and evaluate the effectiveness of different policy approaches. This aspect is especially valuable for politicians who want to learn from the experience of other countries. In our case, we are talking about the five member countries of the EAEU. The union was created in 2014 and, according to the union agreement, assumed deep economic integration of the countries, but did not set the task of forming a single cultural and communication space.

The second research method applied is a foreign policy analysis. Public policy analysis is closely associated with legislative analysis. The policy analysis usually starts with the process of legislation adoption, then continues with collecting the data on the law implementation and finishes with the results of the policy. The legal framework works as an objective fact given in written norms, laws, and court decisions. The research at hand is based on the analysis of the official foreign policy documents and practices of international relations within the EAEU.

New Directions of Russia's Soft Power

The results of the study are based on an analysis of the conceptual foreign policy documents of the EAEU member countries (see Table 1), as well as well-known communication campaigns for the development of "soft power" in these countries. The analysis of foreign policy concepts and strategies was greatly facilitated by the fact that all of them have been translated into Russian and presented in the public domain.

Table 1. Fundamental foreign policy documents of the EAEU countries

Country	Title	Year
Armenia	National Security Strategy of the Republic of Armenia	2020
Belarus	The main directions of domestic and foreign policy of the Republic of Belarus	2015
Kazakhstan	The concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030	2020
Kyrgyz Republic	Foreign Policy Concept of the Kyrgyz Republic	2019
Russia	The concept of foreign policy of the Russian Federation	2023

The fundamental foreign policy document of the Republic of Armenia is entitled "The National Security Strategy of the Republic of Armenia". It was adopted in 2020 and reflects the difficult geopolitical situation of the country. The previous version of the document dates back to 2007. A comparative analysis of the documents shows that there is a mention of "soft power" in the new document, which was not there before. Thus, paragraph 1.6 reads: "To counter the threats and challenges of the changing world, ensure its security, as well as effectively fulfill its role in ensuring regional and international security, Armenia will continue to strengthen its position in the international arena. To this end, Armenia will develop all power tools, including

the capabilities of “soft power”, emphasizing its most important resource – human capital. At the same time, human capital is also considered in the context of combining the forces of pan-Armenians. Both documents focus primarily on the Diaspora and the development of the Armenian language. The Department of Mass Media and Public Diplomacy has been established in the structure of the Ministry of Foreign Affairs, which is mainly engaged in organizing information support for foreign policy. The cultural, educational, scientific, sports, and other activities supported by the Ministry have not been very developed due to the weak resource base and the focus on the diaspora, especially due to the new round of the conflict around Nagorno-Karabakh. Recent developments in the Caucasus region tend to weaken Russia’s soft power in Armenia.

The main foreign policy document of the Republic of Belarus is “The main directions of domestic and foreign policy of the Republic of Belarus”. It was adopted in 2005, underwent several changes. The latest revision refers to 2015. There is no direct mention of public diplomacy in this document, but there is a direct reference to the image of the state. Article 34 refers to “the formation of the image of the Republic of Belarus as a region attractive for the development of tourism and the promotion of the national tourist product to the foreign market” of the main directions in the field of international cooperation. President of Belarus, A.G. Lukashenka, periodically talks about “people’s diplomacy”. Notable information assets of Belarus in the post-Soviet space include the festival “Slavic Bazaar” and “medical tourism”. Belarus tends to be closest to Russia in international relations. The country is heavily affected by Russia’s soft power.

The new President of Kazakhstan, Tokayev, previously held the post of Minister of Foreign Affairs. Therefore, one of the first things in the office of the President was the adoption of “The Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020–2030”. The concept of “soft power” is not mentioned in this document, but its important elements are present: “humanitarian diplomacy”, “digital diplomacy”, and “people’s diplomacy”. In particular, chapter 4 explicitly sets the following task: “activation of ‘humanitarian diplomacy’, popularization of a positive image of the country in the world community”. To achieve these goals, Kazakhstan uses various events in the fields of culture, education, sports, etc. So, in 2022, a large festival “Russia – Kazakhstan: Cultural heritage” was held, and consulates and embassies of Kazakhstan abroad hold festivals of national culture “Feel Kazakhstan”. However, since 2022, public opinion toward Russia in Kazakhstan has been changing dramatically. The surveys show that favorable opinion about Russia has dropped from 92 % to 67 % in 2023. At the same time, the share of Kazakhstanis with an unfavorable opinion about Russian foreign policy has noticeably increased (up to 33%) [6]. As for Russia’s soft power, it has been surpassed by Turkish cultural influence.

The goals and instruments of Kyrgyzstan’s foreign policy are described in a document entitled “The Concept of the Foreign Policy of the Kyrgyz Republic” in 2019. As in the previous version of the document from 2007, it does not contain the concepts of public diplomacy and soft power. However, the idea of “promoting a positive image of the country in the international community” still occupies a large place. It is mentioned twice, although it was mentioned four times in the previous version. Resources and opportunities to promote a positive image of the country are largely limited due to resource constraints, political instability, and a difficult geopolitical

situation. In this regard, Kyrgyzstan in the post-Soviet space does not so much promote its soft power as it is a good laboratory for researchers of the use of soft power inside the country by other large countries: the United States, Russia, and China.

As for Russia, in 2023, “The Concept of Foreign Policy of the Russian Federation” underwent the most significant changes. As mentioned at the beginning of the article, the previous version from 2016 contained an explicit mention of soft power. The new version uses a different term. Thus, Article 43 states that priority attention should be “given to the development of mechanisms of public diplomacy with the participation of representatives and institutions of civil society who are constructive towards Russia, as well as political scientists, representatives of the expert and scientific community, youth, volunteer, search and other social movements. Also, in the current version, the description of media tools has been significantly expanded. However, the most noticeable was the general message of dividing countries into “friendly” and “unfriendly”.

International news as a format of political communication is dominating the political agenda of Russia in the mainstream media. Anastasiya Kazun reported that in 2017, domestic news got only a 30 % share of the agenda [5]. Sometimes it causes international scandals in the media. For example, Margarita Simonyan (the head of RT), having learned about the attitude of the citizens of the Republic of Kazakhstan towards “the special military operation”, accused them of ingratitude and almost betrayal. This statement was heavily criticized in Kazakhstan. The other example of negative reaction from the member-states of EAEU was about Russia’s mass media comments and migration policy toward working migrants from Kyrgyzstan. The president of Kyrgyzstan had to express “concerns about this situation”.

Conclusions

Among the most serious problems in the development of public diplomacy in the countries of the Eurasian Economic Union, several points can be highlighted. Firstly, since 2004, Russia has been using force in Georgia, Syria, and Ukraine, which has reinforced negative stereotypes of Russia as a hard power, fulfilling negative stereotypes of the Soviet and Russian Empires. Sergunin and Karabeshkin point out that the Kremlin has always been inclined to combine soft and hard power strategies in foreign policy. However, Rutland and Kazantsev argue that “for these reasons, Russian leaders have largely failed to develop soft power as an effective policy tool” [12]. Mutual interdependency within the EAEU helps to dominate the region, but soft power does not play the leading role. As Ospanova and Rakhmatulin report, “Russia uses the opportunities and advantages of spreading Russian as one of the main instruments of soft power. There is also a military political presence in the region within the framework of mutually cooperative relations” [8]. It means that in case of losing hard power, Russia is highly likely shell drop leadership in the EAEU.

Secondly, it is noteworthy that all the countries studied give priority to institutions of state power in the development of elements of “soft power”. Civil society, and especially ordinary citizens, are practically not used in foreign policy communications. At best, we are talking about public organizations with government funding or state media. Many researchers have written

about the practice of state control over foreign policy communications in Russia and post-Soviet countries [2, 7, 8, 11, 12, 15, 17]. The main reason for the weak use of civil society institutions is the specificity of the political regimes existing in these countries. To our opinion, public diplomacy cannot be reduced to public relations by transferring information and selling a positive image to the foreign publics. It must involve building long-term relationships [2]. However, “The Concept of Foreign Policy of the Russian Federation” (2023) indicates that Russia’s foreign policy will continue to use governmental media and organizations as for soft power. This approach contradicts to the basic idea of soft power as it was conceptualized by Nye.

Thirdly, in our opinion, within the EAEU, there is a problem of developing a common value platform for cooperation. The union is based on the idea of economic development and cooperation, which in itself cannot work if there is no common value foundation behind it. The positive effects of soft power occur over a long period and only if a predominantly consistent set of values is transmitted externally. This set of values mustn't undergo serious transformations over a long period. In our opinion, serious changes in this area continue in several EAEU countries. Thus, in Russia, Kazakhstan, and Armenia, in the last years, significant changes in foreign policy concepts have occurred. That is why there are concerns about whether the values transmitted by the EAEU member countries form a reliable foundation for a sustainable union. Russia turns to the so-called “traditional” values, which bring inherent limitations of Russia’s conservative soft power [7].

References

1. Ageeva V. The Rise and Fall of Russia’s Soft Power. Results of the Past Twenty Years, Russia in global affairs. – 2021. – №1. – P. 118-145.
2. Bykov I.A. Strategic communication for the development of soft power in the Eurasian Economic Union, Russian School of Public Relations. – 2023. – №3(30). – P. 10-27.
3. Dahl R. The Concept of Power, Systems Research and Behavioral Science. – 1957. – 2(3). – P. 201-215.
4. Guriev S., Treisman D. A theory of informational autocracy, Journal of public economics. – 2020. – Vol. 186. – P. 104-158.
5. Kazun A. Framing sanctions in the Russian media: The rally effect and Putin's enduring popularity, Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2016. – №. 3. – P. 327-350.
6. Kuandykov T. CAB presentation on perceptions of Turkey and other countries in Central Asia // Central Asia Barometer. [Electronic resource]. Available at: <https://ca-barometer.org/en/publications/cab-presentation-on-perceptions-of-turkey-and-other-countries-in-central-asia> (Accessed: 15.05.2024)
7. Laruelle M. Russia’s Niche Soft Power: Sources, Targets and Channels of Influence. (IRFI, Paris, 2021, 30 p.)
8. Ospanova A. N., Rakhmatulin O.I. Russian foreign policy in Central Asia: methods of soft and hard power, Society and security insights. – 2018. – №. 1. – P. 195-203.
9. Markushina N. Features of “Soft Power” in the Eurasian Economic Union and the Role of Russia, Regional Integration and Future Cooperation Initiatives in the Eurasian Economic Union / Ed. by M. Lagutina. – Hershey: IGI Global, 2020. – P. 135-150.

10. Nye Jr J. S. Public diplomacy and soft power, *The annals of the American academy of political and social science*. – 2008. – №1. – P. 94-109.
11. Rotaru V. Forced attraction? How Russia is instrumentalizing its soft power sources in the “near abroad”, *Problems of Post-Communism*. – 2018. – № 1. – P. 37-48.
12. Rutland P., Kazantsev A. The limits of Russia's ‘soft power’, *Emerging Powers in International Politics: The BRICS and Soft Power* / Ed. by M. Chatin, G. Gallarotti. – London: Routledge, 2019. – P. 61-79.
13. *The SAGE handbook of research methods in political science and international relations* / Ed. by L. Curini, R. Franzese. – London: Sage, 2020. – 1332 p.
14. Seilkhan A. The concept of soft power in the theory of international relations, *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*. – 2023. – №3(144). – P. 163-170.
15. Sergunin A., Karabeshkin L. Understanding Russia's soft power strategy, *Politics*. – 2015. – №. 3-4. – P. 347-363.
16. *The Soft Power 30. Overall Ranking 2019, The Soft Power 30. 2019*. [Electronic resource]. Available at: <https://softpower30.com/> (Accessed: 15.05.2024)
17. Van Herpen M. H. Putin's propaganda machine: Soft power and Russian foreign policy. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2015. – 336 p.
18. Walker C. The Authoritarian Threat: The Hijacking of “Soft Power”, *Journal of Democracy*. – 2016. – Vol. 27, № 1. – P. 49-63.
19. Wei C. Public Diplomacy: Functions, Functional Boundaries and Measurement Methods, *Heritage* / Ed. by D. Turcanu-Carutiu. 2020. DOI: <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.92664>

И.А. Быков

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей

Еуразиялық экономикалық одақтағы Ресейдің жұмсақ күшіне қатысты мәселелер

Андатпа. Бұл мақала Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы Ресейдің жұмсақ күшіндегі өзгерістерді зерттеуге бағытталған. Одақ жалпы ақпараттық кеңістікпен біріктірілген ортақ нарықты құруға бағытталған ресейлік жұмсақ күштің құралы болып саналды. Мақалада 2022 жылы басталған «Арнайы әскери операцияның» халықаралық жаңалықтар репортажында және мүше-мемлекеттердің бұқаралық ақпарат құралдарында қоғамдық пікірталастарында ресейлік жұмсақ күш ресурстарына салдары қарастырылған. Осы мақсатқа жету үшін сыртқы саяси талдау әдісі қолданылды. Ресейдің көрнекті елдің имиджін қалыптастыруға және жаһандық саясатта күшті көшбасшылықты ілгерілетуге көп күш салғаны белгілі. Еуразиялық экономикалық одақ – жұмсақ және қатты күшті біріктіретін Ресей үшін сәтті интеграциялық жобалардың бірі. Дегенмен соңғы кездері Одаққа мүше елдер көп векторлы саясаттан гөрі Ресеймен эксклюзивті ынтымақтастықты қалайды. Бұл үдеріс Еуразиялық экономикалық одақта, әсіресе Арменияда бірте-бірте қарқын алуда. Көптеген келіспеушіліктер Ресейдің символдық басшылығының одан әрі құлдырауын тудыратыны анықталды. Бұл мақалада халықаралық журналистика мен мүше-мемлекеттердегі БАҚ саясатындағы өзгерістерден туындаған Ресейдің жұмсақ күшіне қатысты соңғы қиындықтар туралы баяндалады.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, жұмсақ күш, Еуразиялық экономикалық одақ, сыртқы саясат, Армения, Ресей, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан.

И.А. БЫКОВ

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Россия

Вызовы мягкой силе России в странах Евразийского экономического союза

Аннотация. Цель статьи заключается в исследовании изменений в мягкой силе России в рамках Евразийского экономического союза. Союз рассматривается как инструмент российской мягкой силы, направленный на создание общего рынка в сочетании с общим информационным пространством. В статье рассматриваются последствия «Специальной военной операции», начатой в 2022 году, для ресурсов российской мягкой силы в международных новостных репортажах и публичных дискуссиях в СМИ государств-членов. Для достижения этой цели был применен метод анализа внешней политики. Установлено, что Россия приложила значительные усилия для формирования заметного имиджа страны и продвижения сильного лидерства в мировой политике. Евразийский экономический союз является одним из успешных интеграционных проектов для России, сочетающим как мягкую, так и жесткую силу. Однако в последнее время все больше стран Союза предпочитают исключительное сотрудничество с Россией многовекторной политике. Этот процесс постепенно набирает обороты в Евразийском экономическом союзе, особенно в Армении. Установлено, что многие пункты разногласий провоцируют дальнейшее падение символического лидерства России. В статье рассматриваются недавние вызовы российской мягкой силе, вызванные изменениями в международной журналистике и медиаполитике государств-членов.

Ключевые слова: международные отношения, мягкая сила, Евразийский экономический союз, внешняя политика, Армения, Россия, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан.

Information about the author:

Bykov I.A. – Doctor of Political Science, Professor, St. Petersburg State University, St Petersburg, Russia.

Быков И.А. – саяси ғылымдар докторы, профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.19
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-145-159>

Russia's "soft power" policy towards Kazakhstan in the research field on Central Asia

M.Sh. Gubaidullina^{ORCID}, A. Paizova^{ORCID}

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: maragu@mail.ru, paizova_aidana@mail.ru)

Abstract. An important component of bilateral Kazakh-Russian relations is the cultural, humanitarian, and educational sphere. In foreign policy, these directions are traditionally classified as "soft power". In this sense, the research question aimed at considering one of the modern trends of Russia's "soft power" about neighboring countries and its interpretation in the studies of scientists is relevant. The authors consider some of the views of the academic community on Russian "soft power" with the aim of a general understanding of how Russian soft power has prospects for spreading its influence in Kazakhstan. This article aims to analyze some opposing academic views and show their strength and limitations. A critical analysis of the strategic documents of the Russian Federation points to repeated references to the importance of soft power in the description of Russia's foreign policy priorities. Using the example of Kazakhstan, the article discusses the main strengths and weaknesses of Russian "soft power" and its effectiveness. It is important to note that this paper is not aimed at reconstructing the general theoretical idea of «soft power». The authors strive to show different approaches and assessments of researchers about Russian «soft power» policy using the example of Kazakhstan as a country where Russian «soft influence» prevails the most.

Keywords: foreign policy, Russia, Central Asia, Kazakhstan, soft/anti-soft power, cultural, humanitarian cooperation.

Received: 15.05.2024; Accepted: 19.02.2025; Available online: 30.03.2025

Introduction

In conditions of international instability and a series of serious regional crises, which, in the words of Kassym-Jomart Tokayev, are comparable to an "unprecedented geopolitical storm" and the phenomenon of "global dysfunction", Kazakhstan continues to adhere to the basic principles of the UN Charter, the principle of multi-vector policy, pragmatism in foreign policy [1]. One of the priority vectors of Kazakhstan's foreign policy is the Russian Federation, relations with which determine commitment to strategic partnership and interaction in a wide range of different areas of cooperation [2].

At the same time, the security factor in relations with Russia, with which Kazakhstan is connected by the world's longest land border, is taken into account. Accordingly, the principle of peaceful neighborliness with Russia and an understanding of its soft power policy in Central Asia is important for building equal and balanced ties with the neighboring state. In this sense, relations with Russia, as with any other state, are built on the principles of pragmatism. Thus, along with political, trade, economic, military, information, and other areas of cooperation, an important component of these relations is the cultural, humanitarian, and educational sphere [3]. In foreign policy, the latter areas are traditionally attributed to the so-called "soft power".

According to the concept of "soft power" by Joseph Nye Jr. [4] is the ability of the state to get what it wants through attraction rather than through coercion. The use of "hard power" rarely brings palpable results in international affairs. Influencing the behaviour of foreign powers can, in most cases, be obtained basically by using "soft methods", by coordinating and setting up common actions. Nye pointed to the fact that the United States, as the most powerful nation, was influencing other nations to identify US interests as theirs.

The study of Russia's "soft power" concerning neighboring countries in the context of worsening regional crises and the search for normalization of international politics is of scientific and practical relevance. The role of the concept of "soft power" as a strategy of Russian foreign policy and the formation of its image abroad seems of particular salience. Russia's activities are analyzed through the prism of the "soft power" tools used in the region, including investments in educational, scientific, and cultural programs, as well as humanitarian actions. Russia has a set of "soft power" tools that, to one degree or another, allow it to influence objects, including the countries of the Central Asian region, specifically Kazakhstan. Using the example of Kazakhstan, one can trace Russia's aspirations to become the most attractive partner for the Republic of Kazakhstan.

Without pretending to provide a comprehensive coverage of the topic, in this article, we present the formulation of the problem of "soft power" in modern international relations using the example of Russian "soft power" policy in Kazakhstan. It is important to note that this study is not aimed at reconstructing the general theoretical idea of "soft power", but rather is intended to show a different vision of this concept using the example of Kazakhstan, as a country where Russian soft influence prevailed to the greatest extent. The authors of this paper consider some of the views of the academic community on Russian "soft power" with the aim of a general understanding of how Russian soft power has prospects for spreading its influence in Kazakhstan. This article aims to analyze some opposing academic views and show their

strength and limitations. The novelty of the approach lies in studying how researchers assess the practical use of Russian "soft power" in relation to Kazakhstan and what its prospects are. This approach correlates with the stated goal and objectives, which find a specific solution in this article.

Literature review

To complete the study and understand the interpretation of Russia's "soft power", official documents such as the concept of foreign policy of the Russian Federation [5], speeches by Russian President V. Putin, his decrees on "state policy to preserve and strengthen traditional Russian spiritual and moral values", on the concept of Russia's humanitarian policy abroad and others were analysed [6, 7, 8]. In a comparative context, the conceptual documents of the Republic of Kazakhstan [2], speeches and writings of the President K.J.Tokayev are important [1, 9].

The basic source and theoretical basis of the research were the works of the author of the concept of "soft politics," Joseph Nye, which gained popularity and relative evidence in the academic environment. The concept of "soft power" has long been a kind of trend in the field of international relations studies. In many of his writings, Joseph Nye explained soft power as "getting others to want the results one wants; how it co-opts people rather than coerces them," or "soft power," according to Nye, is the means to achieve success in world politics" [4, 10, 11]. In his writings, Joseph Nye explains "soft power" as how to "make others want the results that a person wants; how "soft power" co-opts people rather than compels them," and how "soft power" can be a means of achieving success in world politics" [12, 13].

The problem of the influence of Russia's "soft power" on foreign societies, including neighboring countries, has been the subject of scientific research by Western authors, especially in the last two decades. Russia's activities in the Central Asian region are analyzed by determining the effectiveness or inefficiency of the "soft power" tools used. Foreign publications compare Russian soft and hard power and how these two phenomena relate to the Russian factor in international relations: This is the problem of Russia's entry into a multipolar and neoliberal world, especially in the first decade of the new century, and now – defending "its place" among the leading powers of the world, especially after the active use of "harsh" methods of influence on Ukraine. The results of a research project by a group of Russian political scientists, together with Andrey Makarychev and André Mommen (Belgium) on the study of Russia's "soft" and "hard" forces since 2014 have not lost their relevance [14]. The approaches to the study of the mechanisms of "soft power" in Russia's foreign policy towards the countries of Central Asia, proposed by Agata Włodkowska-Bagan [15], can also be noted for their contribution to the study of the regional problems of Central Asia. Along with them, in our study, we turned to the conclusions of such authors as Manuel Castells [16], Giulio M. Gallarotti [17, 18], Victoria Hudson [19], Marlen Laruelle [20, 21], and others.

Central Asian authors in studies on Russian foreign policy point to certain effective aspects of the spread of "soft power" in the region: Makhkamov M.M. [22], Laumulín M.T. [23], Sultanov B.K. [24], Gubaidullina M.Sh. [25], Ospanova A.N., Rakhmatulin O.I. [26]. Russian researchers

analyze the strategy and tools of their country's "soft power", as a rule, in comparison with other leading states, critically evaluate its effectiveness: Sergunin A., Jarabeshkin L. [27], Omelicheva M. Y. [28], Denisov I.E., Zuenko I.Yu. [29], etc.

By sampling and systematizing information sources, the thesis of increased attention to Russia's "soft power" tools, especially in public diplomacy, is confirmed. The flow of information in the media, similar to ideologically politicized propaganda, has increased quantitatively. For example, even such a publication as "Intelligence. Online Spotlight/Russia", which traditionally publishes on the activities of the world's intelligence services, regularly writes about manifestations of Russian "soft power". Thus, Rossotrudnichestvo is presented exclusively as an activity aimed at obtaining intelligence or as espionage [30], which is then repeated even by reputable Western media.

So, the instruments of various forms of Russia's "soft power" are a way of implementing Russian foreign policy in Central Asia. An analysis of the literature allows us to conclude that only a few aspects of the concept and policy in the field of Russia's "soft power" in Central Asia, especially in certain countries of the region, have been studied in sufficient depth and comprehensively.

Research methods

The study is based on a discursive-comparative approach, which allows not only to identify the features of Russia's "soft power" towards Kazakhstan, but also to compare its effectiveness through the prism of the views and assessments of researchers. A systematic approach to the work allows us to consider Russia's "soft power" policy in the Central Asian region and Kazakhstan as an important part of its application in the international arena as a whole.

The main way to obtain empirical information for the analysis of international politics has become such a common method as instrumental observation (official and unofficial information of a foreign policy and diplomatic nature via the Internet, television). Let us point out the method of studying documents and official materials using content analysis when solving the problems of collecting, systematizing, processing, and analyzing publications on problems of international life and the role of soft power in it.

Discussion

Russia's "Soft Power". In the modern world, issues of "soft power" are becoming increasingly important. Thanks to the work of Joseph Nye, the conceptual concept of "soft power" has already become a distinctive trend in the field of international relations studies, and, according to some scholars, can be considered quite effective in certain areas of cultural diplomacy [15-18, 20, 21, 24-27, 29].

Studying the non-military aspects of international politics, we use the concept of "soft power" in relation to the sphere of cultural attractiveness, revealing the positions of Kazakhstan or Russia in the international community, determining their increasing influence and authority in international institutions. "Soft power" is nowadays used within the context of cultural affairs.

Russia recently has adopted a new foreign policy concept (March 2023), which specifically emphasized Russia's humanitarian cooperation with the world as a whole and its regions, particularly those where it has traditionally exerted an influence [5, 7, 8]. The new Foreign Policy Concept underscores the significance of the Russian language, culture, and history as the foundational characteristics of Russia as a state-civilization with a thousand-year history. These features are attributed not only to the Russian people but also to other communities that collectively form a cultural-civilizational community known as the "Russian world". This clearly shows how much public policy needs the very concept of soft power to retain spheres of influence on the one hand, and to increase influence on the other.

The non-state sector has its number of key actors. These are funds that were created by the state, the "Russian World", and the A.M. Public Diplomacy Support Fund. Gorchakov, the Fund for Support and Protection of the Rights of Compatriots Abroad, the Presidential Grants Fund (a separate area for public diplomacy), and the Presidential Fund for Cultural Initiatives (some supported projects have an international dimension). All traditional Russian confessions, primarily the Russian Orthodox Church, are actively involved in humanitarian work.

There are various, not always coordinating efforts with each other, associations of friendship societies, a small number of think tanks, institutions of public diplomacy (of which, for example, recently the Eurasian Peoples' Assembly can be distinguished), etc.

Vladimir Putin often mentions these "soft power" influence structures that operate domestically and internationally. It seems important to begin with the interpretation of soft power concept, which was demonstrated by Putin for the Valdai Club "Russia in a Changing World," as a leading opinion among Russian political elites: in his understanding, soft power includes all tools and mechanisms to influence the foreign policy of another country without the use of military force [6]. The actions of foreign "pseudo-NGOs," according to the Russian president, are aimed at weakening the internal situation and overthrowing the ruling government, as in the case of the Arab Spring and color revolutions.

The practical approach to soft power of Russia has led to a massive expansion seen in media directed at foreign markets, such as the television broadcaster RT and the radio station Voice of Russia (now merged with RIA Novosti to form Sputnik). Sputnik has developed into a state-funded network of media platforms, producing radio, social media, and news agency content in local languages in 34 countries. The main goal of Russian foreign media was originally to provide international dissemination of the Russian worldview as an alternative to the Western perspective offered by CNN and the BBC.

Thus, certain structures are involved in the implementation of soft power programs (projects) in Russia, acting based on established norms and practices in this area, which indicates the presence of signs of institutionalization of soft power. M.M. Makhkamov proposed to consider this process in several contexts. Firstly, it is the formulation of a system of views on the concept of "soft power" in socio-political discourse, as a result, positions are set on activities in this regard. Secondly, it is the establishment of norms and laws governing activities in the field of the implementation of "soft power". Thirdly, it is an institution of state and non-state organizations that perform the functions of implementing "soft power" [22, p.151].

Researchers' views on Russian "soft power" and its application in the Central Asia region

From the perspectives of Western academic society, even recognizing the fact that it is very difficult to understand what information can be interpreted as hidden propaganda, manipulation, soft power should not discredit an opponent, and offer own version as the only true one [20]. Thus, they refer more to the manifestation of "anti-soft power", a force that cannot be attributed to soft power.

We should not discard soft power as Russia's foreign policy tool, - André Mommen believes, even against the backdrop of the de facto application of military force in Crimea (the Crimea's annexation to Russia in 2014 - M.G.). Rather, one should engage in a critical debate on varieties of regime-specific interpretations of soft power [14, p. 5]. André Mommen admits that "the Russian government paid under Putin much attention to an upgrading of its soft power than under President Yeltsin. Promotion of Russia as a 'product' is mainly backed by creating cultural meetings, art exhibitions, sports mega-events, etc., promoting Russian culture abroad. Mommen sees two major points that demonstrate the vulnerability of Putin's understanding of soft power [14, p. 7-8].

First, it is used not for engineering new communicative spaces of shared norms, ideas, and values, but rather for a top-down imposition of Russian worldviews and foreign policy principles on Russia's neighbours, allies, and partners. In this respect, soft power might correlate with the Russian neo-imperial project.

Secondly, Russia uses soft power not for the sake of fostering Europeanization and comprehensive modernization, but rather for voluntarily detaching itself from the group of democratic nations sharing common normative approaches to world politics.

In foreign discourse, Russian soft power is criticized precisely as Russia's normative power over Central Asia, mostly within an ideological framework. Russia's becoming a major exporter of natural gas and oil made both assets a backbone of its foreign economic policy, on which it constructed a good part of its diplomacy and its cultural relations with the countries of the near abroad and Western Europe.

Recognizing that "Central Asia is one of the regions of the highest priority in Russia's foreign policy," Polish researcher Agata Włodkowska-Bagan argues that the new rivalry that unfolded after the Cold War caused Russia to strive to maintain its influence in the Central Asian region. To this end, since 2004, Russia has intensified its means and methods, including soft power tools. Włodkowska-Bagan has identified the factors of influence of Russia's foreign policy in Central Asia and those areas where Russia most effectively achieves its goals: These are the political and military, economic and cultural spheres [15, p.18-19].

Russian research experts from MGIMO research institutes and centers note the activity of Western "soft power" centers in Central Asian countries, mainly in Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan. At the same time, the Russian concept of "humanitarian cooperation", fixed in the Concept of Russia's Foreign Policy, fundamentally differs from "soft power" and is as loyal as possible to the sovereignty of the Central Asian countries. For example, Russian and Uzbek experts note both the strengths and vulnerabilities of "soft power". They pay attention to the potential of Russian humanitarian policy. Thus, the discussion on the topic "International humanitarian cooperation between Uzbekistan and Russia" caused the problem of education and the question concerning Russian universities' alumni's activities working in Uzbekistan (IIS

MGIMO: Safranchuk I.A., Knyazev A., etc.). Tens of thousands of Uzbek citizens study at Russian universities, but their influence in the information sphere and government agencies, in research, and government programs is less noticeable than among graduates of universities in Western countries. One of the participants in the discussion compared these associations with the "fifth column", which caused heated debate, and then opinions were divided into opposing ones. The experts concluded that "their [Western] soft power" and "our humanitarian cooperation" [CIS] are different in understanding and action [31].

Boram Shin from Jeonbuk National University (South Korea) writes about the origins of cultural diplomacy in "Central Asian Writers on a Mission: Soviet Cultural Diplomacy in WWII Years." Central Asia's interactions with regions outside the Soviet borders during the Cold War have been largely ignored, despite evidence of the vital role it played in Soviet engagement with decolonising nations in Asia, as a model for a developed, decolonized, socialist nation. Central Asia was essential to Soviet cultural diplomacy, as Moscow sought to establish an anti-imperialist alliance with decolonizing countries in Asia and Africa. The paper explores the implications of encounters of Central Asians in Asia on the Soviet interpretation of post-WWII Asia and the role of Central Asia in promoting anti-imperialist solidarity domestically and internationally [32].

On the contrary, according to A. Sergunin, L. Jarabeshkin [27], M. Omelicheva [28], V. Huseynov [33], Russian "anti-soft power" enjoys success in Central Asia, Middle East, and even in African continent, where her declared political values – multilateralism, anti-imperialism, and non-interference – are particularly well received by policymakers among these states, despite failing to be upheld in Russia's neighborhood. It relates mainly to the country's anti-Western stance in the past and present. Also, the illiberal paradigm of democracy is pulling and attracting smaller states to Moscow's side. For example, according to Hiro [37], "the Central Asian states, finding the American liberal democracy a price too high, followed the Russian model ... in which states, through the vote of their people, can choose the social system they feel best for them. Unlike liberal democracies, with institutions committed to upholding liberties through a system of checks and balances, the Russian model is conceived of as a strong elected executive who coordinates institutions of national power."

Meanwhile, Marlen Laruelle, an American specialist in the study of Russia, noted that the specificity of Russia's soft power is that it is not universal, but "niche" in nature. It is characterized by its focus on a specific audience and appeal to a fairly limited range of Russian resources. These include the history and culture of Russia, the Soviet legacy, modern conservative political identity, as well as the status of a rebel against the liberal order in the international arena. These four aspects determine the scope of Russian soft power. According to Laruelle, the Russian soft power impact at a high governmental level is expressed in copycats of legislation [20, p. 14-16]. For instance, Russia's normative agenda by itself has also influenced Kazakhstan's and Kyrgyzstan's parliamentary discussions on their versions of Russia's anti-gay and anti-NGO laws. Two governments submitted these anti-gay bills; however, Kazakhstan's did not pass, Kyrgyzstan's did. Thusly, Russia reflects the language of democracy utilized in the West, and meanwhile refracts its utilization for its interests [20, 21].

The initiative to create an international organization for the Russian language

In 2023, the President of Kazakhstan, K. Tokayev proposed the idea of creating an international organization for the Russian language. In his opinion, "the common cultural and humanitarian

space has been and remains an important unifying factor of the CIS. At the same time, one of the components of the success of our mutually beneficial cooperation in this dimension is the established balance of harmonious development of the languages of the peoples in the CIS countries and the Russian language as well" [3].

The idea was not spontaneous, it is based on the existing world experience. Indeed, such international structures have been created for the development of French, German, Spanish, and many other languages. "The idea of establishing an international organization for the Russian language, in his opinion, is not aimed at creating an alternative to the state language policy of the CIS countries, including Kazakhstan. It is symbolic that 2023 was declared the Year of the Russian Language in the CIS». Considering that Russian is one of the official languages of the United Nations and has the status of an international language, it acts as a serious consolidating factor in maintaining friendly relations between states, also an effective tool for the development of regional cooperation and trust. It is important that the organization has a legal personality and will be open for accession by other countries outside the CIS. It should be recalled that the basic documents of the Commonwealth of Independent States indicate the formation of a common cultural, humanitarian space and cooperation. Undoubtedly, the Russian language is an important factor in matters of soft power; this is confirmed by all foreign and domestic experts. The language helps people to directly access information from Russia, and helps them feel part of a common cultural space.

The attitude of Kazakhstanis towards Russia

Over the last 10–15 years, the political context of mutual perception of Russia and Kazakhstan has changed significantly. Even though both countries adhere to the priorities of the leading strategic partnership, several contradictory trends affect the development of mutually beneficial relations between the two countries. The first one is the decrease of the Russian language.

But at the same time, judging by a survey of highly educated segments of Kazakh society, including among ethnic Kazakhs of the post-Soviet generation made by Victoria Hudson: 90% of the surveyed students of higher educational institutions considered Russian their native language or spoke it fluently, which favorably distinguished them from those with a similar level of English proficiency (36%). In addition, 76% of respondents agreed (48% of them categorically) that Russian is their preferred language of interethnic communication. Thus, although much has been said about the decline of the Russian language in the post-Soviet space, including Kazakhstan the situation is completely different [19, p. 470-475, etc.].

According to a study from 2021 by Savelyeva M. and Utenkova Z., in general, for most of the surveyed Kazakhstanis, the word "Russia" means primarily "fraternal people", "old friend", and is also associated with a vast territory and a great power [34, p. 8]. Among the strengths of Russia, Kazakhstanis respondents noted the power of the armed forces, the availability of diverse natural resources, as well as a rich history. The image of Russia is quite positive on a rational level. Kazakhs see her as a "reliable strategic partner", a "friendly neighbor," and an "eternal friend". As the survey shows, the attitude of the majority of the surveyed Kazakhstanis towards Russia has not changed even after the annexation of Crimea; only 5% had a negative attitude, which they assessed as aggressive interference in the internal politics of Ukraine. Overall, the Kremlin's strategy of anti-westernism enjoys quite popularity in the state, where people easily accept Russian narratives based on traditional values, conservatism, and multiculturalism acceptance.

From May 3 to May 12, 2023, the Demoscope Express Public Opinion Monitoring Bureau, together with the PaperLab research center, conducted another survey of citizens on the topic "The attitude of Kazakhstanis to the war in Ukraine." During the survey, respondents were asked if their attitude towards Russia has changed since the beginning of the war in Ukraine, and if so, in which direction. Half of the citizens (51.5%) have not changed their positive attitude towards Russia. One third of Kazakhstanis (32.6%) have it worsened. And only 4.7% of respondents said that their attitude towards Russia has improved since the beginning of the war [35].

As for Internet sources, the fact confirmed by the Hudson survey, which showed that 50% of respondents "never" used television to access information about global events, compared with 95% who "sometimes" or "often" turned to Russian Internet sources for this purpose, once again confirms the above-mentioned statement.

The Future of "soft power after Ukraine": to Joseph Nye and others

In an article entitled "Soft Power After Ukraine" (May 3, 2022), Nye stated with great conviction that the events in Ukraine are a perfect example of how a country that used "stick" instead of "carrot or honey" is now recovering from the consequences of its lost former reputation [13]. Now Russia is reaping the consequences of the imposed economic sanctions by western states, and as the current situation shows, the essence of soft power theory is fully justified in such circumstances: hard power only undermines the country's soft power and the state loses by many indicators, therefore such a short path does not justify its means. Likewise, in international politics, the effects of soft power tend to be slow and indirect. [10, 11]. In the short run, sticks are more effective than honey, and hard power trumps soft power. If I can attract you, soft power may prove a far less costly way to get your money. In the long term, honey sometimes trumps sticks. If a country represents values that others find attractive, it can economize on the use of sticks and carrots. The war in Ukraine is bearing out these lessons... But more to the point, soft power, too, has already played a role in the conflict... How this will play out in the long term will depend in part on the outcome of the war. For now, however, Russia and China seem to have suffered a loss of soft power [13].

The scientist has remained unperturbed in his beliefs since 2004, calling the soft power of the Russian Federation "... tasteless candy wrapped in an attractive cover". However, according to Hudson [19], Denisov [29], Huseynov [33], scientist mostly misses the most important root, that causes country's attractiveness - this is the very existence of material, military preconditions for the formation of soft power. Therefore, the relationship between hard power and soft is very shaky and uncertain, the former affects the latter, and vice versa, which makes it very difficult to assert that soft power is independent of hard power.

André Mommen writes that Putin's "soft-power" project has not been completely buried after the conflict with Ukraine in 2014. Due to the internationalization of capital and culture, Russian businessmen. They are also sponsoring "soft-power projects" by investing large sums in sports events [14].

Thus, Western scientists such as Henry Hall Stuart, Castells [16], Gallarotti [17, 18], Fairclough [12], place special emphasis on the cultural offer to society, and pay special attention to narratives that should be accepted or not by society. The judgment of Western scientists is limited by the fact that they take into account their own experience of projecting "soft power" and do not see the "full picture". In particular, they do not take into account those countries in which there is and will be Russian cultural influence, do not take into account the public opinion

of Russian citizens themselves, and also neglect the religious, historical, and cultural specifics of the post-Soviet region.

The ignorance of the Western world about the Russian vision of geopolitics and the modern world order was also exposed by a recent interview held by Tucker Carlson with Vladimir Putin. The interview had a great impact on the Western public, since the information given during the interview turned out to be new to them. Critical statements by Western politicians about the interview of Russian President Putin with American journalist Tucker Carlson played into the hands of his popularity [36].

There was no widespread public discussion of this interview in Kazakhstan. However, the sanctions aspect in the confrontation between Russia and the West is more important for Kazakhstan. The policy of "soft power" with a special military operation against Ukraine and confrontation with the Western world has significantly reduced its influence and importance in Russia's external environment. Nevertheless, in certain sectors of bilateral relations, Russia's "soft power" continues to dominate. The proof is the growth of political and scientific interest, including the activity of the media and research on this issue, especially abroad.

Conclusions

The key criterion for determining the degree of influence of "soft power" is "attractiveness", that is, how much a subject can win over an object to exert a certain influence on it.

The current state of cooperation between Russia and the countries of Central Asia is based on the analysis of many areas, which, along with political, trade, economic, military, and information, necessarily include humanitarian, cultural, educational, and other spheres. In foreign policy, the latter areas are traditionally attributed to the so-called "soft power". Russia has a set of "soft power" tools that, to one degree or another, allow it to influence objects, including the countries of the Central Asian region, specifically Kazakhstan.

The countries of Central Asia, especially Kazakhstan, are most vulnerable to the perception of various forms of Russian "soft power": social, state, political, cultural, etc. This is justified by geopolitical, economic, historical, and cultural reasons. Cultural and humanitarian cooperation is an important part of the bilateral relations between Kazakhstan and the Russian Federation, and it is developing in all directions.

Nevertheless, the trend towards strengthening Russia's "anti-soft power" is increasingly obvious. Russia, despite numerous Western criticisms, has its idea of what soft power should be, and enjoys success in terms of using it in Kazakhstan. The Russian political establishment, together with President Putin, actively uses the concept of "soft power" in public speeches, thus conceptualizing the phenomenon.

The perspectives of Western scientists are more inclined to manifestations of the "anti-soft power" by the Russian Federation, which is inherently ineffective and therefore cannot be called soft. In their opinion, the "soft" approach in foreign policy is based on Russia's material interests, dictated by its exporting industries and its largely non-competitive domestic industries and services.

Many Western researchers believe that today it has become extremely difficult to prove that the Russian Federation has "soft power" in its arsenal. In their opinion? A previously law-abiding country that insisted on the ideas of a sovereign world, non-interference in the internal affairs

of any individual country, and propagated these values as fundamental to which it adheres, completely discredited itself in the eyes of the international community after February 24, 2020.

Expert opinions of a number of scientists on "soft power" issues, criticizing to one degree or another the manifestation of Russian "soft power" in the form of propaganda, manipulation, and other hard forms, do not follow the basic principles of the concept developed by Joseph Nye. Comparing opposing opinions, it turns out that "propaganda", manipulation, and other harsh forms are always present in "soft power", but manifest themselves to varying degrees.

To sum up, it can be concluded that the strategy of anti-westernism enjoys quite popularity in the Central Asian region, and serves and serves as a kind of legitimizing justification for state leaders seeking to maintain their power. Despite lengthy discussions, Russia has not been able to formulate a clear and attractive image of the future for the world, which is an alternative to the Western or Chinese model.

Financing information. This article was carried out within the framework of the scientific project "Peoples and ethnic groups of Kazakhstan: diaspora trends and historical memory in interstate relations" with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (№AR23485408).

Contribution of the authors:

Gubaidullina M.Sh. – work with literature, collection and analysis of language materials, design of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical material;

Paizova A. – defining the goals and objectives of a scientific article, working with the use of research materials and methods.

References

1. Tokaev zayavil, chto mir zhivet v usloviyah geopoliticheskogo shtorma. Politika na REN TV(ren.tv) [Tokayev said that the world is living in a geopolitical storm]. [Electronic resource]. Available at: <https://ren.tv/news/politika/1034293-tokaev-zaiavil-chto-mir-zhivet-v-usloviiakh-geopoliticheskogo-shtorma?ysclid=ltetil9jp9318570588> (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

2. Konceptiya vneshnei politiki Respubliki Kazahstan na 2020-2030 gody [The concept of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030], Akorda.kz. [Electronic resource]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

3. Interv'yu Prezidenta Respubliki Kazahstan Kasym-Zhomarta Tokaeva rossijskoj gazete «Izvestiya»: "Otnosheniya mezhdru Kazahstanom i Rossiej imeyut bogatoe proshloe i blestyashchee budushchee" [Interview of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the Russian newspaper Izvestia: "Relations between Kazakhstan and Russia have a rich past and a bright future"]. [Electronic resource]. Available at: 08 ноября 2023: https://el.kz/ru/intervyu-tokaeva-rossiyskoy-gazete-izvestiya-polnyy-tekst_96093/?ysclid=lsrzgmkjks537420658 (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

4. Nye J. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. – New York: Basic Books, 1990. – 307 p.

5. Konceptiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V. Putinyam ot 31 marta 2023 g. №229 [The concept of the foreign policy of the Russian

Federation. Approved by Decree of the President of the Russian Federation V.V. Putin on March 31, 2023.]. The Russian Foreign Ministry. 2023. [Electronic resource]. Available at: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents/1860586/ (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

6. Putin V. Russia and the Changing World. Moskovskiye Novosti [The Moscow News]. [Electronic resource]. Available at: <https://russiaeu.ru/en/news/article-prime-minister-vladimir-putin-moskovskiye-novosti>; URL: https://valdaiclub.com/a/highlights/vladimir_putin_on_foreign_policy_russia_and_the_changing_world/ (Accessed: 15.05.2024).

7. Ukaz Prezidenta RF ot 09.11.2022 № 809 «Ob utverzhdenii Osnov gosudarstvennoj politiki po sohraneniyu i ukrepleniyu tradicionnyh rossijskih duhovno-nravstvennyh cennostej» [Decree of the President of the Russian Federation dated 11/19/2022 No. 809 "On Approval of the Foundations of State Policy for the Preservation and Strengthening of traditional Russian spiritual and moral values"]. [Electronic resource]. Available at: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202211090019> (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

8. Ukaz Prezidenta RF ot 05.09.2022 № 611 «Ob utverzhdenii Konceptcii gumanitarnoj politiki Rossijskoj Federacii za rubezhom» [Decree of the President of the Russian Federation dated 09/05/2022 No. 611 "On Approval of the Concept of Humanitarian Policy of the Russian Federation abroad"] // The official Internet portal of legal information. 05.09.2022. [Electronic resource]. Available at: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209050019> (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

9. Tokaev, K.-ZH. Polnyj tekst stat'i «Nezavisimost' prevyshe vsego» [Independence is above all]. [Electronic resource]. Available at: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/446936-polnyj-tekst-statik-tokaeva-nezavisimost-prevyshe-vsego> (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

10. Nye J. S. Soft Power // Foreign Policy. - 1990. - N 80 (80). - Pp. 153-171.

11. Nye J. S. The Future of Power. - New York, NY: Public Affairs. - 2011. - 300 p.

12. Nye J. S. Soft power: the means to success in world politics. - New York: Public Affairs, 2004. - 206 p.

13. Nye J.S. Soft Power After Ukraine 2022 // Project Syndicate. Politics. - May 3, 2022. [Electronic resource]. Available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/soft-power-after-russia-war-in-ukraine-by-joseph-s-nye-2022-05?barrier=accesspaylog> (Accessed: 15.05.2024)

14. Andrey Makarychev, André Mommen. Soft and Hard Power, or the Problem of Russia's International Socialization (11 Pages); André Mommen. Soft and Hard Power, or Russia's Problematic Integration into a Multipolar and Neo-liberal World // Paper presented at the Conference "Political Science in Contemporary World: Neoliberalism, Crises and Social Resistance Movements: Theorizing and Experiencing Politics", 10-12 December 2014, Istanbul University, organized by Eastern Mediterranean Academic Research Center, Istanbul (14 p.) // Academia.edu/ [Electronic resource]. Available at: https://www.academia.edu/7726036/Soft_and_Hard_Power_or_the_Problem_of_Russias_International_Socialization (Accessed: 15.05.2024).

15. Włodkowska-Bagan A. Russian Foreign Policy towards Central Asia // Stępniewski T. (ed.). The New Great Game in Central Asia, Lublin: Vistula University, 2012. - P. 11-32. // Academia.edu. [Electronic resource]. Available at: https://www.academia.edu/6450718/Russian_Foreign_Policy_towards_Central_Asia (Accessed: 15.05.2024).

16. Castells M. Communication power. - Oxford: Oxford University Press, 2009. - P.15-17.

17. Gallarotti G.M. Soft power: what it is, why it's important, and the conditions under which it can be effectively used // Journal of Political Power. - 2011. - Vol. 4, issue 1. - P. 9-24.

18. Gallarotti, G.M. Pedagogical Offensives: Soft Power, Higher Education and Foreign Policy. - Journal of Political Power. 15(3), - P. 20-21 (2022).

19. Hudson V. The impact of Russian soft power in Kazakhstan: creating an enabling environment for cooperation between Nur-Sultan and Moscow // *Journal of Political Power*. – 2022. – N 15 (3). – P. 469-494.
20. Laruelle M. The 'Russian World': Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination. Center on Global Interests, May 2015 (<https://www.academia.edu/32326084/>; Laruelle M. Assessing Russia's Normative Agenda in Central Asia. - Bishkek Project, March 2017. The George Washington University. Central Asian Studies, Russian Foreign Policy. – 17 p.
21. Laruelle M. Russia's Niche Soft Power: Sources, Targets and Channels of Influence // *Russie. Nei. Visions*. No. 122. IFRI (French Institute for International Relations). [Electronic resource]. Available at: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/laruelle_russia_niche_soft_power_2021.pdf (Accessed: 15.05.2024).
22. Mahkamov M.M. Ideya prioriteta ispol'zovaniya Rossiej, myagkoj sily v Central'noaziatskom prostranstve [The idea of prioritizing Russia's use of soft power in the Central Asian space] // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Scientific Journal Impact Factor*. – 2021. – Vol. 1. – Issue 8. – P. 144-158.
23. Laumulin M.T. Central Asia as seen from Russia // *Central Asia and the Caucasus*. – July 2022. – P. 4-22. [Electronic resource] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/central-asia-as-seen-from-russia> accessed (Accessed: 15.05.2024).
24. Kazakhstan – Rossiya: ekonomicheskie i politicheskie faktory strategicheskogo partnerstva [Kazakhstan - Russia: economic and political factors of strategic partnership]. Materialy VI kazahstansko-rossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Otv. red. B.K. Sultanov [Materials of the VI Kazakh-Russian scientific and practical conference. resp. editor B.K. Sultanov] (KISI pri Prezidente RK, Almaty, 2012, 232 p. [in Russian])
25. Gubaidullina M.SH. Otnosheniya Kazakhstan – Rossiya i evrazijskaya diplomatiya [Kazakhstan–Russia relations and Eurasian diplomacy]// *Electronic scientific journal «edu.e-history.kz»*. – 2019. - № 2 (18). [Electronic resource]. Available at: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1197> (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]
26. Ospanova A.N., Rakhmatulin O.I. Russian foreign policy in Central Asia: methods of soft and hard power // *Society and Security Insights*. - 2018. - №1. - P. 195-2013. [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/russian-foreign-policy-in-centralasia-methods-of-soft-and-hard-power> (Accessed: 15.05.2024).
27. Sergunin A., Jarabeshkin L. Understanding Russia's Soft Power Strategy // *Politics*. – 2015. – V. 35 (3-4). – P. 347-363.
28. Omelicheva M.Y. Russian Foreign policy in Central Asia. *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*. – 2018. – Pp 20-22. [Electronic resource]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/323319069_Russia's_Foreign_Policy_in_Central_Asia (Accessed: 15.05.2024).
29. Denisov I.E., Zuenko I.Yu. Ot myagkoi sily k diskursivnoj sile: novye ideologemy vneshnej politiki KNR. [From Soft Power to Discursive Power: New Ideologies of China's Foreign Policy] MGIMO-University of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Institute of International Studies. – Moscow: MGIMO University, 2022. – 24 p. [Electronic resource]. Available at: https://mgimo.ru/library/publications/china-foreign-policy-new-ideologemes/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Accessed: 15.05.2024). [in Russian]
30. Intelligence.Online. Spotlight / [Electronic resource]. Available at: <https://www.intelligenceonline.com/government-intelligence> (Accessed: 15.05.2024)
31. Ekspertnyj seminar «Mezhdunarodnoe gumanitarnoe sotrudnichestvo Uzbekistana i Rossiya» [International humanitarian cooperation between Uzbekistan and Russia], Centr evroaziatskih

issledovaniy IMI, 19 yanvarya 2024 g.// Official website of MGIMO Ministry of Foreign Affairs of Russia. [Electronic resource]. Available at: <https://mgimo.ru/about/news/departments/sem-uzb-rus/> (Accessed: 15.05.2024) [in Russian]

32. Boram Shin. "Central Asian Writers on a Mission: Soviet Cultural Diplomacy in WWII Years". Jeonbuk National University, South Korea. Cambridge Central Asia Forum. 16 February 2024: [Electronic resource]. Available at: <https://centralasia.group.cam.ac.uk/> (Accessed: 15.05.2024).

33. Huseynov V. The nexus of neoclassical realism and soft power: The case of the West – Russia geopolitical rivalries in the “common neighborhood”. – Göttingen: Georg-August University of Göttingen. – 2018. – Pp 78-82. [Electronic resource]. Available at: https://books.google.kz/books/about/The_Nexus_of_Neoclassical_Realism_and_So.html?id=xxV_0AEACAAJ&redir_esc=y (Accessed: 15.05.2024)

34. Savelyeva M., Utenkova Z. Peculiarities of mutual perception of Russia and Kazakhstan // The Caspian region: politics, economy, culture. – 2021. – V. 2. – №67. – P. 15-16

35. Demoscope Express Public Opinion Monitoring Bureau, together with the PaperLab. OPROS: Tret' kazahstancev stala huzhe otnosit'sya k Rossii posle nachala vojny [the survey: A third of Kazakhstanis began to treat Russia worse after the outbreak of the war] [Electronic resource]. – 2023. Available at: <https://demos.kz/opros-tret-kazahstancev-stala-huzhe-otnositsja-k-rossii-posle-nachala-vojny/> (Accessed: 15.05.2024)

36. Darcy O. Putin walks away with propaganda victory after Tucker Carlson's softball interview [Electronic resource]. Available at: <https://edition.cnn.com/2024/02/08/media/vladimir-putin-tucker-carlson-interview-reliable-sources/index.html> (Accessed: 15.05.2024)

37. Hiro D. After Empire: The Birth of a Multipolar Order (Nation Books, New York, 2010, P. 120-123)

М.Ш. Губайдуллина, А. Паизова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Орта Азия туралы зерттеу өрісіндегі Қазақстанға қатысты Ресейдің «жұмсақ күш» саясаты

Андатпа. Екі жақты Қазақстан-Ресей қатынастарының маңызды құрамдас бөлігі мәдени-гуманитарлық және білім беру саласы болып есептеледі. Сыртқы саясатта бұл бағыттар дәстүрлі түрде «жұмсақ күш» ретінде жіктеледі. Бұл тұрғыда Ресейдің көрші елдерге қатысты «жұмсақ күшінің» қазіргі тенденцияларының бірін қарастыруға және оны ғалымдардың зерттеулерінде түсіндіруге бағытталған зерттеу мәселесі өзекті болып табылады. Авторлар академиялық қоғамдастықтың ресейлік «жұмсақ күш» туралы кейбір көзқарастарын ресейлік «жұмсақ күштің» Қазақстанда өз ықпалын тарату перспективалары бар екенін жалпы түсіну мақсатында қарастырады. Бұл мақаланың мақсаты – кейбір қарама-қарсы академиялық көзқарастарды талдау және олардың күші мен шектеулерін көрсету. Ресей Федерациясының стратегиялық құжаттарын сыни талдау Ресейдің сыртқы саяси басымдықтарын сипаттау кезінде жұмсақ күштің маңыздылығына бірнеше рет сілтемелерді көрсетеді. Мақалада Қазақстан мысалы негізінде ресейлік «жұмсақ күштің» негізгі мықты және әлсіз тұстары әрі оның тиімділігі қарастырылады. Бұл мақала "жұмсақ күштің" жалпы теориялық идеясын қайта құруға бағытталмағанын атап өткен жөн. Авторлар зерттеушілердің Ресейдің «жұмсақ күш» саясатына әртүрлі көзқарастары мен бағаларын Қазақстанның ресейлік "жұмсақ ықпал" басым болатын ел ретіндегі мысалында көрсетуге тырысады.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, Ресей, Орта Азия, Қазақстан, жұмсақ/анти-жұмсақ күш, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық, қоғамдық дипломатия.

М.Ш. Губайдуллина, А. Паизова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Политика «мягкой силы» России в отношении Казахстана в области исследований Центральной Азии

Аннотация. Важной составляющей двусторонних казахстанско-российских отношений является культурно-гуманитарная и образовательная сфера. Во внешней политике эти направления традиционно классифицируются как «мягкая сила». В этом смысле актуален исследовательский вопрос, направленный на рассмотрение одной из современных тенденций «мягкой силы» России по отношению к соседним странам и ее интерпретации в исследованиях ученых. Авторы рассматривают некоторые взгляды академического сообщества на российскую «мягкую силу» с целью общего понимания того, как российская «мягкая сила» имеет перспективы распространения своего влияния в Казахстане. Цель этой статьи - проанализировать некоторые противоположные академические взгляды и показать их силу и ограничения. Критический анализ стратегических документов Российской Федерации указывает на неоднократные ссылки на важность мягкой силы при описании внешнеполитических приоритетов России. На примере Казахстана в статье рассматриваются основные сильные и слабые стороны российской «мягкой силы» и ее эффективность. Важно отметить, что данная статья не направлена на реконструкцию общей теоретической идеи «мягкой силы». Авторы стремятся показать различные подходы и оценки исследователей к российской политике «мягкой силы» на примере Казахстана как страны, где российское «мягкое влияние» преобладает в наибольшей степени.

Ключевые слова: внешняя политика, Россия, Центральная Азия, Казахстан, мягкая/анти – мягкая сила, культурное, гуманитарное сотрудничество, публичная дипломатия.

Information about authors:

Gubaidullina M.Sh. – Doctor of Political Science, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Paizova A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Губайдуллина М.Ш. – саяси ғылымдар докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Паизова А. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.01.11
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-160-170>

Legal Aspects of UNSC Resolutions on International Terrorism (Sanctions Committee against ISIS (DAESH) and Al-Qaeda and Council Decisions of the European Union)

R. Sadykova¹ , A. Kadyrbekov*²

¹Eurasian Communications centre, Astana, Kazakhstan

²M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: rizvana7@gmail.com, a_kadyrbekov@kazguu.kz)

Abstract. The article is devoted to broad issues of countering terrorism, beginning from the definition of the persons sponsoring terrorism. Also, challenges of the Suction Committee, Listing-deListing procedures, expansion of the powers of police and intelligence services. Some of the authorities continued to persecute people peacefully practicing their religious beliefs through unregistered religious groups. Some countries are to initiate legislative changes with regard to non-governmental organizations to restrict their activities that contravene the conditions of freedom of association

There is a broad and comprehensive analysis of the United Nations' main resolutions and other documents and reports on activities of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team established according to resolution 1526 (2004) addressed to the Chairman of the SC Committee established under UNSC resolution 1267 (1999).

Keywords: countering terrorism, sanctions, legal procedures, financing terrorist organisations, United Nations, European Union.

Introduction

To date, countering extremism and terrorism remains relevant, as these acts are a threat not only to the national security of individual states but also pose a danger to the world on a global scale. In this paper we consider the problems of legislation in the implementation of anti-terrorist measures to prevent sponsorship and any support for acts of terrorism and such organizations and groups; the relationship between the constitutional rights of man and citizen with the need for their reasonable restriction in the issues and interests of national security of the state; the proposed ways to improve the work of competent authorities in this direction.

Received: 15.05.2024; Accepted: 19.02.2025; Available online: 30.03.2025

In order to substantially deal with the problematics of the issue, we need to identify the subject of the study, which is the legislation in the field of countering terrorism and extremism. Since this subject is very broad and may include a large number of national and supranational normative legal acts, regulations, agreements, and other sources, in this article, we have considered the acts of the UN, the European Union, the United States, Uzbekistan, and Kazakhstan. Having defined the subject of our study, it is necessary to outline what we understand by the terms "terrorism", "act of terrorism", "terrorist group", "terrorist organization", and "terrorist".

Literature review

Definition of the term "Terrorism". Due to the lack of a single universal definition of the term, we consider the appropriate formulation given by U.S. District Judge for the District of Michigan Thomas Thornton, who 60 years ago, defined terrorism as "a symbolic act designed to influence political behavior by unconventional methods involving the use or threat of violence" [1]. Accordingly, this formulation reveals our next term, "act of terrorism", which seeks to influence by unconventional means, meaning unlawful and destructive acts of a violent nature, a state or international organizations in their decision-making. The exact definition of a terrorist group may vary in different legal contexts and countries. However, first of all, we see that in its composition and according to the general principles of criminal law, two or more persons, where a group of people pursue a criminal intent. So, we have chosen a more general definition, which is contained in paragraph 3 of the Common Position of the Council of the European Union of December 27, 2001. "On the application of specific measures against terrorism" (2001/931/CFSP), where "terrorist group" means a structured group of more than two persons, which has developed over some time and commits concerted action to carry out terrorist acts [2]. The UN Convention on the Prevention of the Financing of Terrorism, adopted in 1999 (UN General Assembly Resolution No. 54/109), does not explicitly define "terrorist group", but it does define terrorist financing that may be linked to terrorist groups or organizations [3]. Based on the provisions of the above-mentioned UN Convention and taking into account the Common Position of the Council of the EU (2001/931/CFSP), we can conclude that a "terrorist organization" is a group of persons or an organization that systematically and in an organized manner engages in the commission of acts of terrorism, including the planning, financing, preparation and execution of terrorist acts. These actions may include violent acts, attacks on civilians, state or international organizations, and may be directed towards political, religious, ideological, or other goals.

Research methods

At the moment, there are several legal problems, among them legislative problems in the implementation of anti-terrorist measures. Based on the principles of legality, it can be assumed that "all acts (under criminal law), including those enacted concerning 'terrorist acts' should be as precise and free from any ambiguity as possible concerning prescribed conduct" [4]. Therefore, States should ensure that such acts do not provide spontaneous and discriminatory

coercion to violate legally protected rights such as the right against arbitrary detention, freedom of movement, freedom of association, freedom of expression, etc. [5]. There is no clear and agreed-upon legal definition of "terrorism" and "terrorist/group of terrorists", so the risk of arbitrary, sometimes politically motivated abuse of such anti-terrorism laws is not excluded [6].

Discussion

Legal actions against terrorist organizations and persons sponsoring terrorism. About 15% of Member States reported to the Monitoring Group on legal actions or proceedings against a national authority. Several individuals on the list of terrorist organizations and persons sponsoring terrorism (hereinafter referred to as the EU List) filed lawsuits in the European Court of Justice against the EU Commission [7]. In the U.S., several lawsuits have been filed in district courts with claims to be tried under domestic law.

The European Union currently has the above-mentioned EU List, which was updated on 20.07.2023 to include 13 persons and 21 organizations as persons, groups, and entities to which Articles 2, 3, and 4 of Common Position 2001/931/CFSP apply [8]. It is noteworthy that this EU List includes a person who has been deemed deceased for more than 3 years but is still on the List. This supports our next point that the names on the EU List-like the EU List and the Sanctions Committee against ISIS (DAISH) and al-Qaeda (hereinafter referred to as the Sanctions Committee)-identified by intelligence agencies have limited reliability, i.e., lack of proper identification and attention to data, supporting information, cultural interpretations of names and positions. According to the UN, there are now 256 individuals and 89 organizations on the Sanctions Committee's list (data as of 21.07.2023) [9]. As many member states have reported, *"some names are simply not enough to allow for any legal action, or are missing specific details that many innocent people would be affected. Terrorist groups have no legal identity at all, and therefore, it cannot be assumed that they have bank accounts, hold positions, have financial assets, or own property according to the names on the list. While the listing of such organizations makes sense, in facilitating the subsequent listing of their leaders, the Sanctions Committee continues to issue asset freezing orders that have no real purpose legally"*.

It may be argued that the List is not part of the criminal process and that the standards of testimony in criminal law or the criminal law process are not required to place persons or objects on the List. However, some states have expressed concern that the basic defence, in both criminal and civil cases, as established by the process, is not available to those on the List. Most cases require EU sanctions (Court of First Instance, European Court of Justice, and European Convention on Human Rights). Several lawsuits have been filed by entities and individuals in the US. Two of them are charities: Benevolence International Foundation and Global Relief Foundation. [10] (Aaran Money Wire Service и Global Service International [11]) Benevolence International Foundation has admitted that it has *"funds earmarked for humanitarian work by groups for Bosnian and Chechen fighters"*.

Challenges of the listing/ delisting process:

Taking the above into account, we can identify the following main challenges concerning the listing/ delisting process:

First, there is no prior notice of the application or lifting of measures by the Sanctions Committee before or after listing. This can be demonstrated in part by the inconsistency between effective enforcement of the asset freeze (which does not require prior notice) and the requirement to act while keeping this information confidential, at least for the first time. The lack of clarity of procedure makes it very difficult to challenge a decision taken by a natural or legal person. As a result, it is possible to prevent undeserved listing at an early stage (before their names are publicly announced and the individual or company suffers damage to moral/business reputation).

Second, even if it is possible to find any errors in the evidence, there is very little time (usually only 48-72 hours) for any State to verify information about suspects. There is no specific time limit, and the names of these individuals can be kept secret forever until the Security Council or the Committee decides otherwise, either on its own or on appeal through the relevant ombudsperson of a member state of the organization.

Third, while the Committee's implementing guidelines include a de-listing procedure, they do not set out the justifying circumstances that could support and do not authorize individuals to petition for de-listing (only through the government of residence and/or citizenship). The only indirectly stated justification is the death of a listed individual, which is indicated by the wording "in respect of a deceased person", but it is not clear by whom the relevant application/petition for de-listing should be filed. Resolution 2610 (2021) is silent on the procedure for de-listing, as well as the possibility of requiring the petitioning State to seek any information justifying de-listing. The State relies on diplomatic protection for compatriots, but the State of nationality/residence may not be interested in intervening, which is often the case. If a name appears on the List, each member can prevent removal from the List, and the petitioning State cannot force a review of the case. Moreover, if the Government is not favourable to the suspect, the petition may not make it to the Committee despite its efforts.

Inclusion on the List by the Committee does not prevent individual States from taking any action against the individuals or assets involved, according to the laws of the country. States may initiate criminal, civil, or administrative proceedings against a person or entity designated for inclusion on the List or take steps to remove and confiscate assets rather than simply keeping them frozen, as the resolution requires. But this must be done in agreement that the State can follow the fairly obvious standards of the laws of the land. States are also free to enact laws authorizing victims of terrorism to obtain such assets, so long as State standards are met.

Fourth, there is no fact-checking mechanism that can authorize the de-listing of deceased persons as soon as circumstances permit, as many States have advised. It is possible that terrorists could fabricate their deaths to avoid capture or escape or to carry out attacks. Similarly, transactions on behalf of deceased persons may pass through financial systems long after their deaths [12].

Fifth, the difficulty is the inconsistency of basic needs protections when a person and those materially dependent on them are listed, their assets are frozen, which affects their family members. First, resolution 1267 allowed for the release of assets for humanitarian needs on a case-by-case basis [13], but this was later discontinued. Currently, the Committee is "*considering guidance on the management of requests for release, on humanitarian grounds*" [14].

Sixth, with the development of new technologies and the lack of unified international regulation of online transactions using blockchain technologies, it is difficult to trace the paths of funds that can be used to finance and sponsor terrorism which can be used in the financing and sponsorship of terrorism. All this happens due to the accessibility and anonymity of such financial transactions.

There are legislative problems in implementing the freezing of bank accounts and other assets of persons suspected of involvement in acts of terrorism. For example, according to 2003 reports, 149 countries issued asset freezing orders, and more than \$125 million of terrorism-related financial assets were frozen.

It should be noted that some financial and banking officials have expressed serious reservations about further expanding the List to include another class of al-Qaida and ordinary members. In fact, such an expansion would make it very difficult to monitor banking transactions and weaken their ability to disrupt terrorist financing by requiring more effort to monitor a large number of legitimate transactions involving individuals with similar names. In addition, this may result in significant humanitarian hardship for more family members of terrorist suspects. In the meantime, the Committee is receiving support from other services and bankers to apply their expertise in identifying such illegal activities. For example, the Wolfsberg Banking Group, a team of 34 government and private sector organizations, has developed a questionnaire on useful patterns of terrorist financing behaviour, information on terrorist suspects, and procedures for identifying and monitoring transactions. There is also the current experience of the cryptocurrency exchange Binance in investigating and sourcing funds with the help of cybersecurity experts and tracking online transactions from anonymous accounts and cryptocurrency wallets.

Challenges of Sanctions Committee. Summarising difficulties related to the work of the Committee that we have raised:

First, it is known that the flow of money does not always take place through official financial institutions. So-called money couriers are one of the main means of transferring money from Western residents abroad, where some of their families reside. Therefore, the Sanctions Committee compels Member States to take measures against the cross-border movement of all types of valuables, including precious metals, cryptocurrency, and NFT, which could be used for terrorist financing. The EU adopted Regulation 2580/2001 to implement two Common Positions, where the concepts of funds and financial assets are defined as "*financing of any kind, tangible or intangible, movable or immovable, legal documents ... electronic or digital evidencing such assets*" in addition to bank checks, bonds, etc., so the left "door" is open to the separation of services to implement the.

Second, the other widespread means are alternative remittance systems, which are based on personal trust and relationships through which money is sent from one place to another, without "the actual movement of physical circulation of money or financial documents". Money transfer systems follow a parallel to the banking sector and remain largely unregulated and independent. Since many of them work in secret, it is very difficult to identify them, particularly in states where the practice is prohibited.

In 2001, three Swiss nationals, natives of Somalia (Adena and others) and the Al Barakaat International Foundation, a non-profit organization registered under Swiss law which, inter alia, facilitated financial transactions between Swiss and Somali residents, brought their case before the Court of First Instance. They filed a lawsuit alleging abuse of power by the Council, which issued the relevant orders to implement UN Resolution 1333(2000) and failed to verify the basis for the financial sanctions imposed on the applicants, thus "*disregarding the fundamental principles of the right to a fair and objective hearing*" [11].

The Sanctions Committee has proposed that only registered and licensed alternative remittance systems should be required to operate with known network correspondents that are also licensed and approved through the supervisory channels of interested States.

Finally, there is the view that charities and similar organizations can be used by terrorists, and although the likelihood is small, the threats are real enough to warrant regulation. However, recent case law shows that this view can have negative consequences. In 2002, the EU Council made a second update to the List, which imposed a ban on financial transactions with individuals and certain groups. The amendment was adopted by a "written procedure", the text of which was simply circulated to governments and fully agreed upon, barring any protests. As a result, the PFLP, the Palestinian Liberation Front (PLF), and the Revolutionary Armed Forces of Colombia (FARC) were initially listed along with 5 other groups based outside the EU. Charities in Sweden have demanded that PFLP be delisted, although they have not challenged their right in the courts based on fears that other foreign support projects.

We should also note an interesting point related to the UK's exit from the European Union in 2016. Here our interest lies in the fact that such terrorist organizations as the Continuing Irish Republican Army (CIRA), the Real IRA and the Ulster Defense Association/Ulster Freedom Fighters (UDA/UFF), once included in the EU List in 2001, were not included in it in the current version from 20.07.2023. From what it seems to us here, the Commission of the European Union had to decide to exclude such organizations from the list as not posing a threat to the EU. However, for Great Britain itself, these organizations are terrorists and pose a direct threat to the United Kingdom as a European state. And with this example, we see that lists of terrorist organizations vary from country to country, but their nature and methods of achieving their goals are not lawful and are terrorist in nature.

Expanding the powers of law enforcement services. In general, legal accountability includes issues such as the criminalization of acts related to the preparation of terrorists, related criminal acts, conspiracy, powers of enforcement, and the exercise of jurisdiction, if necessary, and the application of principles in cooperation with other services, which we will discuss in the next chapter.

The main task of States, in accordance with Resolution 1373, is to collect, exchange, and analyze information on terrorism suspects, so the increasing role of Interpol in this process is very important. Long before the events of September 11, 2001, Interpol recognized the dangers of open borders: "*The activities of international terrorist groups and criminal organizations benefit from the use of this freedom*". Interpol regularly issues colour-coded notices to judicial authorities around the world to notify them of persons wanted for criminal activity or other possible threats. Although the colour of the notice issued in a special case depends on whether

there is an arrest warrant or other order, all individuals have been placed on the List based on affiliation with or association with Osama bin Laden, al-Qaeda. Currently, individuals on the List do not appear in Interpol notifications unless requested by the State. Discussions are taking place to review the current memorandum of understanding between the UN and Interpol and, if necessary, will complement this agreement to ensure effective cooperation in issuing notices when requested by the Security Council or the UN Sanctions Committee.

The fight against Terrorism has also made fundamental changes to the concept of preventive detention and the use of the rights of material witnesses in the US [30], in issuing a partial revocation in case of a critical situation in the United Kingdom (which will be described in the next chapter), in the right to privacy and freedom of movement in various countries.

According to OSCE reports, the Russian Parliament has challenged changes to the Criminal Code concerning terrorism. Even though detention for 10 days without charge was previously accepted, it will now increase to 30 days. Central Asia has new laws on terrorism and states of emergency. As Human Rights Watch has reported, leaders in many States have also exploited the threat of terrorism for their ends, imposing restrictions on freedom of speech and association.

The Council of the Committee of Europe for the Prevention of Torture, Inhuman and Degrading Treatment or Punishment has established that all prisoners should have the right to a lawyer from the beginning of their imprisonment, as well as the right to have a lawyer present during police interrogation, which is not currently allowed. Under the new French law No. 2004-204 of March 9, 2004, the 96-hour detention regime was extended to a more extended list of crimes (terrorism suspects must be held in solitary confinement for the first 48 hours without access to a lawyer). Some questions have been raised in relation to Spain, where such suspects can be held in police custody for 5 days before appearing in court. Moreover, the judge may extend the period of solitary confinement to 13 days[35]. Part 4 of the UK ATCSA was subject to criticism that included the use of evidence obtained by torture only where public officials were involved.

Expansion of the powers of police and intelligence services. The powers of police and intelligence services to deal with persons suspected of involvement in acts of terrorism have significantly expanded. Since the adoption of Resolution 1373, the European Council, as well as many other countries, has adopted several Common Positions, one of which is devoted to the issue of strengthening police and judicial cooperation within the EU region and the empowerment of police authorities.

Some countries have expanded the powers of the intelligence and security services of the armed forces. For example, in 2002, the Belgian penal code was supplemented by a decree [12], which allowed for the interception of telecommunications not only for military purposes but also "for the safety and security of citizens residing abroad».

In Germany, the competencies of the Federal Criminal Police Service (BKA) and the Federal Special Service (BfV) have been expanded[13]. The BKA can access data of state or non-state institutions without police authorization. The BfV is allowed to make requests to banks, financial companies, airports, post offices, and telecommunication offices to obtain personal and financial data of a terrorist suspect.

As we mentioned above, the US Anti-Terrorism Act introduced new legislative and administrative measures that affect the Right to Privacy. In 2002, the US Foreign Intelligence

Surveillance Court of Review found that under this law, government prosecutors must participate in decision-making, in the use of telephone records, and in the cooperation between domestic judicial enforcement agencies and those involved in foreign intelligence collection [13]. The U.S. Antiterrorism Act significantly strengthened the FBI's telephone interception and surveillance powers, which may have undermined the separation between law enforcement and intelligence functions within the Department of Justice.

In some countries, open-door law is used in police investigative techniques that have been borrowed from intelligence: so-called "special search techniques", including surveys, rear-area infiltration, and the use of informants [13]. The "other targeting techniques" we have already mentioned, such as interception of letters, wiretapping, covert visual surveillance, etc., have also been introduced. These techniques involve a very high risk of violating the right to respect for privacy or other rights. Another problem is the increased risk of police provocation. The EU allows the use of intrusion in the rear, which was under the administration of several laws that "could compromise the right to a fair trial if the evidence gathered is used to charge the accused with a crime, as a result of police provocation, assuming that in the absence of intrusion by officers, a criminal offense would not have occurred" [13].

There has been a development in criminal procedure in the area of terrorist prosecution. The Federal Prosecution Act has been criticized for its "very broad, imprecise definition of terrorism," so that it is impossible to define the number of crimes that should be subject to federal prosecution. France amended its security law, which abandoned several Criminal Code procedures to strengthen anti-terrorism activities [14]. The law allows for the investigation and seizure of documentary evidence without the authorization of the person in whose house it is located, upon a court order of release and seizure upon petition of the public prosecutor.

According to Uzbekistan's Law on Combating Terrorism, which was adopted in December 2005, "within the anti-terrorist action zone, those responsible for conducting operations are authorized to: check the identity documents of individuals, in the absence of such a document, arrest them and take them into custody. As a result, such "identity checks" could end with a "confession" to carrying out terrorist activities [4].

Conclusions

In the name of counter-terrorism, the government of Kazakhstan has also begun to take new security measures that have allowed the National Security Committee to increase its monitoring powers [14]. In addition, the authorities continued to persecute people peacefully practicing their religious beliefs through unregistered religious groups. Recently, the same service requested the Parliament to initiate legislative changes about non-governmental organizations to restrict their activities that contravene the conditions of freedom of association [14].

From the above, we can see that the most genuine attempts, without compromising the criminal process, to advance anti-terrorism measures are made by the European Council. Nevertheless, it seems that the scope of applications for new laws is much broader than is required to fight terrorism. There is no definite answer as to whether this can be avoided. We tend to believe that, naturally, some states overreacted at first. Time will tell what is true. But

one thing is clear, as many governments have been persuaded, "we need to be prepared to put some of our freedoms at risk when terrorism is so obvious».

Summing up the above-mentioned in our research, we propose the following Recommendations:

1. Surveillance and searches of private property should require court authorization. All data collected as a result of counter-terrorism operations through surveillance, data collection should be linked to the purpose of counter-terrorism and should be based on international conventions and agreements between countries and international organizations.

2. Member States must provide complete details of the person identified for listing. The criteria used for listing by the UN Sanctions Committee, EU persons and entities identified for the asset freeze should be accessible (public) to the persons and entities and (access to information) on which the decision to freeze assets is based. The person being identified should be given a sufficient amount of time before their name is placed on the List and made public. Any decision involving the freezing of assets of persons or organizations should be subject to a legal decision/opinion.

3. Lists of individuals and organizations should be subject to periodic review, and there should be a presumption of innocence when listing. Persons subject to Re-listing should be separated into two sub-lists, the first for those who have been identified in error and the second for those who have renounced aiding and abetting terrorist financing and who prove that they no longer deserve to be on the list.

4. Protocol to the relevant Sanctions Committee, which prefers to continue to receive these types of petitions from Member States rather than directly from other parties. Any person has the right to petition the Committee directly if a Member State has denied a person's petition to the Committee. And in the case of unjustified inclusion on the Sanctions Committee list or other such list, a rehabilitative protocol shall be issued, with the latter being forwarded to the relevant authorities of the Member States.

5. The Arbitral Body and Trust Fund should include the petitioning State and representatives of neutral States, and should be composed of security experts.

Contribution of the authors.

A. Kadyrbekov – work with literature, collection and analysis of material, design of a scientific article.

R. Sadykova – definition of goals and objectives of a scientific article, work using research materials and methods, generalization, and analysis of theoretical material.

References

1. Thomas. P. Thornton, "Terror as a Weapon of Political Agitation" in Harry Eckstein ed. *Internal War: problems and approaches*. (New-York Press, New-York, 1964, P.71-99).

2. Common Position of the Council of the European Union of December 27, 2001. "On the application of specific measures against terrorism» (2001/931/CFSP) [Electronic resource]. Available at: <https://www.refworld.org.ru/type,POSITION,,,56f8ef6f4,0.html> (Accessed: 15.05.2024).

3. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism [Electronic resource]. Available at: <https://www.un.org/law/cod/finterr.htm> (Accessed: 15.05.2024).

4. Brady, Leo, *From chivalry to terrorism : war and the changing nature of masculinity*. (Knopf New York, New York, 2003, 613 p.)

5. Cassese, Antonio, Human Rights in a Changing World. - Cambridge, 1990.
6. EU Council Decision (CFSP) 2023/1514 [Electronic resource]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32023D1514> (Accessed: 15.05.2024).
7. Sanctions Committee on ISIS (Daesh) and Al-Qaida» [Electronic resource]. Available at: https://www.un.org/securitycouncil/ru/sanctions/1267/aq_sanctions_list (Accessed: 15.05.2024).
8. Carroll, Lisa C. "Alternative remittance systems distinguishing sub-systems of ethnic money laundering in Interpol member countries on the Asian continent". - Interpol, 2003.
9. List of organizations recognized as terrorist by the United Kingdom [Electronic resource]. Available at: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.bf9da594-6512cefc-3131d4bf-74722d776562/https/assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/869496/20200228_Proscription.pdf (Accessed: 15.05.2024).
10. Lists of terrorist organizations by country [Electronic resource]. Available at: <https://studylib.ru/doc/2321772/organizacii--priznannye-terroristicheskimi-v-velikobritanii?ysclid=ln0av194bu813048522> (Accessed: 15.05.2024).
11. In contrast to the other Central Asian republics, some political parties based on religion are allowed to operate in Tajikistan., IHF, Report "Anti-terrorism Measures, Security and Human Rights, Developments in Europe, Central Asia and North America in the Aftermath of September 11", April 2003, p.238
12. "Thematic observation: balance between freedom and security within EU, 2003, p. 27, Decree about the Technical and Organizational Realization of Measures for keeping Telecommunications under Surveillance of 22 January 2002 (BGBl.I p.458)
13. Dutch Cabinet gives more anti-terrorism powers to law-enforcement authorities. [Electronic resource]. Available at: 2005 http://www.justitie.nl/english/press/press_releases/archive/archive_2005/%5C50309Dutch_Cabinet_gives_more_antiterrorism_powers_to_law-enforcement_authorities.asp (Accessed: 15.05.2024).
14. Kazakh paper says no serious terrorist organizations, threat in country. [Electronic resource]. Available at: <http://www.eurasianet.org/resource/kazakhstan/hypermail/200202/0030.shtml>. (Accessed: 15.05.2024).

Р. Садықова¹, А. Қадырбеков²

¹Еуразиялық коммуникациялық орталық, Астана, Қазақстан

²М. Нәрікбаев атындағы университет, Астана, Қазақстан

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің халықаралық терроризмге қатысты қарарларының құқықтық аспектілері (ДАИШ (ИГИЛ) және Аль-Каидаға қарсы санкциялар жөніндегі комитет және Еуропалық Одақ Кеңесінің шешімдері)

Аңдатпа. Мақала терроризмге қарсы күрестің кең ауқымды мәселелеріне, соның ішінде «терроризм» ұғымын анықтаудан басталады. Маңызды мәселелердің қатарында террористік ұйымдар мен терроризмді қаржыландыратын адамдарға қатысты құқықтық шаралар жатады. Сонымен қатар, Санкциялар жөніндегі комитеттің мәселелері, де-листинг енгізу рәсімдері, полиция мен барлау қызметтерінің өкілеттіктерін кеңейту қарастырылады. Кейбір билік органдары тіркелмеген діни топтар арқылы өздерінің діни сенімдерін бейбіт жолмен ұстанатын адамдарды қудалауды жалғастыруда. Кейбір елдер бірлесу бостандығының шарттарына

қайшы келетін қызметін шектеу мақсатында үкіметтік емес ұйымдарға қатысты заңнамалық өзгерістерге бастамашылық етуді көздеп отыр.

Мақалада БҰҰ-ның негізгі қарарларына, сондай-ақ 1267 (1999) қарар негізінде құрылған БҰҰ ҚК комитеті төрағасының атына бағытталған 1526 (2004) қарарға сәйкес құрылған аналитикалық қолдау және Санкциялар мониторингі тобының қызметі туралы басқа құжаттар мен есептерге кең және жан-жақты талдау берілген.

Түйін сөздер: терроризмге қарсы күрес, санкциялар, құқықтық рәсімдер, террористік ұйымдарды қаржыландыру, Біріккен ұлттар ұйымы, Еуропалық Одақ.

Р. Садыкова¹, А. Кадырбеков²

¹*Евразийский коммуникационный центр, Астана, Казахстан*

²*Университет имени М. Нарикбаева, Астана, Казахстан*

Правовые аспекты резолюций Совета Безопасности ООН по международному терроризму (Комитет по санкциям против ИГИЛ (ДАИШ) и Аль-Каиды и решения Совета Европейского Союза)

Аннотация. Статья посвящена широким вопросам борьбы с терроризмом, начиная с определения термина «терроризм». Среди важных вопросов – правовые действия в отношении террористических организаций и лиц, спонсирующих терроризм. Также рассматриваются проблемы Комитета по санкциям, процедуры внесения де-листинга, расширение полномочий полиции и разведывательных служб. Некоторые власти продолжают преследовать людей, мирно исповедующих свои религиозные убеждения через незарегистрированные религиозные группы. Некоторые страны намерены инициировать законодательные изменения в отношении неправительственных организаций с целью ограничения их деятельности, противоречащей условиям свободы ассоциаций.

В статье представлен широкий и всесторонний анализ основных резолюций ООН, а также других документов и отчетов о деятельности Группы по аналитической поддержке и мониторингу санкций, созданной в соответствии с резолюцией 1526 (2004), направленной на имя председателя Комитета СБ ООН, созданного на основании резолюции 1267 (1999).

Ключевые слова: противодействие терроризму, санкции, правовые процедуры, финансирование террористических организаций, Организация Объединенных Наций, Европейский союз.

Сведения об авторах:

Sadykova R. – PhD, Eurasian Communications centre, Astana, Kazakhstan.

Kadyrbekov A. – PhD, M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan.

Садықова Р. – PhD, Еуразиялық коммуникациялық орталық, Астана, Қазақстан.

Қадырбеков А. – PhD, М. Нәрікбаев атындағы университет, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.89

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-171-184>

Роль информационных вбросов в эскалации напряженности и их воздействие на политическую стабильность Казахстана

А.С. Дмитриева^{ib}, А.Н. Оспанова^{ib}, А.Н. Жолдасбекова^{ib}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: dmitriyeva.alyona@gmail.com, ospanovaa@mail.ru, eic.astana@gmail.com)

Аннотация. В эпоху глобализованного мира и высокого уровня развития информационно-коммуникационных технологий особую значимость приобретают информационные вбросы, которые благодаря своему быстрому распространению через СМИ и социальные медиа становятся мощным инструментом манипуляции сознанием общества и политического давления, воздействуя за счет своей скорости и охвата. В свою очередь, данные факторы становятся катализатором для эскалации напряженности как среди населения, так и политической обстановки. В статье авторами поднимаются вопросы, касающиеся влияния информации на психоэмоциональное сознание общества и дисгармонизацию внутренней социально-политической обстановки, а также анализируются основные подходы к понятию «информационный вброс». Важное место было отведено анализу медиасообщений и заявлениям отдельных публичных лиц, благодаря которому на основе методов контент-анализа и кейс-стади были изучены основные информационные вбросы и преследуемые ими цели, которые оказали наибольшее влияние на дестабилизацию политической обстановки внутри Казахстана. Исходя из этого, в рамках системного подхода было установлено, что основными акторами выступают Россия и Запад, которые рассматривают информационное пространство Казахстана как инструмент геополитического воздействия в целях продвижения своих стратегических интересов. Результаты исследования показывают, как информационные вбросы оказывают значительное воздействие на население Казахстана, наиболее восприимчивое к информационному влиянию ввиду низкого уровня медиаграмотности населения, продолжающегося последние 5 лет. Кроме того, на основе изученных данных авторами были разработаны и предложены конкретные практические рекомендации по повышению медиаграмотности населения и его устойчивости к информационным атакам, а также борьбе с дезинформацией, что представляется целесообразным для поддержания национальной безопасности Казахстана.

Ключевые слова: информационные вбросы, информационная безопасность, психоэмоциональное воздействие, политическая дестабилизация, соцмедиа, поляризация общества, медиаграмотность.

Поступила: 03.07.2024; Принята: 20.02.2025; Доступна онлайн: 30.03.2025

Введение

В настоящее время современное информационное пространство становится ареной для применения различных тактик и техник манипулятивного влияния путем его заполнения различными формами дезинформации и фейковых новостей, что играет ключевую роль в формировании общественного мнения и политической поляризации общества. Данная тенденция, учитывая постоянное развитие IT-технологий и цифрового медиaprостранства, способствовала превращению информационной пропаганды в политический инструмент, позволяющий мгновенно оказывать влияние на общество через социальные сети и интернет-ресурсы в географически удаленных частях мира.

Собственные наблюдения и специальные исследования в этом плане показали, что на сегодняшний день существует множество научных работ, исследующих влияние информации на общественное мнение, однако большинство из них фокусируется на общем анализе привычных обществу фейковых новостей и дезинформации, в то время как проблема информационных вбросов остается малоизученной. При этом необходимо подчеркнуть, что само понятие «информационный вброс» достаточно новое, в связи с чем в академических кругах постоянно предпринимаются попытки адекватно определить и теоретически обосновать данный термин. В этих условиях актуальным становится более детальное изучение и четкая идентификация понятия, поскольку данный термин преимущественно используется в русскоязычном пространстве, в то время как в англоязычных источниках чаще отдают предпочтение таким понятиям, как «information dumping», «fake news» и «disinformation», подчеркивая различные нюансы их использования.

Сущность этих требований сводится к тому, что исследователи зачастую прибегают к междисциплинарному подходу, применяя методы, которые либо занимают периферийное место в рамках теоретической журналистики, либо заимствованы из смежных научных областей. Также стоит отметить отсутствие у авторов работ, направленных на анализ данного феномена, стремления к формированию типологии или к выведению дистриктивных характеристик данных информационных явлений, что подтверждается многочисленными исследованиями П.А. Кошечева [1], А.В. Манойло [2], А.Н. Глущенко [3], Х. Серрано-Пуче [4] и других. Так, понятие «информационный вброс» включает в себя реальную или вымышленную информацию с провокационными заголовками или мультимедийными материалами совместно с заранее подготовленным эмоциональным окрасом [1; 2]. Как правило, для усиления эмоционального воздействия на читателей активно задействуются различные информационные каналы, которые включают популярные YouTube-аккаунты, блогеров, а также ботов, к которым стремительно подключаются реальные пользователи, наиболее восприимчивые к подобной информации. При этом главная цель вброса заключается в создании спровоцированного социального резонанса и его последующую вирусность на цифровых платформах [4].

Согласно исследованиям Оксфордского института интернет-исследований, проблема информационных вбросов все больше приобретает политический контекст, поскольку более чем 80 стран, включая правительства и политические фракции, все

чаще используют информационное цифровое пространство для преследования своих собственных целей путем дезинформационных кампаний и манипулирования [5]. В данном контексте привлекают внимание заявления ООН, которая рассматривает информационные вбросы как одну из угроз, приводящую к реальным последствиям, в т.ч. усилению социальной напряженности на примере захвата Капитолия США в 2021 году [6].

Современные исследователи сходятся во мнении, что люди склонны потреблять только ту информацию, которая соответствует их собственным убеждениям и установкам, в то время как потребление противоречивых их убеждениям данных приводит к искажению информации и ее неправильной интерпретации [7; 8]. В этих условиях примечательны когнитивные предубеждения человека, которые подчеркивают тенденцию к недооценке влияния СМИ на самого себя или переоценке влияния СМИ на других, что приводит к появлению так называемого «эффекта восприятия от третьего лица» (third-person effect), которое на протяжении последних лет показывает свою устойчивость и выражается в перцептивных и поведенческих компонентах [9]. Однако в кросс-культурных исследованиях наблюдается некое парадоксальное явление, где доказывается, что эффект восприятия от третьего лица не всегда имеет причинно-следственную связь с поведенческими реакциями, поскольку на формирование общественного восприятия влияют и другие аспекты, такие, как социальные и культурные факторы [10].

Постановка проблемы

Республика Казахстан, расположенная на стыке влияний мощных геополитических игроков, таких, как Россия, Китай и Запад, постоянно подвергается т.н. «гибридному информационному противостоянию», которое оказывает влияние на внутреннюю политику и межэтническую гармонию. При этом механизмы и инструменты такого противостояния остаются недостаточно изучены, что поднимает вопрос о реальном влиянии информационных вбросов на политическую стабильность страны.

Цель исследования

Основной целью данного исследования является анализ роли информационных вбросов в эскалации напряженности и социально-политической дестабилизации ситуации путем воздействия на общественное сознание граждан Республики Казахстан. Данная статья исследует как внешние, так и внутренние информационные потоки могут оказать влияние на межэтническую гармонию и политическую повестку Казахстана в целях укрепления национальной информационной безопасности.

Методы исследования

В рамках данной научной работы применялась качественная исследовательская стратегия, объединяющая методы анализа и синтеза, контент-анализа, кейс-стади и

системного подхода. Так, посредством анализа была изучена и раскрыта эффективность влияния информационных вбросов на политическую стабильность страны, в то время как синтез позволил систематизировать полученные данные и разработать стратегические рекомендации для минимизации влияния и последствий.

С помощью контент-анализа были рассмотрены объем и информационное содержание вбросов в медиaprостранстве, а также присутствующий в них скрытый подтекст и эмоциональный окрас. Дополнительно в статье также был применен метод кейс-стади для изучения конкретных примеров информационных вбросов и их влияния на политическую стабильность Казахстана. В свою очередь, системный подход позволил исследовать закономерности многоуровневого информационного влияния на политическую систему и общественное восприятие, особенно через медийную повестку страны.

Обсуждение и результаты

Казахстан, являясь многонациональным государством, сталкивается с рядом информационных вызовов, оказывающих влияние на информационную безопасность и политическую стабильность страны. Рассматриваемая повестка устойчиво сохраняет свою актуальность, формируясь под влиянием целого ряда факторов, отражающих в своей основе сущность информационных атак как на Казахстан, так и его властные структуры, а также высшие должностные лица, что привлекает к себе пристальное внимание ученых и общественности. Здесь уместно обратить внимание на участвовавшие информационные вбросы, которые в основном сосредоточены вокруг «январских событий» и начала военного конфликта в Украине, ставшие триггером в развитии наблюдаемых негативных процессов в республике.

В частности, на фоне российско-украинского конфликта в казахстанском медиасегменте заметно участились информационные вбросы обеих конфликтующих сторон, что, на наш взгляд, можно расценивать как попытки втянуть Казахстан в орбиту геополитического противостояния. При этом следует отметить, что *информационные атаки российской стороны* в медиaprостранстве Казахстана зачастую представляют собой пропагандистские выпады представителей политического истеблишмента и медийных персон РФ, оказывающие дестабилизирующее влияние на межэтническое согласие и стабильность страны в целом. В подобных выпадах затрагиваются так называемые триггерные темы для коренного населения страны, уязвленного колониальным прошлым, а именно территориальная целостность, казахская государственность, национальная идентичность и языковой вопрос. Особую роль в нагнетании обстановки как внутри российского информационного поля, так и казахстанского играет российский информационный интернет-телеканал «Царьград ТВ», затрагивающий чувствительные темы для населения, а также создающий громкий резонанс вокруг информационного выпада, в результате которого возникает риск повышения недовольства в адрес государства и дестабилизации ситуации в контексте возможных акций протеста.

В этой связи контент-анализ российских инфоповодов тенденциозного характера позволил выявить яркие кейсы, среди которых примечательными являются

высказывания российской телеведущей Т. Канделаки о якобы вытеснении русского языка в Казахстане на государственном уровне на фоне ряда ономастических изменений в республике [11], российского историка М. Смолина о том, что до революции 1917 года казахской нации не существовало [12], а также вице-спикера Госдумы РФ П. Толстого об исторической принадлежности казахских городов РФ [13]. Так, найденные и проанализированные нами примеры позволяют выявить следующую закономерность среди общества, поскольку данные выпады имели характер «цепной реакции», вызывая широкий резонанс среди казахстанской общественности, что, в свою очередь, привело к росту «антироссийских настроений» в стране. Это также подтверждается тем, что представители национал-патриотических кругов (в особенности, имеющие большую аудиторию в социальных сетях) стали все чаще продвигать антироссийские взгляды, акцентируя при этом внимание на вероятности вторжения РФ на территорию Казахстана по «украинскому сценарию». В данном контексте стоит привести в пример программу «Майдан тану» под авторством А. Жумабекова, выходящую на YouTube-канале «BARYS MEDIA», в которой наблюдались попытки убеждения граждан страны в необходимости боевой подготовки и территориальной обороны государства якобы в преддверии военного вторжения со стороны России [14]. При этом анализ комментариев показал положительную поддержку среди аудитории канала («Вооружать надо», «Будем защищать Казахстан с оружием в руках», «Думаю не только мужчины, но и много женщин и девушек возьмут оружие в руки и пойдут защищать нашу родину!!!!», «Дұрыс айтасыз!! Жерлік қорғаныс сарбаздарын кұру керек. Хочешь мира – готовься к войне!!»), что позволяет сделать вывод об уязвимости населения страны к подобным триггерам межэтнической плоскости.

В то же время в контексте геополитических аспектов информационных вбросов в медиаполе отдельно следует выделить *западный фактор*. При этом довольно сложно интерпретировать направленность большинства наблюдаемых публикаций непосредственно против Казахстана, которые больше увязываются с «антироссийской» и «антикитайской» риторикой, а также возможной нацеленностью на сдерживание роста их влияния в регионе. Стоит заметить, что методы информационного влияния западных держав кардинально отличаются от российских, так как Запад действует через инструменты мягкой силы (активно вовлекая в данный процесс различные НПО), что делает информационную повестку более скрытной и более нацеленной на продвижение демократических ценностей, правозащитной тематики. Однако на фоне постоянного информационного противостояния с Россией западные державы также акцентируют внимание на проблемах казахско-русских отношений, что во многом объясняет «насаждаемые» в информационном пространстве антироссийские публикации, в продвижении которых задействованы и прозападные СМИ, такие, как «Власть», «Радио Азаттык» и др.

Анализ западных инфоповодов тенденциозного характера позволяет нам констатировать, что на политическую дестабилизацию оказывает влияние западная полемика вокруг правозащитной тематики, в частности, «январских событий» путем публикации материалов манипулятивного характера, а также активного использования риторики с

радикальными формулировками, такими, как «жестокая репрессия», «кровавый январь». К примеру, в статье «Радио Азаттык» на фоне информации о вынесении судебного приговора апелляционным судом в отношении военнослужащего А. Жумана, обвиняемого в гибели несовершеннолетней А. Мелдехан, упоминался приказ Президента К. Токаева «стрелять на поражение» по участникам «Кантара» [15]. Кроме того, журналисты того же издания широко руководствуются недостоверными/частично-правдивыми «кликбейтными» лидами в целях создать повышенный интерес и вызвать негатив, о чем свидетельствует опубликованный материал об интервью Главы государства газете «Egemen Qazaqstan» под заголовком «Уходя - уходи!»: Президент Казахстана обратился к предшественнику и высказался о причинах «кровавого января» [16].

Вместе с тем, также усиливают давление публикации, фокусирующие свое внимание на российско-украинском конфликте, создавая напряженность в регионе путем дискредитации казахско-русских отношений и компрометации политической стабильности сопредельных государств. Указанные факторы прослеживаются в материалах, акцентирующих внимание на угрозах захвата Казахстана со стороны России путем повторения сценария с Украиной, вербовке казахов в ВСУ через рекламу в соцмедиа. Также западом продвигаются нарративы об использовании Казахстана Россией для обхода санкций в контексте якобы приобретённого самолета российским олигархом О. Дерипаской через Казахстан [17], а также транспортировки в Германию 993 тыс. тонн российской нефти [18]. В данном контексте примечателен Telegram-канал «Келин ушырды», в котором авторы открыто критикуют подобные информационные выпады, указывая, что они являются частью стратегических интересов американских организаций, таких, как «Агентство США по глобальным медиа», «Совет по международным исследованиям и обмену» (IREX) и «Фонд Карнеги», которые дают свои указания для журналистов по необходимым темам в целях достижения геополитических целей США [19].

В связи с этим становится очевидно, что в подобных инфомвбросах затрагиваются триггерные темы, зачастую сопровождающиеся резко негативной реакцией населения и последующей критикой властей из-за отсутствия навыков верификации информации, что оказывает влияние на дестабилизацию обстановки внутри страны и указывает на низкий уровень медийной и цифровой грамотности. Это подтверждается исследованием «Internews» при поддержке «USAID» на тему «Методология социологического исследования по изучению медиапотребления и медиаинформационной грамотности в странах Центральной Азии (Казахстан, Таджикистан, Узбекистан)», в котором отмечена тенденция снижения уровня медиаграмотности населения за 2019, 2021 и 2023 годы. Данное исследование показало, что процент лиц, оценивающих свои навыки работы с информацией как низкие, значительно увеличился, достигнув 23%, в то время как доля людей с высоким и средним уровнями медиаграмотности снизилась. Кроме того, отмечалось, что около 46% респондентов из Казахстана сталкивались с необъективным освещением политических событий в СМИ, что может свидетельствовать о повышенной медийной поляризации и плюрализме по сравнению с такими странами, как Узбекистан и Таджикистан, где подобные показатели составляют 29% и 19% соответственно.

В исследовании отражается реальная картина медиаграмотности населения за 2023 год (см. таблицу 1), где только четверть респондентов (26%) сравнивает получаемую информацию из разных источников для точной верификации данных, в то время как другая часть респондентов (42%) не предпринимают никаких действий, сталкиваясь с противоречивой информацией, что указывает на низкое развитие критического мышления среди общества [20].

Таблица 1. Действия в случаях разного освещения одного политического события

	2019	2021	2023
Сравниваю информацию с тем, что написано/показано в других медиаисточниках и делаю свой вывод	35%	↓ 29%	↓ 26%
Спрашиваю мнение друзей, родственников, знакомых и делаю свой вывод	14%	↑ 17%	= 17%
Я верю только одному источнику информации, из которого всегда получаю информацию	11%	↑ 12%	↓ 9%
Делюсь своими наблюдениями в социальных сетях	12%	↓ 9%	↓ 5%
Не принимаю никаких действий	29%	↑ 31%	↑ 42%
3/0	0%	↑ 1%	= 1%

Таким образом, вышеизложенные факторы показывают, что информационные вбросы выступают серьезным «раздражителем» общественно-политической ситуации в стране, оказывая негативное влияние на общественные настроения и, как следствие, формируя риски их перетекания в деструктивное русло, утери идейного сопротивления общества и расслоения его на полярные лагеря.

Тем не менее в условиях размывания границ информационного пространства говорить о полной эффективности устранения информационных вбросов достаточно сложно, что предопределяет необходимость усиления точечной контраргументационной работы. В этой связи исследования в данном направлении могут быть продолжены с позиции уполномоченных органов путем изучения всего спектра информационных поводов, способных спровоцировать рост общественных недовольств, разработав по его итогам т.н. «карты рисков» с необходимым комплексом профилактических мер в медиаполе. Кроме того, на всех этапах данной работы следует задействовать компетентных экспертов и журналистов, подчинив их работу единому информационному замыслу в рамках выявляемых в медиаполе проблем.

Помимо этого, Правительству РК совместно с профильными ведомствами необходимо проводить постоянную работу по анализу рисков информационного давления со стороны внешних акторов, а также внедрению в информационную повестку страны формата «фактчекинга» для разоблачения манипуляций, недостоверных фактов в риторике разного уровня спикеров и публикациях иностранных СМИ. Важным видится усиление мониторинга медиапространства на предмет распространения ксенофобского контента, а также обеспечение своевременного реагирования как на инциденты,

связанные с межэтническим взаимодействием, так и на неоднозначную информацию, особенно фейкового характера. При этом для обеспечения системности реализуемых мер необходимо использовать опыт квалифицированных политтехнологов.

Отдельное внимание также следует уделить расширению присутствия государства в медиaprостранстве путем запуска различных негласных проектов (*страницы, паблики, YouTube- и Telegram-каналы и пр.*) для повышения эффективности «контрдеструктивной» информационной работы, а также обеспечению поддержки информационных источников, направленных на развитие межкультурного диалога и борьбу с предубеждениями. В этом контексте АНК необходимо проработать интерактивные диалоговые площадки (в противовес соцсетям), наладив системную информационно-профилактическую работу в диаспорах, нацеленную на формирование иммунитета к деструктивным призывам и выстраивание конструктивных дискурсов между различными этническими группами.

Заключение

Результаты исследования показали, что информационные вбросы могут оказывать значительное негативное влияние на политическую стабильность государства путем поляризации общества ввиду наличия такой характерной черты, как возможность мгновенно распространять информацию деструктивного характера через интернет-СМИ и соцмедиа в совокупности с эмоциональным окрасом сообщений.

Как отмечалось в работе, эффективная дестабилизирующая деятельность заинтересованных сторон обуславливается низким уровнем медиаграмотности среди населения, что негативно отражается на их восприимчивости к подобным информационным вбросам, а также ложной и специально сфабрикованной информации из недостоверных источников. Как следствие, такая информационная кампания быстро подхватывается и активно распространяется среди населения. В связи с данным фактом такой инструмент манипуляции широко используется различными политическими акторами в современном мире вследствие глобального развития информационных войн.

Так, в рамках анализа политической стабильности Республики Казахстан авторами отмечались основные информационные угрозы со стороны крупных мировых игроков, таких, как Россия и Запад, регулярно использующих казахстанское медиaprостранство в своих стратегических интересах. Рост геополитического противостояния данных сил делает Казахстан ареной информационной войны для продвижения определенных геополитических интересов. К примеру, Россия использует медиаресурсы для усиления своего влияния на постсоветское пространство, а некоторые представители политического истеблишмента и вовсе затрагивают вопросы территориального расширения границ России на северные регионы Казахстана. В свою очередь, западные страны, используя «мягкую силу», поддерживают идеи национальной идентичности казахского народа в целях его обособления от так называемого «русского мира». Таким образом, создается социальная и межэтническая напряженность в обществе.

Принимая во внимание данные факты, Правительству Казахстана нужно не только выстраивать более комплексную информационную политику, направленную на

обеспечение информационной безопасности страны, но и активно реализовывать мероприятия, направленные на повышение медиаграмотности населения в целях снижения риска манипуляции обществом.

Благодаря анализу было отмечено, что одной из причин низкой информационной грамотности населения является неудовлетворительный уровень критического мышления, который отражается в неспособности различать достоверную информацию от намеренно искаженной или ложной, что впоследствии приводит к дестабилизации общества, в том числе приводя к эскалации межэтнических и политических конфликтов, выражающихся посредством протестных акций и идеологических разногласий в обществе. В этой связи государству необходим комплексный подход в противодействии информвбросам путем проведения «контрдеструктивной» информационной работы совместно с центральными государственными органами, а также повышения медиаграмотности казахстанцев через вовлечение в различные образовательные инициативы и платформы, способствующие более углубленному интеллектуальному пониманию информпространства и укреплению политической устойчивости общества.

Вклад авторов:

А.С. Дмитриева – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи, обобщение и анализ теоретического материала.

А.Н. Оспанова – определение целей и задач научной статьи.

А.Н. Жолдасбекова – работа с использованием материалов исследования и методов.

Список литературы

1. Кочешев П.А. Информационные «вбросы». Методы минимизации последствий // Проблемы науки. – 2016. – №6 (7). – С. 24-25.
2. Манойло А.В. Технологии современных информационных войн // Политическая наука. – 2017. – С. 306–325.
3. Глущенко А.Н. Вброс как стратегическое явление «информационной атаки» в рамках интернет-коммуникации // Лингвистика будущего: новые тенденции и перспективы: материалы международной научной конференции, Майкоп, 01-02 ноября 2019 года. – Майкоп: Адыгейский государственный университет, 2019. – С. 308-311.
4. Serrano-Puche J. Digital disinformation and emotions: Exploring the social risks of affective polarization // International Review of Sociology. – 2021. – Vol. 31(2) – P. 231–245.
5. Oxford Internet Institute. Social media manipulation by political actors now an industrial scale problem prevalent in over 80 countries. [Electronic resource]. Available at: <https://www.oii.ox.ac.uk/news-events/news/social-media-manipulation-by-political-actors-now-an-industrial-scale-problem-prevalent-in-over-80-countries-annual-oxford-report> (Accessed: 03.07.2024).
6. United Nations. Hate speech: A growing, international threat. [Electronic resource]. Available at: <https://news.un.org/en/story/2023/01/1132597> (Accessed: 03.07.2024).
7. Sude D., Knobloch-Westerwick S. Selective exposure and attention to attitude-consistent and attitude-discrepant information: Reviewing the evidence. In J. Strömbäck, Å. Wikforss, K. Glüer, T.

Lindholm, & H. Oscarsson (Eds.), Knowledge resistance in high-choice information environments. – New York: Routledge. – 2022. – P. 88-105.

8. Flynn D.J., Nyhan B., Reifler J. The nature and origins of misperceptions: Understanding false and unsupported beliefs about politics // Political Psychology. – 2017. –Vol. 38(S1). – P. 127-150.

9. Davison W.P. The third-person effect in communication // Public Opin. Q. – 1983. – Vol. 47. – P. 1-15.

10. Hong S.C. Do cultural values matter? A cross-cultural study of the third-person effect and support for the regulation of violent video games // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2015. – Vol. 46(7). – P. 964-976.

11. Тина Канделаки заявила о вытеснении русского языка в Казахстане: ей ответила Динара Сатжан. [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://ulysmidia.kz/news/25533-tina-kandelaki-zaiavila-o-vytesnenii-russkogo-iazyka-v-kazakhstan-ei-otvetila-dinara-satzhan/> (Дата обращения: 03.07.2024).

12. «Казахов не существовало до 1917 года», заявили в эфире российского гостелеканала. [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://ulysmidia.kz/news/25955-kazakhov-ne-sushchestvovalo-do-1917-goda-zaiavili-v-efire-rossiiskogo-gostelekanala/> (Дата обращения: 03.07.2024).

13. Россия имеет на Казахстан исторические права, – вице-спикер госдумы РФ // Информационно-аналитический сайт «Focus.ua». [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://focus.ua/world/649108-rossiya-imeet-na-kazahstan-istoricheskie-prava-vice-spiker-gosdumy-rf-video> (Дата обращения: 03.07.2024).

14. Подготовка к войне началась? // YouTube-канал «BARYS MEDIA». [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.youtube.com/live/jBSxrKR82p0> (Дата обращения: 03.07.2024).

15. Kazakh Man Sentenced for Killing 4-Year-Old During 2022 Unrest // Radio liberty. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-man-sentenced-4-year-old-died-unrest-2022/32881234.html> (Accessed: 03.07.2024)

16. 'Go Away, Don't Beg!': Kazakh President Has Message For Predecessor, Makes Claims About Origins Of 'Bloody January' // Radio Liberty. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-toqaev-nazarbaev-bloody-january-interview/32758542.html/> (Accessed: 03.07.2024)

17. Российский миллиардер Олег Дерипаска купил в Казахстане самолет стоимостью 36 млн долларов // Медиазона. Центральная Азия. [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://mediazona.ca/news/2024/01/06/deripaska/> (Дата обращения: 03.07.2024).

18. Казахстан поставил Германии через Россию 993 тысячи тонн нефти в 2023 году // Радио Азаттык. [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://rus.azattyq.org/a/32771927.html/> (Дата обращения: 03.07.2024).

19. Романенко Н. Медиапотребление и медиаграмотность в Казахстане, Таджикистане и Узбекистане: итоги социологического исследования Internews // New Reporter. [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://newreporter.org/2024/04/24/study2023/> (дата обращения: 03.07.2024).

20. Ваша келин не удивлена // Telegram-канал «Келин услышала». [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://t.me/c/1815186203/36227> (Дата обращения: 03.07.2024).

А.С. Дмитриева, А.Н. Оспанова, А.Н. Жолдасбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Теріс ақпараттың шиеленісті үдете түсудегі рөлі және Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсері

Андатпа. Қазіргі жаһандану дәуірінде және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жоғары деңгейде дамуы жағдайында шындыққа жанаспайтын теріс ақпараттың таралу қарқыны кеңейе түсті. Олардың БАҚ және әлеуметтік медиа арқылы тез таралуының арқасында, бұл құбылыс қоғамның санасына манипуляция жасап, саяси қысым көрсетудің қуатты құралына айналып отыр. Сонымен қатар ақпараттың таралу жылдамдығы мен ауқымдылығы халықтың арасында да, саяси жағдайларда да шиеленістің ушығуына түрткі болуда. Бұл мақалада авторлар ақпараттың қоғамның психоэмоционалдық санасына әсері және ішкі әлеуметтік-саяси ахуалдың дисгармонизациясы мәселелерін көтереді, сондай-ақ «теріс ақпарат тарату» ұғымына қатысты негізгі тәсілдерді талдайды. Бұл зерттеуде медиахабарламалар мен кейбір қоғамдық тұлғалардың мәлімдемелерін талдау нәтижесінде контент-талдау және кейс-стади әдістері негізінде Қазақстандағы саяси ахуалдың тұрақсыздануына ең көп әсер еткен теріс ақпараттық таратулар және олардың көздеген мақсаттары зерттелді. Сондай-ақ жүйелі тәсіл аясында негізгі акторлар ретінде Ресей мен Батыс елдері қарастырылып отыр. Олар Қазақстанның ақпараттық кеңістігін өздерінің стратегиялық мүдделерін ілгерілету мақсатында геосаяси ықпал ету құралы ретінде көреді. Зерттеу нәтижелері теріс ақпараттық таратулардың Қазақстан халқының медиасауаттылық деңгейінің төмендігіне байланысты халыққа айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Бұл соңғы 5 жыл бойы жалғасып келетін үрдіс болып табылады. Сонымен қатар зерттеу деректеріне сүйене отырып, авторлар медиасауаттылықты арттыру және халықтың ақпараттық шабуылдарға төзімділігін нығайту, сондай-ақ теріс ақпаратпен күресу бойынша нақты практикалық ұсыныстар әзірледі. Бұл Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды болып есептеледі.

Түйін сөздер: теріс ақпарат, ақпараттық қауіпсіздік, психоэмоционалдық әсер, саяси тұрақсыздық, әлеуметтік медиа, қоғамның поляризациясы, медиасауаттылық.

A.S. Dmitriyeva, A.N. Ospanova, A.N. Zholdasbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role of information propaganda in the escalation of tensions and their impact on the political stability of Kazakhstan

Abstract. In the era of a globalized world and a high level of development of information and communication technologies, information propaganda are of particular importance, which, acquire special importance, which, through their rapid spread through media and social media, become a powerful tool for manipulating public consciousness and political pressure by acting at their speed and reach. In turn, these factors are becoming a catalyst for the escalation of tensions among both

populations and political environments. In the article, the authors raise issues related to the influence of information on the psycho-emotional consciousness of society and the disharmony of the internal socio-political situation, as well as analyze the main approaches to the concept of “information propaganda”. An important place was given to the analysis of media messages and statements of individual public figures, thanks to which, based on the methods of content analysis and case studies, the main information leaks and their goals were studied, which had the greatest impact on the destabilization of the political situation inside Kazakhstan. Based on this, within the framework of the systemic approach, it was established that the main actors are Russia and the West, which consider the information space of Kazakhstan as a tool of geopolitical influence in order to promote their strategic interests. The results of the study show how information propaganda have a significant impact on the population of Kazakhstan, which is most susceptible to information influence due to the low level of media literacy of the population, which has continued for the past 5 years. In addition, based on the studied data, the authors developed and proposed specific practical recommendations to improve the media literacy of the population and its resilience to information attacks, as well as combating disinformation, which seems appropriate for maintaining the national security of Kazakhstan.

Keywords: information propaganda, information security, psycho-emotional impact, political destabilization, social media, polarization of society, media literacy.

References

1. Kocheshev P.A. Informatsionnye “vbrosy”. Metody minimalizatsii posledstviy [Information “propaganda”. Methods of minimizing consequences], Problemy nauki [Problems of Science], 6(7), 24-25 (2016). [in Russian]
2. Manoylo A.V. Tekhnologii sovremennykh informatsionnykh voyn [Technologies of modern information wars], Politicheskaya nauka [Political Science], special issue, 306-325 (2017). [in Russian]
3. Glushchenko A.N. Vbros kak strategicheskoe yavlenie “informatsionnoj ataki” v ramkakh internet-kommunikatsii [Propaganda as a strategic phenomenon of “information attack” within the framework of Internet communication], Lingvistika budushchego: novye tendentsii i perspektivy: materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii, Maykop, 01–02 noyabrya 2019 goda, Maykop: Adygejskij gosudarstvennyj universitet [Linguistics of the Future: New Trends and Perspectives: Materials of the International Scientific Conference, Maykop, November 1-2, 2019, Maykop: Adyghe State University], 2019, P. 308-311. [in Russian]
4. Serrano-Puche J. Digital disinformation and emotions: Exploring the social risks of affective polarization, International Review of Sociology, 31 (2), 231-245 (2021).
5. Oxford Internet Institute. Social media manipulation by political actors now an industrial scale problem prevalent in over 80 countries. [Electronic resource]. Available at: <https://www.oii.ox.ac.uk/news-events/news/social-media-manipulation-by-political-actors-now-an-industrial-scale-problem-prevalent-in-over-80-countries-annual-oxford-report> (Accessed: 03.07.2024).
6. United Nations. Hate speech: A growing, international threat. [Electronic resource]. Available at: <https://news.un.org/en/story/2023/01/1132597> (Accessed: 03.07.2024).
7. Sude D., Knobloch-Westerwick S. Selective exposure and attention to attitude-consistent and attitude-discrepant information: Reviewing the evidence. In J. Strömbäck, Å. Wikforss, K. Glüer, T.

Lindholm, & H. Oscarsson (Eds.), Knowledge resistance in high-choice information environments (Routledge, New York, 2022, 88-105 pp.).

8. Flynn D.J., Nyhan B., Reifler J. The nature and origins of misperceptions: Understanding false and unsupported beliefs about politics, *Political Psychology*. 38(S1), 127-150 (2017).

9. Davison W.P. The third-person effect in communication, *Public Opin. Q*, 47, 1-15 (1983).

10. Hong S.C. Do cultural values matter? A cross-cultural study of the third-person effect and support for the regulation of violent video games, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(7), 964-976 (2015).

11. Tina Kandelaki zayavila o vytesnenii russkogo yazyka v Kazakhstane, ei otvetila Dinara Satzhan [Tina Kandelaki claimed that the Russian language is being displaced in Kazakhstan, Dinara Satzhan responded] [Electronic resource]. Available at: <https://ulysmedia.kz/news/25533-tina-kandelaki-zaiavila-o-vytesnenii-russkogo-iazyka-v-kazakhstane-ei-otvetila-dinara-satzhan/> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

12. "Kazakhov ne sushchestvovalo do 1917 goda", zayavili v efire rossiyskogo gostelekanala ["Kazakhs did not exist until 1917", stated on the air of a Russian state TV channel] [Electronic resource]. Available at: <https://ulysmedia.kz/news/25955-kazakhov-ne-sushchestvovalo-do-1917-goda-zaiavili-v-efire-rossiyskogo-gostelekanala/> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

13. Rossiya imeet na Kazakhstan istoricheskie prava, – vice-spiker gosdumy RF, Informatsionno-analiticheskiy sayt "Focus.ua" [Russia has historical rights to Kazakhstan, – deputy speaker of the State Duma of the Russian Federation, Information-analytical site "Focus.ua"]. [Electronic resource]. - 2024. Available at: <https://focus.ua/world/649108-rossiya-imeet-na-kazahstan-istoricheskie-prava-vice-spiker-gosdumy-rf-video> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

14. Podgotovka k voine nachalas'? YouTube-kanal "BARYS MEDIA" [Preparation for war has begun? YouTube channel "BARYS MEDIA"]. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://www.youtube.com/live/jBSxrKR82p0> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

15. Kazakh Man Sentenced for Killing 4-Year-Old During 2022 Unrest, Radio liberty. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-man-sentenced-4-year-old-died-unrest-2022/32881234.html> (Accessed: 03.07.2024).

16. "Go Away, Don't Beg!": Kazakh President Has Message For Predecessor, Makes Claims About Origins Of 'Bloody January", Radio Liberty. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-toqaev-nazarbaev-bloody-january-interview/32758542.html/> (Accessed: 03.07.2024)

17. Rossiyskiy milliarder Oleg Deripaska kupil v Kazakhstane samolet stoimost'yu 36 mln dollarov, Mediazona. Tsentral'naya Aziya [Russian billionaire Oleg Deripaska bought a plane worth 36 million dollars in Kazakhstan, Mediazona. Central Asia]. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://mediazona.ca/news/2024/01/06/deripaska/> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

18. Kazakhstan postavil Germanii cherez Rossiyu 993 tysyach tonn nefti v 2023 godu [Kazakhstan supplied Germany via Russia 993 thousand tons of oil in 2023], Radio Azattyq. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://rus.azattyq.org/a/32771927.html/> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

19. Romanenko N. Mediapostreblenie i mediagramotnost' v Kazakhstane, Tadzhikistane i Uzbekistane: Itogi sociologicheskogo issledovaniya Internews [Media consumption and media literacy in Kazakhstan, Tajikistan, and Uzbekistan: Results of the Internews sociological study], New Reporter. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://newreporter.org/2024/04/24/study2023/> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

20. Vasha kelin ne udivlena, Telegram-kanal “Kelin uslyshala” [Your kelin is not surprised, Telegram channel “Kelin Heard”]. [Electronic resource]. – 2024. Available at: <https://t.me/c/1815186203/36227> (Accessed: 03.07.2024). [in Russian]

Сведения об авторах:

Дмитриева А.С. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Оспанова А.Н. – PhD, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жолдасбекова А.Н. – кандидат политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Dmitriyeva A.S. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ospanova A.N. – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zholdasbekova A.N. – Candidate of Political Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 03.91

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-185-195>

Основные этапы становления исторической памяти в Турции

Г. Жумагаликызы¹ , М.Р. Муканов¹ , С.Т. Тайшанова²

¹Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, Костанай, Казахстан

²Институт Джучи, Астана, Казахстан

(E-mail: loyakiss@bk.ru, alik8385@mail.ru, saltushka84@yahoo.com)

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы становления исторической памяти в Турции, начиная с периода распада Османской империи и создания Турецкой Республики до современности. Основой формирования парадигмы исторического сознания является проводимая государством историческая политика.

Проведен анализ влияния реформ Мустафы Кемала Ататюрка, направленных на секуляризацию и модернизацию страны, на становление национальной идентичности. Особое внимание уделяется изменению подходов к османскому наследию в XXI веке под руководством Реджепа Тайипа Эрдогана, включая усиление акцента на исламских традициях и героизации прошлого.

В статье обсуждаются ключевые механизмы формирования исторической памяти, такие, как государственная политика памяти, образовательные реформы, популяризация культуры и символика национальных праздников. Отдельное место занимает анализ замалчивания сложных исторических тем, таких, как геноцид армян и курдский вопрос, и их влияние на внутреннюю и внешнюю политику страны.

Вопрос об историческом самовосприятии Турции сталкивается с дилеммой. С одной стороны – наследие Османской империи, с другой – секулярная республика. При этом игнорирование сложных моментов истории, таких, как геноцид армян и курдский вопрос, усугубляет внутренние конфликты и международное давление. Для устойчивого развития Турции важно найти баланс между этими разными компонентами идентичности и исторической памяти, а также начать более открытое и честное обсуждение своего прошлого.

В результате сделан вывод о сформированной в Турецкой Республике сложной, противоречивой парадигмы исторического сознания, сочетающая согласующиеся и конфликтующие элементы.

Ключевые слова: Ататюрк, идентичность, исламские ценности, историческая память, консерваторы, националисты, Османская империя, политика памяти, секуляристы, Турция.

Введение

Ключевым инструментом анализа современного общества, его структуры, социальных взаимодействий и индивидуальных/коллективных поисков смысла существования стала концепция идентичности. В связи с этим формирование и укрепление национальной идентичности является одной из важнейших задач любого государства. Это обусловлено тем, что понимание и осознание своей принадлежности к нации играет значительную роль в социальной стабильности и развитии общества. Изучение и управление процессами формирования идентичности становятся необходимыми условиями для эффективного государственного управления и обеспечения социальной сплоченности [1, с. 241].

Основа для коллективного самовосприятия народа и его представлений о своей уникальности формируется благодаря исторической памяти, которая предполагает проведение сознательной деятельности государства и других общественных институтов, направленной на интерпретацию, сохранение и популяризацию определенных исторических событий или явлений, т.е. политики памяти.

В современном мире политические элиты повсеместно используют «политику памяти» (или историческую политику) как мощный инструмент для достижения своих целей. Они не просто вспоминают прошлое, а активно им манипулируют, избирательно подчеркивая одни исторические события и замалчивая другие, чтобы формировать нужное им общественное мнение и оправдывать свои действия. Не стала исключением и современная Турция. Турецкие политические элиты проводят собственную, специфическую «политику памяти», которая заключается в активном продвижении определенных интерпретаций национальной истории в общественном пространстве. Это проявляется, например, в создании музеев, установке памятников, проведении исторических реконструкций и активном освещении определенных исторических периодов в СМИ и образовании [2, с. 39]. Цель такой политики двоякая:

– укрепление национальной идентичности: актуализация определенных событий и героев из прошлого должна создать чувство общности и принадлежности к единой нации. Это делается путем подчеркивания общих достижений, побед и традиций, а также через формирование образа «общего врага», с которым нация боролась в прошлом;

– консолидация общества и мобилизация его на решение будущих задач: «политика памяти» направлена не только на то, чтобы общество знало свою историю, но и на то, чтобы оно воспринимало ее определенным образом. Прошлое используется для формирования определенных ценностей, целей и убеждений, которые должны объединить общество и направить его усилия на достижение конкретных политических целей, определяемых правящей элитой. Иными словами, история трактуется таким образом, чтобы оправдать текущую политическую линию и мобилизовать население на поддержку этой линии

В этом контексте особый интерес представляет изучение основных этапов становления исторической памяти в Турции как инструмента укрепления национальной идентичности, способствуя пониманию народа своего места в мире через образы и нарративы прошлого.

Проблема

Особую остроту в гуманитарной науке и общественной жизни за последние десятилетия приобрела проблема идентичности, тесно связанная с исторической памятью. В частности, в Турции проблема связана с исторической сложностью страны, переходом от Османской империи к Турецкой республике, а также с конфликтами между различными интерпретациями прошлого. Эти проблемы проявляются в противоречиях между секулярной и исламской идентичностями, разными подходами к османскому наследию и сложными отношениями с признанием травматических событий, таких, как геноцид армян.

Цель

Целью данного исследования выступает изучение основных этапов становления исторической памяти в Турции, ее основных особенностей и результатов формирования, а также влияния на современное турецкое общество. Анализ этих этапов позволяет осознать, как историческая память используется для консолидации общества, легитимации власти и какие вызовы она создает в политической, социальной и международной сферах.

История

Историческая память в Турции формировалась под воздействием ряда ключевых этапов, связанных с переходами от Османской империи к Турецкой Республике, а также с внутренними и внешними политическими процессами. Основные этапы можно выделить следующим образом:

1. Османский период (до 1923 года)

В основе лежала исламская идентичность и османская государственность. Историческое сознание основывалось на религиозных текстах, подвиге завоевателей (к примеру, Мехмеда II Завоевателя) и славе династии Османов. При этом Османская империя была многонациональной, и ее историческая память подчеркивала роль султана как защитника ислама и объединителя разнородных народов. В XIX в., под влиянием западной мысли, начала развиваться национальная идея, что положило начало процесса переосмысления османской истории в свете национализма.

2. Период становления Турецкой Республики (1923-1938 гг., правление Мустафы Кемалья Ататюрка)

Данный период характеризуется радикальным разрывом с прошлым:

Мустафа Кемаль Ататюрк стремился создать новое историческое сознание, основываясь на секуляризме и турецком национализме. Это включало:

- отход от османской исламской идентичности и сосредоточение на тюркских корнях;
- переход с арабской графики на латиницу и очищение языка от арабских и персидских заимствований;

– создание новой национальной истории в виде проекта турецкой исторической теории, который связывал турок с древними цивилизациями, подчеркивая их вклад в мировую культуру;

– культ личности Мустафы Кемала Ататюрка, который стал центральной фигурой новой исторической памяти. Его реформы и достижения преподносились как основа современной Турции.

3. Период многопартийной демократии (1945-1980 гг.)

После Второй мировой войны в Турции начали более мягко относиться к османскому прошлому. Политические партии, такие, как Демократическая партия, подчеркивали исламское и османское наследие как часть национальной идентичности. В этот период велось активное использование исторической памяти для сплочения общества, особенно в условиях противостояния с коммунизмом.

4. Период усиления исламизации (1980-2000 гг.)

После военного переворота 1980 г. армия активно использовала националистические и религиозные символы для стабилизации страны. Политические партии исламского толка, такие, как Партия благоденствия (Milli Görüş), начали акцентировать внимание на исламских и османских корнях Турции, постепенно формируя более религиозное восприятие прошлого.

5. Эпоха правления Реджепа Тайипа Эрдогана (с 2002 г.)

При Партии справедливости и развития (АКР) под руководством Реджепа Тайипа Эрдогана османское наследие стало важной частью национального самосознания. Отмечается возрождение интереса к фигурам османской истории, таким, как султан Мехмед II и Сулейман Великолепный, а также популяризация османской культуры через сериалы, музеи и праздники. При этом за все эти годы происходит постепенный пересмотр официальной истории, чтобы подчеркнуть роль ислама и османского величия. Османское прошлое используется для укрепления влияния Турции на Балканах, в Центральной Азии и на Ближнем Востоке.

В современной Турции существуют различные взгляды на историческую память: секуляристы сохраняют верность идеалам Мустафы Кемала Ататюрка; консерваторы делают упор на исламское и османское наследие; националисты видят в истории основу для укрепления независимости и единства. Турецкая молодежь в большей степени воспринимает историю через популярную культуру, интернет и международные контакты, что иногда вступает в противоречие с официальным нарративом.

Все обозначенные этапы показывают, как историческая память в Турции трансформировалась, служа инструментом для формирования национальной идентичности и политической легитимности.

Методы исследования

Для изучения основных этапов становления исторической памяти в Турции используется комплекс методов, которые позволяют проанализировать процесс формирования исторических нарративов, их изменения и влияние на национальную

идентичность. Анализ фокусируется на инструментализации истории и прошлого политическими элитами и общественными группами для достижения своих целей. В этом контексте политика памяти рассматривается сквозь призму дискурсов, выраженных в текстах, которые и лежат в основе её реализации, посредством исторического, политологического и дискурсивного анализа. Использование этих методов включает в себя анализ первоисточников, архивных документов, официальных постановлений, государственной политики памяти, в т.ч. официальные праздники, памятники, музеи, образовательные реформы и политические декларации, а также публичных речей, политических текстов, медийных сообщений для выявления ключевых концептов, связанных с исторической памятью. Комплексный подход помогает выявить механизмы влияния исторической памяти на современное турецкое общество, а также возможности её адаптации к новым вызовам.

Результаты и обсуждение

Подобно большинству современных государств, Турция активно занимается формированием определенного взгляда на свое прошлое посредством «исторической политики», которая направлена на создание и продвижение конкретных интерпретаций истории, соответствующих официальной версии, закрепленной в мемориальной культуре страны. Другими словами, правительство стремится сформировать у населения определенное представление о прошлом, которое поддерживает текущую политическую повестку и укрепляет национальную идентичность.

Ключевым элементом турецкой «политики памяти» является культ личности Мустафы Кемала Ататюрка, основателя современной Турецкой Республики, который почитается как национальный герой, реформатор и символ светского государства. Однако в последние годы, с усилением влияния умеренного исламизма в турецкой политике, культ Ататюрка подвергается переосмыслению и даже критике [3, с. 11].

После распада Османской империи и создания Турецкой Республики (1923 г.) Мустафа Кемаль Ататюрк проводил масштабные реформы, направленные на модернизацию и секуляризацию страны. В рамках этих реформ была разработана новая историческая политика, которая дистанцировала турецкую национальную идентичность от османского прошлого и ориентировала ее на идеалы модернизма, прогресса и национализма.

В 1927 г. Мустафа Кемаль на съезде Республиканской народной партии (тур. Cumhuriyet Halk Partisi) (НРП (СНР) прочитал эпохальную речь длиной в шесть дней и 36,5 часов, которую он сам назвал обращением к турецкой нации и молодежи, своей «обязанностью перед историей Турецкой Республики» [4]. Речь сформировала идейный каркас государства и заложила основные направления историографии Турецкой Республики. Она до сих пор оценивается как главный политический текст современной Турции и считается предопределившей будущее государства [5].

В центре этой политики стоял образ Ататюрка как «основателя нации», что было закреплено в учебниках истории, памятниках и государственной идеологии. Это создало сильную связь между модернизацией, секуляризмом и турецкой идентичностью.

В начале XXI в. при правительстве Реджепа Тайипа Эрдогана произошел пересмотр исторической политики. Османское прошлое, ранее воспринимавшееся скорее как негативное наследие, стало важным элементом в новой интерпретации национальной идентичности. Это включало акцент на исламской культуре и традициях, а также на великом прошлом Османской империи как глобальной державы. Такие проекты, как восстановление исторических памятников османской эпохи и популяризация фильмов и сериалов (например, «Великолепный век»), укрепили осознание преемственности турецкой идентичности с османским периодом, однако привели к конфликту с приверженцами секулярной республиканской традиции.

Таким образом, в республиканской традиции османский период часто представлялся как время упадка и деспотизма, от которого необходимо было уйти ради прогресса. Тогда как при Р.Т. Эрдогане возросла популяризация османского прошлого как символа былой мощи и величия, что проявилось в культуре, политике и образовании.

Современная Турция разделена между этими двумя моделями идентичности, что создает внутреннее напряжение и политическую поляризацию, а также усложняет консенсус в обществе.

Историческая политика Турции также включает в себя активное отрицание или минимизацию событий, которые могли бы повредить национальной идентичности, например, геноцид армян 1915 г. Эта тема остается одной из самых болезненных в турецкой исторической памяти и активно исключается из официальной историографии, чтобы избежать ассоциации турецкой идентичности с негативным наследием.

Такое отрицание вызывает международное осуждение и раскол внутри самой Турции. Некоторые представители гражданского общества требуют пересмотра этой позиции, но любое обсуждение встречает жесткую реакцию со стороны государства.

Историческая политика Турции использует нарратив о внешних врагах, угрожающих государству, чтобы консолидировать общество. Это касается, например, греко-турецкой войны (1919-1922 гг.), конфликта с курдами или противостояния с Западом. Так, признание культурных и политических прав курдов воспринимается как угроза национальной идентичности, основанной на идее единой турецкой нации. Такой подход подкрепляет националистические настроения и усиливает ощущение сплоченности, однако в то же время не учитываются сложности и многообразие прошлого.

Несмотря на то, что Турция является многонациональной страной, вклад других населяющих ее народов в историю страны чаще всего игнорируется или маргинализируется. Попытки ассимиляции меньшинств под националистическим лозунгом «одна нация, одно государство, один язык» только училивают чувство отчуждения среди меньшинств.

Одна из главных современных исторических концепций Турецкой Республики, разработанных на государственном уровне, – концепция 16 великих турецких государств. Согласно этой трактовке, республика стала преемницей шестнадцати государственных образований на широком географическом пространстве [6, с. 56].

Однако с самого своего появления концепция встречала сопротивление в турецких националистических кругах, у ученых и интеллектуалов. К примеру, раскритиковавший

ее на страницах своего националистического журнала «Отюкен» идеолог турецкого национализма и пантюркизма Нихаль Атсыз возмущился не только малому количеству турецких государств (тезис, который постоянно звучит у критиков концепции), но и отсутствию широкого общественного обсуждения с участием историков и представителей национальной культуры и идеалов [7].

Также критику вызывает и противоречащее историческим данным отнесение ряда государственных образований к турецким в духе Турецкого исторического тезиса – принятого на государственном уровне в 1930-е гг. исторического принципа, согласно которому «Первая колыбель высокой культуры в мире – это турецкая прародина в Центральной Азии, и именно турки основали эту культуру и распространили ее по всему миру» [8, с. 85].

Важно понимать, что в современной Турции, как и везде, «политика памяти» не имеет дела с самим прошлым как таковым, скорее, она манипулирует представлениями общества о прошлом. Это означает, что политические силы формируют определенный образ прошлого, который соответствует их целям, вне зависимости от того, насколько этот образ соответствует исторической реальности.

При этом «политика памяти» отличается от академической истории. История стремится к объективному и всестороннему анализу прошлого, используя критический подход и опираясь на широкий спектр источников. «Политика памяти», напротив, работает с «коллективной памятью» – с разделяемым обществом набором знаний о прошлом, который неполный, избирательный и основан на различных источниках, часто некритически воспринятых [9, с. 32].

В этой ситуации и сторонники кемализма (идеологии, основанной на принципах Ататюрка), и их оппоненты в своей «исторической политике» демонстрируют избирательный подход, обращая внимание на одни исторические события и замалчивая о других, используя одни интерпретации прошлого и игнорируя другие, чтобы продвигать свои собственные политические цели и формировать нужное им общественное мнение. Ни одна из сторон не стремится к объективной и всесторонней исторической правде, а скорее использует прошлое как инструмент для достижения своих целей в настоящем.

Таким образом, анализ основных этапов становления исторической памяти в Турции демонстрирует, как государство может активно использовать прошлое для формирования национальной идентичности. Сначала Ататюрк стал символом секулярного и прозападного пути, но с приходом Р.Т. Эрдогана произошел поворот к османскому наследию и исламским ценностям.

В обоих случаях историческая политика стала ключевым инструментом, определяющим, каким образом турецкий народ осознает свое прошлое и настоящее, а также формирует видение будущего. Однако такая политизация усиливает поляризацию общества и препятствует объективному обсуждению истории.

Заключение и выводы

Вопрос об историческом самовосприятии Турции сталкивается с дилеммой. С одной стороны – наследие Османской империи, с другой – секулярная республика. При этом

игнорирование сложных моментов истории, таких, как геноцид армян и курдский вопрос, усугубляет внутренние конфликты и международное давление. Для устойчивого развития Турции важно найти баланс между этими разными компонентами идентичности и исторической памяти, а также начать более открытое и честное обсуждение своего прошлого.

В целом за 100 прошедших лет в Турецкой Республике сложилась мозаичная и внутренне противоречивая историческая идентичность. Сочетание дополняющих и взаимоисключающих элементов в понимании прошлого создает пространство для маневров в политике и различных сценариев будущего, но при этом неизбежно провоцирует конфликты в интерпретациях истории и представлениях о перспективах развития.

Эти образы будущего в их идеальном типе можно условно определить как кемалистский (светский, вестернизированный), реваншистский (неоосманский, консервативный, религиозный), пантюркистский (общетюркское культурное и политическое объединение) и поступательно национализирующий (туркизация максимально широкого географического пространства [10, с. 9] с акцентом на тюркские территории). Однако в новый «век Турции» наиболее вероятным представляется сочетание типов в разной пропорции в зависимости от текущей политической конъюнктуры и общественного запроса.

Финансирование. Статья выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан и координации Республиканского государственного предприятия на праве хозяйственного ведения «Научный институт по изучению Жошы улысы» в рамках программы «Изучение исторической памяти населения и политики государственного строительства в Казахстане в годы Независимости» (BR21882266).

Вклад авторов:

Г. Жумагаликызы – работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи.

М.Р. Муканов – определение целей и задач научной статьи, работа с использованием материалов исследования и методов.

С.Т. Тайшанова – обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Боргояков С.А. Историческая память как основа формирования и укрепления этнонациональной и региональной идентичности // Изучение древней истории Северной и Центральной Азии: от истоков к современности: тезисы международной научной конференции, посвященной 300-летию экспедиции Д.Г. Мессершмидта / Отв. ред. В.И. Молодин. – Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2022. – С. 241-246.

2. Кирчанов М.В. Культурный неоосманизм и проблемы исторической памяти в современной Турции // Тюркологические исследования. – 2023. – № 6 (3). – С. 37-64.

3. Кирчанов М.В. Ревизия наследия Ататюрка в современной турецкой исторической политике // Ближний и Постсоветский Восток. – 2023. – №3 (3). – С. 7-34.
4. Gazi Mustafa Kemal. Nutuk. – Ankara: Kaynak Yayınları, 2015. – 735 s.
5. Korkmaz Z. Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutuk Adlı Eserinin Tarihi ve Güncel Değeri Üzerine // Türk Dili. – Ağustos 2007. – XCIV, Sy. 668. – S. 321-331.
6. Цибенко В.В. Столетие формирования парадигмы исторического сознания в Турецкой Республике: основные акторы и базовые сюжеты // Ближний и Постсоветский Восток. – 2023. – № 4 (4). – С. 42-63.
7. Atsız N. 16 Devlet Masalı ve Uydurma Bayraklar // Ötüken. – 1969. – Sy. 65. – S. 3-5.
8. İkinci Tarih Kongresi Zabıtları. – İstanbul: Devlet Basımevi, 1937. – S. 85.
9. Малинова О.Ю. Политика памяти как область символической политики // Историческая политика в 21 веке / Науч. ред. А. Миллер, М. Липман. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 32.
10. Аватков В.А., Евстафьев Д.Г. Постсоветская Евразия в глобальной геоэкономической регионализации: первые контуры // Ближний и Постсоветский Восток. – 2023. – № 1 (1). – С. 9.

Г. Жұмағалиқызы¹, М.Р. Муканов¹, С.Т. Тайшанова²

¹ҚР ИМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан

²Жошы институты, Астана, Қазақстан

Түркияда тарихи жадының қалыптасуының негізгі кезеңдері

Аңдатпа. Мақалада Осман империясының ыдырау кезеңінен бастап қазіргі заманға дейінгі Түркияда тарихи жадының қалыптасуының негізгі кезеңдері қарастырылады. Тарихи сана парадигмасын қалыптастырудың негізі мемлекет жүргізіп отырған тарихи саясат болып табылады. Мұстафа Кемал Ататүріктің елді зайырландыруға және жаңғыртуға, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған реформаларының ықпалына талдау жүргізілді. XXI ғасырда Режеп Тайып Ердоғанның басшылығымен Осман мұрасына деген көзқарастарды өзгертуге, соның ішінде Ислам дәстүрлері мен өткеннің батырлығына баса назар аударуға ерекше назар аударылады. Мақалада мемлекеттік есте сақтау саясаты, білім беру реформалары, мәдениетті насихаттау және ұлттық мерекелердің символикасы сияқты тарихи жадыны қалыптастырудың негізгі тетіктері талқыланады. Армян геноциди және күрд мәселесі сияқты күрделі тарихи тақырыптардың үнсіздігін және олардың елдің ішкі және сыртқы саясатына әсерін талдау бөлек орын алады. Түркияның тарихи өзін-өзі қабылдау мәселесі дилеммаға тап болды. Бір жағынан Осман империясының мұрасы, екінші жағынан зайырлы республика. Сонымен қатар, армян геноциди және күрд мәселесі сияқты тарихтың күрделі сәттерін елемей ішкі қақтығыстар мен халықаралық қысымды күшейтеді. Түркияның тұрақты дамуы үшін сәйкестік пен тарихи есте сақтаудың осы әртүрлі компоненттері арасындағы тепе-теңдікті табу, сондай-ақ өткеніңізді ашық және шынайы талқылауды бастау маңызды. Нәтижесінде Түркия Республикасында қалыптасқан тарихи сананың үйлесімді және қарама-қайшы элементтерін біріктіретін күрделі, қарама-қайшы парадигмасы туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Ататүрік, сәйкестілік, ислам құндылықтары, тарихи жады, консерваторлар, ұлтшылдар, Осман империясы, жад саясаты, зайырлылар, Түркия.

G. Zhumagalikyzy¹, M.R. Mukanov¹, S.T. Taishanova²

¹*Sh.Kabylbaev Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan, Kostanay, Kazakhstan*

²*Jochi Institute, Astana, Kazakhstan*

The main stages of the formation of historical memory in Turkey

Abstract. The article deals with the main stages of formation of historical memory in Turkey from the period of the collapse of the Ottoman Empire and the establishment of the Republic of Turkey to the present day. The basis for the formation of the paradigm of historical consciousness is the historical policy pursued by the state.

The influence of Mustafa Kemal Ataturk's reforms aimed at secularization and modernization of the country on the formation of national identity is analyzed. Particular attention is paid to the changing approaches to the Ottoman heritage in the 21st century under the leadership of Recep Tayyip Erdogan, including an increased emphasis on Islamic traditions and the glorification of the past.

The article discusses key mechanisms of historical memory formation, such as state memory policy, educational reforms, cultural popularization and the symbolism of national holidays. A special place is given to analyzing the silencing of complex historical topics, such as the Armenian genocide and the Kurdish question, and their impact on the country's domestic and foreign policy.

The question of Turkey's historical self-image faces a dilemma. On one side is the legacy of the Ottoman Empire and on the other is a secular republic. At the same time, ignoring difficult moments in history, such as the Armenian genocide and the Kurdish question, exacerbates internal conflicts and international pressure. For Turkey's sustainable development, it is important to find a balance between these different components of identity and historical memory, and to begin a more open and honest discussion of its past.

It is concluded that the Republic of Turkey has developed a complex, contradictory paradigm of historical consciousness, combining concordant and conflicting elements.

Keywords: Ataturk, identity, Islamic values, historical memory, conservatives, nationalists, Ottoman Empire, memory politics, secularists, Turkey.

References

1. Borgoyakov S.A. Istoricheskaya pamyat' kak osnova formirovaniya i ukrepleniya etnonatsional'noi i regional'noi identichnosti [Historical memory as a basis for the formation and strengthening of ethnonational and regional identity], *Izuchenie drevnei istorii Severnoi i Tsentral'noi Azii: ot istokov k sovremennosti: Tezisy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posvyashchennoi 300-letiyu ekspeditsii D.G. Messerschmidta / Otv. red. V.I. Molodin* [The study of the ancient history of North and Central Asia: from the origins to the present: abstracts of the International Scientific Conference dedicated to the 300th anniversary of the expedition of D.G. Messerschmidt / Ed. by V.I. Molodin], Novosibirsk: Institut arheologii i etnografii Sibirskogo otdeleniya Rossijskoj akademii nauk, 241-246 (2022). [in Russian]

2. Kirchanov M.V. Kul'turnyi neosmanizm i problemy istoricheskoi pamyati v sovremennoi Turtsii [Cultural Neo-Ottomanism and the problems of historical memory in modern Turkey], *Tyurkologicheskie issledovaniya* [Turkological studies], 6 (3), 37-64 (2023). [in Russian]
3. Kirchanov M.V. Reviziya naslediya Ataturka v sovremennoi turetskoi istoricheskoi politike [Revision of Ataturk's legacy in modern Turkish Historical politics], *Blizhnii i Postsovetskii Vostok* [The Middle and Post-Soviet East], 3 (3), 7-34 (2023). [in Russian]
4. Gazi Mustafa Kemal. Nutuk [Lecture] (Kaynak Yayınları, Ankara, 2015, 735 p.). [in Turkish]
5. Korkmaz Z. Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutuk Adlı Eserinin Tarihi ve Güncel Değeri Üzerine [On the Historical and Current Value of Mustafa Kemal Atatürk's Great Lecture] *Türk Dili* [Turkish Language], XCIV, 668, 321-331 (2007). [in Turkish]
6. Cibenko V.V. Stoletie formirovaniya paradigmy istoricheskogo soznaniya v Tureckoi Respublike: osnovnye aktory i bazovye syuzhety [The centenary of the formation of the paradigm of historical consciousness in the Republic of Turkey: the main factors and basic plots], *Blizhnii i Postsovetskii Vostok* [The Middle and Post-Soviet East], 4 (4), 42-63 (2023). [in Russian]
7. Atsız N. 16 Devlet Masalı ve Uydurma Bayraklar [16 State Fairy Tales and Made-up Flags], *Ötüken*, 65, 3-5 (1969). [in Turkish]
8. İkinci Tarih Kongresi Zabıtları [Proceedings of the Second History Congress] (Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, 85 p.). [in Turkish]
9. Malinova O.Yu. Politika pamyati kak oblast' simvolicheskoi politiki [Memory politics as an area of symbolic politics], *Istoricheskaya politika v 21 veke / Nauch. red. A. Miller, M. Lipman* [Historical politics in the 21st century / Scientific editors A. Miller, M. Lipman] (Novoe literaturnoe obozrenie, Moscow, 2012, 32 p.). [in Russian]
10. Avatkov V.A., Evstaf'ev D.G. Postsovetskaya Evraziya v global'noi geoekonomicheskoi regionalizatsii: pervye kontury [Post-Soviet Eurasia in global geo-economic regionalization: the first outlines], *Blizhnii i Postsovetskii Vostok* [The Middle and Post-Soviet East], 1 (1), 9 (2023). [in Russian]

Сведения об авторах :

Жумагаликызы Г. – PhD, Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Муканов М.Р. – PhD, Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Тайшанова С.Т. – PhD, Институт Джучи, Астана, Казахстан.

Zhumagalikyzy G. – PhD, Sh. Kabylbaev Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan, Kostanay, Kazakhstan.

M.R. Mukanov – PhD, Sh. Kabylbaev Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan, Kostanay, Kazakhstan.

S.T. Taishanova – PhD, Jochi Institute, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.09.09
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-196-208>

«Қызыл сарайдағы түс» романы және оның зерттелуі

М.Қ. Сырымова^{id}, А. Әлібекұлы^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: alibekuly_a@mail.ru, mairasyrymova01@gmail.com)

Аңдатпа. «Қызыл сарайдағы түс» романы – Цао Сюэцинь XVIII ғасырда жазған, қытай әдебиетінің ең ұлы туындыларының бірі. Терең мазмұнына, күрделі оқиғалар желісіне, бай сюжеттеріне орай шығарманы арнайы зерттейтін «хунсюэ» (红学) саласы қалыптасты. Хунсюэ – романның тарихи контекстін, символикасын, кейіпкерлерін және мәдениетке әсерін жан-жақты зерттеуге арналған. Хунсюэнің дамуы роман жарияланғаннан кейін көп ұзамай басталды. Қытайлық зерттеушілер Ху Ши мен Цай Юаньпэй туындыны жүйелі түрде талдаудың алғашқы бастамашылары болды. Олар автордың автобиографиялық элементтеріне, әлеуметтік сынға және философиялық идеяларына назар аударды. Бұл мақалада романға қатысты әртүрлі ғылыми көзқарастар мен интерпретацияларды салыстыра отырып, қытай, орыс және америкалық зерттеушілердің ойлары мен еңбектері қарастырылады. Сонымен қатар шығарманың тақырыбына, кейіпкерлеріне, мәдени мәнін түсінуге жетекші ғалымдардың қосқан үлесіне ерекше назар аударылады. «Қызыл сарайдағы түс» романы Қытайдағы реалистік әдебиеттің, сонымен қатар Цин патшалығы кезіндегі әлеуметтік, экономикалық және қоғам бейнесін көрсететін құнды мәдени-тарихи мұра ретінде қарастырылды.

Түйін сөздер: Цао Сюэцинь, «Қызыл сарайдағы түс», хунсюэ, қытай әдебиеті, зерттеушілер, редология, көшірме.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Цао Сюэциннің «Қызыл сарайдағы түс» романы қытай қоғамының түрлі тобындағы оқырмандарды таң қалдырған ең жарқын және құпияға толы романдардың бірі болып есептеледі. «Қызыл сарайдағы түс» романының зерттеулері ұзақ, әрі мазмұнды тарихқа ие. XX ғасырда Ху Ши, Цай Юаньпэй және Чжоу Ручан сияқты танымал ғалымдардың еңбектерінің арқасында роман академиялық зерттеудің маңызды нысаны ретінде таныла білді. Бұл ғалымдар мәтіндік талдау, биографиялық зерттеулер мен философиялық интерпретацияларды қамтитын шығарманы зерттеудің жаңа әдістерінің негізін қалады. Олардың назарында романның Цао Сюэциннің өмірімен байланысы, оқиғалардың тарихи шындығы, әлеуметтік сын және діни-философиялық мотивтер сияқты аспектілер қарастырылды. Қазіргі уақытқа дейін бұл шығармаға арналған ғылыми-зерттеу еңбектердің үлкен саны жарық көрді, тіпті бірнеше арнайы сөздіктер де бар. Дегенмен, соған қарамастан роман әлі де толық зерттелмеген деп есептеледі.

Зерттеудің мақсаты

«Қызыл сарайдағы түс» романының мазмұнын, құрылымын, философиялық идеяларын және мәдени әсерін жан-жақты қарастыру, сонымен қатар романға арналған қытай, орыс және америкалық ғалымдардың ғылыми көзқарастарын салыстыра отырып, әртүрлі интерпретацияларды анықтау – зерттеудің басты мақсаты. Осы орайда аталған шығарманың әлемдік әдебиеттегі орнын анықтауға, оның көркемдік, мәдени-тарихи маңызын тереңірек зерделеуге, зерттелу тарихына назар аударылды.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Цао Сюэциннің «Қызыл сарайдағы түс» романын және оның әдебиетке, мәдениетке, философияға әсерін жан-жақты зерттеу үшін пәнаралық талдау және тарихи салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер шығарманы әр қырынан көрсетіп, оның көркемдік ерекшелігін, әлеуметтік-тарихи контекстін, кейіпкерлердің философиялық көзқарастарын кеңірек ашуға мүмкіндік берді. Мақалада романның зерттелу және өзге тілдерге аударылу барысы қарастырылды. Ғылыми жұмысты жазу барысында осы романды зерттеген Чжоу Ручан, Цай Юаньпэй, Ху Ши сынды қытай ғалымдарының, орыс зерттеушісі А. Рудаковтың, америкалық ғалым Э.Х. Плакстың еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Қызыл сарайдағы түс» романы – Қытайдағы реалистік әдебиеттің шыңы. Ол – тек әдеби туынды ғана емес, сонымен қатар Цин патшалығы кезіндегі әлеуметтік, экономикалық және қоғам бейнесін көрсететін құнды мәдени-тарихи мұра. Оның терең психологизмі, бай символизмі мен көркемдік шеберлігі кейінгі ұрпақ жазушылары

мен зерттеушілерге айтарлықтай әсер етті. Роман эпикалық ауқымы мен тереңдігіне байланысты көбінесе Лев Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», Маргарет Митчелдің «Жел өтіндегі тағдырлар» сияқты батыс шығармаларымен теңестіріледі.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап зерттеушілер романның әлеуметтік аспектілеріне ерекше көңіл аудара бастады. Роман тарихи шығарма ретінде танылып, онда саяси күрес, таптар арасындағы қақтығыстар және басқа да мәселелер қарастырылды. Соңғы онжылдықтарда ғалымдар романның көркемдік ерекшеліктеріне және «Қызыл сарайдағы түс» романының осы жанрдағы басқа шығармалармен салыстырылуына назар аударды. Сонымен қатар Цао Сюэциньнің өмірбаяны мен оның отбасының тарихын, романның жоғалған тарауларын, басылымдарын және әртүрлі түсініктемелерін зерттейтін бағыттар қалыптасты.

1970-1980 жылдар аралығында Қытай Халық Республикасында «Қызыл сарайдағы түс» романын зерттеу институты (中国艺术研究院红楼梦研究所) құрылып, оның алғашқы жетекшісі болып романның танымал зерттеушісі Фэн Циюн тағайындалды. Осы кезден бастап романды зерттеуге арналған арнайы ғылыми пән пайда болып, ол қытай тілінде «хунсюэ» (红学) деп аталды. Бұл термин ағылшын зерттеулерінде «gedology» (редология) деп танылса, орыс зерттеулерінде «красноведение» немесе «краснология» деп аударылды [1, 15 б.]. Мақалада бүкіл әлем мойындаған «редология» нұсқасы қолданылады.

Шығарманы зерттеу ерте басталғанымен, «хунсюэ» атауы тек Цин династиясының соңында пайда болды. Гуансю императоры (1875-1908) кезеңінде Конфуцийдің кітаптарына (олар Цзин зерттеуі 經学 деп аталатын) қарағанда романды көбірек жақсы көретін Чжу Чандин (朱昌鼎) есімді ғалым өмір сүрді. Бір күні досы оған қонаққа келіп, қандай Цзин зерттеп жатқанын сұрады. Чжу Чандин «мен үш айналмалы белгісі жоқ Цзинді зерттеймін» деп «Қызыл сарайдағы түс» (红楼梦) романының бірінші иероглифі «хун» (红) иероглифін меңзеді. «Хунсюэ» (红学) алғаш әзіл ретінде қолданғанымен, кейін ғылыми термин ретінде қалыптасты. Бұл терминнің ауқымына әдеби мәтін мен сюжеттерді бағалаумен қатар, кітаптың тарихын, авторын және текстологиясын зерттеулер кірді [2, 83-90 бб.].

Ұзақ жылдар бойы роман бір отбасының бастан кешкенін баяндайтын тарихи шығарма ретінде қарастырылып келді. Қытай зерттеушісі Чжоу Ручан (周汝昌) «Нағыз хунсюэге оралу – соңғы жүз жылдағы хунсюэның дамуы туралы шолу» (还“红学”以学 – 近百年红学史之回顾) [3] атты еңбегінде дәстүрлі қытай романдарының ерекшелігі ретінде, батыс идеологиясы мен теорияларының ықпалынан бұрын жазылған қытай романдарының көпшілігінде қиял әлеміне қарағанда, тарихтың бір бөліктері жазылғанын атап өтті. Басқаша айтқанда, оқырмандар автордың қай династияны немесе кімдердің тарихын жазып жатқанын әрдайым біліп отырды. Зерттеуші шығарманың 120 бөлімін оқығаннан кейін «Қызыл сарайдағы түс» шығармасындағы оқиға император Цяньлун тұсында, Минчжу (明珠) отбасына негізделген деген қорытындыға келді. Минчжу – Канси патшасының ерте саяси стратегияларына үлкен үлес қосқан, бірақ кейін басқа шенеуніктермен сыбайласқаны үшін жазаланған жоғарғы шенеуніктердің бірі. Кейін Минчжу билік тарапынан кешірілсе де, 1706 жылы қайтыс болғанға дейін

маңызды лауазымдарға қайта тағайындалмаған. Оның Наланьсиндэ (纳兰性德) атты ұлы Цин династиясында атақты ақын болып, даңқ пен байлыққа немқұрайлы қараған. Наланьның отбасылық тәжірибелері мен мінез-құлық ерекшеліктері «Қызыл сарайдағы түс» сюжеттеріне ұқсас. Шындығында, Цао Сюэциньнің атасы Цао Инь (曹寅) мен Налань арасында достық қарым-қатынас болып, олар Цао отбасына арнап сыйлық ретінде өлең жазды. Алайда, зерттеуші Чжоу Ручан кітап туралы қорытынды жасағанда «Қызыл сарайдағы түс» пен Минчжу отбасы арасындағы байланысты растайтын ешқандай дәлел келтірмеген [4].

1915 жылы демократиялық революционер (кейін Пекин университетінің президенті) Цай Юаньпэй (蔡元培) «Қызыл сарайдағы түсті» саяси роман ретінде талдайтын кітап шығарды. Оның пікірінше, кітаптың авторы – ұлтшыл, ол халыққа Мин (明) әулетінің жоғалуы мен азшылықтың басқаруынан болған қайғыны еске салады. Цай романның басында орын алған Хулу храмының (葫芦庙) өртенуі Мин әулеті құлауының символы, ал әңгіменің негізгі кейіпкерлері Мин әулетінің саяси билігінің прототиптері деп ой қорытты. Ол бұл кітаптың әдебиеттен тыс құндылығын түсінгенімен, Мин тарихы мен «Қызыл сарайдағы түс» шығармасы арасындағы кейбір параллельді оқиғалар туралы айтқанда, мәселен, Цяньлун императоры туралы өз гипотезасына ғылыми дәлелдер келтірмеді [5].

«Қызыл сарайдағы түс» романын зерттеу кәсіби және техникалық деңгейге көтерілгенде, талқылауға заманауи ғалымдар қосылып, көптеген қолжазбалар анықталды. XX ғасырдағы әйгілі қытай жазушысы, философ-ғалымы Ху Ши (胡适; 1891-1962) 1921 жылы «Қызыл сарайдағы түсті сыни зерттеу» (红楼梦考证) атты мақаласын жариялап, кітаптың бұрынғы иллюстрацияларын сынға алып, шығарманы автордың автобиографиясы екенін жазды [6]. Оның пікірінше, зерттеушілер кейіпкерлерді Минчжу әулетімен байланыстыру идеясын ұстанған кезде жеткілікті дәлел келтірмеген. Ху Ши сонымен қатар Цай Юаньпэйдің зерттеуінде шығармадағы есімдердің жұмбақ суреттемесі соншалықты ақылға қонымсыз, тіпті оны егжей-тегжейлі баяндау мүмкін емес екенін айтады. Сонымен қатар Ху Ши шығарма авторы Цаоның (曹) отбасы мен кітаптағы жалған отбасыларды салыстырады және көптеген ұқсастықтарды табады. Мысалы, отбасылық дамудың құлауы, Цао мен Чжэнь (甄) арасындағы императорды қабылдау тәжірибесі және Цао шежіресінің де Цзя шежіресімен ұқсастықты көрсетеді. Ху Ши өз зерттеуінде екеуінің де екінші ұлдары болғанын, олар әкесінен мемлекеттік қызметті мұра етпегенін, бірақ кейін сол қызметтерді штаттық шенеуніктер (员外郎) ретінде алғандығын жазды. Зерттеуші Цао Сюэциньнің (曹) әкесі Цао Фу (曹) мен Баоюйдің (贾) әкесі Цзя Чжэннің (贾政) мысалдарын келтіріп, Баоюй – ол Сюэцинь және осы тарихтағы автобиографиялық тұлға екенін тағы да атап көрсетті. Ху Ши сонымен қатар сол кездердегі кітаптың әр түрлі басылымдарына назар аударды. Ол Цаоның орнына Гао Е кітаптың соңғы қырық тарауын жазды деген пікірмен келісіп, Чэн мен Гао шығарған екінші басылым біріншіден айтарлықтай жоғары деп есептейді. 1928 жылы Ху Ши «Қызыл сарайдағы түс мәтіндік критикасына арналған жаңа дәлелдер» атты мақаласын жариялады. Ол Цзясюй (甲戌) қолжазбасын алғаннан кейін жазылған. Автор өзінің ғылыми тұжырымдарын дәлелдеу үшін Чжидің түсіндірмелерін пайдаланып, қолжазбаға жасалған түсініктемелер мен

сараптама негізінде оқиғаның бастапқы желісін зерттеуді бастайды. Жаңадан табылған қолжазбаны бұрыннан белгілі Циху (戚沪) қолжазбасымен және екі Ченг-Гао нұсқасымен салыстырады. Ол Цзясюй қолжазбасының ең көне және Цихуға қарағанда сапасы жоғары деген қорытындыға келеді. Ху Ши сондай-ақ Цао 1754 жылға дейін (Цзясюй жылы) тек 16 тарау жазды деген болжам жасайды. Ху Шидің кейбір ойлары мен дәлелдері өз заманына сай шектеліп, кейінгі ғалымдармен теріске шығарылуы да ықтимал. Бірақ ол Цао шығармасын талдауда «жаңа хунсюэ» сияқты ғылыми әдісті сәтті қалыптастырды және XX ғасырда роман мен қолжазбалар туралы дискуссияның негізін қалады [7].

У Шичан (吴世昌; 1908-1986) – XX ғасырда өмір сүрген атақты редолог-ғалым. Ол аталған романның қолжазбаларын зерттеуге баса назар аударды. 1961 жылы жарияланған «Қызыл сарайдағы түс: XVIII ғасырдың екі аннотацияланған қолжазбасын сын көзбен қарау» (On the Red Chamber Dream: a Critical Study of Two Annotated Manuscripts of the XVIIIth Century) атты кітабында ол Ху Шидің Цзясюй көшірмесі ең көне сақталған қолжазба деген мәлідемесін сынға алды [8]. У Шичанның айтуынша, Чжидің Цзясу қолжазбасының соңғы мерзімі көрсетілген түсіндірме Цзяву (甲午 1774) жылы жазылған және көптеген мәтінде жазу қателері бар. Сондықтан ол Чжи жазып, өңдеген көшірме және 1754 жылдың басында жазылуы мүмкін емес деп көрсетеді. Шыңдығында, қолжазба 1774-1863 жылдар аралығында коллекционер Лю Цюаньфу (刘铨福) сатып алған кезде көшірілген болуы мүмкін.

Хунсюэ саласындағы ықпалды ғалымдардың бірі Чжоу Ручан (周汝昌; 1918-2012) Ху Ши ұсынған Цао Сюэциньнің жеке өмірбаяны туралы пікірмен келіседі. 1953 жылы ол «Қызыл сарайдағы түстің жаңа мәтіндік сыны» (红楼梦新证) атты еңбегін жариялап, онда Цаоның отбасы тарихы мен тұлғасы, оның генеалогиясы, туыстар арасындағы асырап алу үрдістері, Цао Сюэциньнің туған жері мен мекені, өмір сүру уақыты туралы жан-жақты қарастырады. Ол зерттеуінде Мин династиясының ортасынан бастап (1592 жыл), 1791 жылға дейінгі Қытай тарихына арналған бөлімді қамтиды. Чжоудың егжей-тегжейлі зерттеуі оқиғаны Цаоның жеке өмірбаянымен байланыстыра отырып, неғұрлым қатаң талдауды көрсетеді. Чжоу Ручан 1982 жылы Хэбэй педагогикалық университетінде (河北师范大学) «Хунсюэ дегеніміз не?» тақырыбында баяндама жасаған. Ол өз сөзінде «Қызыл сарайдағы түс» зерттеуінің ерекшелігін атап өтіп, хунсюэге заманауи ғалымның көзқарасымен алғаш рет анықтама берді. Ол хунсюэні Цао Сюэ (曹学) зерттеуі, басылымдар зерттеуі (版本学, қолжазбалар мен басылған нұсқаларды қоса алғанда), комментатор Чжи Яньчжай (脂学) зерттеуі және кітаптың жоғалған бөлігін зерттеу (探佚学) ретінде бөледі. Чжоу Ручан «Қызыл сарайдағы түс» романының қазіргі қытай әдебиетін зерттеудегі орнын анықтап, кітаптың зерттеу аясын қолжазбаларды зерттеуден бастап, оның эстетикасын ұлы роман, бұрынғы династиялардың философтары мен ақындарының шығармаларына қосымша ретінде және қытай ұлттық мәдениетінің жаңа бөлігі ретінде бағалауды ұсынды. Чжоу Ручан хунсюэнің «сяньсюэ (显学 – өлместік туралы ғылым, даосизмнің маңызды ілімдерінің бірі)» болатынына және ол әдебиетшілермен қатар, әртүрлі салалардың ғалымдарын өзіне тартатынына сенімді болды.

Чжоу Ручан 56 жылдық зерттеу мен редакциялау жұмыстарын жүргізгеннен кейін 2004 жылы Чжоу Хучанмен (周祐昌) бірге «Тастың шынайы тарихы қауымдастығы» (

石头记会真) атты еңбегін жариялады. Онда «Қызыл сарайдағы түстің» сол уақытқа дейін сақталған барлық қолжазбаларын жинақтады. Еңбек 10 кітапқа бөлініп, әртүрлі роман нұсқалары арасындағы айырмашылықтарды интуитивті түрде көрсетіп, кейінгі зерттеушілер үшін қолжазбаларды салыстыруға мүмкіндік жасады [9].

Қытай Халық Республикасының бұрынғы төрағасы Мао Цзэдун (毛泽东 1893-1976) хунсюэні саяси тұрғыдан зерттеу қажеттігін айтқан. Чжоу атап өткендей, Мао 1953 жылы кенеттен өзінің «Қызыл сарайдағы түске» қызығушылығын білдірген. Мао өзінің генералдары мен ізбасарларына бұл кітапты адам кемінде бес рет оқуы керек екенін баса айтқан. Оның көзқарасы бойынша, «Қызыл сарайдағы түс» – феодалдық қоғамның қараңғылығы мен озбырлығын көрсететін және қалың бұқараның жарқын және әдемі өмірге деген ұмтылысын бейнелейтін роман. Мао бұл кітапты тарихи хикая және таптық күрестің халықтық әңгімесі ретінде де оқып, кітапты «идеализмнің буржуазиялық философиясы» емес, марксизмнің көзқарастары мен әдістері арқылы талдау керек деп есептеді [5].

Қытайда «Қызыл сарайдағы түс» романын зерттеудің төрт мектебі қалыптасқан:

1) *Әдеби сын мектебі (文学评论派)*: Ван Говэй алғаш рет Шопенгауэрдің философиялық идеяларын енгізіп, «Қызыл сарайдағы түсті» батыстық көзқараспен қарастыру арқылы «әдебиеттану мектебін» бастады. Әдеби сын мектебі романды әдеби тұрғыдан зерттеп, автордың көркем шығармашылықтағы ниетіне тоқталып, оны кітап құрылымы арқылы аша түседі. 1970 жылдардың басында Ю Инши шығарма авторы Цао Сюэциннің көркемдік концепциясына назар аударды. Шетелде көптеген ғалымдар «Қызыл сарайдағы түсті» әдебиеттану немесе салыстырмалы әдебиет тұрғысынан қарастырды.

2) *Суо ин мектебі (索隐派)*: Цин әулетінің соңында көптеген адамдар «Қызыл сарайдағы түс» ұлтшылдықты насихаттайтын, Мин әулетін жоқтайтын, Манчжур Цин әулетін сынайтын саяси роман деп есептеді. 1915 жылы Цай Юаньпей романда айтылатын тарихи тұлғалар туралы қорытынды жасай келе романды саяси-тарихи шығарма деген пікірі «Суо ин» мектебінің қалыптасуына негіз болды. 1970 жылдары «Суо ин» мектебі Тайваньда анда-санда қайта жанданып отырды.

3) *Мәтіндік зерттеу мектебі (考证派)*: Ху Ши мен Ю Пинбо енгізген «Мәтінді зерттеу мектебі» отбасы тарихын ұрпақтан-ұрпаққа айтып отыру керектігін жақтайды. Әсіресе Чжоу Ручан мырза мәтінтану мектебінің шебері болды. Ол осы мектеп негізінде хунсюэ ғылымын қытай мәдениетінің биігіне көтерген «мәдени ой мектебін» құрды. Чжоу Ручан шығарманың мәнін ашып қана қоймай, кемшіліктерін де зерттейді. Ол «Қызыл сарайдағы түс» Қытай мәдениетін түсінудің «кілті» деп санады.

4) *Анонимді зерттеу (探佚)*: Анонимді зерттеу бастапқыда мәтінтану мектебінен алынған, бірақ зерттеудің бұл түрі көркемдік, теориялық және мәдени жағынан қызықты болғандықтан, ол көптеген зерттеушілер мен редологияға әуесқойларды оған қатысуға тартты. Сондықтан 1980 жылдан бастап ол өте ықпалды болып, «Анонимді зерттеу» деп аталды.

«Қызыл сарайдағы түс» романы тек қытай ғалымдарын ғана қызықтырған жоқ, сонымен қатар алыс-жақын шетелдік қытайтанушы-ғалымдардың да зерттеу нысанына айналды.

1832 жылы Пекиндегі орыс рухани миссиясының қызметкері П.П. Курляндцев 80 тараудан тұратын романның қолжазбасының бір нұсқасына қол жеткізді. Ол қазір Петербург Шығыс қолжазбалары институтында сақтаулы. Бұл романның Қытайдан тыс жерде сақталған жалғыз қолжазбасы. 1962 жылы синолог Б.Л. Рифтин Шығыстану институтының мұрағатынан қолжазбаны тауып, зерттей бастады. 1986 жылы осы қолжазбаның алты томдық кеңестік-қытайлық бірлескен факсимилдік басылымы Пекинде «КСРО-да, Ленинградта сақталған «Тастағы жазу» деген атпен басылып шықты (石头记). 2013 жылы қолжазбаның орыс-қытай факсимилдік басылымы зерттеумен бірге Бейжіңде бес том болып жарық көрді [10].

Ресей Ғылым академиясының Шығыс қолжазбалары институты қорындағы қолжазбаның жаңа факсимилдік басылымы – осы институт пен Қытай Ұлттық кітапханасының біріккен баспа жобасының нәтижесі. Бұл басылымда Санкт-Петербургтегі қытай әдебиеті жинақтарының қалыптасу тарихы және Ресейдегі «Қызыл сарайдағы түс» романының зерттелуі жөнінде қысқаша баяндайтын И.Ф. Попованың алғы сөзі бар. «Ши тоу цзи» (石头记) қолжазбасының бұл басылымы Ресей мен Қытай ғалымдарының жүз жылдан астам уақыттағы жинақтау, қалпына келтіру және зерттеу жұмыстарының нәтижесі. 1832 жылы XI орыс рухани православиелік миссиясының студенті Павел Курляндцев Санкт-Петербургке жеткізген «Ши тоу цзи» қолжазбасы «Қызыл сарайдағы түс» романының Ресейдегі ең алғашқы данасы болса керек. Ал Ресейде бірінші болып «Қызыл сарайдағы түс» романын арнайы зерттеген ғалым-профессор, 1906-1917 жылдары Владивостоктағы Шығыс институтының директоры болған Аполинарий Васильевич Рудаков (1871-1949) еді. Оның негізгі жарық көрген еңбектері Цзилинь провинциясының тарихы мен шаруашылығына, сондай-ақ 1899-1901 жылдардағы Ихэтуан көтерілісінің тарихына арналған болатын. Ол өмір бойы осы романның әлемдегі алғашқы аудармасын шығаруды армандап, сол бойынша жұмыс істеді. Өкінішке орай, 1930-1940 жылдары А.В. Рудаковтың аудармасы жоғалып кетті.

Америкалық синолог Эндрю Хенри Плакс Мин және Цин әулеттерінің халықтық көркем әдебиетін зерттеуге маманданған ғалым. 1973 жылы ол «Қызыл сарайдағы түс: архетип пен аллегория» тақырыбында диссертация қорғап, философия докторы дәрежесін алды. Кейін кітап ретінде алғаш рет 1976 жылы жарияланды [11]. Бұл зерттеуде Эндрю Х.Плакс романның аллегориялық элементтері мен баяндау құрылымына назар аудару үшін салыстырмалы әдебиеттің тұжырымдамалық құралдарын пайдаланды. Осылайша ол шығарманың ұлылығын өзінің баяндау тәсілімен және жалпы әдебиет теориясының жаңа терминдерімен түсіндірді.

Романды мұқият мәтіндік оқу көптеген тақырыптарды талқылауға әкелді. Мәселен, ежелгі қытай мифологиясы, қытай бағының эстетикасы, кезектесу мен қайталау логикасы қытай әдебиетінің ерекшелігі болды. Зерттеушінің пікірі бойынша аллегориялық мәтіндерді егжей-тегжейлі зерттеу қытай әдебиетінің салыстырмалы туындыларының даму бағыттарын ашады, ал әдеби архетиптің сыни құралы романды ежелгі мифологиядан «романның» кейінгі формасына дейінгі қытайлық баяндау дәстүрін табуға көмектеседі. Профессор Плакстың дәстүрлі сынды жаңаша қолдануы XVIII ғасырда жазылған шығарманың оқырмандарына жеткізгісі келген мағына

деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Э.Х. Плакс зерттеуі тек осы романның терең талдауын ұсынып қана қоймай, сонымен бірге еуропалық әдеби модельдерден алынған сыни концепциялардың қытай тіліндегі прозалық шығармаларға да нәтижелі түрде қолдануға болатынын көрсетті.

«Қызыл сарайдағы түс» романының қолжазбалары:

Романның өзіндік ерекшеліктері мен тарихи маңызы бар бірнеше қолжазбалары сақталған. Төменде олардың ең маңыздылары келтірілген:

1) *Цзясюй көшірмесі (甲戌)* – Шанхай мұражайында сақтаулы бұл қолжазба «Чжи Яньчжайдың Тас хикаясын қайта бағалауы» деп аталады және атауы әрбір тараудың басында көрсетілген. Қолжазба Цзясюй жылы (甲戌, 1754) Чжи тарапынан қайта өңделген ертерек нұсқадан көшірілген. Көшірменің беткі жағының төменгі бөлігінде «Чжияньчжай (脂砚齋)» деген жазу бар. Осыған қарағанда Чжидің осы атауды өзі пайдаланған болуы да мүмкін. Бұл қолжазбаның ерекшелігі басқаларға қарағанда түсіндірме ескертпелері бар жалғыз қолжазба. Қолжазбаның басында сегіз жолдық өлең кездеседі. Қолжазбада барлығы 16 тарау сақталған: 1-8, 13-16 және 25-28. «Цзясюй» көшірмесі сақталып қалған қолжазбалардың ішіндегі ең ерте, әрі мәтін сапасы ең жоғары нұсқа болып саналады. Ол Чжидің көптеген түсіндірме пікірлерінің арқасында ерекше бағаланады. Тіпті олардың бірінде Цаоның қайтыс болған жылы туралы ақпарат та бар. Қолжазбаны қытай ғалымы Ху Ши 1927 жылы иеленген, ал оның факсимилесі алғаш рет 1961 жылы Тайванда жарияланды [12].

2) *Циху (戚沪) көшірмесі* – Шанхай кітапханасында сақтаулы. Бұл қолжазбадағы кітаптың атауы – «Тас хикаясы» деп аталады. Кітаптың атауы мазмұны жазылған бетте де, алдыңғы жиегінде де көрсетілген. Ци Ляошэн қолжазбаны Цяньлун дәуірінде (1735-1795) иеленген. Кітапта Ци жазған алғысөз бар, сондықтан ол «Ци алғы сөзімен шыққан Тас хикаясы» деп те аталады. 1921 жылы Шанхай кітапханасындағы өрт салдарынан оның жартысы жоғалып кеткен. Қолжазбаның ксерокөшірмесі жасалып, факсимилесі «Қытай Республикасының бас кезінде жарық көрген «Қызыл сарайдағы түс» түпнұсқа қолжазбасы» деген атпен «Ючжэн» баспасынан жарық көрді. Баспа бұл кітапты үш рет: 1911-1912 жылдары және 1920, 1927 жылдары жариялады. Сақталған қырық тарауда баспа нұсқасынан бар болғаны 32 иероглиф қана өзгеше. Жарияланған көшірме «Ючжэн көшірмесі» деп те аталады. Бұл Чэнгао нұсқасынан кейін жарық көрген алғашқы көшірме саналады.

3) *Бянциан (卞藏) қолжазбасы 2006 жылы маусымда Шанхайда табылған және оны Бянь Ивэнь иеленген болатын.* Онда алғашқы он тарау мен 33-80 тараулардың тақырыптары бар. Цзяцюйдің көшірмесімен салыстырғанда, мәтіндер өзгермелі және мазмұн сапасы Цзяцюйдікінен төмен. Дегенмен, мәтіннің бұл нұсқасында Чэн мен Гаоның редакциясының әсері байқалмайды. Цай Ицзянның зерттеуі бойынша, бұл Чжидің түсіндірмесі қамтылған қолжазбалардан кейінгі көшірме болуы мүмкін [5].

Шығарманың пайда болуынан бастап, жылдар бойы ғалымдардың үздіксіз зерттеулері бұл романға деген қызығушылықты молайтып, әдебиет тарихында Тан өлеңдері мен Сун лирикасымен тең дәрежеге жеткізді. 1921 жылы Ху Шидің жетекші мақаласы «Қызыл сарайдағы түсті сыни зерттеу» (红楼梦考证) жарияланып, «Қызыл сарайдағы түс»

зерттеулерінің бағыттарын көрсетті. Ал мәтіндік сыни талдау қытай әдебиетін зерттеудің жүз жылдық тарихына үстемдік ететін макро мәселе болып қалыптасты. Редология байыпты анықтамадан басталмағанымен, ескі және жаңа редология арасындағы айырмашылықтың өзіндік терең және нақты критерийлері бар. Ху Шидің «红楼梦考证» мақаласы жариялағаннан кейінгі келесі жылы, Ху Ши мен Гу Цзеганның ықпалымен Юй Пинбо өзінің алғашқы «Қызыл сарайдағы түс туралы» кітабын жариялап, Ху Ши-ден кейін мәтіндік сыни талдаудың тағы бір басты зерттеушісіне айналды. Кітаптың алғы сөзінде Гу Цзеган былай деді: «Ескі редологияның күйреуінен және жаңа редологияның құрылуынан сабақ аламыз деп үміттенемін, бұл біздің ата-бабаларымыздың зерттеулер әдістерінің шын мәнінде әдіс деп саналуға жеткіліксіз екенін мойындауды білдіреді. Олардың іргетасы берік болмағандықтан, олардың жүз жылдық тарихы оқылықтың орнын толтыра алмайды. Қазір біз ғылыми және қолдануға болатын дұрыс әдісті таптық, сондықтан зерттеудің бұл ыңғайлылығын бәріміз бағалай білуіміз керек» [13].

Негізінен, ескі және жаңа редологияның бөлінуі Гудың айтқандарынан басталып, сол уақыттан бері редология дискурсының кең ауқымдылығын көрсетті. Текстік сыншылар осы екеуінің арасындағы айырмашылықты нақтылағанымен, бұл басқалар үшін сенімді қорытынды емес. Тайваньдық редолог Пан Чжунгуэй өзінің танымал кітабы «Редологияға алпыс жыл» (红学六十年) ішінде былай деп бастаған: «Менің ойымша, Мингоның алтыншы жылы (1917) Цай Юаньпэйдің «Тас туралы жазбалар» (石头记索隐) мен Ху Ши зерттеуінің жариялануы редология арасында пікірталас тудырды. Нәтижесінде, редологияның керемет дәуірі жаңа материалдарды іздеу мен жаңа сұрақтарды зерттеу үрдісі арқылы біртіндеп дамыды. Осылайша мен редология шынымен де осы екі адамнан, Цай мен Худан басталды деген қорытындыға келдім» [14].

Чэнь Вэйчжао (陈维昭) «Жаңа хунсюэнің жүз жылдығы» атты мақаласында «жаңа хунсюэге» келесідей баға берді: «Жаңа хунсюэ екі негізгі аспектіден тұрады: біріншісі – дереккөздерді зерттеу (мәтіндік сын), екіншісі – жасырын интерпретациялар (автобиографиялық теория)». «Жаңа хунсюэ» классикалық романдарды зерттеуге арналған заманауи академиялық парадигманы ғана емес, сонымен қатар «Қызыл сарайдағы түс» авторы мен оның нұсқаларын зерттеу үшін қазіргі академиялық тұжырымдамаларды ұсынды. Негізгі назар Цао Инь отбасына аударылып, бұл «Қызыл сарайдағы түсті» зерттеуді «бөтен биографиялық теориядан» «автобиографиялық теорияға» шынайы түрде өзгертті. Ху Ши әрдайым дәстүрлі мәдениетке қазіргі ғылыми рух тұрғысынан қарап, өзінің пікірінше құнды деп санаған нәрселерді бөліп көрсететін. Ол Цяньлун мен Цзяцин дәуірінің академиялық мектебінің әдістерін «ғылыми рух» тұрғысынан, ал дәстүрлі тарихнаманың реалистік тұжырымдамаларын «натурализм» мен «автобиографиялық теория» призмасы арқылы түсіндірді. Дәл осы екі жаңашыл көзқарастың бірігуі жаңа хунсюэнің негізгі ерекшелігіне айналды [15, 6-7 бб.].

Қорытынды

«Қызыл сарайдағы түс» романын зерттеу әлемдік әдеби тәжірибеде өзекті және маңызды болып қала береді. Бұл шығарма тек қытай әдебиетінің шедеврi ғана емес,

сонымен қатар мәдени, тарихи және философиялық білімдердің бай қайнар көзі болып есептеледі. Сондықтан да ол өзіне бүкіл әлем зерттеушілерінің назарын аударуда. Арнайы ғылыми сала – хунсюэнің құрылуы романның тереңдігі мен көпқырлылығын дәлелдей түседі. Қытай, Ресей, Америка және басқа да шетелдік ғалымдардың еңбектері шығармада ұсынылған күрделі тақырыптар мен символиканы түсінуді байытады. Сонымен қатар хунсюэ саласындағы халықаралық ынтымақтастық романның терең талдауына ғана емес, халықтар арасындағы мәдени байланыстарды нығайтуға да ықпал етері анық.

Авторлардың қосқан үлесі.

М.Қ. Сырымова – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, теориялық және материалдық деректерді жинақтап талдау жасау;

А. Әлібекұлы – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, материалдар жинау және бағыт-бағдар беру.

Әдебиеттер тізімі

1. Трунова А.С. Влияние классического романа Цао Сюэциня «Сон в красном тереме» (XVIII в.) на литературный процесс современного Китая. Институт востоковедения РАН. – Москва, 2017. – С. 15.
2. 秦基琛. “早期‘红学人物’朱昌鼎的新资料考释.” 红楼梦学刊 05 (2013): 83–90.
3. 周汝昌. 《还“红学”以学 – 近百年红学史之回顾(重点摘要)》, 《北京大学学报》(哲学社会科学版) 1995年第4期.
4. 周汝昌. 红楼梦新证. 上海: 棠棣出版社, 1953.
5. Shi, Wenzhuo. Yi Sheng Er Shu Ge: Hearing Multiple Tones at the Same Time – A Study of The Dream of the Red Chamber, The Canterbury Tales and Their Readers. Wheaton College. – 2017.
6. 徐 Ши. 红楼梦考证: монография. Beijing Publishing House, 2015. – 210 с.
7. 胡适. “考证《红楼梦》的新材料.” 选自《胡适文存》三集卷五, 1928年发表.
8. Wu Shichang. On “The Red Chamber Dream”: A Critical Study of Two Annotated Manuscripts of the XVIIIth Century. Clarendon Press; 1961.
9. 曹雪芹. Edited by 周祐昌, 周汝昌, and 周伦玲, 石头记会真. 海燕出版社, 2004.
10. 俄罗斯圣彼得堡藏石头记 [«Запись на камне», хранящаяся в России, в Санкт-Петербурге]. 北京: 国家图书馆出版社 Пекин: Издательство Национальной библиотеки Китая, 2013. В 5 томах.
11. Plaks, Andrew H. Archetype and Allegory in the Dream of the Red Chamber. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1976.
12. 曹雪芹. 乾隆甲戌脂砚斋重评石头记. 上海古籍出版社, 2004, 516 页.
13. 俞平伯. 《红楼梦辨》. 上海亚东图书馆, 1923年.
14. 潘重规. 红学六十年. 三民書局, 1991, 274 页.
15. 陈维昭《新红学百年祭》, 《红楼梦学刊》2021年第1辑, 第6–7页.

М.К. Сырымова, А. Алибекулы

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роман «Сон в красном тереме» и его изучение

Аннотация. Роман «Сон в красном тереме», написанный Цао Сюэцинем в XVIII веке, является одним из величайших произведений китайской литературы. Благодаря его глубокому содержанию, сложному сюжету и богатству тем, была создана специальная область исследования – «хунсюэ» (红学). Хунсюэ посвящена всестороннему изучению романа, его исторического контекста, символики, персонажей и влияния на культуру. Развитие хунсюэ началось вскоре после публикации романа. Китайские исследователи Ху Ши и Цай Юаньпэй стали первыми, кто предпринял систематический анализ произведения. Они уделяли внимание автобиографическим элементам автора, социальной критике и философским идеям. В данной статье рассматриваются различные научные взгляды и интерпретации, связанные с романом, путём сравнения трудов китайских, российских и американских исследователей. Особое внимание уделено вкладу ведущих учёных в понимание темы произведения, его персонажей и культурного значения. Роман «Сон в красном тереме» рассматривается как ценное культурно-историческое наследие, отражающее образ реалистической литературы в Китае, а также социальной, экономической и общественной жизни во времена царства Цин.

Ключевые слова: Цао Сюэцин, «Сон в красном тереме», хунсюэ, китайская литература, исследователи, редология, копия.

М.К. Syrymova, A. Alibekuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The novel "Dream of the Red Chamber" and its studies

Abstract. The novel "Dream of the Red Chamber", written by Cao Xueqin in the 18th century, is considered one of the greatest masterpieces of Chinese literature. Its profound content, intricate plot, and richness of themes led to the establishment of a specialized field of study called "Hongxue" (红学). Hongxue is dedicated to the comprehensive study of the novel, including its historical context, symbolism, characters, and cultural impact. The development of Hongxue began shortly after the publication of the novel. Chinese scholars Hu Shi and Cai Yuanpei were the first to undertake a systematic analysis of the work. They focused on the author's autobiographical elements, social critique, and philosophical ideas. This article examines various scholarly perspectives and interpretations related to the novel by comparing the works of Chinese, Russian, and American researchers. Special attention is given to the contributions of leading scholars in understanding the themes of the work, its characters, and its cultural significance. The novel "The Dream in the Red Chamber" is considered as a valuable cultural and historical heritage reflecting the image of realistic literature in China, as well as social, economic and social life during the Qing Kingdom.

Keywords: Cao Xueqin, "Dream of the Red Chamber", hongxue, Chinese literature, researchers, redology, copy.

References

1. Trunova A. S. Vliyanie klassicheskogo romana Tsao Syuetsinya «Son v krasnom tereme» (XVIII v.) na literaturnyi protsess sovremennogo Kitaya [The influence of Cao Xueqin's classic novel "Dream of the Red Chamber" (XVIII century) on the literary process of modern China], Institut vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences] (Moscow, 2017, 15 p.). [in Russian]
2. Qin Jichen 秦基琛. “早期‘红学人物’朱昌鼎的新资料考释” [New Materials on Zhu Changding, an Early Redology Figure], 红楼梦学刊 [Journal of Redology], 05, 83–90 (2013). [in Chinese]
3. Zhou Ruchang 周汝昌. 《还“红学”以学 – 近百年红学史之回顾(重点 摘要)》 [“Returning the Study of Redology to Learning: A Review of the History of Redology in the Past Hundred Years (Key Abstracts)”], 《北京大学学报》(哲学社会科学版) [Journal of Peking University (Philosophy and Social Sciences Edition)], 4, 1995. [in Chinese].
4. Zhou Ruchang 周汝昌. 红楼梦新证 [New Evidence of Dream of the Red Chamber], 上海: 棠棣出版社 [Shanghai: Tangdi Publishing House], (1953). [in Chinese]
5. Shi, Wenzhuo. Yi Sheng Er Shu Ge: Hearing Multiple Tones at the Same Time – A Study of The Dream of the Red Chamber, The Canterbury Tales and Their Readers. Wheaton College, 2017.
6. Hu Shi. 红楼梦考证: monografiya [Research on the Dream of the Red Chamber] (Beijing Publishing House, 2015, 210 p.). [in Chinese]
7. Hu Shi 胡适. “考证《红楼梦》的新材料” [“New Materials for the Study of A Dream of Red Mansions”] 选自《胡适文存》 Selected from Volume 5 of Hu Shi’s Collected Works, 3, (1928). [in Chinese]
8. Wu Shichang. On “The Red Chamber Dream: A Critical Study of Two Annotated Manuscripts of the XVIIIth Century”, Clarendon Press, 1961.
9. Cao Xueqin 曹雪芹. Edited by 周祐昌, 周汝昌, and 周伦玲 [Edited by Zhou Huchang, Zhou Ruchang, and Zhou Lunling], 石头记会真 [The Story of the Stone Will Be True], 海燕出版社 [Haiyan Publishing House], 2004. [in Chinese]
10. «Zapis' na kamne», khranyashchayasya v Rossii, v Sankt-Peterburge 俄罗斯 斯圣彼得堡藏石头记 [“Writing on Stone” kept in Russia, in Saint Petersburg], Pekin: Izdatel'stvo Natsional'noy biblioteki Kitaya 北京: 国家图书馆出版社 [Beijing: National Library of China Press, 2013. 5 volumes]
11. Plaks, Andrew H. Archetype and Allegory in the Dream of the Red Chamber. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1976.
12. Cao Xueqin 曹雪芹. 乾隆甲戌脂砚斋重评石头记 [The Story of the Stone, Re-evaluated by Zhi Yanzhai in the Jiaxu Year of the Qianlong Period], 上海古籍出版社 (Shanghai Ancient Books Publishing House, 2004, 516 p.). [in Chinese]
13. Yu Pingbo 俞平伯. 《红楼梦辨》 [A Discussion on the Dream of the Red Chamber], 上海亚东图书馆 (Shanghai Yadong Library, 1923). [in Chinese]
14. Pan Chonggui 潘重规. 红学六十年 [Sixty Years of Redology], 三民書局 (Sanmin Bookstore, 1991, P. 274). [in Chinese]
15. Chen Weizhao 陈维昭. 《新红学百年祭》 [“Centennial Celebration of the New Redology”], 《红楼梦学刊》 [Journal of Redology], 1, 6-7 (2021). [in Chinese]

Авторлар туралы мәлімет:

Сырымова М.К. – Шығыстану кафедрасының магистранты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әлібекұлы А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Syrymova M.K. – MA student of the Department of Oriental studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alibekuly A. – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

FTAMP 17.82.10

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-209-220>

Ахмед Шауқи поэзиясындағы «сағыныш» концептісі

Р.С. Кожобекова^{ORCID}, А.А. Мустафаева^{ORCID}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: raushan.kozhakhmetova@gmail.com, rummana@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада Мысыр елінің танымал ақыны Ахмед Шауқидің Испанияда жер аударуда жүрген кездегі туған жеріне, жақындарына деген сағынышы, ақын шығармашылығындағы сан-қилы өзгерістер көрініс табады. “Сағыныш” ұғымының ақын шығармаларындағы маңыздылығы, зерттеу барысында қарастырылады. Ахмед Шауқидің өмір сүрген кезеңіне тән өзіндік концептосферасы айқындалып, ұлттық ерекшелігі көрініс табады. Патша сарайында тәрбиеленсе де, ақын ретінде мысырлықтардың тамыр соғуын сезініп, олардың бар тілегіне қолдаушы болғандығын шығармаларында айқындап көрсеткеніне көз жеткіздік. Сондай-ақ мақала барысында 1915 жылы бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейінгі Ахмед Шауқидің Испанияға жер аударылуы және 1919 жылы Мысырдағы төңкерістің одан әрі өршуінің салдарынан ақынның күйзеліске түсу кезеңіне талдау жасалынады. Мақаланың негізгі мақсаты – Ахмед Шауқи поэзиясының жер аударуда жүрген кезіндегі тақырыптық ерекшелігі мен Отанына, халқына деген сағынышына саралау жасалынып, қойылған мақсатқа жету және міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: талдау, аудару, мәтіндік. Зерттеу нәтижесінде Ахмед Шауқидің елінен жырақта жүріп сағынышын басу үшін поэзияға жүгіну арқылы ғана жеңілдік тапқандығы зерделенеді. Ақын поэзиясындағы басты мәселелер сараланады. Зерттеу нәтижелері ақынның Севилья, Кордова және Гранададағы мұсылмандар өркениетінің ескерткіштерін зиярат ете отырып, “Араб елдері және исламның ұлылары” атты көлемді қасидасын жазғандығын көрсетті. Шауқи поэзиясындағы шынайы көңіл-күй мен сұлулықты суреттеудегі шеберлік ақын шығармашылығының бір қырын тануға мүмкіндік туғызды. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде Ахмед Шауқи поэзиясындағы сағыныш ұғымы ақын өмірінің бір маңызды кезеңі ретінде шынайы көрініс табатындығы айқындалады.

Түйін сөздер: Ахмед Шауқи, араб поэзиясы, сағыныш, жер аудару, концептосфера, сарай ақыны, патриотизм, мысыр ақыны.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Әр ұлттың өзіне тән ойлау жүйесі мен қоршаған ортаны бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің негізін құрайды. Ал оның нәтижесінде әр ұлттың өзіндік концептосферасы қалыптасады. Бүгінгі қарастырғалы отырған тақырыбымызда мысырлық ақын Ахмед Шауқи шығармаларындағы “сағыныш” концептісінің қалыптасуы мен қолданысы арқылы ақын өмір сүрген кезеңді когнитивті тұрғыдан тануға, оның тілдік бейнесін түсінуге тырысамыз. Жазба деректерге сүйенер болсақ, араб әдебиеті, шын мәнінде, Шауқиді жер аудартқаны үшін британдық басқыншыларға өз ризашылығын білдіретінін көреміз. Оның себебін ақынның туған жерге деген сағынышпен жазған жауһар туындылары пайда болмас еді деп түсіндіреді. Ахмед Шауқи өлеңдеріндегі ең маңызды поэтикалық құбылыстардың бірі – патриотизм. Сарай ақыны болып, беймарал өмір кешіп, отаршылдықтың қасіретін көрген, халықтың мұңын сезінбеген деп Шауқи туралы әр түрлі пікірлер айтылғанымен, ақынның басқа сарай ақындарынан ерекшелігі бар екенін де ескергеніміз жөн [1, 59 б.]. Ақын-жазушылардың зерттеулеріне негізделер болсақ, Ахмед Шауқидың шығармашылығы туған жерге деген терең сүйіспеншілікке толы екеніне көз жеткіземіз. Қуғын – тамырынан отаншылдықтың қанын ағызған қанжар еді; қуғын-сүргінде елін ұмытпай, өткен әрбір күн оның оралуға деген сағынышымен жүрегін жібітті. Туған жерге деген сүйіспеншілік Мысыр ақыны Ахмед Шауқидің жүрегі мен тамырында қан сияқты жүгіріп, Испанияға жер аударылуы да осы махаббатты терең де сырлас етіп оятқан себептердің бірі болды. Шауқи өзінің Мысырға деген сағынышын Мысыр тарихы арқылы көрсетуге тырысады. Осылайша ақын поэзиясы туған жерге деген құрметтің шыңында сүйіспеншілік пен мақтанш сезімін тудырды. Шауқи адам мен оның туған жері арасындағы қарым-қатынас адамның діни құндылығы мен сеніміне өте ұқсас деп есептеді. Танымал мысыр әдебиетшісі әрі сыншы Шауқи Дайф Ахмед Шауқидың айдауда жүрген кезеңін былай сипаттайды: “Шауқи теңіз деңгейінен өте биікте орналасқан “Вальвидрера” қалашығының шетінде тұрды. Ол қарағайлы ормандармен көмкерілген керемет табиғат көріністерімен қоршалған осы биіктіктен, сонымен қатар шексіз теңіздің толқындарымен үздіксіз жарысып жүрген кемелерді бақылау арқылы әрдайым шабыт алып отырды. Алайда, Шауқидің бұл сапарында терең мұң болатын. Ақын туған жерден алшақ кеткені үшін қатты қиналады. Нәтижесінде сол шексіз сағыныштан қазіргі араб поэзиясында ерекше маңызға ие туындылары пайда болды. Сондай-ақ бұл қадам Шауқидің өз халқына және олардың ортақ уайымдарына жақындай түсуіне септігін тигізді” [2, 326.].

Тағы бір мысырлық әдебиетші Джәудат Салехтың зерттеуінде “Британдықтардың Шауқиді айдауға жіберуі, оның Испанияда 5 жыл болғаны, олар оң ниет танытпаса да, жақсылық жасағаны болып есептелінеді. Себебі ақын ол жерде жаңа дүниелерді көріп, Андалусия тарихына шолу жасады. Шауқи исламның ежелгі патшаларының хикаялары мен Андалусиядағы араб поэзиясының жарқын бояуларымен таныса отырып, көптеген өлеңдер жазды. Мұның бәрі Шауқидің поэтикасында жаңа рөл атқарды және оның сүйікті гитарасына керемет ноталарды қосты” [3, 726.].

Тағы бір мысырлық әдебиетші Джәудат Салехтың зерттеуінде “Британдықтардың Шауқиді айдауға жіберуі, оның Испанияда 5 жыл болғаны, олар оң ниет танытпаса да,

жақсылық жасағаны болып есептелінеді. Себебі ақын ол жерде жаңа дүниелерді көріп, Андалусия тарихына шолу жасады. Шауқи исламның ежелгі патшаларының хикаялары мен Андалусиядағы араб поэзиясының жарқын бояуларымен таныса отырып, көптеген өлеңдер жазды. Мұның бәрі Шауқидің поэтикасында жаңа рөл атқарды және оның сүйікті гитарасына керемет ноталарды қосты” [3, 72б.].

Ахмед Шауқи Мысыр ғана емес, жалпы араб әлеміне танымал болғандықтан да ақынның шығармашылығы бүгінде жан-жақты сараланып, зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Онда әр түрлі тақырыптар бойынша араб және шетел ғалымдарының зерттеуі бойынша ғылыми жұмыстар да жүргізілген. Алайда қазақ әдебиетінде Ахмед Шауқидің шығармашылығы, оның ішінде поэзиясы жеке зерттеу тақырыбы ретінде қаралмаған. Араб поэзиясын дамытуға өзіндік үлесін қосқан Ахмед Шауқидің шығармашылығын, оның ішінде шет жерде жүріп, туған жеріне, халқына деген ностальгиямен жазған өлеңдерін танып-білу, алдағы уақытта қазақ ақындарының шығармаларымен салыстыра отырып зерттеу, екі халық арасындағы мәдени байланыстарды нығайтуға өз септігін тигізеді деп есептейміз.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

“أمیر الشعراء”, яғни “Ақындар ханзадасы” лақап атымен танымал мысырлық ақын Ахмед Шауқи араб халқының рухани өміріндегі қайталанбас ерекше тұлғалардың бірі. Ақын өмірінің әрбір кезеңіндегі әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты поэзиясының да тақырыптары сан-қилы болып келеді. Ақын шығармашылығындағы әрбір кезеңнің өзіндік ерекшелігі бар. Сондай кезеңдердің бірі Ахмед Шауқидің Испания жеріне жер аудару кезеңін араб әдебиетіндегі зерттеушілер арасындағы *өзекті* мәселе деп білеміз. Дәл осы кезеңге тоқтала отырып, ақын поэзиясындағы “сағыныш” концептісінің көрінісіне талдау жасауды жөн санадық. Мақаланың *зерттеу нысаны* болып, Ахмед Шауқидің “الشوقيات”, “Әш-Шауқийат” қасидалар жинағы және ақынның өмірбаяны мен шығармашылығын зерттеген араб ғалымдарының еңбектері қолданылса, ал *зерттеу пәні* ретінде араб елдерінде, әсіресе Мысырда ХХ ғасырдың екінші жартысында көпшіліктің пайдалануына берілген бірталай еңбектердің араб оқырмандарына аз уақыт ішінде Ахмед Шауқи шығармашылығы туралы зерттеулер негіз болып табылады. Зерттеу жұмысымыздың *мақсаты* болған, Ахмед Шауқидің жер аудару кезеңіндегі поэзиялық туындыларындағы “сағыныш” концептісін зерделеу үшін келесі міндеттер қойылды:

- Ахмед Шауқидің таңдаулы “الشوقيات”, “Әш-Шауқийат” қасидалар жинағына талдау жасау;
- Ахмед Шауқи шығармашылығы жайлы зерттеуші ғалымдардың еңбектерін саралау;
- Тарихқа көз жүгірту арқылы ақынның жер аудару кезеңін қарастыру;
- Ахмед Шауқидің шығармаларына талдау жасай отырып, ондағы “сағыныш” концептісінің сипаттарын айқындау.

Зерттеудің әдістері

Зерттеу барысында тікелей семантикалық саралау, жинақтау, талдау, сондай-ақ ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі *әдістер* кеңінен қолданыс тапты. Зерттеу *ізденісі* араб поэзиясында ерекше орны бар ақын Ахмед Шауқиді қазақ оқырмандарына жақынырақ таныстырумен қатар поэзиясындағы “сағыныш” концептісінің ерекшелігін аударма негізінде талдап, қарастыруға арналды.

Зерттеу барысында келесі материалдар қолданылды: “الشوقيات”, “Әш-Шауқийат” таңдаулы қасидалар жинағы, Ханна Әл-Фахуридің қазіргі заманғы Араб әдебиетіне байланысты “الجامع في تاريخ الأدب العربي الحديث” еңбегі, араб әдебиетінің сыншысы, тарихшы Шауқи Дайфтің зерттеулері, Джәудат Салех, Мұхаммад Сабри, Мұхаммад Заки, Халед Атауи, Әбдел Мәжид Әбдалла, Әл-Рифағи сынды Ахмед Шауқиді зерттеуші ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ ақынның ұлы Хусейн Шауқидің “أبي شوقي”, “Әкем Шауқи” атты еңбектері.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бірінші дүниежүзілік соғыс 1914 жылы 25 шілдеде басталып, 1914 жылы 18 қыркүйекте Ұлыбритания Египетке протекторат орнатты, ал келесі күні Константинопольде билік еткен Хедив Аббас Хилми II ні қызметінен босатты. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басында Түркия Германияға қосылып, Аббас Хелми түріктер мен немістерге бейтарап болғандықтан, ағылшындар оның жоқтығын пайдаланып, оны Мысыр тағынан оқшаулап, орнына британдықтармен жақсы қарым-қатынаста болған Хусейн Камелді қойғаны белгілі болды. Ахмед Шауқи ақын ретінде ағылшынның бұл саясатына өзінің қарсылығын танытып, оны өз поэзиясы арқылы білдірді. Нәтижесінде оны Мальтаға жер аударту туралы қаулы шығарылды, бірақ көп ұзамай Аббас Хелмидің адамдарының араша түсуіне байланысты, Испанияға баруға рұқсат алды» [4, 438б.].

“Ыстамбұлда болған жазғы сапарымыз 1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс жарияланғанға дейін жалғасты. Хедив Аббас II татысоқиғасынан жараланып қалғандықтан, әкем біздің оның қасында болуымызды, яғни Мысырға уақытша оралмауымызды сұрады. Бірақ жоғары мәртебелі: “Соғыс жалғаса береді, Түркия немістерге қосылады, ал сіздің үлкен отбасыңыз бар, егер жақын арада болатын Мысырмен тасымалдау үзіліп қалса, ал ол болатыны мәлім, бұл жағдайда сіз қиындыққа тап боласыз” – деп, біздің оралуымызды талап етті”. Сонымен соңғы кемемен Мысырға қайтудан басқа амалымыз қалмады! Алайда Мысырға жеткен бойда Хедив қамауға алынып, үйімізге келушілер саны күннен-күнге азая бастады. Ескі режимнің адамымен байланыста деп айыпталмас үшін тіпті достарымыз да әкеммен кездесуден қорықты. Әрине, ерекше сәттер де болды, өйткені жер бетінде жақсы адамдар әрдайым табылатыны сөзсіз [5, 28б.].

Ғылыми зерттеулерге негізделе отырып, Шауқидің қуғынға ұшырауының үш негізгі себебін атап өтелік: алғашқысы – Ахмед Шауқидің Лорд Кромер әрекеттеріне қарсы жазған “ودعا للورد كرومر”, “Кромермен қоштасу” қасидасы (1907), екіншісі – Шауқидің Хедив Тауфиқ және оның мұрагері Хедив Аббас Хелми II мен тығыз қарым-қатынасы, ал

үшіншісі - британдықтарға қарсы жазылған “القصيدۃ الحزینة” “Қайғылы өлең” қасидасы еді.

“Кромермен қоштасу” қасидасының үзіндісі:
 لما رحلت عن البلاد تشهدت ... فكأنك الداء العيأ رحیلا
 الله يحكم في الملوك و لم تكن ... دول تتازعه القوى لتدولا
 فرعون قبلك كان أعظم سطوة ... و أعز بين العالمين قبیلا
 [3, 826.].

Келесі осы өлең жолдарының мағыналық аудармасын бердік. “Сіз елден кеткенде, жеңілдік сезілді, бейнебір аурудан айыққандаймыз. Патшаларға билік жүргізетін мемлекет емес, Құдай. Бұл билік үшін Онымен күресу ұзаққа созылады. Саған дейін перғауынның үстемдігі одан да мықты еді. Ал оның тайпасы ең үстем”. (Аударма біздікі).

Шауқидың халықтың көзайымына айналған танымал өлеңі келесі жолдармен басталады:

الملك فيكم آل إسمعیلا لا زال بیتمکم یظل النیلا
 النیل ان احصى لكم حسناتکم ملاً الزمان محاسنا و الجیلا
 خلفاؤنا الاحرار إلا انهم ارقى شعوب عواطفنا و میولا
 أعلى من الرومان ذکرا في الوری و أعز سلطانا و أمنع غیلا
 سبحان من لا عز إلا عزه بیقی و لم یک ملکه لیزلا
 یا أهل مصر کلوا الامور لربکم فألله خیر مؤثلا و وکیلا
 [6, 796.].

“Билік қолдарыңызда, Исмайлит әулеті, Әйтсе де патшалығыңыз Ніл көлеңкесінде қалады”. Бұл туынды ақын үшін бақытсыздық әкелді. Ары қарай қасида келесі жолдармен жалғасады: “Ніл сенің жақсылықтарыңды санаса, Бұл уақыт пен ұрпақты жақсылыққа толтырар еді.

Британдықтар біздің қарсыласымыз болса да, олардың монархиясының даңқы римдіктерден де биік екенін мойындаймын... Алладан басқа ешбір тәңір жоқ. Ол барлық кемшілік атаулыдан пәк.

Уа, Мысыр халқы, бәрін Раббыларыңа тапсырыңдар! Аллах ең құдіретті және қамқоршы” (Аударма біздікі).

Хусейн Камел таққа отырған соң, келесі күні “Әл-Ахрам” газеті Сұлтан Хусейнге арналған үш өлеңін жариялады. Олар Ахмед Шауқидің, Хафиз Ибрахимнің және Ахмед Насимнің өлеңдері болатын. Шауқидің өлеңіне түсініктеме берген Әл-Азхар ғалымы шейх Хасанейн Махлуф: “Ағылшындар Шауқиді осы өлеңі үшін айдауға жібереді, өйткені онда көтеріліске шақыру және Сұлтан Хусейнге қарсы тұспалдап айтылған сөздер бар деп айыптағанын айтады”. Британдық әскери билікті ақынның бұл қарсылығы қатты алаңдатты, өйткені Шауқидің бұл жанайқайы бүкіл Мысырға таралады деп қорқып, ақынды жер аудартады”.

Туған жерге сағыныш. Шауқи Испанияда айдауда шамамен 5 жыл болады. Осы уақыт аралығы ақын өміріндегі сағынышқа толы кезең еді. Жыр жауһарлары саналатын өлеңдерінде шынайы сезім мен көркем теңеулер азайып, туған елге деген сағынышы күшейе түседі. Оның туған жері Мысырға деген ностальгиясы қасидаларындағы сарынынан анық байқалады [6, 2156.].

Шауқидің қайғысы тілек пен үмітсіздік арасында алмасып тұрса да, соңында бір жақсылық болатынына сенімін жоғалтпады. Ақын шығармаларында қызу сағыныш сезімі, кеме секілді алып, теңіз секілді шексіз болды. Шауқидің қиялы Нілдің жағалауында серуендеп, Гиза пирамидаларының арасында ұшып жүрді. Осы сарындағы ең әсерлі шығармаларының бірі “سينية” “Синийа” (қасидадағы әрбір жолдың соңы “син” әрпімен аяқталады) немесе “حنين و غربة” “Сағыныш пен алшақтық” деп аталады. Бұл қасида барысында ақын өзінің туған жері Мысырды, туып өскен үйін, туған-туысы мен жақындарына деген ыстық сағынышын білдіреді. Туған жерінде өткізген бақытты күндерін есіне алады. Ол қанша ұзақ уақыт өтсе де туған жерін ұмытпайтынын айтады. Сондықтан ол қиялындағы серіктерінен өзінің алыстағы ғажайып естеліктерін шақыруды сұрайды. Шауқи өзін ұя салған ағашында тұруға тыйым салынған құсқа теңейді. Туған жеріне жеткізу үшін кемеге жалбарынып, толқыған теңізге сағыныш жасын төккендей күйді кешеді. Ахмед Шауқидың бұл қасидасы келесі жолдармен басталады:

اختلاف النهار والليل ينسي ... اذكرا لي الصبا وأيام أنسي
وصفا لي ملاوة من شباب ... صورت من تصورات ومس
عصفت كالصبا اللعوب ومرت ... سنة حلوة ولذة خلست

وسلا مصر: هل سلا القلب عنها ... أو أسا جرحه الزمان المؤسي
كلما مرت الليالي عليه ... رق، والعهد في الليالي تقسي
مستطار إذا البواخر رنت ... أول الليل، أو عوت بعد جرس

[7, 1136.].

“Күндіз бен түн ұмытшақ білемісің, Балалық шағымды айтып беремісің. Сондай ғажап сәттер еді балғын шақ. Көз алдымда тұр менің сенемісің. Ойнақтайды Саба желі балаша, Мысырдан сұра, кездер еді тамаша. Ұмыта алар ма жүрек оны бір сәтке, Әлде уақыт жарасын емдеп таба ма. Түндер жүректі қатігез етсе де, Кемелер дауысы кеудені тербетсе, Оларға отырып кеткендей күй кешіп, Жүрегің соғады Отан деп сол кезде...” (Аударма біздікі).

Шауқидің Испания жерінде айдауда болғанда жазған поэзиясы тарих философиясын терең түсінуімен ерекшеленеді, осы арқылы ол тарих трагедияларының кең ауқымын сезінетін ақын ретінде танылды. Сонымен бірге ақын ислам тарихы мен оның гүлденуінің ең тамаша және жарқын бейнелерін қамтитын халықтың даңқ пен абыройдың шыңдарына көтерілуіне ықпал ететін факторларды қарастырды. Қуғын-сүргін тақырыбын жаулап алған ақын көзқарастарының ішінде оқиғалардан сабақ алу идеясы бар. Шауқи өзінің жоғары мәдениетін көрсетіп, терең ойлы шығармалары арқылы халқын бостандыққа шығаруға талпынды.

Достар арасындағы сағыныш. Ахмед Шауқи айдауда жүргенде жазған (туған жеріне деген сағынышын білдіретін) ең керемет қасидаларының бірі 1917 жылы Барселонадан қаламгер достарына жолдаған тамаша поэтикалық хабар болды. Алшақтан туған жерге деген сағынышы күшейе түскен кезде Шауқи қаламгер достары – мысырлық ақындар Хафиз Ибраһим мен Исмаил Сабриге өзінің жат жерде жүргендігіне, жалғыздығына шағымданып, ақындық терең сезімге толы хабарларын жолдайды. Хафиз Ибраһимге және барлық мысырлықтарға сөйлеген ақын былай деді:

يا ساكني مصر إنا لا نزال على ... عهد الوفاء و إن غبنا مقيمينا
هلا بعثتم لنا من ماء نهركم ... شيئاً نبل به أحشاء صاديننا
كل المناهل بعد النيل أسنة ... ما أبعد النيل إلا عن أمانينا

[7, 165-166б.].

“Ей, Мысыр тұрғындары, біз әлі де адалдық келісіміндеміз, Бізді өзеніңіздің суынан өткізесіз бе? Шөлдегенімізді баса аласыз ба? Ұстанымымыз Ніл секілді ұзын ба?”. (Аударма біздікі).

Анаға элегия. Шауқи 1918 жылдың аяғында соғыстың аяқталуы және бітімге келу туралы хабарды естігенде әлі Барселонада еді. Әйтсе де, жақсы хабармен қатар суық хабар да келіп жетті. Сол күні ақынның әжесі Каирде қайтыс болады. Қайғыға салынған ақын әжесіне арнап элегиясын жазады [8, 14-15б.]. Бұл өлеңнің жолдарында адамзат тағдырына мұңын шағып тұрғандай болды. Шауқи бұл элегиясын нағыз аянышты жағдайда жазған. Төменде Шауқидің 50 жолдық элегиясының үзіндісі берілген:

لى الله أشكو من عوادي النوى سهما
أصاب سويداء الفؤاد وما أصمى
من الهاتكات القلب أول وهلة
وما دخلت لحماً ولا لامست عظماً
توارد والناعي فأوجست رنة
كلاماً على سمعي وفي كيدي كلما
فما هتفا حتى نزا الجنب وإنزوى
فيا ويح جنبي كم يسيل وكم يدمى
طوى الشرق نحو الغرب والماء للثرى
إلي ولم يركب بساطاً ولا يما
أبان ولم ينيس وأدى ولم يفه
وأدمى وما داوى وأوهى وما رما

[10, 466-467б.].

[10, 466-467б.].

“Бұл менің жүрегімнің түкпір-түкпіріне тиді, бірақ өлуге мүмкіндік бермеді. Дәл осы сәтте етке кірмей, сүйекке тимей жүректі жұлып алардай болды. Мен өмірдегі оқиғаларды сөктім, бірақ бұдан не өзгеріс болады, Олардың арасында тек бірен-саран елес қалды. Аллах жар болсын, күнәсіз менің періштем. Уақыт бақытқа кедергі болды, аттең-ай. Сіз көркемсіз, тәрбиеніз тым асқақ, Ана деген мәңгі есім сізге шақ”.

Қуғын-сүргіннің соңы: Шауқидің Барселонадан қайтуына рұқсат берілгенімен, ол бірден оралуға мүмкіндік ала алмады. Ақын осы кезде Испанияның оңтүстігіне барып, қалаларындағы араб ескерткіштерін көруге бел буады. “Араб елдері және исламның ұлылары” атты көлемді қасидасын ақын осы уақытта жазады. Онда араб тарихына шолу жасалады [9, 12б.]. 1918 жылы соғыс аяқталып, 1920 жылы Отанына оралуға рұқсат алған уақыт аралығында өткен бұл кезең ақынның Андалусия, Кордова және т.б. түрлі аймақтардағы Андалусия ескерткіштерін аралаған кезі болды” [10, 83б.]. Жат жерде болған кезінде Шауқи уақытын Каирден өзімен бірге алып келген кітаптары мен өлең

жинақтарын оқумен өткізді. Барселонада жазған өлеңдерінің көпшілігінде туған жеріне шынайы сағынышын білдіреді.

Андалусиядағы араб өркениетінің көріністері оның өлең жазуға деген терең сезімдерін оятты. Сөйтіп, арабтардың тарихқа толы даңқын жырлады. Шауқи қиын сапардан кейін Испанияның оңтүстігіндегі Андалусияға келді, онда ол уақытша салтанатты жағдайдан кейін қирандылар, сарайлар, мешіттер мен Ислам елінің басына түскен апаттардың куәсі болды. Саңырау тастар мен үнсіз қирандылардың жоқтауы ақын-жазушылардың жоқтауынан да қаттырақ болды. Шауқи “Араб елдері және исламның ұлылары” атты көлемді поэмасын жазады. Ол 24 өлеңнен тұратын 1400 жолды қамтиды. Бұл туындысында ақын Мұхаммед пайғамбардың және халифаттардың заманынан қазіргі заманға дейінгі мұсылмандардың тарихын баяндап береді. Бұл шығарма ақын өмірден озғаннан кейін ғана жарияланған болатын. “أندلسية” “Андалусия ханшайымы” атты танымал прозалық пьесасын да Испания жерінде жазды.

1920 жылы Ахмед Шауқи Мысырға оралғанда оны жастар ықыласпен қарсы алады. Халқының жылы лебізі ақынды қатты тебіренгізіп, ол көз жасына ерік береді. Бұл тамаша қабылдауды сипаттаған ақын:

وحيا الله فتيانا سماحا ... كسوا عطفی من فخر ثيابا
ويا وطنی لقيتك بعد یأس ... كأني قد لقيت بك الشبابا

[10, 4716.].

“Мейірімді жастарға Аллах разы болсын, Такаппарлық киімін жамылған кім? Ей, елім мен сені үмітсіздіктен кейін жолықтырдым, Жастық-шағыммен кездескендей күй кештім”.

Шауқидің Мысырға оралуы. Ахмед Шауқи Испанияда 4 жыл 6 ай болып, 51 жасында туған жеріне оралады. Ақын мінген пойызды күтіп тұрған қалың бұқара халық қыстың суық кешінде вокзал маңайына жиналды. Олардың ішінде досы, талантты ақын Хафиз Ибраһим де болды. Біраз уақыттан кейін пойыз келіп тоқтайды. Суықтан қымтанған аласа жігіт пальтосының жағасын қолына қысып сыртқа шықты. Мыңдаған адамдар Ахмед Шауқиді көріп, қуаныштан айғайлап, оны мойындарына салып көтерді. Ал досы Хафиз Ибраһим ақынды: “Досымды қайтарған Аллаға мақтаулар болсын, Туған жерге оралғанына мың шүкір” – деп басталатын өлең жолдарымен қарсы алды. Газет-журнал бетерінде: “Қош келдіңіз, жазушылар шебері! Қош келдіңіз, “Ақындар ханзадасы”! Қош келдіңіз, Ахмед Шауқи! – деген ұрандар жазылды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде араб ақыны Ахмед Шауқи шығармашылығында “сағыныш” концептісінің ерекше орын алғанына көз жеткіземіз. Ақын шеберлігі арқылы бұл ұғымды сан түрлі құбылып, әр түрлі контекстке салып, дамытып отырады. Бұл өзгерістер Ахмед Шауқидің туған жері Мысырдан алшақта жүріп жазған өлеңдерінде терең байқалады. Әрине, ақынның жер аударылуы оның шығармашылығына айтарлықтай әсер еткені рас. Алшақта жүріп, туған жеріне, еліне деген ыстық сағыныштан патриоттық сезімі де

арта түсті. Сондықтан оның шығармашылығындағы осы бір кезең түбегейлі өзгеріске ұшырады. Ол енді сарай ақыны емес еді. Сонымен, ақын өзін сарайдың алтын бұғауынан босата бастайды, ал сарай мен Шауқидың арасындағы қарым-қатынас біртіндеп әлсірей бастайды. Ол өзінің ішкі жаралары мен ауыртпашылықтарын білдіру үшін халыққа жақындап, хедив тілінен кейін халықтың тілі мен тынысына айналды. Сәйкесінше, елдегі ауыр жағдайлар оның сараймен байланыстарын әлсіретіп, санасын ұлтшылдық сезімімен толықтырып нығайта түсті.

Ахмед Шауқидің Испания жерінде жазған шығармалары қайғы-мұң, ностальгиямен ерекшеленді. Бұл жаңа орта оның поэзиясының өсіп-өркендеуі үшін құнарлы топырақ секілді болғанымен, Шауқи оны қуанышпен қабылдай алмады, себебі ол туған жерінен алшақта еді.

Сасанидтердің Таки-Кисра сарайында тұрған аббасидтік араб ақыны Әл-Бухтури секілді араб мұсылмандарының жоғалған жұмағы Андалусия қирандысында тұрған араб ақыны Ахмед Шауқи елінен алшақта жүріп “البحثري سينية” “Синият әл-Бухтуриге” қайшы сағыныш сезіміне толы танымал қасидасын жазады: “ نازاعتني إليه في الخلد نفسي. و سلا مصر: هل سلا ” “القلب عنها أو أسا جرحه الزمان المؤسى وطني لو شغلت بالخلد عنه ”, бұл жолдарда ақын “Отаным жайлы мәңгілік айтар едім, Ол үшін мен өле-өлгенше шайқасар ем. Мысырдан сұрайық, жүрегі оны ұмытпады ма? Әлде ол өткен күндермен жаралы ма?” – деп, ыстық ықыласын білдіреді. (Аударма біздікі).

Шауқи бұнымен тоқтаған жоқ, жер аударылғанына қарамастан, туған жері үшін ағылшын отаршылдығына қарсы қылыштай өткір өлеңдерімен танылды. Қайтып оралғаннан кейін де жазуын тоқтатпады.

Ахмед Шауқи Мысырға оралып, саяси және қоғамдық өмірге, сондай-ақ исламды дәріптеуге өз үлесін қоса бастады. Ақын 1924 жылы Сенат депутаты болып тағайындалады. 1927 жылы сәуірде Каир Опера театрында Ахмед Шауқидің құрметіне арналған поэзия фестивалі өтеді. Онда араб әлемінің түкпір-түкпірінен келген көптеген ақындар мен саясаткерлер қатысып, ақынға الشعراء أمير “Ақындар ханзадасы” лақап аты беріледі.

Испаниядан оралған соң, Ахмед Шауқи поэзиясы халыққа, оның ұлттық-әлеуметтік мәселелеріне жақындау бағытында үздіксіз дамып келді. Өз халқының жағдайын сезініп, оның мәселелерін сөз ететін халық ақынына айналды. Батыс жазушыларын оқу ақынның талантын шыңдады, сондықтан ол туған жеріне ақындық байлығымен оралды. Жер аударылғаннан кейінгі кезең оның өміріндегі ең жемісті кезең болды. Қоғамдық және ұлттық оқиғаларды қамтитын қасидалары артып, тарихтан бастау алған пьесаларын жаза бастады. Аз ғана уақыт аралығында ақынның көптеген тамаша шығармалары жарық көреді. Осылайша, Шауқи сарай ақынынан ұлт ақынына айналды.

Арада қаншама жыл өтсе де, атамекенге деген сағыныштағы бұл поэтикалық мәтіндер араб халықтарының жадында әлі күнге дейін сақталған. Шауқидің басынан өткен тәжірибе халқын бостандық пен әділеттілікке шақыратын өлеңдермен шабыттандырды. Ахмед Шауқидің туындылары Шығыстағы әділдік үшін күрес пен айғақ ретінде өмір сүруін тоқтатпады және өмірінде болған оқиғаларды шынайы көрсете білді.

Қаржыландыру. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті 2025-2027 жылдарға арналған «Жас ғалым» гранттық қаржыландыру

негізінде «Абай және Шауқи дискурсындағы «Адам» концептісі (қолжазбалардың түпнұсқасы негізінде)» атты ғылыми жоба аясында дайындалды (AP25796471).

Авторлардың қосқан үлесі:

Р.С. Кожобекова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, әдебиетпен жұмыс, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып талдау жүргізу, аударма жасау.

А.А. Мустафаева – теориялық материалдарды жинақтау, бағыт-бағдар беру, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. بيروت: دار صعب. - 240. - 1998. - ص. عطوي خ. ف. أحمد شوقي أمير الشعراء.
2. ص 230. - 2010. - القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب. شوقي ضيف. شوقي شاعر العصر الحديث.
3. القاهرة: دار القومية للطباعة و النشر. - 1990. - ص 112. جودت ص. بلابل من الشرق
4. الجزء الثاني. - لبنان. بيروت: دار الفاخوري حنا. الجامع في تاريخ الأدب العربي الحديث
5. الجيل. 1996. - ص 438
6. مصر. القاهرة: مكتبة النهضة. 2010. - ص 133. شوقي حسين. أبي شوقي
7. مصر. القاهرة: دار الجيل. 1988. - ص 190. مبارك زكي. أحمد شوقي
8. صبري م. الشوقيات المجهولة الجزء 2. لبنان. بيروت: دار المسيرة. 1979. - ص 217.
9. مصر. القاهرة: دار المعارف. 1982. - ص 185. عبد المجيد أ. أحمد شوقي الشاعر الإنسان
9. Al-Rifai, N. Y. Denshawai and Cromer in the Poetry of Ahmad Shawqi // Advances in Social Sciences Research Journal. - 2020. - Vol. 7(3). - Is. 3. - P. 1-27.
10. ضيف شوقي. الادب المعاصر في مصر. مصر. القاهرة: دار المعارف. 1957. - ص 271.

Р.С. Кожобекова, А.А. Мустафаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Концепт «ностальгия» в поэзии Ахмеда Шауки

Аннотация. «Ностальгия» – одно из уникальных человеческих чувств. Его структурно-семантической основой являются многообразие значений и различных понятийных символов, имеющих эмоциональную окраску. В данной статье отражены многочисленные изменения, происходившие в творчестве поэта Ахмеда Шауки, известного поэта Египта, тоскующего по Родине, родным и близким во время своего изгнания в Испанию. В ходе исследования рассматривается концепт “ностальгия” в творчестве поэта. Определена собственная концептосфера Ахмеда Шауки, характерная периоду его жизни, и отражена его национальная идентичность. Несмотря на то, что он воспитывался при хедивском дворце, как поэт он чувствовал «пульс» египтян, оказывая сильную поддержку им и их желаниям при помощи своих произведений. В статье

также анализируется период депрессии поэта, связанный с изгнанием Ахмеда Шауки в Испанию после начала Первой мировой войны в 1915 году и дальнейшей эскалацией революции в Египте в 1919 году. В результате исследования проанализировано, что Ахмед Шауки нашел облегчение, обратившись к поэзии, чтобы облегчить свою ностальгию по родине, находясь вдали от своей страны. Обсуждаются основные проблемы в поэзии поэта в зависимости от рассматриваемого периода. Результаты исследования показали, что поэт написал касыду под названием “Арабские страны и великие люди ислама” во время посещения памятников мусульманской цивилизации в Севилье, Кордове и Гранаде. Умение передать истинное настроение и красоту в поэзии Шауки позволило распознать лишь одну сторону творчества поэта. В результате проведенного исследования выявлено то, что концепт “ностальгия” занимает особое место в творчестве поэта Ахмеда Шауки.

Ключевые слова: Ахмед Шауки, арабская поэзия, ностальгия, изгнание, концептосфера, патриотизм.

R.S. Kozhabekova, A.A. Mustafaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The concept of “nostalgia” in the poetry of Ahmed Shawki

Abstract. The concept of “nostalgia” is one of the unique human feelings. Its structural and semantic basis is a variety of meanings and various conceptual symbols that have an emotional connotation. This article reflects the homesickness and numerous changes of the famous Egyptian poet Ahmed Shawki during his exile in Spain. The study examines the concept of “nostalgia” in the poet’s work. Ahmed Shawki’s own concept sphere, characteristic of the period of his life, is determined, and his national identity is reflected. Although he was brought up in the Khedive palace, as a poet he felt the “pulse” of the Egyptians, giving strong support to them and their desires through his writings. The article also analyzes the period of the poet’s depression associated with the exile of Ahmed Shawki to Spain after the outbreak of the First World War in 1915 and the further escalation of the revolution in Egypt in 1919. As a result of the study, it was analyzed that Ahmed Shawki found relief by turning to poetry to alleviate his nostalgia for his homeland while away from his country. The main problems in the poet’s poetry are discussed depending on the period under consideration. The results of the study showed that the poet wrote a poem called “Arab countries and great people of Islam” while visiting the monuments of Muslim civilization in Seville, Cordoba and Granada. The ability to convey the true mood and beauty in Shawki’s poetry made it possible to recognize only one side of the poet’s work. As a result of the study, it was revealed that the concept of “nostalgia” occupies a special place in the work of the poet Ahmed Shawki.

Keywords: Ahmed Shawki, Arabic poetry, nostalgia, exile, concept sphere, patriotism.

References

1. Atwy Kh.F. Aḥmed Shawkī Amīr al-Shu‘arā’ [Ahmed Shawki the Prince of poets] (Dar Sa’b, Beirut, 1998, 240 p.). [in Arabic]
2. Daif Sh. H. Shawki Sha’er Al-Asr Al-Hadith [Shawki poet of the modern era] (Al-Hai’a Al-Masriya Al-Amma lil Kitab, Cairo, 2010, 230 p.). [in Arabic]

3. Jawdat S. Balabel min Al-Sharq [Nightingales from the East] (Al-Dar al-Qawmiyah lil- Tiba'ah wa AlNashr, Cairo, 1990, 112 p.) [in Arabic]
4. Al-Fakhouri Kh. Al-Jami' fi Tarikh Al-Adab Al-Arabi [The mosque in the history of Arabic literature] / part 2. (Dar Al-Jeel, Beirut: Beirut, 1996, 438p.) [in Arabic]
5. Shawki H. Abi Shawki [My Father Shawki] (Maktabat Al-Nahda, Cairo, 2010 133 p.) [in Arabic]
6. Mubarak Z. Ahmed Shawki [Ahmad Shawqi] (Dar Al-Jeel, Cairo, 1988, 190 p.) [in Arabic]
7. Sabry M. Al-Shawqiyat Al-Majhoula [The unknown poems of Shawki] Vol. 7(3), 2nd ed., (Dar Al-Mayssara, Beirut, 1979, 217 p.) [in Arabic]
8. Abd ul-Majeed A. Ahmed Shawki Al-Sha'er Al-Insaan [Ahmed Shawki is a human poet] (Dar Al-Ma'aref, Cairo, 1982, 185 p.) [in Arabic]
9. Al-Rifai N.Y. Denshawai and Cromer in the Poetry of Ahmed Shawqi, Advances in Social Sciences Research Journal, 7(3), 3, 1–27 (2020).
10. Daif S. Al-Adab Al-Mu'aser fi Masr [Contemporary literature in Egypt] (Dar Ul-Ma'aref, Cairo, 1957, 271 p.) [in Arabic]

Авторлар туралы мәлімет:

Қожабекова Р.С. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мұстафаева А.Ә. – PhD, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Kozhabekova R.S. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Mustafaeva A.A. – PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.33
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-221-231>

Спорт дипломатияның тілі ретінде: жарыстарды өткізу арқылы байланыстарды нығайту

А.К. Мухамедғалиева^{ID}, Б.Ж. Абжаппарова^{ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aidana_mk1203@mail.ru, hadisha_1960@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада спорттың халықаралық аренадағы елдер арасындағы бейбітшілік пен келісімді нығайтудағы рөлі, әсіресе спорттық дипломатияның маңыздылығы қарастырылған. Халықаралық қатынастарда кездесетін шиеленістерді шешу үшін спортты қолданудың тиімділігі тарихи мысалдар арқылы көрсетілген. Мәселен, Үндістан мен Пәкістан арасындағы «крикет дипломатиясы» немесе Қытай мен АҚШ арасындағы «пинг-понг дипломатиясы» спорттың бірлік пен түсіністік орнатудағы ықпалын дәлелдейді. Сол сияқты Корей Халық Демократиялық Республикасы мен Корея Республикасының спорт саласындағы кездесулері шиеленіс деңгейін төмендетуге көмектескені пайымдалады. Мақалада спорттың саяси қысым құралына айналып кетуі де қарастырылады, әсіресе Олимпиада ойындары мен басқа да ірі жарыстарда спортшылар мен елдер арасындағы саяси кикілжіңдер орын алып жатқаны баяндалады. Спорттың бейбітшілікке және елдер арасындағы достық қарым-қатынастарға ықпалын арттыру мақсатында халықаралық спорт ұйымдарының бейтараптылығын сақтау, мәдени дипломатияны дамыту, ортақ ережелер мен кодекстерді енгізу сияқты шешімдер ұсынылады. Сондай-ақ туризмді және ұлттық мәдени мұраны насихаттауда спорттың рөлі айрықша екені айтылады. Бұл Қазақстанда өткен V Дүниежүзілік көшпенділер ойындарының мысалында тереңірек зерттеледі. Сонымен қатар спортты халықаралық деңгейде саяси құрал ретінде пайдаланудан гөрі, бірлік пен бейбітшілікке бастайтын жол ретінде қарастырудың маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: спорт, халықаралық қатынастар, саясат, бейбітшілік, іс-шаралар, шиеленістер, дипломатияның тілі, қарама-қайшылықтар, мәдениет, дипломатия, саяси қысым, қарым-қатынастар, экономика.

Кіріспе

Әлемдік аренада елдер арасындағы бейбітшілік пен келісім қашан да маңызды рөл ойнаған. Ішкі және сыртқы талас-тартыстарды шешуде ғалымдар, халықаралық ұйымдар және басқа да ірі кәсіпорындар көптеген мәселелерге тап болып, шешімсіз қалып отырды. Тіпті елдер арасындағы бірлікті нығайта алады деген мықты-мықты ұйымдардың өздері, тарихтан білетініміздей, өз жұмыстарын тоқтатты. Оның үстіне біздер қазіргі уақытта көптеген шиеленістер мен қақтығыстардың куәсі болып отырмыз. Халықаралық қатынастар саласын зерделей келе әлеумет, экономика, саясат сынды маңызды бағыттардың бірлестігін спорттан таба аламыз деген түйінге келдік. Өйткені спорт адам мен адамды қалай байланыстырған болса, ел мен елді дәл солай байланыстыра алады. Спортқа деген бірдей қызығушылықтары арқылы адамдар өзара біріге алады және бір мәмлеге келу әлде қайда жеңілдей түседі. Спорт – түрлі жарыстар мен ойындарды қамтитын физикалық белсенділіктен бөлек, маңызды саналатын бірнеше бағыттарды бірге ұстап тұратын тетік ретінде қарастырылады. Демек, спорттық дипломатия – бұл қазіргі таңда дипломатиялық қызметтің белгілі бір түрі ретінде қарастырылып, сыртқы саяси міндеттерді шешуде көмекші құрал немесе тәуелсіз саяси бағытта жұмыс жасайтын бағыт ретінде мақсатталады. Ол мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қатынастарды жақсарту, сондай-ақ басқа елдің басшылығына саяси қысым жасау, басқаша айтқанда, белгілі бір сыртқы саяси мақсаттарды, ниеттерді және мүдделерді жүзеге асыруда қолданылады. Яғни, қазіргі таңда спорт тек салауатты өмір салтын дамытуда қолдағанымен, басқа да үлкен саяси шиеленістерге алып келе алады. Демек, спорттық дипломатия тақырыбы халықаралық деңгейде зерттелуі тиіс шешімін таппаған өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Мақаланы жазудағы негізгі мақсатымыз спорттық дипломатияның дұрыс ағымда дамуын жақсарту және саясаттың араласуынан туындаған түрлі мәселелердің шешімін табу және зерделеу. Сонымен қатар, спорттың тек оң мақсатта жүзеге асырылуын қолдау әрі келешектегі болуы мүмкін шиеленістерді болдырмаудың амалын тереңірек зерттеп, талдау жүргізу. Осының негізінде тарихқа үңілуді жөн санап, салыстырулар мен анализ жүргізуді зерттеудің нақты әдістері деп таныдық. Осы бағытта зерттеу жүргізуде халықаралық аренада елдер арасында болған спорттық байланыстарды зерттеуді міндет еттік. Аталып кеткен мәселелерді болдырмауда спорттық дипломатияны тереңірек зерттеп, мүмкін бола алатын тетіктерді қарастырдық және мақаланың келесі бөлімдерінде кеңірек талдау мен талқылауға салдық.

Зерттеу әдістері

Спорттық дипломатияның мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды жақсартуын және бейбітшілік орнатуын зерттеуде тарихи және салыстырмалы әдістер қолданылды. Сонымен қатар, анализдеу, синтездеу сынды жалпы теориялық әдістер кеңінен қарастырылды. Тарихта кездескен бірнеше спорттық дипломатиялар өзара салыстырылып, зерттеулер жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бізге белгілі болғандай, спорт сонау ежелгі Греция мен Месопотамия замандарынан бастау алады. Яғни ежелгі кезеңдердің өзінде-ақ спорттық іс-шаралар өткізілген уақытта барлық соғыстар мен басқыншылық әрекеттер тоқтап тұратын. Бұл, бір жағынан, спортқа деген құрметтің болғандығын айғақтайды. Алайда, спорт дипломатияның және саясаттың бір құралы мен бөлшегі ретінде тек XX ғасырда кеңінен қолданыла бастайды. Алдымыздағы ғасырда түрлі олимпиадалық ойындар, әлемдік матчтар мен чемпионаттар, фестивальдар үлкен сұранысқа ие болып, спорттың дипломатиядағы айырықша орнын дәлелдей түскен болатын. Сол кезеңдерде тарихта қалған талай спорттық жарыстарда спорт басты кезекте дипломатиялық құрал ретінде рөл ойнағанын көреміз. Шиеленістер орын алған елдер арасында спорт көркем түрде қақтығыстарды шеше отырып, келісімге әкелген болатын. Бұл спорттың дипломатияда жеткен маңызды жетістіктері ретінде қарастырылып, халықаралық дәрежеде алатын орнын айқындай түсті. Мәселен, тарихи тұрғыдан өте қиын қарым-қатынаста болған Үндістан мен Пәкстан тәуелсіздік алғаннан бері (1952 жылдан бастап) крикет спорты бойынша жарысқа түсіп отырды. Бәрімізге белгілі, мұның астында тек спорттық қарсыластық емес, сондай-ақ геосаяси өлшемге ие маңыздылық та жатты. 2004 жылы Үндістан үкіметі он бес жылда алғашқы рет өзінің ұлттық крикет ойыны бойынша командасына және мыңдаған жанкүйерлеріне Пәкстанға екі құрама команданың ойынына баруға рұқсат берді. Бұл оқиға екі жақты шиеленіс пен кикілжіңнің айтарлықтай әлсіреуіне әсер етті. 2008 жылы Мумбайдағы шабуылдардан кейін Үндістан-Пәкстан қарым-қатынасы күрт шиеленістерге әкелгеніне қарамастан, «крикет дипломатиясы» өз тіршілігін жойған жоқ. 2011 жылғы 30 наурызда Үндістанның Мохали қаласындағы стадионда үнді премьер-министрінің пәкстандық әріптесімен бейресми кездесуі өткен болатын. Бұл пәкстандық премьер-министрдің соңғы он жылдағы Үндістанға келген алғашқы сапары және кездесуі болды [1]. Осыған байланысты Оңтүстік Азиядағы екі ядролық держава арасындағы шиеленіс деңгейі біршама төмендей түскені байқалды. Келтірілген мысалдың жүзінде спорттың әлемдік үлкен мәселелерді оңайлықпен шеше алатындығына тағы бір мәрте көз жеткіздік. Спорттық дипломатияның тағы бір үлгісі ретінде «Пинг-понг дипломатиясын» қозғасақ болады. Екі ел арасындағы аталған байланыстар 1970 жылдың басында үстел теннисі бойынша американдық команданың Қытай тарапынан ресми түрде Бейжіңге шақырту алуларынан басталған болатын. Бұл тұрғыда Қытайдың ұсынысы бойынша екі ел арасындағы қатынастар тек спорттық сайыстарды қарастырмады, бұдан бөлек елге шақырту арқылы американдықтарды қонақ ретінде қабылдап, елдің әсем жерлерін көрсету болып табылды. Бұл спорттық іс-шара екі елдің қарым-қатынасындағы шынайы серпілестердің бірі болып саналды, бұған себеп АҚШ азаматтарының Қытайдағы азаматтық соғыстан (1949 жылғы) кейінгі ҚХР-ға тарихи сапармен келген алғашқы кездесуі болды (1971 жылғы). Бұдан бөлек, аталған уақытқа дейін АҚШ коммунистік Қытаймен дипломатиялық қатынаста мүлдем болған емес, себебі Қытай Республикасын Қытай жеріндегі жалғыз мемлекет деп қарастырған. Спорттың өзін зерттер болсақ, бір апта ішінде екі ел арасында үстел

теннисі бойынша бірқатар матчтар өткізілді, ал жарыстардан кейін алыстан келген қонақтар Қытайдың бай тарихи-мәдени мұрасымен танысып, «Аспан асты елінің» көрікті жерлерін тамашалады. Келесі 1972 жылы қытайлық үстел теннисінің шеберлері дәл сондай бағдарламамен АҚШ-қа спорттық сапармен аттанды [1]. «Пинг-понг дипломатиясының» нәтижесі ретінде екі елдің қай саладан болмасын, жақындасуын байқаймыз. Саяси тұрғыдан бұл спорттық іс-шаралардан кейін Қытай БҰҰ-дағы Қауіпсіздік Кеңесінде орын алды және АҚШ Президенті Р. Никсонның ҚХР-ға сапарымен Шанхай коммюникесіне қол қойылды. Бұл Азия және АТӨ-дегі (Азия-Тынық мұхиты өңірі) күштердің арақатынасын айтарлықтай өзгерткен болатын. Осыған байланыста американдық атақты «Time» журналы да «пинг-понг дипломатиясының» нәтижелеріне түсініктеме бере отырып, «Спорт тарихта бұрын-соңды халықаралық дипломатияның құралы ретінде осыншалықты тиімді пайдаланылмаған» деген қорытындығы келді. Бір қызығы 2017 жылдың қыркүйек айында үстел теннисі бойынша АҚШ-Қытай тарихи матчтарының қатысушылары қырық бес жылдан кейін Мичиган университетінде арнайы ұйымдастырылған салтанатты іс-шарада кездесті.

Осы сында басқа да тарихи үлгілерге зер салар болсақ, АҚШ пен ҚХДР арасындағы байланыстарды қарастыруымызға болады. Бұл аспектіде «баскетбол дипломатиясын» айта кеткен жөн. Қазіргі таңда бұл термин көбіне-көп әйгілі американдық баскетболшы Д. Родманның ҚХДР-ға сапарымен тікелей байланыстырылады. Бұл алғашқы сапар 2013 жылдың ақпан айында жүзеге асырылды әрі бұл бірнеше аптадан кейінгі Вашингтонның Ким Чен Ынның режимін қатты сынға алған ядролық сынақтарынан кейін болғаны мәлімделді. Осы уақытқа дейін баскетбол жұлдызы Солтүстік Кореяға кемінде 4 рет сапар жасаған болатын. Әрине, екі жақ қажетті дипломатиялық қатынастарға әлі жете алмаса да, бұл спорттық дипломатиядағы нақты әрі маңызды қадамдардың бірі екендігіне назар аудартады.

Тарихта мәңгі есте қалатын, шиеленісулері жоғары деңгейге жеткен елдер ретінде Корея Республикасы мен ҚХДР-ды еске аламыз. Алайда, осы шиеленісте де спорт өзінің дипломатиядағы ерекше қабілеттерімен жұртты таңғалдыра түсті. Нақтылай айтсақ, ағымдағы жылы Парижде өткізілген жазғы Олимпиада ойындарында екі елдің спортшылары үстел теннисі бойынша бақ сынасты. Нәтижесінде ҚХДР спортшылары – Ри Чон Сик пен Ким Кум Ен күміс медальге қол жеткізсе, Корей Республикасынан келген Лим Чон Хун мен Син Ю Бин қола жүлдеге ие болды [2]. Әлем жұртын таңғалдырғаны екі елдің спортшыларының естелік суретке түскендері. Қанша жерден жаға жырттыққан үлкен соғыстар орын алса да, екі елдің азаматтары бір-бірін шын ниеттерімен құттықтап, осындай қуанышты сәтті естелікке сақтады. Әрине, ҚХДР-дың ұстанатын саясатына байланыста екі елдің азаматтары марапаттау рәсімінде қол алысу сәтінде бір-бірлеріне сәл ғана қол тигізіп, корей тілінде құттықтауларын жолдады. Бұл жағдайда да екі елде өмір сүріп жатқан бір ұлттың арасындағы бауырмалдықты көре отырып, спорттың арадағы кикілжіңдерді, сәл де болсын, ұмыттырып, адамдарды жақындастыратынына куә боламыз.

Спорт, ең алдымен, әлемнің әр континенті мен әртүрлі халықтарын біріктіретін әмбебап қарым-қатынас тілі болатындығын әрқашан есте ұстаған жөн. Осы принципке

сүйене отырып, спорттың өзі саяси емес екендігін айқындауға болады, сол себепті спорттық дипломатияның әсері мен нәтижесі тек үкіметтердің, халықаралық ұйымдардың және әлемдік қоғамдық пікірдің саяси еркіне байланысты болады. Осы тұрғыда Халықаралық олимпиада комитетінің бұрынғы Президенті Пьер де Кубертен енгізген әйгілі олимпиадалық «Спорт саясаттан тыс» деген ұраны өткеннің еншісінде айналды десек те болады. Демек, спорт саясатпен қатар келе жатқан бағыт ретінде елдердің қарым-қатынасына тікелей әсер ете алады.

Бірақ спорт әр кезеңде елдерді бірлікке шақырып дипломатияның мықты жүйесі ретінде қарастырылмаған. Қазіргі таңда спорттың саясатпен байланысы тығыз болғандықтан, елдер өз арасындағы шиеленістерді спорттың ережелері арқылы ушықтыруға тырысады. Спорт пен саясаттың өзара іс-қимыл процесі қазіргі заманның ең өзекті қоғамдық-саяси құбылыстарының бірі болып табылады. Бұдан шығатыны, төрешілік сапасы, допинг бақылауының нәтижелері және спортшылардың беделін түсіру сынды жанжалдар жаһандық саяси ойынның күшті құралы болып табылады. Қырғи қабақ соғыс кезінде спорт, оның ішінде тіпті Олимпиада сынды ауқымды іс-шаралар супер державалар үшін қысым мен идеологиялық қарама-қайшылықтардың ең күшті деген тұтқаларының біріне айналды. Елдер арасындағы келіспеушіліктердің кесірінен және спорттың саясатпен ұштасуынан көптеген спортшылар өз қабілеттерін жоғалтуда. Олимпиада ойындары қазіргі уақытқа дейін спорттық жарыстарда саяси қысым жасаудың құралына айналды. Спортта атлеттерге жасалатын айыптауларға байланысты көптеген жарысқа шығушылар өздеріне деген сенімділіктерін жоғалтып, нашар өнер көрсететіндіктерін байқаймыз [3]. Дана қазақ «таяқтың екі ұшы болады» деп бекерден-бекер айтпаған болса керек. Иә, елдерді біріктіретін спорт сынды жиындарда бәсекелес бола тұрып, қарусыз күресу барша әлемге қажет нәрсе. Бірақ елдер арасындағы барлық спорттық бәсекелесулер елдің имиджін түсіру, команда ішілік араздықтар және түрлі жарақаттар мен ыңғайсыздықтарды тудырады. Бірақ түпкі тамырында спорт бір елді көтеріп, екінші елді түсіруден тұрмайды. Спорт, қашан да, салауатты бәсекелестікті қолдаған. Сол себепті «спорттық дипломатия» тақырыбы қазіргі таңда тек бір елде ғана емес, жаһандық деңгейде үлкен мәселе болып табылады әрі бұл тақырыпты қозғау өте өзекті саналады.

Осы сынды мәселелер қазіргі күнге дейін шешімін таппаған сұрақтардың бірі болып күн тәртібінде тұрғаны анық. Бұл түрлі тәжірибелер мен кеңесулерді қажет ететіндігі белгілі болып табылады. Осы орайда мүмкін болар тетіктерді ұсынуды жөн санаймыз. Халықаралық спорт ұйымдарының дүниежүзілік спортқа тікелей қатысы бар екендігі белгілі. Соған байланысты Халықаралық Олимпиада комитеті, ФИФА және басқа да спорттық федерациялар бұл салада елеулі орынға ие әрі спорттың бейтараптығын сақтауда шешуші рөлді атқарады. Аталған ұйымдар саяси қысымнан тәуелсіз болып, түрлі идеологиялық және басқа да ұстанымдарды білдіруде халықаралық жарыстардағы жалғандықтарды болдырмау үшін тиісті істер жасауы тиіс. Бұдан бөлек, жарысқа қатысушылардың саяси бейтараптығы қамтамасыз етілуі тиіс. Әрине, әр адамның өз көз-қарасы мен ұстанатын принциптері бар. Алайда, саяси көз-қарастар жарыстар барысында ысырылып, барынша сөзге алынбағаны жөн. Қабылданған ережелер

деңгейінде спорттың саяси ықпалсыз сала болып қалуын қамтамасыз ету үшін саяси көзқарастарды білдіруде спорттық іс-шараларды пайдаланудың алдын алу маңызды саналады. Спорттағы аталған мәселелерді шешудің тағы бір жолы – мәдени дипломатияны дамыту. Себебі спорт елдер арасындағы мәдени байланыстарды нығайтудың тиімді құралы ретінде әбден бола алады [4]. Спорт арқылы мәдени алмасуларды, түсіністік пен ынтымақтастықты жақсарту бағдарламаларын ұйымдастыру болып жатқан саяси қысымдарды азайтуға, сондай-ақ, спорттың бейбіт қарым-қатынас құралы ролінде маңыздылығын арттыруға көмектеседі. Оған қоса, әр мемлекет өз ішінде спортшылар мен жанкүйерлер арасында білім беруді және сыйластықты дамытқаны шарт. Мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды, толеранттылықты және пікірлердің әралуандылығын құрметтеудің маңыздылығы туралы білім адамдар арасындағы радикалды көңіл-күйді жеңілдетуі әбден мүмкін. Спортшылар мен жанкүйерлердің халықаралық жарыстар идеологияның күресі емес, спорттық шеберлік пен рухты білдіру мүмкіндігі екендігін түсінгендері шарт. Әлемдік мәселелерді шешуде санкциялар қолданылатындай, халықаралық спортта да айқын саяси араласулар жағдайында санкциялар ұйымдастырылуы керек деп ойлаймыз. Егер ел спортты саяси қысым жасау не болмаса өзге елдердің беделін түсіру мақсатында қолданылса, оған халықаралық турнирлерге қатысуда шектеу қойылған абзал деп санаймыз. Осылайша, спорттың қақтығыстарды нашарлатпай, әділ және ашық өткізілетіндігіне көз жеткіземіз. Әлемдегі тәртіпті сақтаудың тағы бір маңызды бөлігі – бұл ортақ ережелерден тұратын кодекс әзірлеу. Осындай кодекс тек саяси мақсаттарды көздеген елдер үшін спортқа араласуларын тежейтін болады. Сол себепті де спорттағы бейбітшілік кодексін қатысушы мемлекеттер мүмкін бола алатын саяси қайшылықтарды болдырмау үшін бірлесіп әзірлеулері қажет [5]. Спортты дұрыс мақсатта пайдаланумен бірге, елдер арасында диалог құралы ретінде де пайдаланған абзал. Себебі, жоғарыда айтылып кеткен, спорт шиеленістерді шешуші «көпір» ретінде үлкен маңызға ие болып табылады. Қарсылас мемлекеттердің қатысуымен бірлескен спорттық іс-шаралар мен турнирлерді ұйымдастыру шиеленісті азайтып, диалогты ілгерілетуге мүмкіндік туғызады. Осындай әсері үлкен мәселені шешу халықаралық спорт ұйымдарының, үкіметтердің және спорт қауымдастықтарының күш-жігерін қажет етеді. Спорт, шынымен де, бейтараптанған аймаққа айналуы үшін саяси тарапта қолданудан бас тартып, оның теңдік, бірлік және бейбітшілік сынды шынайы мақсаттарына назар аударған абзал.

Зерттеу нәтижесі

Иә, саясат жаһандық бағыт болғандықтан, кез-келген салада қолданыла береді. Қазіргі уақытта, тіптен, әлемдік державалар жаһандық үстемдік үшін агрессивті бәсекелестікті жүргізіп жатқанын көреміз. Және олар әр бағытта өздеріне жағымды, ыңғайлы схемалар құрастыра бастайды әрі іс-қимылдардың барлық деңгейлерінде барлық мүмкін құралдарды қолданады. Олардың ішіне ақпараттық арандатулар, қаржылық алаяқтар, үгіт-насихат, экологиялық соғыстар жатады. Бұл «ақпараттық-экономикалық қару-жарақ» сайысында спортқа ерекше назар аударылады: халықаралық қатынастардағы

саяси ахуалды сақтау аясында спорт әлемдегі қаржылық-саяси үстемдікті нығайту құралы ретінде қолданылады [6][7]. Бұл халықаралық ауқымдағы спорттық жарыстарды өткізу құқығы үшін мемлекеттер арасындағы бәсекелестіктің күшеюін түсіндіреді. Біздің ойымызша, елдер арасындағы күрес тек спорттық жарыстарды өз елінде өткізу бойынша болуы тиіс. Және әділдік орнату мақсатында өткізілетін орындар, шама келгенше, екінші рет 10-15 жылдан кейін қайталануы керек. Бұл елдер арасында спорт бойынша максималды орын алатын қақтығыстар ретінде саналуы тиіс. Сонда ғана елдер арасында салауатты бәсекелестік орын алып, түрлі кикілжіңдердің мәртебесі төмендей түседі.

Жоғарыда ұсынылған, мүмкін болатын, шешімдерді қарастыра отырып спортқа қатысы бар халықаралық ұйымдардың ойнайтын рөлі ерекше екендігіне көз жеткіземіз. Спорттың саясатпен ұштасуы нәтижесінде қанша нашар тәжірибелері мен мысалдары болғанымен, спорттың елдің мәдени, тарихи мұрасын барша жұртқа паш ететіндігін де ұмытпаған жөн. Спорт арқылы белгілі бір мемлекет өзінің ұлттық ерекшеліктерін әлем жұртына көрсете алады. Бұл мемлекеттің экономикасына көптеген кірістер алып келуіне септігін тигізеді. Осының мысалы ретінде Қазақстанда ағымдағы жылдың 8-13 қыркүйек аралығында өткен V Дүниежүзілік көшпенділер ойындарын айта кетсек болады. Бұл Қазақстан үшін әлемдік аренаға шығудағы айырықша мүмкіндік болып саналды. Тоқсаннан астам мемлекет Қазақстанның жүрегі – Астана қаласында бақ сынаса отырып, өз мықтылықтарын көрсетті. Қазақстан да өз кезегінде берілген мүмкіндікті үздік деңгейде пайдаланып, елді халықаралық дәрежеде әр қырынан таныта түсті. Ойындар жүргізілген нысандарда барынша қазақи нақыштағы киімдер мен ұлттың ерекшелігін көрсететін дәстүрлі заттарымыз кеңінен насихатталды [8]. Зор үлесін тигізе білген еріктілерге де арнайылап қазақилықты көрсетер ұлттық киімдер де тігіліп, әдемі дизайнда құрастырылды. Этноауылда Қазақстанның әр аймағына арналған киіз үйлер тігіліп, ұлттық тағамдар дайындалды. Келген қонақтарға қазақтың сайын даласының ауасын сезіндіріп, балаларға арналған түрлі ұлттық ойындар әзірленді. Бұдан бөлек әр адам қымыз дәмінен жасалған балмұздақтарды татып көруге мүмкіндік алды. Алтыбақандар құрастырылып, ұлттық киім киген қазақ жастарының түйелерде жүруі шетелдіктердің көздерін тамсандырды. Әр бөлікке ерекше назар аударған ұйымдастырушылар үлкен еңбек атқарды десек те болады. Көшпенділер ойындары өткізілген аумақтардың әр бөлігі қазақ ұлтын толыққанды сипаттап тұрғандай болды. Қазақтың ұлттық заттары сатылымға шығарылып, шетелдіктер арасында үлкен танымалдылыққа ие болды. Бұл өз кезегінде жергілікті тұрғындарға табыс әкелді. Жасалған үлкен іс-шара елге қызығушылығы бар туристтерді одан бетер тамсандыра түсті деген сенімдеміз [9]. Осы орайда спорттың туризм, экономика, әлеует – әр салада орнын тапқанын байқата түсті. Бізді қуантқаны да осы болды. Шынымен де, алыс жерлерден келген қонақтарымыз көздің жауын алар түрлі әшекей бұйымдарымыз бен ұлттың батылдығы мен тыныштығын қатар сипаттаған киімдерімізді шетелде киіп жүрсе, басты мақсатымыз сол. Бұл ұлттық кодты жоғалтып алмаудағы жасалған басты әрі нақты қадамдардың бірі ретінде қарастырсақ болады. Біздің мемлекетіміз, дәстүрі мен діні біте қайнасқан, ел ретінде барша шетел жұртын таңғалдырды. Ата-

бабаларымыздың мұра етіп қалдырып кеткен ойындары мен дәстүрлерін шетелдіктер назарына салу маңызды әрі үлкен қадамдардың бірі болды. Біз – номадтардың ұрпақтары көшпенділер ойындарының қас шеберлері екендігімізді көрсетіп, көрші халықтар алдында ғана емес, әлем алдында өзіміздің мықты тарихымыз бен терең рухымызды паш еттік. Қазақстанды ел ретінде танымаған мемлекеттер қазақ жеріне келіп өз өнерлерін көрсетумен қатар, қазақтың сайын даласының әдемілігін, оның күйін, сезімін қазақ жұртымен қатар сезініп, сол сарынға енді. Бұл ойындардың Қазақстан үшін маңызы зор болды. Болашақта көшпенді спорт түрін ары қарау жандандыру мақсатында өз елімізде осы сынды ауқымды іс-шаралардың талайын өткіземіз деген ниеттеміз.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғанды қорытындылай келе, тарихи мысалдар мен заманауи тәжірибелер спорттық дипломатияның халықаралық қатынастардағы тиімділігін дәлелдейді және оның әлеуетін аша түседі. Әлемдік деңгейде спорттық дипломатия алдағы уақытта назардан тыс қалмайтыны сөзсіз, өйткені әлем елдері оны дәстүрлі дипломатияның қосымша құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық қатынастарды дамытудың дербес бөлшегі ретінде де пайдаланатын болады. Спорттың эмоционалды құрамдас бөлігі мен оның негізінде жатқан жалпы түсінікті құндылықтардың арқасында спорттық дипломатияны мемлекеттің «жұмсақ күші» деп санауға әбден болады. Себебі ол ұлттар мен мәдениеттердің ортақ нүктесі болып табылады, бұл оны екіжақты және көпжақты өзара бейбіт әрекеттесудің әмбебап құралына айналдырады деген сенімдеміз.

Авторлардың қосқан үлесі.

А.К. Мухамедгалиева – әдебиетпен жұмыс, материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Б.Ж. Абжаппарова – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Наумов А.О. Спортивная дипломатия как инструмент «мягкой силы» // *Мировая политика*. – 2017. - №4. – С. 32-43.
2. Спортсмены из Южной Кореи и КНДР сделали совместное селфи. Для них спорт вне политики [Электронный ресурс] – 2024. URL: <https://www.sport-express.net/olympics/summer/reviews/sportsmeny-iz-yuzhnoy-korei-i-kndr-sdelali-sovmestnoe-selfi-na-olimpiade-2024-podrobnosti-2238780/> (дата обращения: 05.06.2024).
3. Ткаченко А.И., Носкова Н.А. Спортивная дипломатия в современном мире // *Правовые, экономические и гуманитарные вопросы современного развития общества: теоретические и прикладные исследования / Сборник научных трудов. Вып. 11 // под общ. ред. Л.А. Демидовой, Т.А. Куткович. – Новороссийск: Новороссийский институт (филиал) АНО ВО МГЭУ, 2023. – С. 126-129.*

4. Пономарева Е.А. Через дипломатию к олимпизму: вызовы современности // Олимпийский бюллетень. – Москва, 2020. – №21. – С. 24-33.
5. 강대룡 한국의 스포츠외교 정책과 국제정치 패러다임과의 관계 / 강대룡. 서울, 2006. – 81 쪽.
6. 유호근 현대 스포츠 외교사 : 올림픽을 중심으로 / 유호근. 경기도, 2015. – 274 쪽
7. 윤강로 스포츠외교론 / 윤강로. 서울, 2012. – 391 쪽
8. 5th World Nomad Games [Электронды ресурсы] – 2024. URL: <https://worldnomadgames.kz/en/news/ob-igrah> (қаралған күні: 05.06.2024).
9. Fifth World Nomad Games Conclude with Kazakhstan Leading Medal Standing [Электронды ресурсы] – 2024. URL: <https://astanatimes.com/2024/09/fifth-world-nomad-games-conclude-with-kazakhstan-leading-medal-standing/> (қаралған күні: 05.06.2024).

А.К. Мухамедғалиева, Б.Ж. Абжаппарова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Спорт как язык дипломатии: укрепление связей путем проведения соревнований

Аннотация. В статье рассматривается роль спорта в укреплении мира и согласия между странами на международной арене, особенно о важности спортивной дипломатии. Эффективность использования спорта для разрешения конфликтов, возникающих в международных отношениях, продемонстрирована на исторических примерах. Например, «дипломатия крикета» между Индией и Пакистаном или «дипломатия пинг-понга» между Китаем и США доказывают влияние этого вида спорта на установление единства и взаимопонимания. Также предполагается, что встречи Корейской Народно-Демократической Республики и Республики Корея в сфере спорта помогли снизить уровень напряженности. В статье также рассматривается превращение спорта в инструмент политического давления, особенно на Олимпийских играх и других крупных соревнованиях, где происходят политические конфликты между спортсменами и странами. В целях повышения влияния спорта на мир и дружеские отношения между странами предлагаются такие решения, как сохранение нейтралитета международных спортивных организаций, развитие культурной дипломатии, внедрение общих правил и кодексов. Также отмечается, что спорт играет особую роль в продвижении туризма и национального культурного наследия. Это более подробно было изучено на примере V Всемирных игр кочевников, проходивших в Казахстане, в городе Астана. Кроме того, подчеркивается важность рассмотрения спорта как пути к единству и миру, а не использования его в качестве политического инструмента на международном уровне.

Ключевые слова: спорт, международные отношения, политика, мир, соревнования, напряженность, язык дипломатии, противоречия, культура, дипломатия, политическое давление, отношения, экономика

A.K. Mukhamedgaliyeva, B.Zh. Abzhapparova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Sport as the language of diplomacy: strengthening ties through competitions

Abstract. The article examines the role of sport in strengthening peace and harmony between countries in the international arena, especially the importance of sports diplomacy. The effectiveness of using sports to resolve conflicts arising in international relations has been demonstrated by historical examples. For example, the "diplomacy of cricket" between India and Pakistan or the "diplomacy of ping pong" between China and the United States prove the influence of this sport on the establishment of unity and mutual understanding. It is also assumed that the meetings of the Democratic People's Republic of Korea and the Republic of Korea in the field of sports helped to reduce the level of tension. The article also examines the transformation of sport into an instrument of political pressure, especially at the Olympic Games and other major competitions, where political conflicts between athletes and countries occur. In order to increase the influence of sports on the world and friendly relations between countries, solutions such as maintaining the neutrality of international sports organizations, developing cultural diplomacy, and introducing common rules and codes are proposed. It is also noted that sport plays a special role in promoting tourism and national cultural heritage. This was studied in more detail on the example of the V World Nomad Games, held in Kazakhstan, in the city of Astana. In addition, the importance of considering sport as a path to unity and peace, rather than using it as a political tool at the international level, is emphasized.

Keywords: sport, international relations, politics, peace, competition, tension, language of diplomacy, contradictions, culture, diplomacy, political pressure, relations, economy

References

1. Naumov A.O. Sportivnaya diplomatiya kak instrument "myagkoi sily" [Sports diplomacy as a tool of «soft power»], *Mirovaya politika* [World Politics], 4, 32-43 (2017). [in Russian]
2. Sportsmeny iz Yuzhnoi Korei I KNDR sdelali sovmestnye selfi. Dlya nikh sport vne politiki [Athletes from South Korea and North Korea took a selfie together. For them, sport is outside politics] [Electronic resource]. Available at: <https://www.sport-express.net/olympics/summer/reviews/sportsmeny-iz-yuzhnoy-korei-i-kndr-sdelali-sovmestnoe-selfi-na-olimpiade-2024-podrobnosti-2238780/> (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]
3. Tkachenko A.I., Noskova N.A. 2. Sportivnaya diplomatiya v sovremennom mire [Sports diplomacy in the modern world], *Pravovye, ekonomicheskie I gumaniternye voprosy sovremennogo razvitiya obshchestva: teoreticheskie I prikladnye issledovaniya. Sbornik nauchnykh trudov*. [Legal, economic and humanitarian issues of modern development of society: theoretical and applied research], [Collection of scientific papers. No 11. Under the general editorship of L.A. Demidova, T.A. Kutkovich] (Novorossiysk Institute (branch) of the ANO IN MGEU, Novorossiysk, 2023. - P. 126-129). [in Russian]
4. Ponomareva E.A. Cherez diplomatiyu k olimpizmu: vyzovy sovremennosti [Through diplomacy to Olympism: challenges of modernity], *Olimpiiskii byulleten'* [Olympic Bulletin], 21, 24-33 (2020). [in Russian]

5. 강대룡 한국의 스포츠외교 정책과 국제정치 패러다임과의 관계 / 강대룡. 서울 [Kang Dae-ryong Korea's relationship with Sports Foreign Policy and international political Paradigm / Kang Dae-ryong. Seoul], 2006. – 81 쪽. [in Korean]
6. 유호근 현대 스포츠 외교사 : 올림픽을 중심으로 / 유호근. 경기도 [Yoo Ho-geun Modern Sports Diplomatic History : Centered on the Olympics / Yoo Ho-geun. Gyeonggi-do], 2015. – 274 쪽. [in Korean]
7. 윤강로 스포츠외교론 / 윤강로. 서울 [Yoon Kang-ro Sports Diplomacy / Yoon Kang-ro. Seoul], 2012. – 391 쪽. [in Korean]
8. 5th World Nomad Games – 2024. [Electronic resource]. Available at: <https://worldnomadgames.kz/en/news/ob-igrakh> (Accessed: 05.06.2024)
9. Fifth World Nomad Games Conclude with Kazakhstan Leading Medal Standing – 2024. [Electronic resource]. Available at: <https://astanatimes.com/2024/09/fifth-world-nomad-games-conclude-with-kazakhstan-leading-medal-standing/> (Accessed: 05.06.2024)

Авторлар туралы мәлімет:

Мухамедгалиева А.К. – Халықаралық қатынастар факультеті Шығыстану кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абжаппарова Б.Ж. – тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Mukhamedgaliyeva A.K. – undergraduate student of the Department of Oriental Studies Faculty of International relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abzhapparova B.Zh. – Doctor of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.01.65
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-232-242>

China's Cultural Initiatives after the Policy of "Opening up and Reform"

D.B. Dauyen¹, Z.U. Iskakova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru)

Abstract. The article analyzes the main political, economic, and trade factors, including the most important changes and initiatives of China in the cultural sphere after the policy of "openness and reform". That is, since 1978, which plays an important role in the history of this China, what cultural achievements and discoveries have occurred in the People's Republic of China in the 45 years from this policy to the present day, its impact and benefits to society will be directly considered, and the results and analytics will be considered. The fullness of this policy with the transformational process and the role of the cultural sphere in a modernizing society will be emphasized. In general, this policy of "openness and reform" is a leading indicator and result of the development of Chinese culture. This is because, within the framework of this policy, China's cultural industry has developed over time, armed with the idea of liberating consciousness and expanding commitment, constantly promoting reforms and increasing transparency. From beginning to end, Chinese culture has retained a broad outlook, generosity, and a spirit of tolerance, which allowed it to embark on the path of developing a culture of socialism with Chinese identity.

Keywords: policy of "openness and reforms", cultural modernization, transformational processes, cultural policy.

Introduction

China is one of the oldest countries in the world. China, which still retains its territory and culture, traditions, has its place in the international arena. Looking back at the history that has passed over these 45 years, we can say that China's cultural, economic, political, and social construction have achieved amazing results, despite many problems. Cultural innovations were developed consciously, and services in public culture and the cultural industry were quickly

Received: 15.05.2024; Accepted: 19.02.2025; Available online: 30.03.2025

implemented. 45 years of cultural revival experience as a result of the revival and spread of Chinese civilization since 5,000 years of history in the modern world, China is the main carrier of national identity to promote a retrospective view of history and a new historical beginning and prosperity of common culture, as well as the beginning of a new stage in the creation of socialist culture cultural modernization has historical and practical significance.

Materials and methods

The processes of development of the "new era" and the cultural policy of modern Chinese culture, the policy of "soft power" in the cultural sphere, are among the most important issues attracting the attention of countries around the world. This is due to the fact that the revival of traditional Chinese ideology and thinking, dating back to ancient times, was accompanied by economic development. Therefore, the comprehensive development of the state, the process of cultural exchanges with other countries, the simultaneity of the synthesized model of cultural development and traditional culture after the policy of "openness and reform" with a modernized culture arouse the interest of other states and turn them into a consistent problem in research. The emergence and development of private property in the country has affected the thinking abilities of individual entrepreneurs and workers and peasants working in it, changes in daily life, market competition, and traditions.

The main purpose of studying the topic is to examine the development and transformation of Chinese culture after the policy of "openness and reform".

Research objectives of the topic:

1. Defining the development and change of Chinese culture after the policy of openness and reform;
2. Analysis of the main directions of development of Chinese culture after the policy of openness and reform;
3. To determine the place of traditional Chinese culture in the process of modernization.

The methodology of scientific research in the study of the topic, general scientific methods of historical research, and scientific analysis based on methodology and theory were used. The article is written in the form of a chronological chain and it widely uses quantitative and qualitative methods, historical and comparative, case studies, briefly studied with a combination of several methods. Although most studies use only one research method, there are also many ways to combine these methods. For example, the design of mixed methods is a way to combine qualitative and quantitative research methods for a deeper understanding of the phenomenon. These types of projects use both traditional scientific methodology, such as conducting experiments, and research methods, such as case studies.

The article consists of historical, universal, objective, and other didactic, historical, relative, etc. methods typical for Russian historical science. And when studying these issues, the article uses methods of analysis, deduction, and induction along with general scientific synthesis.

Results and discussion

In 1978, as a result of the 3rd plenum of the Central Committee of the Communist Party of the People's Republic of China, the policy of openness and reform began its work. The founder or

conductor of this policy was a party figure, politician, Deng Xiaoping. The reason for this policy was to promote the political, economic and cultural connection of China with other countries that, for many years, adhered to the "closed door policy", had a backward economy, and all industries and farms were state-owned [1].

This policy has contributed to China's economic development, social equality, the attraction of various types of scientific and technical equipment from the West and the training of young specialists, the attraction of specialists capable of mastering technology, the implementation of economic, political and cultural ties and exchanges with other countries in general. In this literary review, we are looking for answers to such questions as whether this policy has influenced the cultural development of China, whether transformational processes have taken place, whether changes in Chinese culture have contributed to it, and whether the country has preserved its traditional culture. That is, we will take, get acquainted, study and conduct a comparative analysis of articles and works by different researchers.

The changes after this policy mean not only material well-being, a large-scale increase in GDP, which showed a 4-fold increase, new high-rise buildings appearing every day, a variety of products on the table, beautiful clothes and jewelry, spacious houses and an increasingly convenient transport system, but also, perhaps more importantly, a completely new spiritual image of the Chinese people, a way of thinking and an increasingly rich and vibrant cultural life of the people. Looking back at the historical path traversed over these 45 years, we can say that China's cultural, economic, political and social construction, despite adversity and difficulties, have been able to achieve amazing results. Cultural innovations became a conscious search, masterpieces constantly appeared, and services in the field of public culture and the cultural industry developed rapidly. The outstanding national culture and the useful culture of the West have gained respect and dissemination, and China's influence on the world stage is constantly expanding. The 45-year-old practice of building culture is the revival, continuation and spread of Chinese civilization, dating back 5 thousand years. In the modern world, it is the bearer of national identity and embodies the creative power of the people, reflecting an important aspect of building socialism with Chinese characteristics and consolidating it. A huge, invaluable experience gained over all this time. A retrospective look at history and deep generalizations has important historical and practical significance for promoting the great development and prosperity of culture at a new historical start, as well as the beginning of a new stage in the construction of socialist culture [2].

That is, the revival of China's traditional ideology and thinking, dating back to ancient times, was accompanied by economic development. The emergence and development of private property in the country have affected the thinking abilities of individual entrepreneurs and workers and peasants working in it, changes in everyday life, market competition, and traditions.

Now let's focus separately on the development strategies and changes in the cultural structure of the People's Republic of China during these 45 years. China's cultural sphere has developed in step with the times, armed with the idea of liberating consciousness and expanding commitment, constantly promoting reforms and expanding openness. From beginning to end, China's culture maintained a broad outlook, generosity and a spirit of tolerance, which allowed it to embark on the path of developing a culture of socialism with Chinese characteristics. Next, we will give a brief overview of the development of the cultural sphere over the past 45 years [3].

In the theoretical speech of Deng Xiaoping about the policy of opening up and reform in the 3rd Plenum of the CPC Central Committee of the 11th convocation, he marked the beginning of a new historical era. The process of developing Chinese culture during the 45 years of implementing the policy of reform and openness began with the ruins left after 10 years of the Cultural Revolution. The "congratulatory speech" delivered by Deng Xiaoping at the 4th Congress of Representatives of Cultural Workers, which opened in October 1979, was a comprehensive and in-depth exposition of the spirit of the 3rd Plenum of the CPC Central Committee of the 11th convocation in the field of culture, the emancipation of thinking in the field of culture, the general mobilization of reform and openness policies, and an important aspect in the development of Chinese culture after reform and openness. The "Congratulatory Speech" put forward the tasks facing literature and art in a new period of time, and subsequently resolved the relationship between literature and art and the people, between literature and art and life, as well as a number of important fundamental questions about how the party should lead the leadership towards literature and art. The speech emphasized that "we must continue to defend the course put forward by Mao Zedong that literature and art should serve the widest circles of society, primarily workers, peasants and the necessary, use foreign powers for the benefit of modernity, and proclaim free development in various forms in the field of creativity." These brilliant judgments laid the scientific theoretical foundation and the guideline of action for the development of Chinese culture during the 45-year implementation of this policy, thereby ushering in an entirely new cultural era. The party's course on the development of culture at a new historical stage found a deep response in the hearts of people, the creative enthusiasm of the whole society reached an unprecedented intensity, as a result of which a number of outstanding writers, cultural figures and cultural products with the characteristics of a new era appeared, thus, the cultural sphere showed new glimpses of life [4].

The socialist-type market economy system accelerated the development of new architectonics of the cultural market and the cultural industry. The important speech delivered by Deng Xiaoping during his inspection of southern China in 1992 and the 14th CPC Congress marked the beginning of a new stage of reform, openness and the modernized construction of socialism. The creation of a socialist-type market economy system contributed to the development and expansion of the cultural market. The growth of commercial cultural activities and the growth of consumer needs in the cultural sector put an end to the traditional model in which the state exercised full control and responsibility for the cultural sector of the country, raised the fundamental and positive role of the market in the rational allocation of cultural resources and the development of culture as a whole. The cultural sector was gradually forming into the public consciousness. In practice, the boundaries between cultural events of public interest and cultural events of a commercial type have become clearer. As for the views, the cultural reform gradually expanded, proclaiming the principle "it is necessary to consider the construction of material and spiritual culture as a common cause, which must be grasped even more firmly with both hands," and the fundamental concept of development [5].

At the 5th plenum of the CPC Central Committee of the 15th convocation, held in 2000, the idea of the cultural industry was revealed for the first time. After that, the cultural industry and cultural activities in the process of China's cultural development became like two wheels

of one cart or two wings of one bird, marking the beginning of a new architecture of cultural construction. The development of cultural activities in the interests of society satisfied the needs of the masses in mass culture, and also guaranteed important ways to respect the rights and interests of the mass culture of the people. And, first of all, it satisfied the needs of the masses in a diverse culture, promoted important ways of favorable and rapid economic development, thanks to which a new face of socialist-type cultural construction appeared. All this deeply reflected the awareness and mastery of the laws of building culture in a socialist-type market economy, and also demonstrated a new breakthrough in this area.

The cultural market and industry developed rapidly along with the pace of reform and openness policies, and new cultural fields began to flourish rapidly along with the development of a market economy. For a long time, culture has been an important component of the ideological system of the party and the state; financial contributions from the government have always been the most important and even the only source of financial income in this area.

The cultural industry, which has evolved from the traditional type of management in the field of culture to a new type of management, has achieved rapid development and today has already become an important factor in the growth of the national economy and the main pillar in the construction of the cultural sector. The cultural industry has also become an important component of the comprehensive power of the state and the main force for the realization of the “soft power” of state culture (promoting China's attractiveness in the eyes of the outside world by various means, including through total propaganda at home and abroad, the successes of Chinese reforms and the Chinese development model) [6; 7].

Over 45 years of reform and openness policies, especially over the past 10 years, China's cultural industry has developed rapidly. Constantly increasing capital, large financial and human resources are pouring into the sphere of the cultural industry, thus, a general scheme is gradually being formed in the cultural industry, where the main subject is public property, within which various types of property are jointly developed. Initially, a systematic framework was formed for 9 large branches of the cultural industry - creative activities in the field of culture, film and television, publishing and distribution, printing and copying, advertising, performing arts, entertainment, conferences and exhibitions in the field of culture, digital content and animation, etc. Performing arts, audio and video products, art objects, etc. Traditional branches of the cultural industry developed quite quickly, while new industries - the Internet, games, animation, streaming media (a method of creating sound, video and other multimedia materials available in real time, without preloading), etc., began to rapidly gain popularity.

With these concepts, we realize that in accordance with the guiding concept of scientific development, culture has entered a new historical stage of rapid development. Since the beginning of the 21st century, the important tasks of comprehensively building a moderately prosperous society and the great revival of the Chinese nation have placed higher demands on the development and prosperity of culture. After the 16th National Congress, the Chinese Communist Party adopted the concept of scientific development, which puts people first, as well as the strategic placement of four integral components, such as economics, politics, culture and social construction, in building a moderately prosperous society. All this has led to the construction of culture on a new path of scientific development, characterized by harmony.

Cultural awareness in the whole society has increased, and the status role of one culture has received a fuller and deeper awareness. The 17th CPC Congress put forward new epoch-making appeals, such as "to promote the great development and prosperity of culture" and "to raise a new wave of socialist culture construction", which brought the construction of culture in China to a new historical start. It was a deep synthesis of the experience and lessons of cultural development during 45 years of reform and openness, which, in turn, put Chinese culture on the path of modernization and turned it towards the whole world and the future in the direction of comprehensive prosperity and development [8].

All these events have contributed to the development of China's culture and cultural industry. But what could have influenced the change in the national and traditional culture of this country? China's national cultural characteristics have undergone a major transformation over two periods. One of them, during the Cultural Revolution conducted by Mao Zedong, destroyed many cultural artifacts, and the works were lost. And for the second time in China, which, after this policy of openness and reform, entered the era of globalization, the penetration of Western culture had to adapt to the penetration of this syncretized culture in traditional Chinese society. Young people say that traditional Chinese culture is lagging behind the passage of time, and older people are not keeping up with globalization. The modern Government of the People's Republic of China pays much attention to the problem of preserving Chinese traditional culture. A whole program of educating the younger generation based on traditional culture has been developed. The Chinese understand that children are the future of the country. Reports, speeches and speeches by the leaders of the CPC and China are also aimed at solving this problem.

Chinese traditional culture includes a historically established ideology based on Confucianism and Taoism, the main principles of which are the following: "the unity of nature and man", "respect for teachers and the importance of education", "harmony" and many others that are now widely discussed in the world. Although Chinese traditional culture is not limited to these principles, in fact, at present, Chinese traditional culture no longer plays such an important role as it used to.

Sociological and cultural approaches are widely known in the research of traditional culture. The sociological approach to the concept of traditional culture proceeds from the fact that the culture of society goes back to its origins, is transmitted unchanged or with minimal changes in modernity and marks belonging to a particular society. In everyday consciousness, it is just a folk culture that distinguishes one nation from another. The culturological approach is based on the fact that traditional culture is a culture focused on preserving traditions, resisting innovation and opposing "modernity", modern, standardized culture. In the documents of the Chinese leadership and in the scientific works of Chinese researchers, both approaches of globalization are usually combined, and two completely opposite opinions arise in society.

Overall, China's national culture cannot be destroyed, no matter what policies or initiatives are unique to China. China can change the culture of another country with the help of soft power, it can pursue a policy of assimilation, but it will never destroy its own national and traditional culture. The country was able to stop the process of cultural transformation in time, implement a policy of openness and reform, and immediately continue the development of its traditional society.

For 45 years, the construction of Chinese culture has been steadily moving along the path of emancipation of consciousness and in accordance with the policy of reform and openness, from passive to active, from isolated to open, from partial to comprehensive. Throughout its tortuous history, construction, development and success have been the leading direction, and the results achieved in all areas of cultural construction have been remarkable. It can be said that 45 years of reform and openness policy have become one of the most stable and successful periods of cultural development in the history of this country. This has mainly manifested itself in the following areas. Over these 45 years, various branches of fiction and art have been greatly developed, demonstrating outstanding success. The atmosphere prevailing in the field of literature and art has become even more friendly and harmonious, artistic creativity, in turn, has become even more vibrant and active, and figures of literature and art have shown even greater enthusiasm [9].

With the phrase "pay special attention to building with firm determination to create a leading direction of great cultural development" for 45 years, in accordance with how the "program of inter-class struggle" was completely rejected in the political sphere, the cultural sphere was also severely criticized, under the sign of "destruction of the old", leading innovations began to be introduced, at the same time, the main focus began to be on dedicated construction. As a result, the "desert" of the Cultural Revolution, which was dominated by "8 new exemplary operas (Yang banxi) for 800 million people," turned into a cultural oasis full of wonderful flowers. Creative views moved from isolation to openness, creative motives - from passive to active, creative methods - from one-sided to diverse, plot content developed from narrow to wide, forms of embodiment - from the same to diverse, and artistic practice finally began to show maturity after a long search. At various historical stages, creativity in such fields as short stories, poetry, plays, films, pop music, reportage, as well as music, dance, photography and visual arts, has reached unprecedented development and flourishing, which, in turn, contributed to the emergence of outstanding works and, on the other hand, contributed to the consolidation of and the education of a large galaxy of artists.

Creativity in art, satisfying the needs of the masses and the needs of the market, received double benefits from an economic and social point of view. Awareness of creativity in art protects the basic rights and interests of people in the field of culture through the "dissemination of culture, scientific and technical achievements and medicine in villages", the introduction of high art in educational institutions, free admission to exhibitions in fine art museums, etc. measures in this way, excellent cultural products and services in the field of culture have raised the quality of life of all members of society and the ability to develop to new heights, through art people receive education and encouragement, and the power of creativity is stimulated. In 2007 alone, the country's creative theater groups of various levels performed 51.08 million performances in villages. Many theaters in the country have a policy of low prices for entrance tickets to meet the needs of all segments of the population.

During this policy, China's culture sector has given increasing importance to its function of serving the general population. A public culture service system is under construction with a focus on a few major cultural projects. A public cultural service network covering cities and villages was initially formed, and the corresponding service capabilities were significantly

enhanced. The construction of cultural infrastructure in cities and villages has accelerated, and a group of significant and representative cultural infrastructure facilities have been built and put into operation. At present, China has 2799 libraries at the country level, 3217 cultural centers, 1722 museums, 37384 cultural stations, and 137665 neighborhoods. Some regions have developed digital movie networks and online libraries. Some cultural institutions regularly hold free lectures and training courses to make public culture facilities available to serve the

Cultural diplomacy has now become the third main pillar after economic and political contacts and has become an important part of the country's overall political strategy. Currently, China maintains good cultural contacts with more than 160 countries around the world, intergovernmental agreements on cultural cooperation have been signed with 145 countries, and there are about 800 annual cultural exchange plans. Thanks to continuous efforts over more than 30 years, a new architecture of external cultural exchanges of a comprehensive nature has already been formed. From the figures below, the development and changes in external cultural exchanges over the past 30 years become even more obvious. In 1979, the number of external cultural contacts was 194, in which 3,035 people participated, and in 2006, there were already 3,745 such contacts, in which 46,778 people participated [10].

What can we see in this? China glorifies its political culture by establishing meaningful ties with other countries. That is, this is the only manifestation of the country's soft power policy. We can conclude that thanks to the policy of openness and reform, we are developing cultural diplomacy, conducting tactics to popularize, popularize and popularize Chinese culture through cultural exchanges.

But it cannot be said that China's cultural development took place without any obstacles or problems. Looking back at 45 years of reforms and wide-scale openness, the hearts of the Chinese are filled with inspiration, they have every reason to be proud of these successes and even more clearly understand the enormous historical significance of the 3rd Plenum of the CPC Central Committee, which will be filled with even greater respect for the merits of Comrade Deng Xiaoping and will more deeply understand the importance of the concept of scientific development and strategic guidance adopted at the 17th CPC Congress. At the same time, they need to see soberly that, compared with the requirements of implementing the concept of scientific development, the development of the general state of affairs of socialism with Chinese specifics, the requirements of the rapidly changing international situation and the expectations placed by the people on the construction of culture. There are still many problems in building culture, and some of them are especially obvious, indicating that the development of culture faces serious challenges. I believe that, in general, these problems can be reduced to the following areas [8].

1. The overall level of cultural development in the country is higher, but it cannot yet fully meet the growing needs of people in the field of spiritual culture, and the role of culture in promoting socio-economic development has not yet been fully demonstrated. It is necessary to strengthen the functions of culture in the field of public education and education of the people.

2. The systemic mechanism of cultural development is imperfect, suffers from insufficient viability and does not correspond to the constantly improving system of the socialist market economy and the new requirements of constantly expanding external openness.

3. I think that the “soft power” of Chinese culture, which demonstrates weakness in the face of a strong West, does not correspond to the international status of the country and the rich cultural resources of the Chinese civilization dating back 5,000 years, so it is urgently necessary to strengthen the “soft power” of Chinese culture. Chinese culture.

But, in **conclusion**, this policy has made a great contribution to the development of Chinese culture, its modernization and the fact that it deserves a modern look in the era of globalization. I come to the conclusion that 45 years of reforms and openness were a period when cultural workers liberated their minds, kept up with the times and developed a sense of purpose. It is also a period of great revival of Chinese culture and rapid development of the cultural sphere. Now they are just standing at a new historical stage. After the rapid development during these 30 years of reform and openness, we must continue to maintain the trend of vigorous development and create new glorious achievements in the great march of rejuvenation of the Chinese nation, and this task is difficult and the path is long. The future construction of the cultural sphere requires that we borrow valuable experience and ideas accumulated over 45 years of practice, and steadily adhere to the concept of scientific development as a program of action, continue to move forward and follow modern trends. Chinese culture is now facing unprecedented historical opportunities. The CPC Central Committee pays special attention to this and exercises confident leadership, wide circles of cultural workers are making great efforts, and the whole society provides tremendous support. Based on the solid foundation of a 30-year policy of reform and openness, we will definitely fulfill the mission entrusted to us by history, and, of course, we will be able to ensure the development and prosperity of culture, meeting a new wave of building socialist culture.

In connection with this policy, I conclude that in order to regulate the relationship between reforms, stability and development, it is necessary not to be afraid of innovation, not to be afraid to act and try something new, but to act carefully, confidently and quickly, combining reforms, development and stability.

Contribution of the authors:

D.B. Dauyen – defining the purpose and plan of a scientific article, analyzing its objectives.

Z.U. Iskakova – analysis of literary sources, collection and sorting of material, preparation of scientific articles, generalization and analysis of theoretical material.

References

1. Cai Wu. China's Cultural Development in 30 Years of Reform and Opening-Up (Beijing, 2008, 216 p.)
2. Jia Huimin. Traditional Chinese culture during the policy of opening up and reform: 1980-2010 (Beijing, 2017, 107 p.)
3. Ashkytyk jane reformalay sarasaty, Den Xiaopingnin sazi [The policy of opening up and reform, speech of Deng Xiaoping]. (Almaty, 2023, 42 p.) [in Kazakh]
4. Tszya Syuidun. “The Chinese cultural policy and industry in the context of globalization”. [Electronic resource]. Available at: <https://doi.org/10.30884/vglob/2018.02.08> (Accessed: 15.05.22024)

5. Chao Xi. "Transforming Chinese enterprises: ideology, efficiency and instrumentalism in the process of reform". [Electronic resource]. Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt2jbjds.13> (Accessed: 15.05.2024)
6. Finogentov Artyom Dmitrievich. "The impact of openness and reform policies on China's current situation" (Beijing, 2023, 28p.)
7. Turusheva Natalia Vladimirovna. "The position of the CPC of the People's Republic of China on the reform of the cultural sphere (late XX -early XXI Century)". [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-kpk-knr-po-reformirovaniyu-kulturnoy-sfery-konets-hh-nachalo-hhi-v?ysclid=lqdjy0ueh851387558> (Accessed: 15.05.2024)
8. Ashkytyk jane reformalay saiasaty, Sı Szınpınnın sozi [The policy of opening up and reform, speech of Xi Jinping] . (Almaty, 2012, 18 p.) [in Kazakh]
9. Yuri Tavrovsky . China's "reform and openness" policy and the "rebirth of the nation" (Beijing, 2018. 82 p.)
10. Tia Parieva. "The 30-year path of China's reform and openness policy". [Electronic resource]. Available at: <https://pandia.ru/text/80/501/93033.php?ysclid=lqdk2c8gya275327298> (Accessed: 15.05.2024)

Д.Б. Дәуен, З.У. Искакова

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

«Ашықтық және реформалау» саясатынан кейінгі Қытайдың мәдени бастамалары

Аңдатпа. Мақалада Қытайдың «Ашықтық және реформалау» саясатынан кейін Қытайдағы негізгі саяси, экономикалық, сауда, соның ішінде ең маңызды саласы мәдени саладағы өзгерістері мен бастамалары туралы талданады. Яғни, сол Қытай тарихындағы маңызды рөлді алатын 1978 жылы бастау осы бір саясаттан қазіргі таңға дейінгі 45 жылдың ішінде Қытай Халық Республикасында қандай мәдени жетістіктер мен ашылулар болды, оның қоғамға әсері мен пайдасы тікелей қарастырылып, нәтижелері мен талдамалары қарастырылады. Осы саясаттың мәдени саланың трансформациялық үдеріске ұшыратуы мен модернизациялық қоғамдағы рөліне толықтау тоқталып өтілетін болады. Жалпы, бұл «ашықтық және реформалау» саясаты Қытай мәдениетінің дамуының алдыңғы қатарда болуының озық көрсеткіші мен нәтижесі болып есептеледі. Себебі осы саясат аясында Қытайдың мәдени саласы сананы босату және міндеттемені кеңейту идеясымен қаруланып, реформаларды үнемі алға жылжытып, ашықтықты кеңейте отырып, уақыт өте келе дамыды. Басынан аяғына дейін Қытай мәдениеті кең көкжиегін, жомарттығын және төзімділік рухын сақтап, оған қытайлық ерекшелікті социализм мәдениетін дамыту жолына түсуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: «Ашықтық және реформа» саясаты, мәдени модернизация, трансформациялық үдерістер, мәдени саясат.

Д.Б. Дауен, З.У. Искакова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Культурные инициативы Китая после политики «Открытости и реформы»

Аннотация. В статье анализируются основные политические, экономические, торговые, в том числе наиболее важные, изменения и инициативы Китая в культурной сфере после политики «открытости и реформирования». То есть, начиная с 1978 года, который играет важную роль в истории этого Китая, какие культурные достижения и открытия произошли в Китайской Народной Республике за 45 лет от этой политики до наших дней, его влияние и польза для общества и аналитика будут непосредственно рассмотрены. Будет подчеркнута наполненность данной политики трансформационным процессом и ролью культурной сферы в модернизационном обществе. В целом, эта «политика открытости и реформирования» является опережающим показателем и результатом развития китайской культуры. Это связано с тем, что в рамках этой политики культурная отрасль Китая развивалась с течением времени, вооружившись идеей освобождения сознания и расширения приверженности, постоянно продвигая реформы и расширяя прозрачность. От начала до конца китайская культура сохранила широкий кругозор, щедрость и дух терпимости, что позволило ей встать на путь развития культуры социализма с китайской самобытностью.

Ключевые слова: «политика открытости и реформ», культурная модернизация, трансформационные процессы, культурная политика.

Information about authors:

Dauyen D.B. – PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Iskakova Z.U. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Дауен Д.Б. – PhD, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Искакова З.У. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.47
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-243-252>

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінің лексикалық ерекшеліктері

Қ.К. Кенжалин^{ORCID}, Н.Қ. Шалғынбай^{ORCID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: kenkk@mail.ru, shalgynbai_nurbek@list.ru)

Аңдатпа. Көне қыпшақ тіліне қатысты сақталған жазбалардың жазылған жері, пайдаланылған жазуы, жазудағы мақсаты, тарихи кезеңдері туралы ақпарат алуан түрлі. Мұндай ескерткіштердің барлығы біздің дәуірімізге тұтас жетпеген. Мәмлүк қыпшақтарының мұралары саналған «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» атты қыпшақ жазба мәтіні өзінің ауқымдылығымен ерекшеленеді. Бұл жазба ескерткіш Мысыр мемлекетіндегі қыпшақтардың тілінде жазылған. Ескерткіш мәтінін жазуда араб жазуы қолданылған. Мәтіннің сөздік бөлімі толық сақталған.

Мысырдағы мәмлүк қыпшақтарының тілі толықтай зерттелмеген тақырып саналады. Олардың бір тобына зерттеу жұмыстары арналуда. Бірақ қазақ тіліне аудару, оларды толықтай зерттеу іске асырылмай келеді. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» жазба ескерткішіне осыған дейін түсіндірме беріліп, жеке ғылыми мақалалар арналды. Бірақ ескерткіштің лексикалық қорына толықтай талдау жасалмады. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі өз заманында қыпшақ тілін меңгертетін сөздік әрі оқу құралы қызметін атқарған. Бұл еңбек қыпшақтардың Мысырдағы үстемдігін дәлелдейді және қыпшақ тілінің лексикасын сипаттауға мүмкіндік береді. Сондықтан осы еңбектің лексикалық қорына талдау жасау маңызды болып есептеледі.

Түйін сөздер: қыпшақтану, лексика, қыпшақ тілі, тарихи жазба ескерткіш, мәмлүк қыпшақтары.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілі өзінің даму кезеңінде бірнеше сатыдан өткені белгілі. Тіл білімі саласында зерттеу жұмыстарындағы өзекті тақырыптардың бір тобы тілдің даму сипаты, орта ғасырлардағы әлеуметтік, мәдени қызметі негізінде лексикалық қордың қалыптасуы жөнінде. Қазақ тілінің тарихын зерттеу көне қыпшақ кезеңін шеттеп өте алмайды. Тіл тарихы, таралуының географиялық ауқымы, сақталған тарихи ескерткіштер саны жөнінен көне қыпшақ тілі ерекше мәнге ие. Қыпшақтану қыпшақтардың тарихын, мәдениетін, тілін, этнографиясын зерттей отырып, бірнеше саланың басын біріктіреді. Қыпшақ тіліндегі тарихи мәтіндер, сөздіктер тағы да басқа ескерткіштер лингвистикалық тұрғыдан талдауды қажет етеді. Осы талдаудың негізінде қазіргі түркі тілдеріндегі қыпшақтық қабатты анықтауға болады.

Қыпшақтар орта ғасырларда үлкен географиялық аумаққа иелік етті. Ол аумақ кей зерттеулерге қарағанда Балқаш көлінен Қырымға дейінгі жерді қамтиды. Қыпшақ тіліне келер болсақ, ол Дешті Қыпшақ деп аталатын кеңістіктегі тайпалардың тілі екендігі белгілі. Бұл кеңістік атауы қыпшақ даласы дегенді білдірді. Тарихи деректер мен қазіргі таңда белгілі болып жатқан мәліметтерге қарағанда қыпшақтар бұдан бөлек жерлерде де өмір сүрген. Бұдан басқа қыпшақтардың қоныс аударуына байланысты Қырым, Кавказ, Армян аймақтары, Батыс Еуропа, Сирия мен Мәмлүктік Мысыр жерінде де осы тіл қолданыс тапты. Дегенмен қыпшақтар қонысы тұтасқан бір географиялық аумақ болған жоқ. Әр жерде қоныс тепкен қыпшақтар да түрліше аталды. Дешті Қыпшақтың оңтүстігін және батысын мекендеген қыпшақтар тарихта «коман» немесе «куман» деп аталса, солтүстік аймақты мекендеген қыпшақтар «половецтер», Мысыр мен Сирия жерлерінде саяси басымдыққа ие болған қыпшақтар «мәмлүктер» атанған [1, 44]. Осындай атаулармен қатар қыпшақтардың түрлі мемлекеттер құрамында болуына, саяси-әлеуметтік, мәдени орталықтарға қатысына қарай ғылыми зерттеулерде Орта Азия қыпшақтары, Алтын Орда қыпшақтары, Қырым қыпшақтары, Қазақстан қыпшақтары деген секілді шартты атаулар да қолданылады [1, 45].

Қыпшақ тілі қазір белгілі бір этникалық топтың тілі емес. Дегенмен түркі тілдерінің бір тобы қыпшақ тілдер тобы деп аталады. Мысалы қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай, құмық сияқты тілдер өзінің тегін қыпшақ тілінен алады. Көне қыпшақ тілінің зерттелуі мен ол туралы алғаш мәліметтер ұсыну М. Қашқариге тиесілі [1, 45]. Ғалымның еңбегінде қыпшақ тілінің грамматикалық ерекшелігі көрсетіліп, лексикасынан мысалдар берілген. Қыпшақ тілі сол замандағы таралымы кең тіл ретінде көрсетілген.

Қыпшақ мәдени ескерткіштері белгілі бір орталықта шоғырланды. Белгілі бір аймақтағы себептерге байланысты пайда болды. Ғылымда да шартты түрде сол жердің ескерткіші деп аталады. Қыпшақтанудағы белгілі ғалымдар Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томанов қыпшақ мұраларын қандай жазумен жазылғандығына байланысты бес топқа жіктеген. Олар: XIII-XIV ғасырларға қатысты ежелгі готикалық көне ширптімен жазылған ескерткіштер; XI-XIV ғасырларға тиесілі араб әліпбиімен жазылған ескерткіштер; XV-XVI ғасырларға қатысты армян жазуларымен берілген ескерткіштер; XI-XIII

ғасырларға қатысты орыс әріпімен берілген ескерткіштер; Шығыс Еуропада орналасқан халықтардың тілдерінде сақталған, сол елдердің жазуымен беріліп жүрген әр деңгейдегі материалдар, кісі аттары, жер-су атаулары және тағы басқа [1, 45].

Қыпшақтардың мұраларына байланысты ескерткіштердің жоғарыда аталған бірінші тобы көне итальян, неміс тілдерінде, мұралардың екінші тобы классикалық араб тілінде, ал үшінші топтағы ескерткіштер армян, поляк тілдерінде, төртінші топтағы мұраларға келер болсақ, орыс әріпімен берілген және орыс тіліне аударылып берілгендері де бар. Соңғы бесінші бөлік қыпшақтарға қатысты тілдік бірліктер көбінесе орыс, украин, беларус, венгер, поляк, грек, грузин, армян тілдерінде ұшырасады [1, 45]. Аталған топтардағы тілдік мұралар түгел басқа халықтардан болған авторлардың қолынан шыққан дүниелер болып саналады. Дегенмен араб тілінде жазылған ескерткіштердің авторы қыпшақ болуы да мүмкін.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізуде қыпшақ жазба мәтіндерін сапалық және сандық тұрғыдан толық түсіндірген Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томановтардың еңбектеріне, А.Н. Гаркавецтің аударма басылымына сүйенеміз. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінің лексикалық ерекшелігін таныту үшін қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін салыстыру, тілдік бірліктерді сипаттау және талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Біздің дәуірімізге жеткен әрі мұрағат қорларында сақталған қыпшақ мұраларының ауқымды бөлігін мәмлүк қыпшақтары тіліне қатысты еңбектер құрайды. XIII-XIV ғасырларда Мысыр және Сирия жерін мекендеп, саяси билікке ие болған қыпшақтар жергілікті халықтың саяси-әлеуметтік, ғылыми-мәдени өміріне ықпал ете бастады. Қыпшақ тіліндегі еңбектердің жазылуына Мысыр билігіне қыпшақ мәмлүктерінің келуі әсер етті. Мұндағы «мәмлүк» сөзінің мағынасын түсіндіре кетсек, ол бір этникалық топ атауы емес. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінің бірінде мәмлүктер көне түркі халықтарының бірі ретінде түсіндірілген [2, 302]. Мәмлүк – араб сөзі және бұл сөзді түрік текті халықтың атауы деуге келмейді. Мәмлүк сөзінің мағынасына келетін болсақ, қазақ тіліндегі көнерген сөздердің түсіндірме сөздігінде ақ құл, мемлекеттің құлы деген мағыналарымен берілген [3, 211]. Мәмлүк сөзі халық емес, жеке адамға қатысты қолданылған деуге болады. Халқы мұсылмандардан болған мемлекеттерде әскери және әкімшілік қызметтерді атқарушы құл немесе азаттығы бар адам деген мағынасында қолданылған. Мәмлүктер мемлекет құлы деген түсінікке барлық ғалымдар келісе бермейді. Мәмлүктер – өзара тең әскери шонжарлар [4, 15]. Орта ғасырларда ислам дініндегі елдер мәмлүк аталатын құлдарды жауынгер ретінде пайдаланды. Мәмлүктер әскери күштің орталығын қалыптастырды және жиі көтеріліс жасап, мемлекеттік билікті иеленген.

Біз зерттеу нысаны еткен «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткіші жоғарыда аталған топтардан мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған мұралар

қатарына енеді. Отандық тіл білімінде көне мұралар тілінің зерттеле бастауы 1950-1990 жылдар аралығында іске асты. Бұл кезеңде жазба ескерткішке қатысты жекелеген мәселелер мен қазіргі түркі тілдеріне сол ескерткіштердің қатысы туралы еңбектер арналды. Арнайы диссертациялар қорғалып, мақала мен монография көлемінде еңбектер жарық көрді.

Жалпы тілдерінің тарихын зерттеушілер тіліміздің даму кезеңдерін алтай дәуірі, хун дәуірі, түркі тілдерінің ерте дәуірі, түркі тілдерінің орта дәуірі, түркі тілдерінің жаңа дәуірі, түркі тілдерінің қазіргі дәуірі деп жіктей қарап келеді. Осы жік бойынша қарасақ, түркі тілдерінің орта кезеңінде қазіргі таңда белгілі түркі тілдерінің көпшілігі қалыптасқан кезең деп айта аламыз. Бұл кезеңде қыпшақ тілінің рөліне назар аударуымыз қажет. Айта кететін жайт алғашқы зерттеуші М. Қашқари тілдердің қолданылуы мен олардың тазалығына қатысты түркі тілдерін бөле қарауы. М. Қашқари таза түркі тілі ретінде қыпшақ тілін атайды [5, 174].

Қазақстандық ғалымдар Ә. Қайдар, М. Оразов «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегін жалғыз данасы сақталған және авторы белгісіз болып келген мұралар қатарына қосқан [6, 26]. Сақталған жалғыз нұсқа Голландияның Лейден кітапханасында тұрғандықтан, бұл еңбекті голландиялық ғалым М.Т.Хоустма 1894 жылы жариялаған болатын. Қазіргі кезеңге дейін осы еңбек жайлы айтылып келген пікірлер осы басылымға сүйеніп айтылған. Осы еңбек бойынша Б.Флемингтің тұжырымдауынша жазба 1343 жылы 25 қаңтар күні жазылған. Мұсылмандық жыл санауға сәйкес хижралық 743 жылы 27 шабан айында жазылуы аяқталған [6, 26]. Еңбектің авторы ретінде Халил ибн Мухаммад ибн Исуф ал-Коневи аталған. Дегенмен ғалымдардың арасында бұл тақырыпта дау туып, пікірлері бір арадан шыға бермейді. Мысалы, ғалым З.Б. Мухаммедова оны автор емес, қолжазбаны көшіріп жазушы адам ретінде қарастырады. Бұл еңбектің сыр-сипатын танытуда Э.Н. Наджип түркиялық ғалым А.Ынанның ал-Коневи осы еңбектің авторы саналады және ол оғыз тілінде сөйлеген деген пікіріне сүйенеді.

Қазақ ғалымы Ә. Құрышжанов сөздікте оғыз сөздері ажыратылмағанын, түрікмен тілі деп ескертілмегенін айтып, аталған пікірге сенімсіздікпен қарайды [6, 26]. Ғалым сөздіктен *ақын*, *қойун*, *итмек* секілді оғыз сөздерін ажырата қараған. Ғалымдар Ә. Қайдар, М. Оразов бұл еңбектің соңы осы кітапты жазған жаратушының қарапайым пендесі Халил ибн Мухаммад ибн Исуф ал-Коневи деген сөйлеммен аяқталғанын айтады [6, 26]. Кітаптың жазылған уақыты бойынша да ғылымда нақты бір тоқтамды сандар айтылмайды. Барлық деректер негізінде шамамен XIII ғасырларда жазылған ескерткіш деп атауға болады. Еңбектің сөздік қоры қыпшақ тіліне қатысты екені белгілі. Дегенмен осы кезеңдегі басқа да ескерткіштер тілі секілді мұнда да оғыздық элементтер ұшырасады. Алғашқы зерттеулер М.Т.Хоустманың жарияланымы бойынша жүрді. Оны алғаш зерттеп, тілін қарастырған ғалым П.Н.Мелиоранский бұл еңбектің тілі әйгілі «Кодекс куманикусқа» жақын келетінін айтқан [6, 26]. Кей ғалымдар «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегін Мысырдағы жергілікті араб халқына қыпшақ тілін үйрету үшін жазылған оқу құралы ретінде атаған [7, 6-7]. Мәмлүк қыпшақтары кезінде туған әдеби шығармаларды тіл білімі әрі әдебиеттану тұрғысынан

зерттеуде түркиялық ғалымдар елеулі еңбек етті [8, 9]. Бұл салалардағы еңбектердің біразын мысал ретінде атауға болады. Мехмет Фуад Күпірүлзаде түрік әдебиетінің тарихын сипаттауда қыпшақ әдебиетінің Мысыр жеріне бару тарихына тоқталса, ғалым А. Инан XIII-XV ғасырлар шамасында мәмлүк қыпшақтарында пайда болған оғыз және қыпшақ диалектілеріне тоқтала келе, олардың айырмашылықтарын сипаттап береді [8, 10].

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткіші сөздік әрі грамматикалық анықтамалық болып табылады. Сондықтан оның сөздік бөлімін, араб, қыпшақ, моңғол, парсы сөздерін бөліп алуымыз керек. Автордың түсіндірмесі бойынша және қазіргі тілі негізінде олардың анықтамасын береуіміз қажет болады. Бұл мәселеде қыпшақ тіліндегі мұралар тіліне кешенді зерттеу жұмыстарын арнаған филология ғылымдарының докторы А.Н.Гаркавецтің еңбектеріне жүгінуіміз қажет. А.Н. Гаркавец «Қыпшақ жазба мұралары» атты еңбегімен қыпшақтану саласынан орын алады. Сонымен қатар орыс тілінде «Великая степь в античных и византийских источниках» жинағы да жарық көрді. А.Н.Гаркавецтің зерттеуі бойынша еңбек бірнеше бөлімнен тұрады: қыпшақ фонетикасы бойынша нұсқаулық, грамматика бөлімі, бұрын біреу жасаған араб-түркі сөздігі. Зерттеуші қыпшақ және түрікмен яғни оғыз диалектісін, араб, парсы және басқа да тілдердің лексикасын ажыратады.

Ескерткіште ұсынылған сөздерді мағыналық топтарға бөлуіміз керек. Мысалы, өсімдік пен жануар атаулары, қару-жарақ атаулары, шаруашылық пен кәсіпке қатысты сөздер және тағы басқа. Бірақ еңбектегі сөздерді әр жерінен мысалға алып талдамай, еңбектің құрылымына, сөздіктегі мағыналық, тақырыптық топтарға назар аударуымыз қажет. Бұл біздің дереккөздерді іздеуімізді жеңілдетеді. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінің негізгі тарауларын А.Н.Гаркавецтің жіктеуі бойынша негізгі тарауларды анықтауға болады. Жазба ескерткіші басты төрт бөлімнен тұрады. Бірінші тарауы қыпшақ тіліндегі атау сөздерді қамтыған. Екінші тарауда етістіктер мен қалау райлы етістіктер берілген. Үшінші бөлімде де есім сөздер мен етістіктер қоса берілген. Төртінші тарау мұраның ерекше бөлімі саналады. Еңбектің практикалық бөлігі деп атауға болады, онда сөздердің айтылуы көрсетілген.

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінің бірінші бөлімнің лексикалық қоры бірнеше тараушаларға ажыратылады. Бірінші тараушаны аспан және *аспан денелеріне қатысты сөздер жиынтығы* деп қарауға болады. Еңбекте қыпшақ тіліндегі сөздермен қатар оғыз диалектісі бірге жүреді. Мұны автордың өзі айқындап өткен. Мысалы, қазіргі «жаңбыр» сөзі қыпшақ тілінде «*yamğur*» болса, оғыз диалектісінде «*yağmur*», ал «найзағай» сөзі қыпшақ тілінде «*yaşın*», оғыз тілінде «*yulduz*» нұсқаларында келеді [9, 321]. Қыпшақ тіліндегі сөздердің лексикалық ерекшелігін талдау мақсатында оғыз диалектісін шартты түрде қалыс қалдыруымыз қажет. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішіндегі аспан және аспан құбылыстарының атаулары: *kök (аспан), kıyır (аспан), kün (күн), kıyaş (күн сәулесі), ay (ай), aydın (ай жарығы), yulduz (жұлдыз), tuman (тұман), yamğur (жаңбыр), yel (жел), burçaq (бұршақ), buz (мұз), savıq (суық), issi (ыстық), yaşın (жасын, найзағай)*. Сонымен қоса *ай фазаларына байланысты уаһи ай (жарты ай), ay tolun (толық ай)* атаулары кездеседі. Бұл топтағы кей сөздер көп мағыналы болып келеді. Мысалы, *kök (көк)* атауы

«аспан» мағынасын және аспан реңін білдіретін көк түс атауын білдіреді. Сонымен қоса қыпшақ тілінде бұл сөз тұқым және тамыр ұғымдарын да береді. Қыпшақ тіліндегі «ау» аспан денесі атауынан бөлек қазіргі қазақ тіліндегідей күнтізбелік ай мағынасында да жұмсалған.

А.Н. Гаркавецтің топшалауы бойынша еңбектің моңғол бөлімінде біздің қолымыздан тыс қалған түркологиялық жазбалар бар. Соның ішінде жеке тұлғалар жөнінде екі бөлім бар. Мұнда 11 ер адамның және 6 әйел адамның қыпшақ тіліндегі есімдері моңғол тіліндегі аудармасымен қоса ұсынылған (олардың ішінде аспан денелеріне қатысты кісі есімдері кездеседі). Олар: *Aybek* (Айбек), *Aytoğdy* (Айтуды), *Küntoğdy* (Күнтуды), *Aytemür* (Айтемір) сияқты ер адамның есімдері және *Ayhatun* (Айқатын), *Künhatun* (Күнқатын) сияқты әйел есімдері [9, 7]. Сонымен қоса аспан денелерінің жеке атауы да ұшырасады. Мысалы, *Ülkär* (Үркек жұлдызы).

Ескерткіш мәтініндегі келесі бір лексикалық топ *жер және жер бедеріне қатысты атаулардан* тұрады. Бұл топтағы лексикалық бірліктер де сол кезеңдегі қыпшақ тілін, сөздік құрамын танытады. Қыпшақ тіліндегі баламасымен қатар қолданылаған басқа тіл бірліктері де еңбекте қамтылған. Мысалы, қыпшақ тіліндегі «kerman» (қала) сөзімен қатар парсы тіліндегі «šähär» (қала) сөзі де берілген [9, 327]. Бұл сөздер бәріне ұғынықты болып, қатар қолданыста болған. «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегіндегі жерге байланысты және жер бедеріне қатысты атаулар: *topraq* (топырақ), *qum* (құм), *qayır* (қиыршық тастар, ұсақ тастар), *taş* (тас), *oy* (алқап), *in* (үңгір), *yol* (жол), *yurt* (елді мекен), *yaban* (шөлді дала), *quru* (құрғақ жер). Тау сөзінің қыпшақ тілінде екі нұсқасы кездеседі. Олар: «tağ» және «dağ». Бұл топта бірнеше көп мағыналы сөздер бар. Қыпшақ тіліндегі «уег» сөзі жер, жер телімі, біреудің орны мағыналарында қолданылады. Көне қыпшақ тіліндегі «уаг» сөзі жартас әрі жағалау мағынасында, «уазы» сөзі жазық дала әрі шөлді дала мағынасында қолданылған.

Көне мұраның авторы осы тақырыпта қала, тұрғын жай, құрылыс салаларына қатысты сөздерді де қоса қараған. Бұл жерден қыпшақ бірліктерімен қоса, араб және парсы тіліндегі баламалардың да қатарын бергенін байқауға болады. Сол кезеңде қыпшақ тіліне араб және парсы сөздері еніп үлгерген және тұрақты қолданыс тапқан деп топшылауға болады. Мысалы, «*serāy*» (сарай), «*dīvār*» (қабырға, қамал), «*kilit*» (кілім), «*hissar*» (қоған). Бұл сияқты отырықшылық мәдениетке қатысты тілдік бірліктер араб және парсы тілдерінен келіп енген [9, 325-27]. Қыпшақтар көшпелі тұрмыс кешкендіктен жаңа зат атауы басқа тілдерден еніп отырған.

Жазба ескерткіштің келесі бір тобын *су көздері және оған қатысты зат атаулары* құрайды. Су көздерінің атауларына *su* (су), *teñiz* (теңіз), *özen* (өзен), *bulaq* (ағын, бұлақ), *köl* (көл, шұңқыр), *köz* (су көзі, бұлақ көзі), *tärin su* (терең су), *taşkın su* (тасқын су), *kirän su* (жиналған су), *aqar su* (ағынды су), *teñiz kıyığı* (теңіз жағалауы) және тағы басқа да сөздерді атауға болады. Осы топта да қыпшақ-оғыз диалектілігі кездеседі. Мысалы, қыпшақ тілінде «уигтақ» (бұлақ), ал оғыз тілінде «риғар» (су көзі) халық тілінде қатар қолданысқа ие болған. Автор тарихи сөздікті құрастыру барысында осы тақырыптағы екінші лексикалық топқа суға қатысты қолданылып жүрген сөздерді енгізген. Олардың қатарында *balıq* (балық), *qurbağa* (құрбақа), *sülük* (сүлік) сияқты су жануарлары мен *käti*

(*кеме*), (*katırğa*) теңіз кемесі секілді сөздерді кездестіруге болады. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, қыпшақ тілі лексикасының қазіргі қазақ тілінің лексикалық қорында сақталғанын байқау қиын емес.

Сөздерді қолдану тарихын сипаттау – олардың мағыналырының эволюциясын қарастыру деген сөз [10, 182]. Сөз мағынасының тарихы тек дамумен сипатталмайды. Сөз мағынасының ауысуы, күңгірттенуі, тарылуы, жойылуы да мүмкін. Мұның барлығы тарихи үрдіс ретінде танылып, олардың мәні осындай жазба ескерткіштердің лексикалық қорын талдау барысында таныла түседі.

«Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» жазба ескерткіші – мәмлүк қыпшақтар тілінің лексикасын танытатын негізгі сөздіктердің бірі. Басты ерекшеліктерінің бірі әр сала сөздерін топтастыра алуында және көп тілді сөздік түрінде ұсынылуында. Сөздік қоры жөнінен қыпшақ және оғыз диалектісін ажыратуға болады. Дегенмен сөздердің басым көпшілігі қыпшақ тіліне қатысты. Еңбектен сөздердің мағыналық топтарын ажырата қарауға болады. Соның негізінде аспан және аспан денелеріне қатысты сөздер, жер және жер бедеріне қатысты сөздер, су көздері және суға байланысты сөздер тобы ажыратылып, қазіргі қазақ тіліндегі баламасы ұсынылды. Таладау нәтижесінде қыпшақ лексикасының қазіргі қазақ тілінің сөздік қорын құрағанына көз жеткіземіз. Еңбекте жалқы есімдер де кездеседі. Сонымен қоса кейбір лексикалық бірліктердің антропоним жасауда белсенді қолданылғанын байқауға болады. Қазақ тіліндегі араб және парсы тілдерінің бірліктерінің енуі қыпшақ кезеңінен бастау алатынын дәлелдеуге болады. Мәмлүк қыпшақтары тілі араб, парсы, моңғол тілдерінен сөз қабылдаған және олар қазіргі қазақ тілінде сол қалыбында қолданылып келеді.

Қорытынды

Мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері қазіргі қазақ тілінің тарихи мұраларына жатады. Тарихи кезеңдері, сақталу географиясы, жазу әліпбиі, жазылу себебі бөлек болып келетін қыпшақ мұралары кешенді зерттеуді талап етеді. Аталған топтардағы жазба ескерткіштердің әрқайсысы әр елде, әр мәдени орындарда, әр мемлекеттерде сақталып, ғалымдар назарына іліккендері жаңадан басылып шығып жатты. Зерттеулер де сол жаңа басылым негізінде жүргізілді. Бұл жазба мұралардың Қазақстанда сақталмағанын ескерсек, жаңа басылымдардың қазақ тілінде жарық көрмегені де белгілі. Қыпшақ жазба мұралары қазақстандық ғалымдар еңбегінде анықтамалар, түсіндірмелер, мысалдар негізіндегі шағын талдаулар түрінде көрініс берді. Кейбір ғалымдар жекелеген қыпшақ мәтіндеріне зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде қыпшақтанудың бағыт-бағдары айқындала бастады десек те жаңылыспаймыз. Қыпшақтанудағы бірінші міндет мұраларды топтау, жинақтау, дәуірлеу болса, келесі міндет оларды жеке-жеке әрі бірлікте қарастырып, теориялық негіз қалыптастыру. Қазіргі уақытта мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткішіне жеке-жеке зерттеулер арналуда.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында жазылды (AP19679974).

Авторлардың қосқан үлесі:

Қ.К. Кенжалин – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты;

Н.Қ. Шалғынбай – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты материалдарды оқып, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп», 1971. – 276 б.
2. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.
3. Қайыржан К. Сөз - сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер», 2013. - 480 б.
4. Сәки Қ. Қыпшақ мәмлүктер. – Астана: «Фолиант», 2006. – 464 б.
5. Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы: «Қазақстан», 1966. – 210 б.
6. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс», 2004. – 360 б.
7. Toparlı R. Çögenli S. Nevzat H.Y. Kitab-i mecmü-i türki ve acemi ve mugali. – Ankara, 2000. – 165 б.
8. Әлібекұлы А. Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті. – Алматы: «Арда», 2008. – 176 б.
9. Гаркавец А.Н. Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О.О. Туякбаева. – Алматы: «Баур», 2019. – 600 с.
10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. Т.4. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 412 б.

Қ.К. Кенжалин, Н.Қ. Шалғынбай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лексические особенности памятника «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали»

Аннотация. Произведения, написанные на древнекипчакском языке, имеют разные места написания, используемые надписи, цели в написании, исторические периоды. Не все такие памятники сохранились. Одна из их групп считается наследием мамлюкских кыпчаков. Количество наследств невелико. Текст кыпчакской надписи «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» отличается своей масштабностью. Этот письменный памятник написан на языке кипчаков в египетском государстве. При написании текста памятника использовалась арабская письменность. Словарный раздел текста полностью сохранен.

Язык мамлюкских кыпчаков в Египте считается не до конца изученной темой. Одной их группе посвящается исследовательская работа. Но перевод на казахский язык, их полное изучение не реализуются. Памятнику письменности «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» были даны разъяснения и посвящены отдельные научные статьи. Но полного анализа лексического фонда памятника не проводилось. Труд «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве

ажеми ве мугали» в свое время служил словарем и учебным пособием для овладения кыпчакским языком. Этот труд доказывает господство кыпчаков в Египте и может отражать словарный запас кыпчакского языка. Поэтому важно провести анализ лексического запаса этого труда.

Ключевые слова: кыпчаковедение, лексика, кыпчакский язык, памятник исторической письменности, мамлюкские кыпчаки.

K.K. Kenzhalin, N.K. Shalgynbay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Lexical Features of the monument «Kitabi-i intermu-i Terzhuman-i Turki ve ajemi ve mugali»

Abstract. Works written in the ancient Kypchak language have different places of writing, inscriptions used, purposes in writing, historical periods. Not all such monuments have been preserved. One of their groups is considered to be the legacy of the Mamluk Kypchaks. The number of inheritances is small. The text of the Kypchak inscription «Kitabi-i intermu-i Terzhuman-i Turki ve ajemi ve mugali» is distinguished by its scale. This written monument is written in the language of the Kypchaks in the Egyptian state. Arabic script was used when writing the text of the monument. The vocabulary section of the text is completely preserved.

The language of the Mamluk Kypchaks in Egypt is considered an under-studied topic. A research paper is dedicated to one of their groups. But the translation into the Kazakh language and their full study are not implemented. Explanations were given and separate scientific articles were devoted to the monument of writing «Kitabi-i intermu-i Terzhuman-i Turki ve ajemi ve mugali». But a full analysis of the lexical fund of the monument was not carried out. The work «Kitabi-i intermu-i Terzhuman-i Turki ve ajemi ve Mugali» at one time served as a dictionary and textbook for mastering the Kypchak language. This work proves the dominance of the Kypchaks in Egypt and may reflect the vocabulary of the Kypchak language. Therefore, it is important to analyze the lexical stock of this work.

Keywords: Kypchak studies, vocabulary, Kypchak language, monument of historical writing, Mamluk Kypchaks.

References

1. Aidarov G., Kuryshzhanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili [The language of ancient Turkic written monuments] (Mektep, Almaty, 1971, 276 p.). [in Kazakh]
2. Kaliyev B. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 2014, 728 p.). [in Kazakh]
3. Kairzhan K. Soz - sandyk: Kazaktyn kone sozderi [Word-digital: ancient Kazakh words] (Oner, Almaty, 2013, 480 p.). [in Kazakh]
4. Saki K. Kypshak mamlukter [Kypchak Mamluks] (Foliant, Astana, 2006, 464 p.). [in Kazakh]
5. Ezhelgi madeniet kualary [Witnesses of ancient culture] (Kazakhstan, Almaty, 1966, 210 p.). [in Kazakh]

6. Kaidar A., Orazov M. Turkitanuga kirispe [introduction to Turkology] (Arys, Almaty, 2004, 360 p.). [in Kazakh]
7. Toparlı R., Çögenli S., Nevzat H.Y. Kitab-i mecmü-i türki ve acemi ve mugali [Book-i majmu-i turki and novice and mugali] (Ankara, 2000, 165 p.). [in Turkish]
8. Alibekuly A. Mamlukter kezindegi turki-kypshak adebieti [Turkic-Kypchak literature of the Mamluks] (Arda, Almaty, 2008, 176 p.). [in Kazakh]
9. Garkavets A.N. Kitab-i Madzhmu-i Tardzhuman-i Turki va Adzhami va Mugali va Farsi. «Svodnaya kniga perevodchika po-turkski, i po-persidski, i po-mongol'ski, i na farsi» Halila bin Mukhammada bin Iusufa al-Kunavi / Pri uchastii O.O. Tuyakbaeva [«The consolidated book of the translator in Turkic, and in Persian, and in Mongolian, and in Farsi» by Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Kunawi / With the participation of O.O. Tuyakbayev] (Baur, Almaty, 2019, 600 p.). [in Russian]
10. Syzdykova R. Sozder soileidi. T.4. [The words speak. Vol. 4] (El-shezhire, Almaty, 2014, 412 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қ.К. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
Шалғынбай Н.Қ. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin K.K. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shalgynbay N.K. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.07
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-253-264>

Метеонимдердің паремиялық мағынаның дамуына әсері

Н.В. Милованова^{ID}, М.Қ. Ескеева*^{ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: natushkakz@mail.ru, yeskeyeva@mail.ru)

Аңдатпа. Адамзаттың қоршаған ортаны танып-білуі олардың табиғи құбылыстарды қабылдау ерекшеліктеріне байланысты жүзеге асатындықтан, тілдегі метеорологиялық атаулар ең көне лексикалық қабатқа жатады. Этномәдени мазмұны терең метеонимдер мақал-мәтелдер құрамында да кездеседі. Әрбір халықтың дүниетанымы мен мәдениеті жайлы мол ақпарат беретін мақал-мәтелдер құрамындағы метеонимдердің паремиялық мағынаны түрлендіру әлеуеті жоғары. Мақалада қыпшақ, оғыз, қарлұқ, бұлғар тобына жататын тілдердегі метеонимдер қатысқан паремиялық параллельдердің семантикалық табиғаты қарастырылады. Паремиялық мағынаның қалыптасуы мен дамуындағы метеонимдердің қызметі талданып, олардың мақал-мәтелдер мағынасының модификациялануына тікелей әсер ететіні айқындалады. Құрамында метеонимдер қолданылған мақал-мәтелдердің семантикалық құрылымындағы үш деңгейдің – синтаксистік құрылымның дәлме-дәл тура мағынасы мен логикалық негізде анықталатын жалпылама мағынаның, өмірдегі түрлі жағдайға байланысты қолданылатын жағдаяттық немесе прагматикалық-функционалдық мағынаның сабақтастығы метеорологиялық лексиканың семантикалық өрісі негізінде анықталады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, метеоним, мақал-мәтелдер, паремиялық мағына, семантикалық құрылым, семантикалық модификация, прагматикалық-функционалды мән.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Адам ақыл-ойының құрылымын анықтауды онтологиялық негізде қарастыратын антропологияның зерттеу тетіктерінің негізгісі – тіл. Тіл – адамзат болмысын айқындайтын ой-сана мен дүниетаным ерекшеліктерін, тіршілік пен іс-әрекет факторларын бойына сіңірген шексіз ақпарат көзі. Табиғаттағы саналы тіршілік иесі ретіндегі адамзаттың ерекше қасиеті, қарым-қабілеті өз тілін түрлендіре білуінде, яғни өзара қарым-қатынасын қамтамасыз ету үшін немесе өзінің психологиялық жай-күйі мен қоршаған орта жайлы көзқарасы мен пікірін білдіру үшін тілдің шексіз мүмкіндігін қолдана білуімен дараланады. Тілдің ақпараттық мазмұны жеке лексемалардың семантикалық өрісімен қатар олардың басқа тілдік бірліктермен қатынасқа түсуі арқылы қалыптасатын синтаксистік, дискурстық мән-мазмұны әлемдегі барлық ұғымдар мен үдерістерді әртүрлі деңгейде сипаттауға әлеуетті.

Адамзаттың өзін-өзі және қоршаған ортаны танып-білуі ең алдымен табиғатты танып-білуге деген талпынысынан басталады. Себебі әрбір этностың дүниетанымы өзі өмір сүріп жатқан табиғи ортамен тығыз байланысты қалыптасып, дамып-жетілетін құбылыс. Еуразия құрлығының ұлан-ғайыр аумағын мекендеп, жартылай көшпелі ғұмыр кешкен түркі халықтарының өмір-салты табиғат пен кеңістікті танып-білуді, бағыт-бағдарын белгілеуді, уақыт өлшемін мөлшерлеуді, тұрмыс-тіршілігін, өмір салтын соған сай құруды талап етті: «Далалықтар үшін көшпелі өмір салты табиғи-географиялық дара бітімдегі ортаға бірден-бір үйлесетін, аз күш жұмсау арқылы мол өнім алатын ең ұрымтал базистік негіз болған. Мыңдаған жылдарға созылған биосферамен үндес өмір ырғағы табиғаттың өзіндей табиғи-мәдени ортаны дүниеге әкелген. Өзі мекен еткен кеңістіктің барша қадір-қасиетін танып-білу, сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен шендестіре зерделеуге машықтану – Еуразия көшпелілері үшін өмір сүрудің кепілі» [1; 21, 195 бб.]. Табиғатты жатсынбай, оны өз болмысының құрамдас бөлігі санаған түркі халықтарының өмір салты табиғи құбылыстарға бейімделе отырып, соған сәйкес іс-әрекет арқылы рухани және материалдық игіліктерді игеруімен ерекшеленеді.

Түркі халықтарының адам, табиғат, табиғи құбылыстар, жалпы ғалам туралы көзқарастары да олардың мәдениеті мен тілі арқылы айқындалатын қарапайым дүниетанымынан өрбіп, ақиқат шындықты тануына, табиғатқа бейімделе тіршілік етуіне ықпал етті. Түркілік мәдениеттің даралығын айқындайтын тілдік бірліктер атмосфералық құбылыстарды сипаттайтын метеонимдерді де қамтиды. Түркі тілдеріндегі метеонимдердің этномәдени мазмұны мақал-мәтелдер құрамында тереңдей түседі. Түркі халықтарының мақал-мәтелдерін салыстырмалы тұрғыдан саралау жалпы түркілік дүниетаным мен жекелеген түркі халықтарының даралық болмыс-бітімінің ара жігін ажыратуға жол ашады. Бұл мәселенің түркітану ғылымындағы маңыздылығын айқындайды. Метеонимдер қатысатын мақал-мәтелдердің мазмұнын салыстыра зерттеу жалпы түркілік паремологиялық жүйенің даму ерекшеліктерін шамалауға, жекелеген лексиканың семантикалық өрісінің ауқымын анықтауға ықпал ететін өзекті мәселе.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер құрамындағы метеонимдердің паремиялық мағынаның деңгейлік дамуына әсерін анықтау;

тура мағына мен жалпы логикалық және жағдаяттық мағыналардың уәждік негіздерін саралау; түркі мақал-мәтелдерінің мазмұнында сақталған жалпы түркілік дүниетаным мен әр халыққа тән даралық болмысты шамалау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдарына түркі тілдерінің мақал-мәтелдер жинақтары алынды. Мақал-мәтелдер күрделі лингвистикалық құрылым ретінде кешенді зерттеу әдістерін қолдануды талап етеді. Зерттеу барысында дәстүрлі сипаттау, жүйелеу тәсілдері; салыстырмалы-синхронды талдау әдісі; семантикалық талдаудың абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі, жалпылау және даралау тәсілі пайдаланылды. Паремия құрамындағы метеонимдердің мазмұндық аясын анықтауда дистрибутивті талдау; жалпы паремиологиялық мағынаны анықтау барысында семантикалық бірегейлендіру әдісі, паремиялық мағынаның деңгейлерін ажыратуда компоненттік талдаудың элементтері; паремия мағынасына нақты және дифференциалды түсініктеме беру үшін интроспекция әдісі пайдаланылды. Зерттеу барысында қолданылған лингвистикалық және танымдық-логикалық амал-тәсілдер паремиялық мағынаның деңгейлері арасындағы қатынасты анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі тілдеріндегі атмосфералық-метеорологиялық құбылыс атауларының арнайы зерттеу нысанына алынуы өткен ғасырдың жетпісінші жылдарынан басталады. Бірнеше түркі тілдері деректерін салыстырмалы-тарихи аспектіде, құрылымдық тұрғыдан қарастырған Л.В. Данилова түркі тілдеріндегі метеорологиялық лексика негізінен ортақ болып келетінін көрсете отырып, олардың морфологиялық құрылымына талдаулар жасайды, әр тілге тән фонетикалық ерекшеліктерді айқындайды [2; 20 с.]. Орал-Еділ аумағындағы қыпшақ тілдері бойынша бір буынды түбір-негіздерді жан-жақты зерттеген А. Шайхуловтың еңбегінде «Ауа. Әуе кеңістігі. Климат. Ауа райы» тақырыбына қатысты когнитивті ұғымдардың бір буынды тілдік бірліктері сараланады [3; С. 327-360]. Түркі тілдеріндегі метеорологияға [4; 13-49 с.], ауа райына (климат) [5; С. 352-371] қатысты жалпы түркілік сөздердің лексика-семантикалық сипаттамалары жасалды. Сондай-ақ қазақ тілі бойынша – Н. Базылхан, қырғыз тілі бойынша – К. Сағындықова, башқұрт тілі бойынша – А. Искандаров, әзербайжан тілі бойынша – В. Джафаров, өзбек тілі бойынша – Д. Ваккосова, А. Аликулов, т.б. зерттеушілер метеонимдерді құрылымдық және антропоэлектік парадигмалар аясында арнайы қарастырды.

Зерттеушілердің пікірі бойынша метеорологиялық лексиканың құрамында «кірме сөздер кездеспейді; туынды мағына негізінде қалыптасқан сөздер жоқтың қасы; керісінше, олар өздері семантикалық даму мен ауыспалы мағынаның жасалуына негіз болады. Бұл метеорологиялық лексиканың көнелігін сипаттайды» [6; 21 с.].

Түркі тілдерінің көне қабаттарына жататын метеонимдер мақал-мәтелдер құрамында жиі кездеседі. «Мақал-мәтелдер белгілі бір тілде сөйлеуші халықтың өткен өмірі мен барлық болмысының куәгері іспеттес оның дүниетанымы мен даналығын бойында

сақтап, атадан – балаға, ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей ауысып келе жатқан асыл мұра, рухани қазына» [7; 221 б.].

Жекелеген түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер Р. Сәрсенбаев, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Н. Чекменов, Ш. Усупбеков, Х. Карасаев, Б. Саримсаков, Г. Садвакасов, Т. Ниетуллаев, Е. Бердимуратов, Н. Исанбет, Х. Махмутов, З. Ураксин, И. Ғарипов, З. Сиразитдинов, Б. Мамаев, С. Алиев, т.б. зерттеушілер тарапынан зерттелді. Х. Мамедов, А. Нұрмұханов, Қ. Қалыбаева, т.б. зерттеушілер түркі мақал-мәтелдерін салыстырмалы тұрғыдан қарастырды. Осы орайда, салыстырмалы паремиологияның теориялық және әдістемелік ұстанымдарын қарастырған Э.Я. Кокаренің мақаласы [8; С. 274-289] түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеуде де маңызды екенін көрсету орынды. Түркі тіл біліміндегі мақал-мәтелдердің зерттелуі бастапқы кезде құрылымдық бағытта болса, соңғы жылдары антропозектік зерттеулерге басымдық берілуде. Түркі мақал-мәтелдерінің этномәдени мазмұнын, семантикалық даму жолын айқындауға мол мүмкіндік беретін құнды еңбек – академик Ә.Т. Қайдаровтың зерттеуі [9].

Г.Л. Пермяков мақал-мәтелдер семантикасының үш деңгейлі құрылымын көрсетеді – лингвистикалық (сөйлем түрі), логика-семиотикалық (мақал-мәтелдің жалпылама түпкі мәні); заттық-бейнелі (жекелеген этностық дәстүрге тән логикалық идеялардың заттануы, жүзеге асырылуы) [10; С. 78-95]. Мақал-мәтелдердің әмбебап типологиялық классификациясының негізіне алынған бұл жіктеме бойынша паремиосеманың бірінші деңгейі – мақал құрамындағы сөздер мен синтаксистік құрылымның дәлме-дәл тура мағынасы; екінші деңгейі – логикалық негізде анықталатын жалпылама мағына; үшінші деңгейі – өмірдегі түрлі жағдайға байланысты қолданылатын жағдаяттық немесе прагматикалық-функционалдық мағына.

«Табиғат құбылыс атауларымен байланысты мақал-мәтелдер әлем халықтарының барлығының тілінде кездеседі. Кейбір мақал-мәтелдерде табиғаттың әдемілігі туралы сөз қозғалса, кейбірінде табиғат апаттары туралы айтылады» [11; 140 б.]. Қазақ тілінде табиғи құбылыс атаулары қатарына жататын метеорологиялық лексика қатысатын мақал-мәтелдер аса көп емес. Саны аз болса да, құрамында метеонимдер бар мақал-мәтелдер халықтың метеорологиялық құбылыстарды қабылдауы мен тануына, бағалауы мен аналогиялық пайымдауына негізделген тұтас тәжірибелік білім қорын сипаттайды. Түркі тілдеріндегі метеонимдер арқылы жасалған мақал-мәтелдердің семантикалық ерекшеліктері бірнеше тіл деректері негізінде салыстыра қарастырған зерттеулер жоқтың қасы.

Түркі тілдерінің көне қабаттарына жататын метеонимдердің семантикалық жағынан түрленіп, ауыс мағынада қолданылуы мақал-мәтелдер құрамында айқын аңғарылады. Бұл паремиялық мағынаның түрленуіне, прагматикалық-функционалдық мағынаның бірнеше реңкке ие болуына ықпал етеді. Мәселен, түркі тілдеріндегі шаң-топырақты, қарды бұрқырата үйіріп, ұшырып соғатын, қозғалысы тез, қатты жел мағынасын беретін *boran* ~ *buran* ~ *booron* лексемасы арқылы жасалған туынды сын есім *borandī* ~ *boranlī* ~ *burandī* ~ *buranlī* ~ *boorondū* ~ *buranliq* сөзінің «боран соғып тұрған күн» деген тура мағынасынан басқа «жайсыз, қолайсыз», «қарбалас», «суық», т.б. мәндерде қолданылуы мақал мағынасының қолданылу аясының кеңеюіне тікелей әсер ететінін аңғаруға болады: қаз. *Боранды күні бала мен ит құтырады* (*Borandī küni bala men ijt qutiradī*)/

Боранды күні ит пен қатын құтырады (Borandī küni ijt pen qatīn qutīradī) ~ ққалп. *Boranlı küni bala menen ijt qutīradı* (Boranlı küni bala menen ijt qutīradı) ~ құм. *Боранлы гюн ит кѳутурур* (Boranlı gün ijt quturur) ~ қырғ. *Бороонду күнү бала менен ит кутурат* (Boroonduu күнү bala menen it kuturat) ~ ноғ. *Боранлы куьни бала ман ийт құтырады* (Boranlı küni bala men ijt qutīradī) ~ тат. *Эт буранлы көндә котырыр* (Et buranlı köndä qotīrīr) ~ түркм. *Ajal näbilsin – dagda borandyr, öjde oturyp, hökmürowandyr* [Ajal näbilsin – dayda borandīr, öjde oturīp, hökmürowandīr] *әйелдің таудағы боранда шаруасы жоқ, үйде отырып, ақыл айтар, қалағанын істейді* ~ ұйғ. *Боранлиқ күндә бала билән ишт қутрайду* (Boranlıq күндә bala bilän išt qutrajdu). Мақалда жайсыз ауа-райында көңіл көтергісі келетін адамдардың әрекеті сипатталады, көбінесе үйде асыр салып ойнаған балалар мен ауа-райының жайсыздығына қарамай қыдырғысы келген әйелдерге қатысты қолданылады. Мақалдың синтаксистік тура мағынасы «боран соғып тұрған кезде бала мен қатынның және иттің іші пысып, ерігеді»; жалпы логикалық мағынасы «қолайсыз уақытта орынсыз іс-әрекет жасау»; жағдаяттық-функционалдық мәндері «күн райының қолайсыздығына қарамастан көңіл көтеру немесе дәл сол кезде аса маңызды емес шаруамен айналысу» (тек боран соғу емес, жаңбыр, қар жаууы немесе жауын-шашынсыз-ақ күн райының аса суық болуы), «жұмыс көп, қарбалас уақытта орынсыз әрекет жасау», «отбасына немесе жеке адамның басына белгілі бір ауыртпалықтар түскенде, шешілуі қиын мәселелер туындағанда жақындарының орынсыз іс-әрекеттермен айналысуы», «қарбалас уақытта ер-азаматтар немесе үлкендер маңызды істермен айналысып, қолы тимей жатқанын пайдаланып, бала-шағаның, қыз-келіншектердің көңіл көтеруі». Көрсетілген паремиясемалар арасындағы семантикалық сабақтастық та, паремиялық мағынаның дамуы да мақал-құрамындағы *boran~buran~booron* тірек сөзінің семантикалық деривациясының аясында айқындалып, жүзеге асады.

Паремиялогиялық параллельдер әр тілде өзіндік тұлғалық-құрылымдық ерекшеліктерімен қолданылғанымен, жалпы паремиялық мағынаның өрбу үдерісі ортақ болып келеді, мысалы, талданып отырған мақалдың синтаксистік құрамындағы *ijt* сөзі кейбір тілдерде *bōri~börü* «бөрі» лексемасымен алмастырылып қолданылғанымен: қбал. *Бөрю боранлы кече чабар* (Bögü boranlı keče çabar) «Бөрі боранды күні шабар») ~ башқ. *Буранлы көн бүрега иркенлек* (Buranlı kön büregä ijrkinlik) «Боранды күні бөріге еркіндік». Мақалдың түрік тіліндегі нұсқасы құрамында *boran* сөзінің орнына *güzgar* «боран» лексемасы қолданылады: *Rüzgarlı günde pamuk atılmaz* (rüzgarlı günde pamuk atılmaz) «боранды күні мақта ашылмас», паремиялық мағынаның жалпы-логикалық мәні «қолайсыз уақытта игі іс болмайды» идеясына басымдық береді. Қазақ тіліндегі *ізғар* (*ызғар*) сөзі «үскірік, өңменіңнен өтердей қатты суық» мәнін береді.

Паремиялогиялық зерттеулерде мақал-мәтелдің жеті түрлі прагматикалық қызметі көрсетіледі: 1) модельдеу қызметі; 2) тәрбиелік қызметі; 3) болжамдық қызметі; 4) магиялық қызметі; 5) жағымсыз коммуникативті қызметі, 6) көңіл көтеру, сергіту қызметі, 7) көркемдік қызметі [10; 87 б.]. Осы тұрғыдан келгенде, *Боранды күні бала мен ит құтырады/Боранды күні ит пен қатын құтырады* мақалының прагматикасын айқындайтын – танымды үлгілеу; тәрбие беру; болжау; сынау; жағымсыз көзқарасты білдіру; бағалауыштық; көңіл-күйді сергіту, т.б. қызметтері паремиялық мазмұн аясындағы семалар арқылы халықтың дүниетанымына сәйкес жағдаяттық қолданыстың сұранысын өтейді.

Түркі мақал-мәтелдері құрамында біршама белсенді қолданылатын метеонимдердің бірі – *bult~bulut~bulit~bolit~nělēm* [12; 124 б.] «атмосферадағы қоюланған су буының топтанған жиыны» [13; 124 б.] және осы сөз арқылы жасалған туынды сөздер. Жалпы түркілік *bult* сөзінің бірнеше ауыспалы мағынасы бар: «көңілдегі кірбің», «мұң», «ауыртпалық», «қайғы-қасірет», «ашу-ыза». Сол сияқты тұлғалық жағынан түрлі альтернативалық өзгерістерге ұшыраған өзара гомогенді әрі синонимдік қатар түзетін *jaүmir~jaүmir~jamүir~jangur~žañbir~žamgür~čumäg* және *žawun~žawin~žaan* «аспаннан су тамшылары түрінде жерге түсетін атмосфералық ылғал, жауын-шашын» [13; 267, 283 бб.] метеонимдері де бірнеше мақал-мәтелдер құрамында қолданылады. Мақал-мәтелдер құрамындағы *bult*, *žañbir/žawin* лексемалары мен оларға сөзжасам жұрнақтары жалғану арқылы жасалған туынды сөздердің ауыс мағыналары өзі қатысатын паремиясеманың түрленуіне ықпал етеді, мысалы: қаз. *Bұлттанған күн жаумай қоймас (Bulttanğan күn žawmaj qojmas)* ~ ққалп. *Bultlanğan күn jawmaj qojmas* (*Bultlanğan күn žawmaj qojmas*) ~ қырғ. *Булуттуу күн жаабай койбойт (Bulutuu күn žaabaj kojbojt)* ~ қбалқ. *Булут көп болса, жауун жаумай қалмайды (Bulut көр bolsa, žawun žawmaj qalmajdi)* ~ құм. *Көкде булут болмаса, ерге янғур явмас (Kökde bulut bolmasa, jangur javmas)* ~ ноғ. *Бұлымланған қуьн явмай коймас (Bulutlanğan күn jawmaj qojmas)* ~ тат. *Әйләндергән болым яумый қуймас (äjländergän bolit jawmij qujmas)* ~ әзерб. *Göydän yağmasa, yerdä bitmäz (Göjdän jağmasa, jerdä bitmäz)* ~ уйғ. *Булут қаплиса, ямғур яғмай қалмас (Bulut qarplisa, jamүir jaүmaj qalmas)* ~ чув. *Пөлёт сук – сумәр сук (Pëlēt čuk – čumäg čuk)* паремиясының семантикалық құрылымындағы бірінші деңгейлі синтаксистік тура мағына – «бұлтсыз жаңбыр жаумайды»; екінші деңгейлі логикалық жалпылама мән – «әрбір құбылыстың, іс-әрекеттің, үдерістің өзіндік себебі, алғышарты болады»; үшінші деңгейлі жағдаяттық немесе прагматикалық-функционалдық мағынасы бірнеше мәндерден тұрады – «алда болатын кез келген жағдайға дайын болу», «алда күтілетін қауіп-қатерден сақтану», «біреуге ашуланған адам ұрыс-керіске барады немесе кегін қайтарады», «біреуді түртпектеп, тиісе берген адам түбі бір жамандық жасамай қоймайды», т.б. Прагматикалық-функционалдық мағына жағдаятқа байланысты түрлене беруі мүмкін, бірақ *bult*, *bulttanuw-*, *žañbir/žawin*, *žaw-* лексемаларының семантикалық өрісінің аясында ғана өрбиді.

Күрделі лингвистикалық құрылым болып табылатын мақал-мәтелдердің аса маңызды қызметтерінің бірі оның тәрбиелік мәнімен сипатталады. Ұрпақ тәрбиесінің негізі – адамгершілік пен әдептілікке баулу. Метеонимдер қатысқан паремиялардың да тәрбиелік-дидактикалық мәні зор, мысалы: қаз. *Бұлттан шыққан күн ащы, жаман қатынның тілі ащы (Bulttan šiqqan күn ašši, žaman qatinniң tili ašši)* ~ ққалп. *Bulttan shiqqan күn ashshi, jaman qatinniң tili ashshi* [*Bulttan šiqqan күn ašši, žaman qatinniң tili ašši*] ~ ноғ. *Бұлымтан шыққан қуьн ашы, яман хатынның тили ашы (Bulittan šiqqan күn aši, jaman qatinniң tili aši)* ~ қбалқ. *Булутдан чыкьгъан кюнню таягъы ачы, аман қзатынны тили ачы (Bulutdan čiqqan künnü tajaүй ači, aman qatinni tili ači)* ~ қырғ. *Булуттан чыккан күн ачуу, жаман қатындын тили ачуу (Buluttan čikkan күn ačuу, žaman katindin tili ačuу)* ~ түркм. *Bulutdan çykan gün ýakar, ýaşmakdan çykan – dil (Bulutdan čiqan gün jaqar, jaşmaqdan čiqan – dil)* мақалы әйел затын әдепті, көркем мінезді болуға баулиды. Жалпылама логикалық мәні шайпау мінезді әйелдің аузынан шыққан сөз жүректі жаралайды деген ойды сипаттайды. Әйелдің тілі біреуге қатты тиген жағдайда, әдепсіз әйелдерді сынау мақсатында қолданылады.

Мақал-мәтелдердің тура мағынасы мен жалпылама-логикалық және жағдаяттық мағыналары арасындағы байланыс кейде айқын аңғарылса, кейде жаңа мағыналардың уәждік негізінің күрделілігіне байланысты көмескіленіп тұруы мүмкін, мысалы, жалпы түркілік *jel/žel* [12; 254] «кейде қатты, кейде баяу көлденең бағытта қозғалып соғатын ауа ағымы» [13; 289] моносиллабының қыпшақ, оғыз, қарлұқ, бұлғар тілдеріндегі *jel~žel~džil~çil* нұсқалары және осы атаумен мәндес *samal~šamal* «жанға жайлы, қоңыр салқын жел» [13; 705] метеонимі арқылы жасалған: қаз. *Желмен келген – желмен кетеді* (*želmen kelgen – želman ketedi*) ~ ққалп. *Jel menen kelgen – jel menen ketedi* (*žel menen kelgen – žel menen ketedi*) ~ қбалқ. *Жел бла келген жел бла кетеди* (*žel bla kelgen žel bla ketedi*) ~ құм. *Ел булан гелген ел булан гетер* (*jel bulan gelgen jel bulan geter*) ~ қырғ. *Жел менен келген жел менен кетет* (*žel menen kelgen žel menen ketet*) ~ ноғ. *Ел мен келген – ел мен кетер* (*jelmen kelgen – jelmen keter*) ~ тат. *Жилдән килгән – жылгә киткән* (*džildän kilgän – džilgä kitkän*) ~ түрк. *Sel ile gelen yel ile gider* (*sel ile gelen jel ile gider*) «селмен келген, желмен кетеді» ~ түркм. *Ýel getirenini, ýel äkider* (*jel getirenini, jel äkider*) ~ өзб. *Yeldek kelgan yeldek ketar* (*jeldek kelgan jeldek ketar*) ~ ұйғ. *Шамал билән кәлгән шамал билән кетәр* (*šamal bilän kälgän šamal bilän ketär*) ~ чув. *Çилне килни çилне каять* [*čilne kilni çilpe kajat*] – паремиясының семантикасы құрылымындағы деңгейлік мәндердің сабақтастығы мақалдың тірек сөзі *žel, samal* метеонимдерінің мазмұнына негізделген паремиялық уәждер арқылы ажыратылады. Мақал мазмұны жеңіл жолмен немесе тегін келген дүние-байлықтың берекесі болмайды, қалай тез, оңай келсе, дәл солай тез таусылады деген ойды меңзейді, адал еңбекпен табыс табуды насихаттайды. Жеңіл жолмен тапқан табысын тез арада жұмсап қойған адамдарға қатысты қолданылады.

«Қазақ паремиологиялық қорында «жел» сөзінің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер негізінен, негатив мәнде жұмсалатыны байқалады» [11; 143 б.]. Түркі тілдеріндегі *jel/žel* лексемасының мазмұнындағы ауыспалы, бейнелі-аналогиялық мағыналары бірнеше семаларды қамтиды: «тұрақсыздық», «тез өзгеруге бейімділік», «жеңілтектік», «өмір сүрудің жеңіл жолын әздейтін пысықайлық», «терең ойлай алмау», «бос сөз», «өсек-аяң», «өтірік сөз», «мақтаншақтық», «даңғойлық», «сөзінде тұрмау», т.б.

Қыпшақ, оғыз, қарлұқ, бұлғар тілдеріндегі *Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды* (*žel turmasa, šöptiñ bası qijmildamajdi*) ~ қырғ. *Жел жүрбөсө чөптүн башы кыймылдабайт* (*žel žürböso čöptün başı kijmildabajt*) ~ ноғ. *Ел болмаса, шоьп басы кыймылдамас* (*jel bolmasa, šöp bası qijmildamas*) ~ қбалқ. *Жел урмаса, чөп кьалтырамаз* (*žel urmasa, čöp qaltiramaz*) ~ ққалп. *Samal bolmasa, shöptiñ bası qıymildamaydı* (*samal bolmasa šöptiñ bası qijmildamajdi*) ~ ұйғ. ~ башқ. *Ел исмәй, кура хелкенмәй, бер үпмәй, йөрәк елкенмәй* (*jel ijpmäj, qwra hilkinmäj, bir ýpmäj, jüräk jelkimäj*) `жел соқпаса, қора қозғалмайды, сүймесең жүрек толқымайды` ~ тат. *Жил тими, үлән башы селкенмәс* (*džil timi, ülän başı selkenmäs*) ~ әзерб. *Külək äsmäyincə yarpaq tärpənməz* (*küläj äsmäjindžä jarpaq tärpänmäz*) ~ түрк. *Rüzgar esmeyince yaprak oynamaz* (*rüzgar esmejindže japrak oynamaz*) ~ түркм. *Şemalsyz çöp başy gımyldamaz* (*šemalsiz çöp başı gımildamaz*) ~ өзб. *Shamol bo'lmasa, daraxt uchi qimirlamaydi* (*šamol bōlmasa, dāraht uči qimirlamajdi*) ~ ұйғ. *Шамал чиқмиса дәрәқ еғаңлимас* (*šamal çiqmisa dārāq eyañlimas*) ~ чув. *Йывăç çилсёр чёриклетмест* (*jivăç çilsër çerikletmest*) «желсіз ағаш (тал) қозғалмас» паремиясының жалпылама логикалық мәні ешнәрсе өздігінен болмайды, бір нәрсе екінші нәрсенің пайда болуына себепкер болатынын сипаттайды. Паремиялық мағынаның түрленуіне *jel/žel* лексемасының мазмұнындағы «бос сөз», «өсек-аяң»

семалары ұйтқы болып тұр. «Қазақ паремиологиялық қорында *жел* сөзінің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер негізінен, негатив мәнде жұмсалатыны байқалады. Мұның түпкі себебі *жел* сөз тіркесінде жатса керек. Шындыққа жанаспайтын өсек адам жанын жаралайтыны мәлім. Мысалы, күйеуінен айрылған, жалғызбасты әйелдің артынан қаңқу сөздің көбірек еретіні туралы тұжырым тілдік санамызда *Жесірдің етегін жел көтерер, жел көтермесе, ел көтерер* деген мақал түрінде таңбаланған» [11; 143 б.].

Түркі халықтарының табиғат құбылыстары жайлы таным-түсінігі жалпы түркілік мәдениетінің қалыптасуына, дүниетанымының кеңеюіне, этномәдени болмысының даралануына ықпал етіп, түркі тілдерінің көркемдік әлеуетінің артуына, паремиологиялық қордың баюына ықпал етті.

Ұланғайыр аумақты мекен еткен, табиғатпен етене жақын түркі халықтары тіліндегі атмосфералық-метеорологиялық лексика арқылы жасалған мақал-мәтелдердің мазмұны олардың табиғат құбылыстары жайлы тұжырымдамалық білім-тәжірибесін сипаттайды.

Мақал-мәтелдер мағынасының дамуы құрамындағы метеонимдердің семантикалық өрісі ауқымында жүзеге асады; тірек сөздің өзек семасы мен шеткері-жанама семалары паремиялық мағынаның түрленуіне, паремioseмалардың ыдырауына, даралануына ықпал етеді: қаз. *Жаңбыр жаумай су болған* (žañbır žawmaj suw bolğan) ~ ққалп. *Jawın jawmaj hól bolğan* (žawın žawmaj hól bolğan) ~ қбалқ. *Жауун жаумай суу болған* (žawun žawmaj suw bolğan) ~ құм. *Янгур явмай, сув болған* (jangur jawmaj, suw bolğan) ~ ноғ. *Жамгыр жаабай суу болгон* (žamgır žaabaj suu bolgon). ~ ұйғ. *Ямғур яғмай һөл болған* (jamǵwr jaǵmaj hól bolğan) ~ чув. *Кахал сын сине сумәр вищә кун малтан саватъ* (kahal čin čine čumār viščë kun maltan čävat) «жалқау адамға жаңбыр үш күн бұрын жауады» паремиясының жалпылама-логикалық мағынасы – «белгілі бір іс басталмай жатып, не істерін білмей, есі шығып, дал болу», жағдаяттық-прагматикалық мағынасын «еш нәрсе істемей-ақ, өзінен өзі әбіржіп жүру», «ешқандай айыбы болмаса да, зардап шегу», «өзінің аңғалдығынан кездейсоқ бір қиындықтарға тап келу» мәндері құрайды. Паремиялық мағынаның түрленуіне *žañbır/žawun* метеонимінің мазмұнындағы өзек семадан тыс «ауыртпалық», «қиындық», «зиян шегу» шеткері семалары негіз болып тұр. Паремioseмалар арасындағы семантикалық сабақтастық та мақал-мәтел құрамындағы метеонимнің мағыналық реңктері мен жанама семалары арқылы айқындалады.

Паремиологиялық параллельдер әр тілде өзіндік тұлғалық-құрылымдық ерекшеліктерімен қолданылғанымен, жалпы паремиялық мағынаның өрбу үдерісі ортақ болып келуі жалпытүркілік дүниетанымды сипаттайды: қаз. *Жаңбырменен жер көгерер, батаменен ер көгерер* (žañbirmen žer kögerer, batamen er kögerer) ~ ққалп. *Jawın menen jer kógerer, pátiya menen er kógerer* (žawın menen žer kögerer, pátiya menen er kögerer) ~ башқ. *Ямғыр менән ер йәшәрә, доға менән ил үчешә* (jamǵır minän jer jäsärä, duǵa minän ijl ýšišä) ~ қбалқ. *Жауундан жер жашнар, алғъышдан эр онгар* (žawundan žer žaşnar, alǵışdan äŕ oǵar) ~ құм. *Янгур булан ер яшнар, бирлик булан эл яшнар* (jangur bulan jer jašnar, birlik bulan el jašnar) ~ қырғ. *Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт* (žamgır menen žer kögöröt, bata menen el kögöröt) ~ ноғ. *Явын мынан ер атар, бата мынан эр коьтерилер* (jawın minan jer atar, bata minan er köteriler) ~ тат. *Явым белән жңир яшәреп, дога белән ир яшәреп* (jawım belän džir jäsärer, doya belän ir jäsärer) ~ өзб. *Yomg'ir bilan yer ko'karar, duo bilan – el* (jomǵır bilan jer kökarar, duo bilan – el) ~ ұйғ. *Ямғур билән йәр көкирәр, әмгәк билән*

– әр (jamŷur bilän jār kökirär, ämgäk bilän – är) ~ түркм. *Alkyş bilen är gögär, ýagmyr bilen – ýer* (alqış bilen är gögär, jaŷmīr bilen – jer) ~ әзерб. *Yağsa yağış, bitər qamış* (jaŷsa jaŷış, bitär qamış) ~ чув. *Сумәр сусан курăк тапранатъ тет* (çumär çusan kurăk tapranat). Паремияның жағдаяттық мәнінің дамуына *žañbir/žawun* лексемасының «ырыс», «несібе», «береке-байлық» семалары арқау болса, «жаңбыр – тамшы, тамшы – су, су – тіршілік нәрі» деген әмбебап тұжырымдамалық ұғым паремиялық семантиканың уәждік негізін құрайды.

Қорытынды

Түркі халықтарының табиғат құбылыстары туралы пайымы мен өмірлік тәжірибесі олардың табиғатқа бейімделе тіршілік етуіне, табиғи құбылыстарды игілігіне жарата білуіне ықпал етті; адами қасиеттер мен адамгершілікке жат әдеттерді, этикалық талғамдары мен жағымды-жағымсыз эмоцияларын табиғат құбылыстарының қасиеттерімен салғастыра-салыстыра бағалауға дағдыланды. Түркілердің табиғат құбылыстары жайлы білім қорын айқындаудың лингвистикалық-ақпараттық көзі – атмосфералық құбылыстарды сипаттайтын метеонимдер мен олар қатысатын мақал-мәтелдер. Көне лексикалық қабатқа жататын метеорологиялық атаулардың терең мазмұны паремиялық мағынаның түрленуіне тікелей ықпал етеді.

Адамзат тіліндегі әмбебап құбылыс болып табылатын мақал-мәтелдер мазмұнының күрделі әрі тереңдігі, көп қатпарлығы – жағдаятты бейнелі-көркем түрде, бірақ нақты беруімен; жалпы адамзаттық тұрмыстың ортақ ұстанымдарын логикалық негізде бейнелеуімен; әр халықтың мәдени-дүниетанымдық, психологиялық ерекшелігін айқындауымен; кез келген нысанды, іс-әрекетті, жағдайды әр деңгейде бағалауымен; тәрбиелік мәнімен; мағыналық түрленуімен сипатталады.

Түркі тілдердегі метеорологиялық лексика қатысатын мақал-мәтелдердің мағыналық дамуы бірнеше уәждік қатынасқа негізделеді: 1) метеорологиялық құбылыс пен оның қасиеттері арасындағы қатынасқа негізделген уәж; 2) адам мен метеорологиялық құбылыс арасындағы қатынасқа негізделген уәж; 3) адами қасиеттер мен метеорологиялық құбылыстың қасиеттері арасындағы қатынасқа негізделген уәж; 4) адам тіршілігі мен тұрмысындағы метеорологиялық құбылыстың пайдасы мен зардабына негізделген уәж; 5) адамның табиғат құбылыстарын танып-білуі мен қабылдауындағы жағымды-жағымсыз эмоцияларға негізделген уәж. Паремиялық мағына құрылымындағы үш деңгейлі мәнінің қалыптасуы, тура мағынадан жалпылама-логикалық мағына мен жағдаяттық прагматикалық-функционалдық мәндердің өрбуі метеонимдердің семантикалық өрісі аясында жүзеге асады. Қыпшақ, оғыз, қарлұқ, бұлғар тобына жататын тілдердегі құрамында метеонимдер бар паремиялық параллельдердің семантикалық дамуы негізінен жалпытүркілік дүниетанымға сәйкес өрбиді.

Авторлардың қосқан үлесі.

Н.В. Милованова – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

М.Қ. Ескеева – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
2. Данилова Л.В. Метеорологическая лексика тюркских языков. Сравнительно-историческое освещение: автореферат дисс. кандидата филологических наук. – Ташкент, 1972. – 23 с.
3. Шайхулов А.Г. Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урала-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики (синописис и таксономия когнитивной сферы «Природа живая и неживая»). – Уфа: Издательство БашГУ, 2000. – 381 с.
4. Левитская Л.С. Метеорология // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. 2-е изд., доп. – Москва: Наука, 2001. – 822 с.
5. Мусаев К.М. Климат // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / под ред. Э.Р. Тенишева и А.В. Дыбо. – Москва: Наука, 2006. – 912 с.
6. Искандаров А.Г. Метеорологическая лексика башкирского языка: автореферат дисс. кандидата филологических наук. 10.02.02. – БашГУ. – Уфа, 2009. – 24 с.
7. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
8. Кокаре Э.Я. Теория и практика сравнительной паремиологии // Фольклор: образ и поэтическое слово в контексте. – Москва: Наука, 1981. – С. 274-289.
9. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 б.
10. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва: Наука, 1988. – 235 с.
11. Сүйерқұл Б.М., Жармуханова Ж.А. Түрік және қазақ мақал-мәтелдеріндегі табиғат құбылыстары атауларының семантикалық ерекшеліктері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2021. – №2 (135). – Б. 138-148.
12. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

Н.В. Милованова, М.К. Ескеева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Влияние метеонимов на развитие паремической семантики

Аннотация. Поскольку познание людьми окружающей среды основано на особенностях их восприятия природных явлений, метеорологические названия в языке относятся к древнейшему лексическому пласту. Метеонимы обладают глубоким этнокультурным содержанием и часто являются компонентом пословиц. Метеонимы в пословицах, дающие много информации о мировоззрении и культуре каждого народа, обладают высоким потенциалом трансформации паремического значения. В статье рассматривается семантическая природа паремиологических параллелей, имеющих в своем составе метеонимы, в языках кыпчакской, огузской, карлукской и болгарской групп тюркских языков. Анализируется функция метеонимов в формировании и развитии паремического значения и определяется, что они непосредственно влияют на изменение значения пословиц. Непрерывность трех уровней в семантической структуре пословиц, содержащих метеонимы, - буквальное значение синтаксической структуры,

определяемое на логической основе общее значение паремии, ситуативное или прагматико-функциональное значение, употребляемое в разных жизненных ситуациях, определяется на основе анализа семантического поля метеорологической лексики.

Ключевые слова: тюркские языки, метеоним, пословицы, пареомическое значение, семантическая структура, семантическая модификация, прагматически-функциональное значение.

N.V. Milovanova, M.K. Yeskeyeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The influence of metonyms on the development of paremic semantics

Abstract. Since human cognition of the environment is based on the peculiarities of their perception of natural phenomena, meteorological vocabulary in the language belongs to the most ancient lexical layer. Metonyms possess deep ethnocultural content and are often a component of proverbs. Metonyms in proverbs, which provide a lot of information about the worldview and culture of each nation, have a high potential for transforming the paremic meaning. The article examines the semantic nature of paremiological parallels, which contain metonyms, in the languages of the Kypchak, Oghuz, Karluk and Bulgar groups of Turkic languages. The function of metonyms in the formation and development of paremic meaning is analyzed and the direct influence on the change in the meaning of proverbs is determined. The continuity of three levels in the semantic structure of proverbs containing metonyms, that is the literal meaning of the syntactic structure, the factual meaning of the paremia determined on a logical basis, the situational or pragmatic-functional meaning used in different life situations, is considered on the basis of an analysis of the semantic field of meteorological vocabulary.

Keywords: Turkic languages, metonym, proverbs, paremic meaning, semantic structure, semantic modification, pragmatic-functional meaning.

References

1. Seidimbek A. Kazak alemi [The Kazakh world] (Sanat, Almaty, 1997, 464 p.) [in Kazakh]
2. Danilova L.V. Meteorologicheskaya leksika turkskih yazykov. Sravnitel'no-istoricheskoe osveshenie [Meteorological vocabulary of the Turkic languages. In historical and comparative light], Avtoreferat diss. kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation abstract candidate of philological sciences] (Tashkent, 1972, 23 p.) [in Russian]
3. Shaihulov A.G. Struktura i ideograficheskaya paradigmatika odnoslozhnykh kornevnykh osnov v kypchakskikh jazykah Urala-Povolzh'ja v kontinuuume areal'noj, mezhtjurkskoj i obshhetjurkskoj leksiki (sinopsis i taksonomija kognitivnoj sfery «Priroda zhivaja i nezshivaja») [The structure and ideographic paradigm of monosyllabic root bases in the Kypchak languages of the Urals-Volga region in the continuum of areal, inter-Turkic and common Turkic vocabulary (synopsis and taxonomy of the cognitive sphere "Living and non-living nature")] (BashGU, Ufa, 2000, 381 p.) [in Russian]
4. Levitskaya L.S. Meteorologiya [Meteorology], Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tyurkskih yazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Vocabulary] (Nauka, Moscow, 2001, 822 p.) [in Russian]
5. Musaev K.M. Klimat [Climate], Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tyurkskih yazykov. Pratyurkskii yazyk-osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka [Comparative-

historical grammar of the Turkic languages. The Proto-Turkic basic language. The worldview of the Proto-Turkic ethnic group based on language data] (Nauka, Moscow, 2006, 912 p.) [in Russian]

6. Iskandarov A.G. Meteorologicheskaya leksika bashkirskogo jazyka [Meteorological vocabulary of the Bashkir language]: avtoreferat diss. kandidata filologicheskikh nauk (BashGU, Ufa, 2009, 24 p.). [in Russian]

7. Kaidar A. Kazak tilinin ozekti maseleleri [The actual issues of the Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1998, 304 p.) [in Kazakh]

8. Kokare E.Ya. Teoriya i praktika sravnitel'noi paremiologii [Theory and practice of comparative paremiology], Folklor: obraz i pojeticheskoe slovo v kontekste [Folklore: image and a poetic word in context] (Nauka, Moscow, 1981, P. 274-289) [in Russian]

9. Kaidar A. Halyk danalygy [Folk wisdom] (Tolganay, Almaty, 2004, 560 p.)

10. Permzhakov G.L. Osnovy strukturnoj paremiologii. [The basics of structural paremiology] (Nauka, Moscow, 1988, 235 p.) [in Russian]

11. Suierkul B.M., Zharmuhanova Zh.A. Turik hzane kazak makal-matelderindegi tabigat kubylystary ataularynyn semantikalyk erekshelikteri [The semantic features of names of natural phenomena in Turkish and Kazakh proverbs], L.N.Gumilev atyndagy Eurazia ulttyk universitetinin khabarshysy. Saiasi gylymdar. Aimaktan. Shygystanu. Turkitanu [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasia National University. Political science. Regional studies. Oriental studies. Turkology series], 2(135), 138-148 (2021) [in Kazakh]

12. Drevnetyurkskii slovar' [The dictionary of Old Turkic] (Nauka, Leningrad, 1969, 676 p.) [in Russian]

13. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Daik-Pres, Almaty, 2008, 968 p.) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Милованова Н.В. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ескеева М.Қ. – филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Milovanova N.V. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yeskeyeva M.K. – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.01.09
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-265-275>

Proverbs and Sayings in the Armenian-Kypchak Language: Semantic-Structural Analysis

A. Serikkazykyzy^{ib}, R.A. Avakova^{ib}

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: akonya_alako_kz@mail.ru, r_avakova@mail.ru)

Abstract. The study of proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language in comparison with current proverbs and sayings of the Turkic peoples is one of the most important and relevant topics in linguistics and the history of language. This article focuses on the scientific works of scholars who studied proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language and on works and research articles of a German scholar, Merxs Adalbert. Additionally, the methods of formation of proverbs and sayings used in the Armenian-Kypchak language will be determined and analyzed, comparing them with proverbs and sayings in the modern Kazakh language. Proverbs and sayings are a unique genre of expressive art of speech that conveys the centuries-old national identity and knowledge of any nation. Proverbs and idioms found in the Armenian-Kypchak language are one of the linguistic and cultural heritage, reflecting the depth and wisdom of the centuries-old history and culture of the Turkic peoples. A large number of proverbs and sayings of significant educational value in these written monuments proves that our ancestors, the Kypchaks, were wise, broad-minded, and educated. It is no coincidence that the vast majority of proverbs and sayings written in the Armenian-Kypchak language are still used in the same form. It symbolizes the deep-rooted culture of the Kazakh people.

Keywords: the Armenian-Kypchak language, medieval monuments, proverbs and sayings, semantics, structural.

Introduction

The collection and comprehensive study of proverbs and sayings that demonstrate the language and spiritual culture of the Turkic peoples represent urgent priorities within

Received: 15.05.2024; Accepted: 19.02.2025; Available online: 30.03.2025

Turkology [1, p. 57]. By studying the linguistic aspects of proverbs found in Armenian-Kypchak written monuments from the Middle Ages, we can obtain significant insights into the life and experiences of the Turkic peoples.

The lexical composition of proverbs is formed as a result of many eras. Proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language tell about our deep history, literature, and culture. Proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language, which are the basis for the topic of our research article, are a valuable cultural heritage for the Kazakh language, no matter how many centuries have passed. In this article, for the first time, proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language were considered in Kazakh linguistics.

The purpose of our research article is to prove the proximity of the Armenian-Kypchak language to the Kazakh language by analyzing the grammatical construction of proverbs and sayings of the Armenian-Kypchak language and the Kazakh language by identifying the themes and content, ways of creation, common grammatical construction, similarity of the scope and some differences, patterns.

The scientific article of Turkish scholar Turgut Kut "Books of Turkish Proverbs printed in Armenian letters" published in 1983, the works of Turkologists Zeki Kaymaz, Sabri Koz, Hussein Yıldız, Abdulkadir Öztürk, Erdogan Altınkaynak, and proverbs and idiomatic expressions in the books of German Orientalist Merx Adalbert "Turkish Proverbs" published in 1877 were observed and translated into Kazakh. There are 355 proverbs in the book of Merx Adalbert, "Turkish Proverbs". The mentioned book also contains proverbs that are not found in other sources.

Turgut Kut, a Turkish scientist, was one of the first to research proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language. He published his research work "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları" (Books of Turkish Proverbs printed in Armenian letters) in 1983. In this article, Turgut Kut focuses on 11 books related to proverbs and sayings, with 9 of them directly addressing this subject. The list of books referenced by Turgut Kut is as follows [2, p. 5]: 1) Mecmu'a-i-Letayif ve Durub-ı Emsal. Asitane. 1870, 34 s. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 6 (3), 739-766, Aralık 2016, 742; 2) Simon Culardyan. Türkçe Atasözleri. Dacgagan Aradz, Venedik, 1882. [Venedik St. Lazare Mikhitarist manastırı kütüphanesinde bulunan Ermeni harfli Türkçe bir elyazmasında bulunan atasözlerinin bir bölümü burada yayınlanmıştır. İlerde başka bir yazımızda bu yazmadan bilgi verilecektir. Burada sözünü ettiğimiz basma kitabın Ermeni harfli Türkçe metni yanında Almanca, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca çevirileri de vardır. Bak. No. 6, 7, 8, 9.]; 3) Mesel-i Mensur, Venedik, 1882; 4) Malatyalı Hamparsum Benneyan. Atalarsözü Külliyyatı (Aradzabadum), İstanbul, 1897; 5) Yozgatlı Gğemes Dadıryan. Kıssadan Hisse ve Mülâhazat-ı Ahlâkiye, 2 Cilt, 1901-1902; 6) Türkische Sprichwörter. Almancaya çeviren: A. Merx, Venedik, 1877; 7) Proverbler Türchs. Transcription Armenien. Traduit en Français, Venedik 1881; 8) Proverbi Popolari Turchi. Scritti con lettere Armene e tradotti in Italiano. Venedik, 1871; 9) Turkish Proverbs. Translated into English. Venedik, 1884. [Bundan başka 1860 ve 1880 tarihli baskıları da vardır].

Research methods

The article uses a comparative historical method and techniques for sorting and translating information to analyze proverbs and sayings found in Kypchak texts written in Armenian letters

in the Middle Ages. Comparing proverbs in the Armenian-Kypchak and Kazakh languages, we can see how close the Armenian-Kypchak language is to Kazakh.

As a result of using this method, we observed that the proverbs and sayings written in the Armenian-Kypchak language share many similarities with proverbs and sayings used in modern Kazakh. Some Armenian-Kypchak proverbs are used in identical form in modern Kazakh, retaining both their meaning and character; others have changed character while still preserving their original meanings.

Results and discussions

Professor Zeki Kaymaz, a Turkologist, researched books written about proverbs and sayings following Turgut Kut. In his 2013 article "Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı" (A book of Turkish Proverbs written in the Armenian alphabet), Zeki Kaymaz conducts research by referring to the German-language book by Adalbert Merx, "Türkische Sprichwörter" (Turkish proverbs) in the list of books compiled by Turgut Kut in 1983. Zeki Kaymaz stated in his article "Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı" (A book of Turkish Proverbs written in the Armenian alphabet) that the vowels found in common proverbs change over time. For example, the sound "i" changed to "e", the sound "a" to "e". Moreover, Zeki Kaymaz divided the 355 proverbs and sayings from the book into three groups according to popularity, that is, according to the frequency of use among the people, and eventually showed the full version [3, p. 173]

Another Turkish scientist who studied proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language is Sabri Koz. Sabri Koz examines the article by Robert Dankoff, "Written proverbs and idioms of the Turkic collection based on Armenian letters," in 2015. Sabri Koz, when studying the mentioned inscription, relies on a book ("Turkish Proverbs") written in the Armenian alphabet in 1888, even 5-10 years before the indicated year. Thus, Sabri Koz publishes a list of 53 Armenian-Kypchak proverbs and sayings in his article "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler" (Proverbs and idioms of the Turkish script in Armenian letters), comparing the Proverbs from the old book with the proverbs in the article of Robert Dankoff [4, p. 285].

It should be noted that Turgut Kut and Zeki Kaymaz did not mention the old historical book (Turkish Proverbs) in their study. Turgut Kut indicated it in the list of books he created; however, he did not dwell on the records in the book.

And in 2016, Ordu University doctoral student Hussein Yıldız publishes a list of 181 Proverbs written in the book "Turkish Proverbs" in his articles "19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine" (On The Turkish Proverbs in Armenian Alphabet Belonging to 19 th Century), written jointly by Associate Professor Abdulkadir Öztürk. They paid attention to the external and internal structure as well [5, p. 739].

The Armenian alphabet is shown at the beginning of the book, before proceeding to the list of proverbs, and the Armenian alphabet is followed by a list of proverbs and sayings from pages 7 to 33. The list of proverbs and sayings is given along with the original version written in Armenian letters, and in the second row, the English version is given. At least 6-7 proverbs and sayings are written on each page of this book. No introduction is provided at the beginning of

the book. No comments regarding the proverbs were made in the middle or at the end of the book [5, p. 739].

Hussein Yıldız and Abdulkadir Öztürk (co-authors) made the following conclusion in their article "On The Turkish Proverbs in Armenian Alphabet Belonging to 19th Century": 26 of the 181 proverbs written in the book Turkish Proverbs are not listed in other sources. Some words were omitted in approximately twenty-four proverbs, while some words in approximately fifty-three proverbs are replaced with others currently being used. In addition, some words in proverbs are subject to sound changes" [6; 7].

The above-mentioned Armenian-Kypchak proverbs and sayings found in the scientific research works of Turkish scholars Turgut Kut, Zeki Kaymaz, Sabri Koz, Hussein Yıldız, and Abdulkadir Öztürk and German Orientalists Merx Adalbert, Erdogan Altinkaynak were analyzed, translated into Kazakh, and divided into the following two groups:

I Proverbs and sayings used in the modern Kazakh language without any changes in meaning or form:

1. *Ağlamayan çocuğa meme / süd vermezler // Жыламаған балаға емшек жоқ. (transl.: no breast/milk for a child who has not cried)* 1. Direct meaning: the mother typically discerns a small child's hunger through their crying; however, when an infant is breastfeeding and does not cry, the mother might forget to feed them; 2. Figurative meaning: if someone cannot speak up about what they need, it is hard for others to figure it out (Qaidar, 2004: [8, 337].

2. *Akıl yaşda deyil başdadır // Ақыл жаста емес баста (transl.: Intelligence is not about age, but about mind)*. It means that age does not determine whether a person is more or less intelligent. This proverb is found among almost all modern Turkic peoples. For example, in Turkish "*zihin yaşda değil, kafadadır*", in Uzbek "*ақл ёшда эмас, бошда*", in Azerbaijani "*ағыл яшда дейил башдадыр*", in Bulgarian "*ағыл жашда болма, башда болур*".

3. *Arkadaşını söyle, kim olduğunu söyleyeyim // Досыңның кім екенін айт, сенің кім екеніңді айтамын (A man is known by the company he keeps)*. We can say that a person's close friend is his or her mirror. In other words, through their friend, one can determine aspects of their identity, character, worldview, and habits.

4. *Aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz // Aza kanagat et ki sokı bulasın // Azını bilmeyen, çoğunu bilmez // Азға қанағат қылмаған көптен құр қалады (The one who is not satisfied with little is satisfied with nothing)*. This proverb encourages people to know the value of what they have and to be satisfied.

5. *Balık baştan kokar // Балық бастан шіриді (Fish begins to stink at the head)*. 1. Direct meaning: biologically, it is known that gutted fish smell and rot starting from the head. 2. Figurative meaning: This signifies that leaders within a team or society are attributed as the cause of negative occurrences within a specific team or society. According to American scholar Professor Wolfgang Mieder, the origin of this proverb dates back to 1674. The proverb is referenced in the book "New England Proverbs". Considering that the subject of our research article – Armenian-Kypchak written monuments date back to the 16th and 17th centuries, it can be inferred that the inception of this proverb began even earlier than 1674 [9].

6. *Bahşiş atın dişine bakılmaz // Алғыстың үлкен кішісі болмайды (transl.: Gratitude has no greater or lesser meaning)*. The proverb says that gratitude is a personal prerogative; the main thing is that their intention is pure.

7. *Beş parmak bir değil // Бес саусақ бірдей емес (transl.: Five fingers on one hand are all different)*. 1. It is said that the five fingers on a person's hand are not inherently the same. 2. Figurative meaning: this means that people are naturally different in character, consciousness, worldview, abilities, and other personal qualities, even children raised in the same family grow up in different ways. Mahmut Kashkari's "five fingers are not the same," Kutip's "although the number of ten fingers is the same, the length is not the same". As we can see from the above proverbs, the numbers "five" and "ten" are used as synonyms [8, p. 247].

8. *Bin ölç, bir biç // Мың рет өлшеп, бір рет кес (Score twice before you cut once)*. The proverb says that you should think carefully before starting anything. In the teleut dialect, this proverb is "он қатман кәмдә, бір қатмай кәс" in Uzbek, it is used as *емти улчаб, бир кес*.

9. *Damlaya damlaya göl olur // Теңіз тамшыдан құралады (transl.: the sea is made up of drops)*. The above proverb says that a drop, although small in size, forms a large sea. That is, the small things and small actions make a great impact on our lives.

10. *Dost başa bakar, düşman ayağa // Дос басқа, дұшпан аяққа қарайды (transl.: a friend looks at your mind, an enemy at your shoes)*. In this proverb, it is said that a friend values the spiritual, intellectual, and emotional aspects of their companion, while an enemy is solely based on outward appearances, particularly clothes.

11. *Demir tavında dövülür // Темірді қызған кезде соқ (transl.: strike while the iron is hot or Make hay while the sun shines)*. This proverb says that everything needs to be done in its own time. If a person cannot use the opportunity provided to them in a timely and effective manner, they may not be able to do so after the time has passed.

12. *Dilin kemiği yok, söyler // Тіл сүйексіз болса да, сүйектен өтеді (transl.: the tongue passes through the body, even if it has no bones)*. Words are a powerful thing. They can break a person's heart. Therefore, before saying any words, you need to think carefully and try not to hurt someone by saying harsh words in anger.

13. *Duvarın kulağı var // Қабырғаның да құлағы бар (Walls have ears)*. It says that one must be careful when expressing one's opinions and thoughts anywhere, even in safe places.

14. *Dumansız alef olmaz // От жанбаса түтін шықпайды (No smoke without fire)*. This proverb says that nothing is ever done just like that; there are reasons for everything.

15. *Gâvurun akli sonradan gelir // Ақсақ қой түс қайтқанда маңырайды (transl.: a lame sheep mows in the evening)*. Figurative meaning: when people try to start the same thing again, only after it is already done, and it is too late.

16. *Keçiye can kaygısı, kasaba yağ kaygısı // Біреуге жан қайғы, біреуге мал қайғы (transl.: the goat worries about his life, the butcher worries about the fat)*. Figurative meaning: the slaughter cattle wishes: "I want to stay alive!", and the butcher dreams: "I would like it to be stabbed, taken to the market and sold!" (Qaidar, 2004: 263).

17. *Kenarına bak bezini al, anasına bak kızını al // Анасына қарап қызын ал, ыдысына қарап асын іш (transl.: take a daughter by looking at her mother, and eat by looking at her bowl)*. This proverb is used in the Ottoman language as «*Kenarına bak bezini al, anasına bak kızını al*», while in the teleut dialect it is used as «*Анәзі жаманың қызын алба! Ажікі жаманың ұйұна кірбә*» [10, p. 151-152]. The growth of a girl into an intelligent, beautiful, and well-mannered person largely depends on her mother, since she is constantly nearby, observing her actions,

values, wisdom, and upbringing. Just as dirty dishes can repel guests and raise doubts about cleanliness, the mother serves as the standard of purity of a well-mannered girl [10, p. 194].

18. *Kusursuz dost arayan dostsuz kalır* // Мінсіз дос іздеген адам доссыз қалады (*transl.: one who looks for a friend without faults will have none*). There is no person without flaws, so looking for friends among such people is a hassle, the life of a person who has no friends [8, p. 434].

19. *Sabr ile koruk helva, dut yaprağı atlas üdibâ olur* // Сабыр түбі сары алтын (*transl.: patience is gold*). Figurative meaning: patience, seriousness, and wisdom will always bring you good results, both pure gold and the precious benefit of what you have done [8, p. 464].

20. *Tok acın halinden ne anlar* // Ақ ауы оунамаз // Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ аш боламын деп ойламайды (*transl.: a hungry boy does not play with a well-fed one; a well-fed boy does not think that he will starve*). While these proverbs are semantically consonant with each other and convey the value of hunger and satiety, the impermanence of existence and non-existence, the peculiarity is that the Kazakh proverb has an expressive and emotional meaning, combining the word "child". This proverb has been found since the time of the Orkhon monuments. In the Orkhon written monuments, "the hungry do not think about being full, the well-fed do not think about hunger", in M. Kashgari, "The hungry are always on the lookout, the well-fed do not care", // The hungry will eat everything, the well-fed will tell everything.

II. Proverbs and sayings similar in meaning to proverbs and sayings in the modern Kazakh language, despite the change in form.

1. *Adam olacağına büyüdükçe cüdam oluyor* // Ақпа құлаққа айтсаң, ағып кетер, құйма құлаққа айтсаң, құйып алар (*transl. A piece of advice to a man, a thousand pieces of advice to a fool. // That is, what you say to a person who does not understand the meaning and the value of the word is not worth it, so you do not need to waste your words on someone who does not understand their meaning.*

2. *Allah bir kapıyı kaparsa birini açar* // Алла бір есікті жапса екінші есікті ашады (*transl.: When Allah closes one door, he opens another*). When you start something and it doesn't work out the way you think it should, it encourages you not to regret it and get upset. This is because better things and opportunities may await in the future, which means that one must be able to use these opportunities properly.

3. *Alma mazlumun ahını* // Біреудің ақысын жеме (*transl.: Do not take someone else's property*). In Islam, appropriation of someone else's property is considered one of the grave sins. Therefore, this proverb encourages people not to do so or steal from others.

4. *Altun insanı eridir insan da altunu* // Алтын көрсе періште жолдан таяды (*transl.: Even an angel will stray from the path at the sight of gold*). < Figurative meaning: gold, silver, wealth are misleading things that lead a person astray and are a man's weakness. Even an angel with a pure soul and righteous deeds strays from the path at the sight of precious wealth. Therefore, greed and philistinism tempt a man, lead him/her astray, and cause addiction.

5. *Viçak yarası geçer, dil yarası geçmez* // Пышақтың салған жарасы жазылады, тілдің салған жарасы жазылмайды (*transl.: A wound caused by a knife heals, a wound caused by a tongue does not heal*), сөз сүйектен өтеді (*transl.: The word goes through the bone*). This proverb means that sharp words in anger can break one's heart and upset them, so a person should think before speaking.

6. *Bir elin şamatası çıkmaz // Yalnız elin avazı çıkmaz // Жалғыздың үні шықпас (transl.: One man is a no man)*. One hand cannot clap, so one man is no man. This means that some things need to be done collaboratively with others, in an organized way. M. Kashkari has the phrase "one goose does not make a sound", that is, instead of "one person", "one goose" is used.

7. *Biri vardı gecedен, biri düştü bacadan // Жығылғанға жұдырық (transl.: A fist to the one who fell)*. < Figurative meaning: a person who has already suffered in life and is incapable of recovering from one suffering, is faced with another and gets into trouble [8, p. 336].

8. *Deliye hergün bayram // Ақымаққа күнде той (transl.: Every day is a feast for a fool)*. < figurative meaning: A fool prefers playing and having fun rather than working and doing useful things [8, p. 188]. In the Crimean-Tatar dialect, it states "тамбәла һәр гүн байрамдыр", / in the Ottoman language – "сақ олана һәр гүн дүүн / every day is a holiday for a healthy guy". In modern Kazakh, the word "fool" is used, and in the Ottoman dialect, instead of the word "fool", we can see that the word "healthy guy" is used.

9. *Deve boynuz ararken iki kulaktan da olmuş // Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айрылыпты (transl.: a polled she-goat asked for horns, but was left without ears)*. < figurative meaning: it is intended for those who are not satisfied with what they have, but lose everything, striving for the impossible.

10. *El arı düşman gayreti // Досқа күлкі, дұшпанға таба қыла көрме (transl.: do not be a laughingstock for your friends and a source of gloating for your enemies)*. < 1. Literal meaning: the laughter word is a word that has an emotional impact on a person, and has a significant impact on mood swings. 2. Figurative meaning: a certain action of a person, not to show his/her weakness, so that neither friend nor enemy will be laughed at.

11. *Erken uyanan matlubuna erer // Ерте тұрған жігіттің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық (transl.: a man who gets up early succeeds in business, a woman who gets up early will do one more household work)*. A proverb that has not lost its relevance even today. It means that the earlier a person wakes up, the more useful things he or she has time to do, and the more prosperous the day will be. This proverb has been used since ancient times. For example, Zh. Balasagun said: "The wealth of the early riser increases // the luck of the early riser lights up".

12. *Zaman sana uymazsa, sen zamana uy // Заманына қарай адамы (transl.: a man of the times)*. < People who lived in the same era and were educated in the same society, although different, but their way of life, thoughts, goals and interests are similar to each other.

13. *Her gecenin sabahı. Her kışın bir baharı // Қараңғы түннен кейін де жарық күн шығады (transl.: It's always darkest before the dawn)*. // Every night has a morning, cold winter has summer. This means that there is joy after hardships. R. Khorezmi wrote, "No matter how long the night is, the morning comes".

14. *Her şey incelikden, insan kalınlıktan kırılır // Адамның көңілі бір атым насыбайдан қалады (transl.: A man may be offended by such a small thing as a dash of naswar (tobacco))*. – figurative meaning: People are very sensitive and tender, so they can be upset because of something that might not happen, even if they do not get hurt.

15. *İki kılıc arasında // İki kılıç bir kına girmez // Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды немесе екі қылыш бір қынапқа сыймайды (transl.: Two ram heads will not fit*

in one pot or two swords do not fit in one scabbard). < 1. Literal meaning: A sword is a type of weapon. It is made of various hard materials such as steel, iron, etc. 2. Figurative meaning: a word that is said when two people are arguing about the same thing or when two guys are going to marry the same girl.

It can be noted that the proverbs found in the Armenian-Kypchak written monuments analyzed above have not lost their lexical meaning in the Turkic languages. This, in turn, proves that the Gregorian Kypchaks spoke Turkish and were Turkic-speaking.

Conclusion

In general, the extensive use of proverbs and sayings in the language of a nation is a reflection of the richness of both the vocabulary and the knowledge of these people. The main vocabulary of the Armenian-Kypchak proverbs and sayings consists of words of a common Turkic nature.

Proverbs and phrases written in the Kypchak language using the Armenian alphabet are an invaluable treasure common to modern Turkic languages. Not many scholars have studied Armenian-Kypchak proverbs and sayings. The above-mentioned scientists have so far conducted research on only two books from the list related to proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language. Therefore, it is still necessary to conduct a linguistic research of proverbs and sayings in the other seven books.

In conclusion, proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language and the Turkic languages have been compared. As a result of the comparative study, a large number of proverbs and sayings common to the Turkic peoples in the Armenian-Kypchak language have been noticed. This is evidenced by the examples given above. It has been noted that some proverbs and sayings in the Armenian-Kypchak language are currently used in the same form, without changing their lexical meaning and structure, and words in the composition of some other proverbs are changing. However, we observe that while the words in the proverbs have changed, their original meanings have been retained. The proverbs of the Armenian-Kypchak language uphold a shared Turkic worldview, along with religious and cultural values.

Financing information. The article was written within the framework of the scientific project “Lexicographic system of phraseological units common to Turkish languages” in the direction of basic research in the field of social, humanitarian sciences and arts for 2023-2025, appointed by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (N^oAR19675130).

Contribution of the authors:

Serikkazykyzy A. – work with literature, collection and analysis of language materials, design of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical material;

Avakova R.A. – defining the goals and objectives of a scientific article, working with the use of research materials and methods.

References

1. Ескеева М.Қ. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер // *Turkic Studies Journal*. – 2022. – Т. 4. – № 2. – Б. 56-71.
2. Kut T. Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları // *Türk Folkloru*. №53. Yıl:5. Aralık. – 1983. – S. 5-6.
3. Kaymaz Z. Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. №XIII / 1. – 2013. – S. 173-212.
4. Koz, S. Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler. *Çekirge Budu. Festschrift in Honor of Robert Dankoff // Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*. – 2015. – №44. – S. 285-314.
5. Yıldız, H. ve Öztürk, A. 19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine // *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. – 2016. №6 (3). – S. 739-766.
6. Altınkaynak, E. Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı // *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. – 2011. – № 10. – S. 149-156.
7. Merx A. *Türkische Sprichwörter. Almcaya çeviren: Venedik*. – 1877. – S. 82.
8. Қайдар Ә. Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: «Тоғанай Т». – 2004. – 560 б.
9. Ангел Аустин. Балық басынан шіриді: мақалдың мағынасы мен шығу тегі. [Электронды ресурc]. URL: <https://kk.vogueindustry.com/17250557-the-fish-rots-from-the-head-the-meaning-and-origin-of-the-proverb> (Accessed: 15.05.2024).
10. Нұрмаханов А. Радлов В.В. еңбектеріндегі түркі мақал-мәтелдерінің лексико-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1994. – 180 б.

А. Серікқазықызы, Р.А. Авакова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан

Армян-қыпшақ тіліндегі мақал-мәтелдер: семантикалық-құрылымдық талдау

Аңдатпа. Мақалада армян-қыпшақ тілінде жазылған мақал-мәтелдер құрылымдық-семантикалық тұрғыдан қарастырылады. Мақаланың өзектілігі – армян-қыпшақ тілінде мақал-мәтелдерді қазіргі уақытта түркі халықтарында кездесетін мақал-мәтелдермен салыстыра зерттеу тіл білімі мен тіл тарихы үшін аса маңызды, өзекті тақырыптардың бірі. Мақаланың мақсаты – армян-қыпшақ тілінде мақал-мәтелдерді қазіргі уақытта түркі халықтарында кездесетін мақал-мәтелдермен салыстырып, орын алған құрылымдық және мағыналық модификацияларлы (трансформация) анықтау. Аталмыш мақсатқа жету үшін армян-қыпшақ тіліндегі мақал-мәтелдер топшыланып, интерпретацияланды. Қазақ тіліндегі мағыналас мақал-мәтелдермен тұлғалық және мазмұндық сипаты бойынша салыстырмалы талдау жасалып, тұжырымдалады. Зерттеудің ғылыми және теориялық құндылығын мақалада армян-қыпшақ тілінде жазылған мақал-мәтелдерді зерттеген ғалымдардың және неміс ғалымы Меркс Адальберттің еңбектері мен ғылыми мақалаларындағы тұжырымдарының талдауы құрайды. Зерттеудің әдістемесі – армян-қыпшақ тілінде қолданылған мақал-мәтелдердің жасалу жолдарын айқындап, оларды

қазіргі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдермен салыстыра отырып, семантикалық-құрылымдық талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде армян-қыпшақ тілінде жазылған мақал-мәтелдердің құрылымдық жағынан өзгеріске түскенімен, мағыналық жағынан қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдермен ұқсастығы анықталады. Алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында жалпы тіл білімі, түркі тілдерінің тарихы мен мәдениеті бойынша арнайы курстарда және мәдени деректерді қажет ететін оқу құралдарын құрастыруда қолдануға болады.

Түйін сөздер: армян-қыпшақ тілі, орта ғасыр ескерткіштері, мақал-мәтелдер, мағыналық, құрылымдық.

А. Серикказыкызы, Р.А. Авакова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Пословицы и поговорки на армяно-кипчакском языке: семантико-структурный анализ

Аннотация. В статье рассматриваются пословицы и поговорки, написанные на армяно-кипчакском языке со структурно-семантической точки зрения. Актуальность статьи заключается в том, что изучение пословиц в армяно-кипчакском языке в сравнении с пословицами и поговорками, встречающимися у тюркских народов, сегодня является одной из важнейших и актуальных тем для языкознания и истории языка. Цель статьи – сопоставление пословиц и поговорок на армяно-кипчакском языке с пословицами и поговорками, встречающимися в настоящее время у тюркских народов, и определение произошедших структурных и семантических модификаций (трансформаций). Для достижения этой цели были сгруппированы и интерпретированы пословицы и поговорки на армяно-кипчакском языке. Был проведен структурно-смысловой сравнительный анализ со схожими пословицами и поговорками в казахском языке, и сделаны выводы. Научную и теоретическую ценность исследования представляет анализ выводов в трудах и научных статьях учёных, изучавших пословицы и поговорки, написанные на армяно-кипчакском языке, и немецкого учёного Меркса Адальберта. Методика исследования заключается в определении способов создания пословиц и поговорок, используемых в армяно-кипчакском языке, сравнении их с пословицами и поговорками в современном казахском языке и проведении семантико-структурного анализа. Анализ показал, что пословицы и поговорки, написанные на армяно-кипчакском языке, хотя и претерпели структурную трансформацию, но семантически схожи с пословицами и поговорками в современных тюркских языках.

Ключевые слова: армяно-кипчакский язык, памятники средневековья, пословицы и поговорки, семантический, структурный.

References

1. Eskeeva M.K. Sary uigyr tilindegi makal-matelder [Proverbs and sayings in the yellow Uyghur language], *Turkic Studies Journal*, 4 (2), 56-71 (2022) [in Kazakh]
2. Kut T. Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları. [Books of Turkish Proverbs Printed in Armenian Letters], *Türk Folkloru*, 53, 5, 5-6 (1983) [in Turkish]

3. Kaymaz Z. Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı [Book of Turkish Proverbs with Armenian Letters], *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, 13 (1), 173-212 (2013) [in Turkish]
4. Koz S. Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler [Proverbs and Idioms from the Magazine Writing in Turkish with Armenian Letters.], *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 44, 285-314 (2015) [in Turkish]
5. Yıldız, H. ve Öztürk, A. 19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine [19. On Turkish Proverbs with Armenian Letters Belonging to the Century], *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6 (3), 739-766 (2016) [in Turkish]
6. Altınkaynak, E. Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı [The Book of Gregorian Proverbs Written in the Armenian Alphabet], *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 10, 149-156 (2011) [in Turkish]
7. Merx A. Türkische Sprichwörter. Almcancaya çeviren: Venedik. – 1877. – S. 82. [Turkish proverbs: Translated into German] (Venice, 1877. – P. 82.) [in German]
8. Kaidar A. T. Halyk danalygy (kazak makal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu) [Folk wisdom (Explanatory Dictionary of Kazakh proverbs and research.], ("Tolganai T", Almaty, 2004, 560 p.) [in Kazakh]
9. Angel Austin. Balyk basynan shiridi: makaldyn magynasy men shygu tegi [Fish rots from the head: the meaning and origin of the proverb]. [Electronic resource]. Available at: <https://kk.vogueindustry.com/17250557-the-fish-rots-from-the-head-the-meaning-and-origin-of-the-proverb> (Accessed: 15.05.2024) [in Kazakh]
10. Nurmakhanov A. Radlov V.V. enbekterindegi turki makal-matelderinin leksiko-gramatikalyk sipaty [The lexical and grammatical nature of Turkic proverbs in the works of Radlov V. V.] (Almaty, 1994, 180 p.) [in Kazakh]

Information about authors:

Serikkazykyzy A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Avakova R.A. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Серікқазықызы А. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Авакова Р.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҒТАР 16.01.07

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-276-287>

Маңғыстау аймағындағы көне түркілік топонимдер

Ж.О. Артықбаев¹, Б.И. Нұрдәулетова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

(E-mail: bibaisha.nurdauletova@yu.edu.kz)

Аңдатпа. Маңғыстауды әр түрлі кезеңде мекендеген тайпалар мен ұлы-стардың тарихы, тілі, әдет-ғұрпы, дәстүрі, діни танымы туралы жүйелі ақпарат жинау үшін Маңғыстау топоареалындағы түрлі кезеңдегі өзгерістерді пайымдаудың маңызы үлкен. Осы бағытта көне жазба құжаттарда, зерттеу еңбектерде, ежелгі карталарда, кейінгі XVIII-XIX ғасырлардағы орыс экспедициясы жазбаларында берілген Маңғыстау топонимдері туралы ақпарат көп рөл атқарады. Сонымен қатар тарихи жазба құжаттардағы, күнделіктер мен есеп-жазбалардағы, карталардағы мәліметтерді салыстырып, бір-бірімен толықтыра отырып, Маңғыстау топоареалының топотүрпатын жаңғыртуға мүмкіндік аламыз. Маңғыстаудың байырғы тұрғындарының жадында консервацияланып қалған топонимдік ақпарат, жер-су туралы білім қорын қайта қарастырамыз.

Қазіргі таңда экологиялық ахуалы ғаламдық мәселеге айналып отырған Каспий теңізі деңгейінің бірде толып, бірде тартылып отыруы, соған сәйкес кейбір аралдардың, түбектердің, шығанақтардың пайда болып, жойылып отыруы, олардың атауларының түрлі карталарда түрліше сақталуы – біздің зерттеуіміздің негізгі нысаны деуге болады.

Мақаланың мақсаты – Каспий жағалауындағы көне топоним – Ағыс ада атауының шығу тегін сол жерді мекендеген көне түркі тайпалар тілімен байланыста қарастыру. Каспий теңізінде болған аралдар, шығанақтар, олардың осы кезеңге дейін өзгеруі және болашақта да өзгеру мүмкіндігін ғылыми болжау үшін атауларды зерттеу қажет деп ойлаймыз. Маңғыстау топонимдері туралы зерттеулерде Каспий теңізіндегі арал, шығанақ, түбек, мүйіс атаулары назардан тыс қалып келді.

Түйін сөздер: Ағыс ада, Маңғыстау топонимдері, топоареал, Каспий, топокарта, арал, мүйіс, түбек, тілше, Кендірлі, этимология.

Кіріспе

XIX ғасыр ортасына дейін Маңғыстау өңірінде белсенді қолданыста болған жер-су атауларының бірі – *Ағыс ада*. Халық арасында жиі қолданылатын атаудың жазба әдебиетке және географиялық карталарға көбірек түсетіні белгілі, бірақ бұл жерде бір қарама-қайшылық бар. XIX ғасырда ғылыми әдебиеттер мен карталарда Ағыс ада атауын қазіргі Кендірлі шығанағын теңізден бөліп тұрған мүйіспен (*түбекпен*) байланыстырады, ал XVIII ғасыр деректерінде Ағыс ада атауы Каспийдің оңтүстік-шығыс жағалауына жақын орналасқан аралдарға қатысты қолданылды. Сонымен Ағыс ада атауы мүйіске (*түбекке*) қатысты ма, әлде арал атауы ма? Ғылыми мақала осы сұраққа жауап беруді мақсат етеді және Ағыс ада топонимінің түпкі мағынасын айқындауға арналған. Ғылыми әдебиетте жоғарыда көрсетілген қарама-қайшылықтың болуы бір жағынан қисынды, себебі Ағыс ада әуел баста мүйіс (*түбек*) болмаған. Мысалы 1763 жылы Каспийдің шығыс жағалауына жақын жерлерде болған Л.Л. Ладыженский оны арал түрінде суреттей келе, «низменный остров» деп атаған [1, 783-797; 2, 16].

Зерттеу мақсаты – Маңғыстау топонимдерінің хатқа түсу тарихы, яғни ерте замандардағы жазба құжаттарда, зерттеу еңбектерде, көне карталарда, кейінгі XVIII-XIX ғасырлардағы орыс экспедициясы жазбаларында кездесетін Маңғыстау мен Үстірт аймағындағы топонимдердің сипаттамасын, ареалдық белгілерін зерттеу. Маңғыстау топоареалында болып жатқан әртүрлі кезеңдегі өзгерістерді пайымдау, жалпы Маңғыстау өңірінің тарихына қатысты деректер іздеу, Маңғыстауды әр түрлі кезеңде мекендеген тайпалар мен ұлыстар тарихы мен тілі, әдет-ғұрпы, дәстүрі, діни танымы туралы жүйелі ақпарат жинау үшін де топонимдердің тарихын білу маңызды. Аталған жазба құжаттардағы, күнделіктер мен есеп-жазбалардағы, карталардағы мәліметтерді салыстырып, бір-бірімен толықтыра отырып, Маңғыстау топоареалының топотүрпатын жаңғыртуға мүмкіндік аламыз, Маңғыстаудың байырғы тұрғындарының жадында консервацияланып қалған топонимдік ақпарат, жер-су туралы білім қорын қайта қарастыра аламыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тарихи топонимдерді зерттеу бірнеше ғылымдар контексінде қаралатындықтан, зерттеудің кешенді әдісі қолданылды. Жалпы ғылыми әдістер (индукция, дедукция, салыстыру, жіктеу), лингвистикалық әдістер (концептуалды талдау, тарихи-этимологиялық зерттеу), тарихи-этнографиялық (хронологиялық, деректік) зерттеу және географиялық (картография) әдістері қолданылды. 2023 жылғы Маңғыстаудың оңтүстік аймақтарында жүргізген экспедициялық жұмыстарымыздың нәтижелері, Маңғыстау тарихи топонимдеріне қатысты архив құжаттары және тарихи-әфсаналық деректер зерттеу материалдарына пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Астрахан (*Аштархан*) портының бастығы капитан И.В. Токмачев пен инженер-майор Л.Л. Ладыженский экспедициясы 1764 жылдың көктемінде екі галиот, бір шкоут және тоғыз ескекті, желкенді баржамен Еділ атырауынан теңізге түсіп, Құлалы аралына

жетті. Оның сипаттамасын жасаған соң одан әрі оңтүстікке қарай жылжып Маңғыстауға (*түпнұсқада – Маңқышлақ*) жақындады. Бірақ жағалауға жақындаған сайын су тайыздап, мұз жүргізбеген соң, Л.Л. Ладыженский бұл жерде бекініс саламыз деген алғашқы жоспа-рынан қайтып, одан әрі жүзеді де, орта ғасырлардан айлақ есебінде белгілі Түпқараған шығанағына кіреді. Бұл жерде жағалаудың сипаттамасын жасаған соң, одан әрі оңтүстікке қарай жүзіп, 1720 және 1731 жылдардағы карталарда көрсетілмеген аралға кездеседі. Бұл арал мен жағалауға параллель жатқан мүйістің арасы жақын еді. Осылайша ресейліктер алғаш рет Кендірлі шығанағын көрді. Жергілікті түркімен тұрғындардан аралдың атының «Ағыс ада» екенін анықтаған зерттеушілер, осы жерден ғажап дәмді тұщы су көзін кездестірді: *«Всего удивительнее, что на острове, если вырыть в пльвучем песку ямку фута в три, то выступит пресная вода. Она лучше всех вод, кои мы до сего места на восточном берегу Каспийского моря находим, а по уверению трухменцев лучше сей воды нигде быть не может»* [1].

Кендірлі шығанағын астрахандық зерттеушілер ұнатты, себебі арал мен мүйіс теңіздің толқындарынан қорғап тұрған шығанақ айлаққа өте ыңғайлы еді, оның үстіне тұщы су көзі бар. Бұл жерде осы мүйіске таяу орналасқан Темір баба қорымында да тұщы, суы мол бұлақ барын ескерген жөн. Өзінің саяхат журналына жазған пікірінде Л.Л.Ладыженский: *«Оная коса с лежащим при конце ее островком в реченном култуке хорошую от морского безопасную гавань делает. В которой вода до пяти сажень глубины, следовательно, великие суда с полным грузом в нее входят могут»* [1], – дейді. «Коса» деп бұл жерде зерттеуші шығыс жағалауға параллель орналасқан мүйісті айтып отыр, ал «култук» дегені тікелей шығанаққа қатысты. Бұл екі сөз де, *қоса, қолтық*, ерте заманнан бері су жағалаған адамдарға белгілі түркілік атаулар. Қазіргі уақытта қазақ тіліндегі әдебиетте бұл мүйісті «Кендірлі тілшесі» деп атайды. Бұл аудармамен келісеміз және мақалада осы тілшенің пайда болуына қатысты Маңғыстау әфсана-аңызын береміз.

Л.Л.Ладыженский саяхатынан кейін мүйіс те, айлақ та шығанақ атымен Кендірлі аталып кетті де Ағыс ада ұмытыла бастады. Ертеде бұл қолтықтың да, шығанақтың да өз атаулары болуы керек деген пікірдеміз, оның бірінші дәлелі Темір баба мен Шопан ата туралы аңыз-хикаялар, екіншіден 1715 жылдары А. Бекович – Черкасский жасаған картада осы шығанақтың «Қызыл» (*Кзыл*) атануы [2, 160-165]. Бұл жерде жағалаудың шөбінің сипатына қарады ма, әлде судың түсі осы жерде осылай болды ма, әйтеуір *Қызыл* атануы қызықты мәселе. Тағы бір анықталмаған мәселенің бірі «Кендірлі» атауы, оны көпжылдық кендір шөбімен де, сонымен бірге осы атаудың баламасы ретінде қолданылатын *Қызыл қураймен* де байланыстырады. Мысалы, М.А.Мирзоев *Қызыл* атауы «связано с тюркским названием многолетнего растения кендырь или кзыл-курай» дейді [4, 240].

А.Бекович-Черкасский жорығынан кейін Кендірлі шығанағын «Александрбайға» ұқсатып «Петербай» деп атауға әрекет жасалды. Петр I-дің атына қойылған жарамсақ атау 1724 жылдан кейінгі карталарда кездесіп қалады. Дегенмен шығанақ түбегейлі Кендірлі атауын сақтап қалды. Кендірлі атауымен Совет үкіметі де «күресті», оның бір көрінісі «Кендірлі шығанағы» орнына «Қазақ шығанағы» деген атаудың ресми қолданыста болуы. Каспий жағалауын біле қоймайтын зерттеушілер арасында Кендірлі мен Қазақ шығанақтарын қатар орналасқан екі шығанақ деп қарастыратын қате түсініктер осы себепті орын алған.

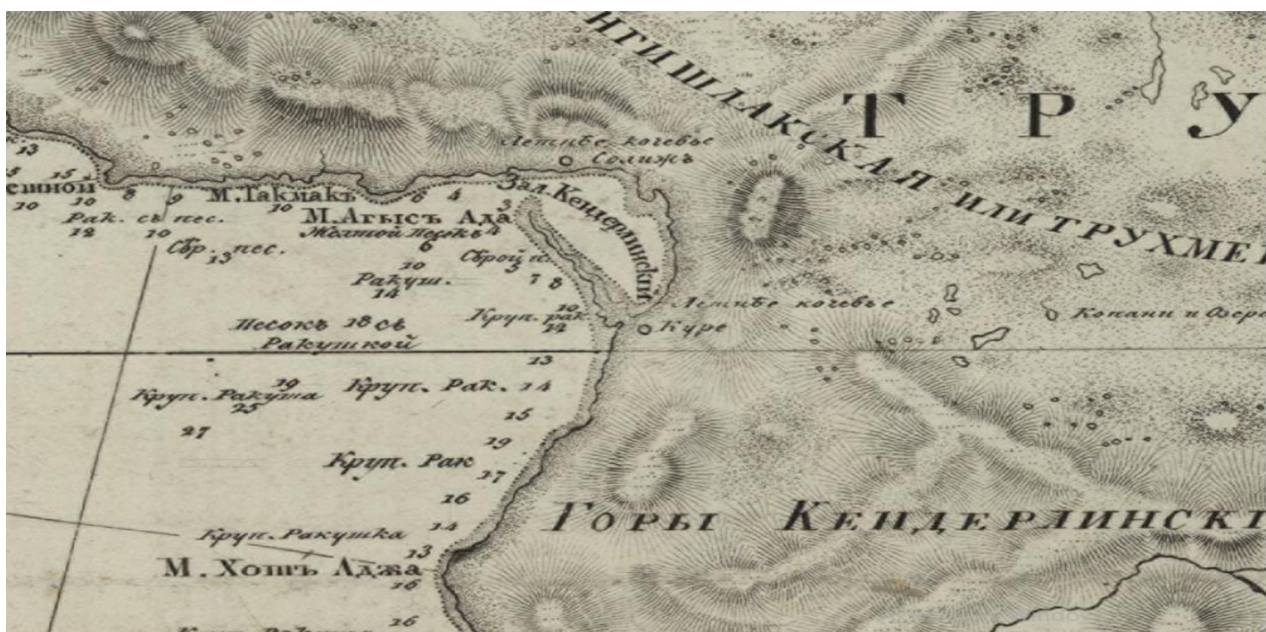
Ағыс ада, Кендірлі т.б. атаулар 1796 жылы жасалған А.И. Ногаев картасында бар. Ресейдің Шығыс саясаты – империяны одан әрі кеңейту жоспарлары, сауда-саттыққа

жол ашу – бәрі қосыла келе XIX ғасыр басынан картографиялық жұмыстардың күшеюіне алып келді. Каспий жағалауына қатысты тыңғылықты жұмыстардың бірі А.Е.Колодкин картасы осы саясаттың негізінде өмірге келді. Ресей Адмиралтейство департаментінің 1808 жылғы тапсырмасымен 1809 – 1817 аралығында Каспийді жағалаған А.Е. Колодкин 1826 жылы 17 картадан тұратын «Каспий теңізі атласын» жариялады. Орыс тіліндегі әдебиетте «Мертвый Култук» аталған Өлі Қолтық шығанағынан бастап Каспийдің оңтүстік жағасындағы Қарабұғазға дейін қамтыған бұл еңбекте көптеген деректер бар. Жайықтың атырауына жақын Өлі Қолтықты орыстар алғашқы бетте Цесаревич шығанағы деп атады, совет заманында бұл суы кетіп, құрғап қалған шығанақ орны Комсомолец атанды. Бұдан оңтүстікке қарай Қайдақ аталатын, құрғап қалған шығанақ орны бар. Бұл жер орта ғасырларда, әсіресе Алтын Орда кезеңінде отырықшы қоныстары көп, сауда-саттық дамыған аймақ екенін тарихи топонимдерден көруге болады. 2024 жылғы экспедициялық зерттеулер кезінде біз Қайдақ сорына жақын орналасқан Бидайлы керуен-сарайының уақыт тоздырған қирандыларын көрдік. Қайдақ тарихынан хабарынан бар Ресей билігі Каспийдің шығыс бетіндегі алғашқыда Ново-Александровское бекінісін осы жерде салмақ болды, бірақ суы кетіп қалған Қайдақ жағасынан сауда керуендері де, балықшылар да алыс жүретін. Ресей бұл бекіністі 1846 жылы амал жоқтықтан Түпқарағанға көшірді (*форт Александровский, форт Шевченко, Ақ Кетік*).

Сонымен А.Е.Колодкин картасына қайта келейік. Штурман А.Е.Колодкиннің 1826 жылы жариялаған «Атлас Каспийского моря» («Каспий теңізінің меркаторлық бас картасы» деп те аталады) *Кендірлі* шығанағы және оған сұғына еніп жатқан *Ағыс Ада* құмды мүйісі көрсетілген (1-сурет) [6].

1-сурет. А.Е. Колодкиннің 1826 жылғы «Каспий теңізінің меркаторлық бас картасынан». Ағыс Ада құмды мүйісі

1832 жылы Каспийдің шығыс жағалауын зерттеу экспедициясының басшысы болып Г.С.Карелин тағайындалды. Бұл экспедицияның алдында тек табиғи жағдайды ғана емес, сонымен бірге саяси ахуалды да бақылау мақсаты қойылды. Себебі Ресей империясы Хиуа, Бұхара бағытында нақты қадамдар жасай бастады, Атырау мен Кендірлік арасындағы адай қоныстарын бағындыру бірінші кезекте тұрған мәселе еді. Г.С.Карелин зерттеулерінде Кендірлінің стратегиялық жағынан өте пайдалы екендігі айтылады, бірақ Ағыс адаға ерекше көңіл бөлінбеген.

Ағыс ада атауы жазба әдебиетінде жиі аталып келіп соңғы рет 1832 жылғы А.И.Левшиннің «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей» кітабындағы картада көрсетілген. Осы кезеңнен бастап Ағыс ада топонимін әдебиеттен де, карталардан да, басқа деректерден де біз кездестіре қоймаймыз.

XIX ғасыр карталарын одан ертерек кезеңіндегі карталармен салыстыра отырып біз Каспий жағалауындағы көптеген өзгерістерді көреміз. Бұл өзгерістер тек қана табиғи үрдістерді, мысалы теңіздің шығанақтарының құрғауын, аралдардың жоғалып кетуін, немесе жаңа аралдардың пайда болуын ғана емес, сонымен бірге саяси оқиғалар мен жаңалықтарды да көруге болады. Маңғыстау өлкесінің тарихи топонимиялық бейнесін, эволюциясын түсіну үшін бұл кезеңдегі карталардың маңызы зор. Каспий жағалауындағы толып жатқан топонимдер әлі де зерттеуді қажет етеді. Соның бір мысалы бүгінгі күні атала қоймайтын жер-су аттары мол қамтылған 1832 жылғы карта (2-сурет):

2- сурет. 1832 жылғы карта: Маңғыстаудың оңтүстік қапталы

Кендірлі тілшесі (Ағыс ада, Кендірлі мүйісі, Мыс Кендырлы, Мыс Ағыс ада, т.б.) туралы аңыздық дерек. Маңғыстау аймағындағы Ағыс ада, немесе Кендірлі тілшесіне (мүйісіне) ең жақын орналасқан қасиетті орындардың бірі – Темір баба сакралды кешені. Бұл

кешенде әр түрлі дәуірлердің жүздеген ескерткіштері жинақталған. Сонымен бірге бұл кешенге таяу жерлерде «Қырық қыз» сияқты бірнеше оғыздық мәдениет ізін сақтаған ортағасырлық қорымдар бар.

Тақырыпты ашу үшін Темір баба туралы аңыздар аса маңызды қызмет атқарады. Бұл аңыздар әр түрлі оқиғаларға негізделген, бірақ біз үшін маңыздысы Кендірлі тілшесінің пайда болуын Темір баба қасиетімен байланыстыратын нұсқасы. Бұл аңыздың өзі де бірнеше түрлі (*поливариантты*), дегенмен негізгі нұсқада Кендірлі тілшесінің пайда болуын Темір баба мен Шопан атаның кездесуімен түсіндіреді. Соның біреуін қарастырып көрейік:

«Каспий теңізінің жағасында аяғын суға малып отырған Темір баба Хорезм жағынан келе жатқан Шопан атаның аяғының дыбысын естіп отырыпты. Шопан ата қасына келіп, өз жөнін айтып, Темір бабадан жөн, жол сұрапты. Екеуі танысып-біліскен соң Шопан ата Темір бабамен құдірет салыстырғысы келетінін айтады. «Құдіретіңді, әуелі, өзің көрсет», – депті Темір баба. Шопан ата тау етегінде жайылып жүрген бір үйір қара құйрықты шөрелеп шақырған екен. Үйірді бастап келген дәу теке Шопан атаның етегін жалап, алдына жата кетеді. Шопан-ата оны пышақсыз бауыздап, жіліктеп, мүшелеп, жайратып тастапты. Осыдан кейін етін терісіне қайта салып, алақанымен бір сипап өткенде, теке сілкініп, үйіріне қарай жөнеледі. Кезек Темір бабаға келгенде ол балағын тізесіне дейін түріп, Көк теңізге қойып кетеді. Теңіз қарсы айырылып, Темір бабаның басқан жері қара жер болып қала береді. Осылайша теңіздің үстімен Темір баба біраз жерге дейін барады. Шопан ата неғып тұр екен деп артына бұрылса, ол сәлдесін шешіп, «әулиелігіңізге сендім, бұдан әрі жүре берсең кәпірлер келетін жол саларсың», – деп қайтарыпты. Кендірлі тілшесі содан қалыпты-мыс. Біз бұл жерде Темір баба құдіреті мен оның өмір сүрген тарихи кезеңі туралы әңгімені толық баяндай алмаймыз. Бұл біздің жыл санауымызға дейінгі Маңғыстауды мекен еткен массагет қауымымен байланысты.

Ағыс сөзінің этимологиясы. Каспий теңізі аралдарына қатысты зерттеулерде Ағыс ада атауының түрік сөзі екендігі, оның судың ағысы деген мағына беретіні айтылады. Мысалы, «*первоначальное название остров Агыс-ада тюркское. Оно произошло от сочетания слов «агыс» – течение воды, поток...*» [4, 40]. Жоғарыда айтылғандай, кейбір болжамдарда Каспий теңізі суының деңгейі түсуіне байланысты Ағыс ада аралы Кендірлі мүйісімен қосылып кеткен делінеді. Бұған дейін аңызда баяндалғандай, Көк теңіздің қарс айырылған жері қазіргі күні «Кендірлі тілшесі» (*Кендырлыкская коса*) аталады. Бұл тілше Кендірлі шығанағын теңізден бөліп жатыр.

Біздің ойымызша, жоғарыдағы *ағыс* сөзін судың ағысымен байланыстыру ешқандай қисынға келмейді. Шын мәнінде теңіз суы қашанда ағысын тоқтатпайды, ол бір жағы теңізге құйып жатқан өзен және қар сулары, екіншіден, теңіз суының өзінің ішкі айналыстары. Каспий суы теңіз периметрі бойынша қашанда қозғалыс үстінде болады. Сол себептен біз *ағыс* сөзінің этимологиясын басқа жақтан, соның ішінде тарихи заманнан іздеген дұрыс деп есептейміз. *Ағыс* сөзі саха-якут тілінде сегіз санын білдіреді және *ағыс* тұлғасымен жасалған топонимдер де бар. «Ағыс – восемь; ағыс уон – восемьдесят... сылғы ағыса калым в размере 8 лошадей, 8 жеребых кобылиц, 8 быков и 8 стельных коров; в старину, помимо этого, уплачивалось столько же и убитым скотом (курум)» [6, 23-24].

Бұл атауға қатысты қызықты деректерді біз Сарыарқа өңіріндегі жер-су атаулары мен рулық номенклатурадан табамыз. Мысалы Орта жүз құрамындағы Арғын конфедерациясының құрамында толып жатқан рулар бар, насаб нама (*генеалогия*) тұрғысынан олар туу ретіне қарай сатыланып келеді. Бұл насаб-намалық жүйеде ең жоғары орын алатын Қуандық аталатын ру бар. М.Ж.Көпейұлы жинақтаған қазақ шежіресінде Қуандық және оның құрамындағы аталар былайша сипатталады: «Арғынның, бәйбішесінің аты Аргүл бәйбіше делінеді. Мұнан Қотан, Ботан деген екі ұл туған. Ботан қыршын жасында өліп қалып, нәсіл-тұқым қалмаған, Қотаннан Мейрамсопы жалғыз. Оның бірінші әйелінен Қуандық пен Сүйіндік, екінші әйелінен Бегендік пен Шегендік деген ұлдар туған. Бегендік жасында қозғала берген соң Қозған, Шегендік ауызы жабылмай сөйлей берген соң Қақсал атанған-мыс. Қарқабат деген күнінен Қаракесек туыпты. Қуандықтан Есенқарт, Аманқарт, Өмір, Темір, Қарпық, Алтай, яғни алты ұл туады. Ел Есенқарттан тараған ұрпақты Ағыс атап кеткен, Аманқарттың ұрпағы Қалқаман делінеді, Темірден Бөрші туып, соның аты ел ішінде қалған, ал Өмірдің көп тараған баласы Темеш.

Қуандық бабамыздың қартайған уақыты болса керек, кенже балалары Алтай мен Қарпық «тоқал балалары» атанып мал соңында көп жүреді екен. Бір күні ел болып көшеді, жазғы ыстықтың, қырық күн шілде-тамыздың уақыты, қозыны жеке бағып көштің соңынан екі бала да жаяу ілеседі, сол кезде ағалары Ағыс, Қалқаман қолындағы бүркітін «аттың үстінде бөтекесі шайқалады, сендер, әйтеуір жаяу жүрсіңдер» деп, кезекпен бүркітін көтертіп қояды. Көштің бір тоқтаған жерінде екі кіші ұлдың өздері ыстықта шөлдеген, өздері жаяу жалпы, оның үстіне бүркітті көтеріп жүрігенін аталары Қуандық көріп ашуланыпты дейді. Сол ашуланған қалпы үлкен ұлы Ағыс пен Қалқаманға «егізің екеу болмасын, екі үйің бірге қонбасын» деп теріс батасын беріпті-мыс» [7, 45].

Қазақ ауызша дәстүрінде тарихи оқиғаларды күнделікті тұрмыстық фольклорлық формулалармен түсіндіретін әдіс бар. Мәселе Қуандық құрамындағы Ағыс, Қалқаман аталарының тым ерте кезеңдегі көші-қондар кезінде қазақ жерінен көшіп кеткендігі болса керек. Мысалы Қуандыққа кіретін Бөрші, Темеш руларының атаулары топоним ретінде Еуропаның орталық және оңтүстік аймақтарында (*Испан, Румын, Мажарстан, Украина т.б.*) кездеседі. Егер Бөрші, Темеш руларының Еуропа жеріне қоныстануын біз Ғұн заманымен түсіндірсек, онда Ағыс, Қалқаман руларының батыс көші одан да ерте уақытта болған. Оның бір дәлелі Еуропа халықтарының қолданысында жүрген латындық «август/ағұс/ағыс» сан есімі.

Біздің ойымызша, Ағыс әуел баста сегіз атадан тұратын Қуандық ішіндегі ірі құрамдас бөліктердің бірі болған. Ерте кезеңдегі көші-қондар себебінен қазіргі уақытта қазақ этносы құрамындағы Ағыс саны өте аз болып есептеледі. Екіншіден, Сарыарқа өңірінде Ағыс Қу аталатын тау жүйесі бар. Бұл жер тарихи фольклорда Қу Қазылық деп те аталады, яғни Он екі Қазылық аталатын Сарыарқа тауларының жүйесіне кіреді. Қазақта «Қазылық – мал кіндігі» деген сөз бар [8, 165]. Ағыс Қу атауын қазақ шежіресінің білгірі М.Ж.Көпейұлы бірнеше тарихи этюдтерде қолданады. Мысалы, «Абылай мен Жарылғап». «Көкшетауда қырық сегіз жыл хандық құрған Абылай хан алпыс кісі жолдаспен бір жорыққа бара жатып жазғытұрым Баянауыл тауына түнепті: елсіз екен, ел жоқ екен.

Түнде аш жатыпты, таң атқан соң; -Алдымызда тамақтанарлық жерде ел бар ма? – деп сұрапты. Бір Керейіт жігіт: – Алдымызда Ағыс-Қудың Қуында Қызылшілік деген жерде Қаракесек Жарылғап бар, – депті...» [7, 91-92].

Жоғарыда баяндалған деректерді қорытындыласақ, *Ағыс* – «сегіз» деген сан есімнің баламасы. Егер «*ағыс*» атауының түпкі мағынасын қарастырсақ оның латындық «август», яғни сегізінші ай ұғымымен байланысты екені байқалады. Осы тұста *ағыс* сөзін түркі тілдерінде «*ауыз*» сөзімен байланыстыра қарастыратындар да бар екенін айтып өткіміз келеді. Мысалы, түрік тілінде AĞIZ, -ğzi (I) is. *Ауыз* мағынасында қолданылады [9, 25]. Бұлай қарасақ, *ауыз* сөзі *кіреберіс* ұғымымен де байланысты болуы мүмкін. Бұл жорамалды да жоққа шығаруға болмайды.

Ада сөзінің этимологиясы. *Ада* сөзінің түркмендік генезисі Маңғыстау зерттеушілері арасында аса үлкен дау туғызбайды. Бұл сөз Маңғыстау аймағы тарихына тікелей қатысы бар түркмен тілінен аударған уақытта арал деген мағына береді. Тек есте болатын бір мәселе топоним ретінде қолданған уақытта түркмен тілінде *ада* сөзіне жалғау қосылып отырады. Мысалы *Огурджалы адасы* т.б.

Біздің ойымызша, *Ада* сөзінің көне мағынасын саха тіліндегі «*адары*» сөзі арқылы да зерттеп көруге болады. Бұл сөздің мағынасы – жан-жаққа шашылған, әр жақты, әр келкі т.б. Мысалы «*адарыбыт тістах*» – әр жерде бір тісі бар. Екінші мағынасы – іші кепті деген мағына береді – *бу ат іша адарыйбыт* – «бұл аттың іші кеуіп тұр», үшінші мағынасы алауыздық, алалық [6, 29]. Егер *Ағыс* *ада* топонимін біз көне тарихи кезеңдермен байланыстыра қарастырсақ, саха тіліндегі «*жан-жаққа шашылған, әр жақты, әр келкі*» деген мағына Кендірлі мүйісіне жақын орналасқан аралдарға тікелей қатысты болуы мүмкін.

Қорытынды

Саха тілінің тарихи өзегі сақ (скуз, скиф) заманында оғыздық негізде қалыптасты деп есептейтін болсақ, *Ағыс* *ада* ерте кезеңде *Сегіз* арал деген мағына беруі әбден мүмкін. *Ада* – «арал» мағынасындағы көне оғыздық сөздің Маңғыстаудың негізгі тұрғындары *Адай* руының атауына да болуы өте қызықты. *Адай* эпонимінің этимологиясын «*дах, дай*» тайпасымен байланыстырып, «*адай* – «аралда тұратындар, аралдықтар» деген ұғымды береді» деген көзқарас авторы С.Аманжолов *адай*ларды Геродот пен Страбон сипаттаған, біздің заманымызға дейінгі II ғасырларда Каспий жағасын мекендеген *дай*лардың тұқымдары дейді. С.Аманжолов, лингвист есебінде *дай/адай* эпонимдерінің өзара ұқсастығына, *адай*лардың шамамен алғанда біздің жыл санауымызға дейінгі III ғасырда массагеттерді ығыстырып *дай*лар алған жерлерде өмір сүретініне көңіл аударады [10, 36].

Жоғарыда біз келтірген салыстырмалы деректер Каспий теңізі рельефінің мәңгілік өзгерістер үстінде екенін көрсетеді. Теңіздің суы деңгейінің біресе жоғары көтеріліп, біресе төмен түсіп отыратыны хақ. Ерте кезеңде Каспийдің шығыс жағалауында аралдар көп болғанын теңіз жағалауына әр жерде үстінен төніп тұрған, ерте кезеңде теңіз суы етегін шайып жатқан Үстірт шыңдарына қарап-ақ болжауға болады.

Сонымен қорыта келсек, Каспийдің оңтүстік-шығыс жағалауында кездесетін Ағыс ада топонимі құралуы жағынан да, мазмұны тұрғысынан да күрделі жер-су атауларының қатарына жатады. Біздің ойымызша бұл атау ерте уақытта қолданыла бастаған да сақ-скиф дәуірі, немесе дай (дах) кезеңінде тұрақты топонимге айналған. Адай атауына негіз болған дай (дах, адэ, адай) атауы сақтарға қатысты деген жорамалдың жаны бар деп есептейміз.

Бұл кезеңде сақ қауымдарының ішкі миграциялары кезінде қазақ жерінің орталық және оңтүстік аймақтарын мекендеген дайлар батысқа қарай жылжып массагеттердің орнына қоныстанды. Сақ тайпаларының Сарыарқа жерін жайлаған Омоғой бастаған бір бөлігі Байкөл арқылы қазіргі Якутия жеріне қарай бағыт алды. Б.э.б. VI- V ғғ басында Обь-Ертіс аралығын да қамтыды: «степи и лесостепи Обь-Иртышья и Верхнем Приобье отчетливо фиксируется приток кочевого населения из Северного и Центрального Казахстана, принявшего участие в сложении ряда культур этого региона» (17, с.21).

Қаржыландыру. Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы жоба аясында жазылды (BR24993043).

Авторлардың қосқан үлесі.

Ж.О. Артықбаев – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, теориялық әдебиетпен жұмыс, материалдар жинау, мәліметтер негізінде тарихи-салыстырмалы талдау жасау;

Б.И. Нұрдәулетова – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып талдау жүргізу, теориялық және материалдық деректерді жинақтау, мақаланы техникалық рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Извлечения из журнала инженер-майора Ладыженского // Акты, собранные Кавказской археологической комиссией. – Тифлис, 1875. – Т. VI, ч. II, - С.783-797.
2. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.: В. Безобразова и Комп., 1863. – 727 с.
3. Берг Л.С. Первые русские карты Каспийского моря // Известия АН СССР. Серия география и геофизика. – 1940. – №2. – С.160-165.
4. Мирзоев М.А. Мангистау: голоса столетий. – Алматы: Казахстан, 1994. – 240 с.
5. Колодкин А.Е. Атлас Каспийского моря (1826) // Российский государственный архив военно-морского флота (РГАВМФ) 1331- фонд, 8 – опись.
6. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. 1–3. – М.: Академия наук СССР, 1958.
7. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: «ЭКО» ЖШС, 2013. – 446 б.
8. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
9. Байниязов А.Ж., Байниязова Ж.Т. Түрікше-қазақша сөздік. – Алматы, 2007, – 808 б.

10. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1959. – 25 б.
11. Артықбаев Ж. Бөрші: Ұлы көш тарихы. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/484> (Қаралған күні: 05.06.2024).
12. Карелин Г.С. Путешествия Г.С. Карелина по Каспийскому морю. – СПб., 1883.
13. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 б.
14. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.1-3. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832.

Ж.О. Артықбаев¹, Б.И. Нурдаулетова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Древнетюркские топонимы Мангыстауского региона

Аннотация. Для систематического сбора информации о истории, языке, обычаях, традициях и религиозных представлениях племен и народов, населявших Мангыстаускую область в разные периоды, особое значение имеет осмысление изменений в топоареале Мангыстау в различные исторические эпохи. В этом направлении важную роль играют сведения о топонимах Мангыстау, представленные в древних письменных документах, научных трудах, древних картах, а также записях российских экспедиций XVIII-XIX веков. Сопоставление данных из исторических письменных документов, дневников, отчетов и карт позволяет дополнить информацию друг друга и реконструировать топографический облик Мангыстау.

Особое внимание уделяется анализу топонимической информации, сохранившейся в памяти коренных жителей Мангыстау, а также пересмотру накопленных знаний о названиях мест и водоемов. В современных условиях глобальной экологической проблемы, связанной с изменениями уровня Каспийского моря – его периодическим подъемом и спадом, что приводит к появлению и исчезновению островов, полуостровов и заливов, – исследование их названий, зафиксированных на различных картах, становится основным объектом нашего изучения.

Цель статьи – изучить происхождение древнего топонима побережья Каспия – Агыс ада, рассматривая его в контексте языка древнетюркских племен, населявших этот регион. Мы предполагаем, что исследование названий островов, заливов и полуостровов, изменений их форм и вероятных будущих трансформаций будет способствовать научному прогнозированию изменений в Каспийском регионе. В предыдущих исследованиях топонимов Мангыстау названия островов, заливов, полуостровов и мысов Каспийского моря оставались без должного внимания.

Ключевые слова: Агыс ада, топонимы Мангыстау, топорал, Каспий, топокарта, остров, мыс, полуостров, Тильше, Кендирли, этимология.

Zh.O. Artykbayev¹, B.I. Nurdauletova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan*

Ancient Turkic toponyms of the Mangystau region

Abstract. To systematically gather information about the history, language, customs, traditions, and religious beliefs of the tribes and peoples that inhabited the Mangystau region in different periods, it is crucial to analyze changes in the Mangystau topo-area across various historical eras. In this context, the information on Mangystau's toponyms, presented in ancient written documents, research works, old maps, as well as in the records of Russian expeditions of the 18th-19th centuries, plays an important role. Comparing data from historical written documents, diaries, reports, and maps allows for the completion of missing information and the reconstruction of Mangystau's topographic features.

Special attention is given to analyzing toponymic information preserved in the memory of the indigenous inhabitants of Mangystau and to re-evaluating the accumulated knowledge about place names and water bodies. In the current global ecological situation, where fluctuations in the level of the Caspian Sea – its periodic rises and falls – lead to the emergence and disappearance of islands, peninsulas, and bays, studying their names as recorded on various maps becomes a key focus of this research.

The purpose of this article is to investigate the origins of the ancient Caspian coastal toponym, Ağys Ada, examining its connection to the language of the ancient Turkic tribes that inhabited the area. We believe that studying the names of islands, bays, and peninsulas, as well as the changes in their forms and the possibilities for future transformations, is necessary for scientifically predicting changes in the Caspian region. Previous studies on Mangystau toponyms have largely overlooked the names of islands, bays, peninsulas, and capes in the Caspian Sea.

Keywords: Agys ada, toponyms of Mangistau, toporeal, Caspian Sea, topomap, island, cape, peninsula, Tilshe, Kendirli, etymology.

References

1. Izvlechenie iz zhurnala inzhener-maior Ladyzhenskogo [Excerpts from the journal of Engineer-Major Ladyzhensky], Akty, sobrannyye Kazkazskoi arkheologicheskoi komissiei [Acts collected by the Caucasian Archaeological Commission], Tiflis, VI, II, 783-797 (1875). [in Russian]
2. Semenov-Tyan-Shanski P.P. Geograficheskoye-statisticheskoye slovar' Rossiyskoy imperii [Geographical and Statistical Dictionary of the Russian Empire] (V. Bezobrazova i Komp., SPb., 1863, 727 p.). [in Russian]
3. Berg L.S. Pervyye russkiye karty Kaspiyskogo morya [The First Russian Maps of the Caspian Sea], Izvestiya AN SSSR. Seriya geografiya i geofizika [Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Geography and Geophysics series], 2, 160-165 (1940). [in Russian]
4. Mirzoev M.A. Mangystau: golosa stoletiy [Mangystau: Voices of the Centuries] (Kazakhstan, Almaty, 1994, 240 p.). [in Russian]
5. Kolodkin A.E. Atlas Kaspiyskogo morya (1826) [Atlas of the Caspian Sea (1826)], Rossiyskii gosudarstvennyi arkhiv voenno-morskogo flota (RGAVMF) [Russian State Archive of the Navy (RGAVMF)], Fund 1331, Inventory 8. [in Russian]

6. Pekarskii E.K. Slovar' yakutskogo yazyka T. 1-3. [Dictionary of the Yakut Language] (Akademiya nauk SSSR, Moscow, 1958). [in Russian]
7. Kopeiuly M.Zh. Shygarmalary. 20 tomdyk shygarmalar zhinagy [Works. Collection of works in 20 volumes] ("EKO" ZhShS, Pavlodar, 2013, 446 p.). [in Kazakh]
8. Bokeikhanov A. Shygarmalar [Works] (Kazakstan, Almaty, 1994, 384 p.). [in Kazakh]
9. Bainiyazov A.Zh., Bainiyazova Zh.T. Turikshe-kazaksha sozdik [Turkish-Kazakh Dictionary] (Almaty, 2007, 808 p.). [in Kazakh]
10. Amanzholov S. Voprosy diaktologii i istorii kazakhskogo yazyka [The question of Dialectology and the History of the Kazakh Language] (Kazuchpedgiz, Alma-Ata, 1959, 25 p.). [in Russian]
11. Artykbaev Zh. Borshi: Uly kosh tarikhy [Borshi: the History of the Great Migration] [Electronic resource]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/484> (Accessed: 05.06.2024). [in Kazakh]
12. Karelin G.S. Putishestviya G.S. Karelina po Kaspiiskomu moryu [Travels of G.S. Karelin in the Caspian Sea] (SPb., 1883). [in Russian]
13. Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: Letopis' trekh tysyachaletii [Kazakhstan: A Chronicle of Three Millennia] (Rauan, Alma-Ata, 1992, 378 p.). [in Russian]
14. Levshin A.I. Opisanie Kirgiz-kazach'ikh, ili Kirgiz-kaisatskikh ord I stepei [Description of the Kyrgyz-Kazakhs or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes] (Tip. Karla Kraya, SPb., 1832). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Артықбаев Ж.О. – тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нұрдаулетова Б.И. – филология ғылымдарының докторы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

Artykbayev Zh.O. – Doctor of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurdauletova B.I. – Doctor of Philology, Sh. Yessenov Caspian State University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.33

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-288-301>

«Диуани лұғат ит-түрк» ескерткішінде қыпшақша деп берілген тілдік элементтердің қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі

М.М. Қосыбаев¹, М.Е. Әділов²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан

(E-mail: mirrau13@mail.ru, marlenadilov88@gmail.com)

Аңдатпа. Түркі тілдерінің алғашқы тарихи-салыстырмалы сөздігі саналатын Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» атты еңбегі өзінің бай тілдік сөздік қоры негізінде көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерін зерттеуде ең маңызды дереккөз саналады. Аталған еңбекте Махмұт Қашқари сол кезеңдегі әдеби жазба тілі – түрк (хакания – қағандық тілі) тілінің негізгі грамматикалық ерекшеліктерін берумен қатар, қыпшақ, оғыз, ұйғыр, сувар, арғу, т.б. түркі тілдері мен халықтардың тілдік өзгешеліктері жөнінде мол деректер берген. Қарахан дәуірінің данышпаны осы тілдердің айырмашылықтарына тоқтала отырып, әсіресе қыпшақ тілінен біраз мысалдар келтірген. Осылайша Махмұт Қашқари әдеби тілден кейін ең көп лингвистикалық мәліметтерді оғыздар мен қыпшақтардан келтіреді. Оғыздар мен қыпшақтарды жеке айтумен бірге көп жағдайда екі тілдер тобын қосып айтады.

Махмұд Қашқаридың тілдік топтар туралы берген мәліметтері арада он ғасыр өтсе де, әлі күнге дейін сол тілдермен көп жағдайда сәйкес келетіндігі таң қалдырады. Дегенмен бір-біріне қарама-қайшы немесе қиыспайтын жағдайлар да сирек болсын кездеседі, мәселен «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде кейде оғыз тіліне тән деп көрсетілген сөздер қазіргі оғыз тілдерінде кездеспеуі, сол сияқты қыпшақ тілінде бар деген қолданыстар қыпшақ тілдер тобына жататын қазақ тілінде сақталмауы мүмкін. Мақалада «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде Махмұт Қашқаридың қыпшақ тілінде қолданылады деп көрсеткен кейбір элементтердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы қарастырылады. «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде қыпшақ тілді элемент деп көрсетілген сөздер мен формалардың қазақ әдеби тілі мен говорларында, тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерінде және қос сөздерде сақталғандығы мысалдармен дәйектеледі.

Түйін сөздер: Махмұт Қашқари, Диуани лұғат ит-түрк, Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері, қыпшақ тобы, оғыз тілдер тобы, қазақ тілі, лексика, фонетикалық ерекшеліктер, морфологиялық формалар, мақал-мәтел, тұрақты тіркестер.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

XI ғасырдағы түркі тілдері мен халықтары туралы мол мәлімет беретін «Диуани лұғат ит-түрк» әмбебап еңбегі түркітану ғылымының ең негізгі қайнаркөзіне жатады. Арабтарға түрік тілін үйрету мақсатында әзірленген Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегі сол кезеңдегі түркі тайпаларының тілдік ерекшеліктері туралы маңызды мағлұмат береді. Кітапта тек тіл ғана емес, онда фольклордың түрлі жанрлары, әдебиет, тарих, салт-дәстүр, мәдениет қамтылған. XI ғасырдағы сөздік қорды анықтауы, сөздерді түсіндіру үшін қажет жерлерде өлеңдер мен мақал-мәтелдерді мысал ретінде қолдануы, грамматикаға қатысты маңызды түсініктемелер беруін есепке алғанда, әсіресе, тіл зерттеулері саласында «Диуани лұғат ит-түрк» ең негізгі еңбектер қатарына қосылады.

«Диуани лұғат ит-түрк» аты айтып тұрғандай, бір грамматикалық құрал немесе сөздік емес, ол – диван (жинақ, энциклопедия) және лұғат (әмбебап сөздік). Кітап атауындағы *лұғат* сөзі араб тілінде 1. сөздер, 2. тілдер, 3. диалектілер, 4. сөздік деген мағыналарды білдіреді. Сондықтан осы еңбек аталған төрт анықтамаға сәйкес келеді, өйткені онда Қарахан дәуірі жазба тілінің лексикасы ғана емес, сол кезеңдегі негізгі ірі тайпалар – оғыз, қыпшақ, ұйғыр, сувар, қырғыз, татар, арғулардың тілдік ерекшеліктері және диалектілері көрсетілген. Грамматикалық қолданыстар талданғанда тайпалардың тұрмысы, сенімдері, әдет-ғұрпы қосымша берілген, ал сөздердің мағынасын ашқанда түсінікті болуы үшін мысал ретінде талданып жатқан сөз кездесетін өлеңдер, халық жырлары, ауыз әдебиеті мәтіндері, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер қосылған.

Махмұт Қашқари кітапты арабтарға түрік тілін үйрету мақсатында дайындағандықтан, еңбек негізінен арабша жазылған, бірақ мысалдардың барлығы түрік тілінде берілген. Оның бұл ұстанымы келесі кіріспе сөзінен көрінеді: «Түрік тілін үйреніңдер, себебі олардың ұзақ ғұмырлы биліктері болады деген хадисті Бұқара имамдарынан естідім, бұл шын хадис болса, түрік тілін үйрену міндетті болады; егер ол дұрыс болмаса, ақылдарыңызға салыңыздар... Міне, сол себепті мен олардың елдерін және даласын зерттедім. Түрік, түркімен, оғыз, шігіл, яғма және қырғыздардың диалектілерін үйрендім. Шындығында мен олардың тілде ең дұрысын білетіндерінен, сөйлеуде ең айқын болғандарынан, ақыл-ойда ең қабілеттілерінен, руы жағынан ең тереңдерінен, найзада ең жақсы атушыларынан білемін. Осылайша әр рудың тілін жақсы меңгердім. Содан кейін бұл кітапты жақсылап ретке келтіріп, жаздым...» [1, 3 б.]. Ғалымның түркі тілдерін терең меңгергенін осы сөзінен және талдаған мысалдарынан айқын көрінеді, өйткені ол қыпшақ немесе оғыздікі деп таныған сөздер осы күнге дейін тура солай сол тілдер тобында сақталған.

Зерттеу әдістері

«Диуани лұғат ит-түрктегі» қыпшақ тіліне тән ерекшеліктер фонетикалық, морфологиялық және лексикалық жағынан талданып, жекелеген сөздердің түп-төркіні, шығу тегі көне түрк ескерткіштері мен қазіргі түркі, алтай тілдері материалдары негізінде

қарастырылды. Осы тұрғыда жасалған тілдік зерттеулерде негізінен салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылады. Жекелеген атаулардың түбірі мен мағынасы ажыратылғанда, морфемдік және семантикалық талдауға жүгінілді. Қыпшақ элементтері түпнұсқа деректерден оқылып салыстырылды, сондықтан жазба ескерткіштің Түркияда жарық көрген қолжазбасы басшылыққа алынды. Жиналған сөздер мен грамматикалық формалар жеке-жеке теріліп, қазіргі жинақтардағы нұсқаларымен фонетикалық, морфологиялық талдау жолымен салыстырылды. Талданатын мысалдар жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау әдістері арқылы көрсетілді.

Тақырыптың зерттелуі

«Диуани лұғат ит-түрк» ескерткішінің тілі жөніндегі зерттеулер елімізде, түркі тілдес мемлекеттерде, тіпті әлемде жалғасып келеді. Сөздіктегі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, лексикасы, грамматикасына дейін егжей-тегжейлі зерттеліп, мақалаларды санамағанда, жүздеген монография, ғылыми диссертациялар жазылды. Сөздік қорының өзі – етістіктер бір бөлек тарихи-салыстырмалы тұрғыдан талданса, зат есімдері қаржылық атаулар, тұрмыстық бұйымдар, қару-жарақ, құс атаулары мен жануарлар, құрал-сайман, зергерлік атаулар, т.б. тақырыптық топтарға бөлініп жеке-жеке зерттелді. Ескерткіштегі қазақ тілімен үндесетін сөздер мен қолданыстар және мақал-мәтелдер Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Құрышжанов, Ә. Ибатов тарапынан қарастырылды.

Тікелей тақырыпқа қатысты қыпшақ элементтері деген мәселе осы тақырыппен жеке мақала, монография ретінде әсіресе Түркияда жазылды. А. Karahan 2013 жылғы «Dîvânu Luğati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi» монографиясында ескерткіштегі түбі түркі төл сөздердің қазіргі түркі тілдерінің қайсысында сақталғанын тіркеп, салыстырмалы сөздік жасады. Ғ. Toprak 2003 жылғы «Divanü Lugati't-Türk'te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri» мақаласында ең алғаш қыпшақ элементтерін салыстырмалы түрде зерттеп, ескерткіштегі қыпшақ тілі деп көрсетілген сөздерді ортағасырдағы қыпшақ ескерткіштері сөздіктерімен байланыстыра қарастырды. 2014 жылы М. Karasu «Divânu lugât'it-Türk'teki Kıpçak söz varlığını Kazak Türkçesindeki görünümü» мақаласында жазба мұрадағы қыпшақ тілінде қолданылады деп тіркелген сөздердің қазақ тіліндегі бар-жоғын сөздіктер негізінде анықтап, тізімін ұсынды. 2015 жылы О. Balcı «Divanü lügâti't-Türk'te Kıpçakça olarak kaydedilen dil malzemesinin bugünkü Kıpçak lehçelerindeki durumu» мақаласында жәдігерде қыпшақша деп көрсетілген элементтердің жалпы қыпшақ тілдеріндегі қолданысына тоқталды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Фонетикалық ерекшеліктер. 1. Сөз басындағы «й» дыбысының «ж» дыбысына айналуы.

Махмұд Қашқари «жинчү» формасының қыпшақ және оғыз тілдерінде «інжу» мағынасында қолданылғанын атап өтеді: «Оғыздар мен қыпшақтар басында «й» дыбысы

кездесетін есім сөздер мен етістіктердің бірінші әріптерін «ж» дыбысына айналдырады. Осылайша басқалары «*йинжу*» деп айтса, олар (қыпшақтар) «*жинжу*» дейді. Түріктер түйенің ұзындау келген жүніне «*йугду*» десе, оғыздар мен қыпшақтар «*жугду*» дейді» [1, 12 б.].

М. Қашқари қыпшақтар сөздерді [ж] дыбысымен айтады деп тіркегендей, сөз басындағы [й] дыбыстары қазақ тілінде [ж] дыбысымен айтылады. Осы ерекшелік қыпшақ тобындағы қырғыз, қарақалпақ, қарашай-балқар, татар (татар тілінде тек қысаң дауыстылардың алдында ғана [ж] сақталған) тілдерінде ғана сақталған.

Қазақ тілі сөз басындағы [ж] дауыссызымен айтылатын негізгі тілге жатқанмен, М. Қашқари атап өткен *жинчу* қолданысы, тілімізде күтілетіндей *жинжу* тұлғасында емес, инжу формасында кездеседі. «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде қыпшақ және оғыз тілдерінде *жинчу* ретінде берілген сөздің басында негізінен [ж] дыбысы кездесетін қазақ тілінде *инжу* формасында қолданылуы назар аудартады. XI ғасыр ғұламасы сол кезеңнің өзінде қыпшақтардың [ж] деп айтатынын ескерткені бекер емес, шынымен осы тарихи ерекшелік қазақ тілінде бүкіл сөздерде сақталған, бірақ *инжу* сөзінде ғана сөз басында [ж] дыбысы түсіп қалған. Орыс тілінде *жемчуг* болып айтылуы оның ертеде қыпшақтардан алынғанына дәлел бола алады.

Қазіргі қыпшақ, қарлұқ, оғыз тілдерінің түгелінде [ж] дыбысы түсіп, *инжи* (*инжу*, *инжі*, *ынжы*, *инчи*) түрінде айтылса, көне тілдік ерекшеліктер көбірек сақталатын Сібір түркі тілдерінде сөз басындағы [ж] нұсқалары ([ч], [д]) сақталған, мысалы алтай тілінде *динжи*; тува тілінде *чинчи*; хакас тілінде *чимчүк*; якут тілінде *чөмчүүк*, т.с.с.

2. Сөз басындағы «й» дыбысының түсуіне байланысты М. Қашқари қыпшақтар мен оғыздарда мұндай құбылыстың бар екенін назарға алады: «Басқа түріктер жолаушыға *йелкин* десе, оғыздар мен қыпшақтар *елкин* дейді. Олар (қыпшақ пен оғыздан басқалары) жылы суға *йылыг* су десе, оғыздар мен қыпшақтар *ылыг* дейді» [1, 12 б.]. М. Қашқари кейбір жағдайларда сөз басындағы [й] дыбысының түсіп қалуына байланысты мысалдарды оғыз және қыпшақ тілдерін қатар айтып, екі тілден бірдей мысалдар берген, неге десек, сол кезеңде қыпшақтар мен оғыздар бір аймақта тұрғаннан болуы мүмкін, өйткені ерте орта ғасырда қыпшақтар солтүстіктен Сыр бойына қарай келгені белгілі.

М. Қашқари қыпшақтарда [ж] дыбыстарының түсіп қалуы бар деп айтқан бұл ерекшелік қазақ әдеби тілінде жиі кездесе қоймайды, көп жағдайда [ж] дыбысы сақталып айтылады. Ал мұндай құбылыс оғыз тілдерінен көбіне әзербайжан тілінде байқалады: *йиде* > *идә* «жиде», *йыл* > *ил* «жыл»; *йылан* > *илан* «жылан», *йүрек* > *үрек* «жүрек».

Қазақ әдеби тілінде сирек болса да, ғұлама көрсеткен фонетикалық заңдылық сақталған, мысалы *жұбату* етістігінің *уату* формасы бар. Сол сияқты *жұбан/уан*; *жұбаныш/уаныш*; *біржолата/біратола*; *жекіреңде/әкіреңде*; *желбегей/елбегей*; *жыра/ыра* сияқты нұсқалы сөздер кездеседі. Сонымен қатар «*йешил*» (жасыл) өзен атауы қазақ тілінде сөз басындағы «ж» түсіп, *Есіл* болып өзгергені айтылады. Қырғыз тілінде жырдың ыр; жылаудың *ййла* түрінде жұмсалуды осындай құбылысқа жатады. Сөз басындағы [ж] түсіп қалуына байланысты мысал ретінде орыс тіліндегі *изюм* атауының *жүзімнен* өзгергенін келтіруге болады. Сондай-ақ көне түрк тіліндегі *йүғұрт* етістігі қазақ тілінде *ұйыту* болып сөз басындағы [й] түскен, әлем тілдерінде *йогурт* болып жұмсалады.

3. Сөз басындағы «т» дауыссызының «д» дыбысына өзгеруіне келгенде де ғұлама оғыздар мен оған жақындарда (қыпшақтар) осы тілдік құбылыс бар екенін атап көрсетеді: «Сөздің басындағы барлық «т» дыбыстары оғыздар мен оларға жақындарда «д»-ға өзгереді [1, 12 б.]. Оғыздар мен оларға жақындар деу арқылы ғалым қыпшақтарды меңзегені дәлелденген, себебі кітаптың біраз бөлігінде оғыздар мен қыпшақтар бірге аталған, тіпті бір тараушада «оғыздар және олардың бауырлары қыпшақтар» деп айтылған. Осыған қарап М. Қашқаридың жақындар дегені қыпшақ екендігі айқын анықталады.

Қазақ әдеби тілінде сөз басындағы [т] дыбысы негізінен сақталады. Алайда Махмұт Қашқари қыпшақтар да [д] деп айтады деп бекер айтқан жоқ, оны қазақ тіліндегі *дала, дағы, дейді (деп, дегенмен, дей тұрғанмен) дейін, диірмен; дауыс; деңгей; доғару, доңыз; деңгене, доғар, делқұлы, дүлей, дыбыс, дым*, т.б. мысалдарында көне түрк тіліндегі [т] тұлғасында емес, оғызшадағыдай [д] формасында сақталғанынан көреміз. Мәселен, А. Құнанбайұлы бір мысалда тұзу сөзінің орнына дүзу нұсқасын пайдаланса, Ш. Құдайбердіұлы әдеби тілдегі тозақ сөзі орнына дозақ нұсқасын қолданған [2, 39 б.].

II. Морфологиялық өзгешеліктер. 1. -асы есімшесі:

Махмұт Қашқари XI ғасырдағы «Диуани лұғат ит-түрк» ескерткішінде -ғу жұрнағы туралы айта келіп, -асы есімшесін қолдану оғыз, қыпшақ тілдеріне тән деп жазады: «Шігіл, яғма, тохсы, аргу және жоғарғы Қытайға дейінгі ұйғыр тілдерінде түбір сөзге -ғу, -қу, -ғу қосымшалары қосылып, есімше жасайды: *bu ya kurgu ugur ermes* «қазір садақ тартатын уақыт емес»; *bu turgu yir ermes* «бұл тоқтайтын жер емес»; *bu tagka agku ugur ermes* «қазір тауға шығатын уақыт емес»; *ol bizke kelgü boldı* «ол бізге келетін болды» сияқты». Ал оғыз, қыпшақ, печенек және бұлғар тілдерінде осы атауларға -асы жұрнағы қосылады дейді де, оғыз тілінен мысалдар келтіреді: *йа қурасы оғур тегүл* «садақ құратын уақыт емес»; *бу турасы йер тегүл* «бұл тұратын жер емес»; *бу тағқа ағасы уғур тегүл* «тауға шығатын кез емес»; *ол бизке келеси болды* «ол бізге келетін болды» [1, 251 б.].

Қазақ әдеби тілінде -асы жұрнағының грамматикалық мағынасы жоқ. Бұл жұрнақтың қызметін -ар, -атын жұрнақтары атқарады. Алайда М. Қашқари қыпшақтарда да кездеседі деп бекер айтпағаны анық, өйткені жоғарыдағы жұрнақ бұрыннан қалыптасқан қолданыстарда сақталған: *келесі, тиесілі, кіресілі, аласы, бересі, көресі*, т.б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде *аласы, бересі көресі* сөздері жеке сөз ретінде берілгенмен, олардың жасалуы жөнінде мәлімет берілмеген. Өйткені бұл сөздер қалып тіркес пен сөздер саналады. Сонда -асы жұрнағы қазақ тілінде осы тәріздес қалыптасқан тіркестерде, мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерінде сақталғаны болмаса, сөз тудыруға белсенді қатыспайды.

Мақал-мәтелдерде кездесетін -асы жұрнағы: *шығасы шықпай, кіресі кірмейді; шығасыға кіресі басшы; аласыға алтау аз, бересіге бесеу көп; туасы жаман туғанын жамандайды; көресінді көрмей көрге көрге кірмейсің* [3].

Тұрақты тіркестерде қолданылуы:

«Көресіні көрсетті». Сөздіктерде *көресіні көрсетті* «жамандық жасады, азаптады» тұрақты сөз тіркесінің мағынасына сәйкес, *көресі* сөзі жеке өзі «қиындық, азап» деп түсіндірілген, осылайша оның көр етістігі қатарында бермеген.

«Алты аласы бес бересі жоқ». «Өлесі болды». «Өлесі қылды/өлесідей сабады» [4].

Қос сөздерде: «Кіресілі-шығасылы» [5].

Абай өлеңінде *бересі* мен *аласы* сөздері тұрақты тіркес құрамында айтылған:

Қазақтың қайсысының бар санасы?

Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.

Пысықтықтың белгісі – арыз беру

Жоқ тұрса *бес бересі*, *алты аласы* [6, 89 б.].

М. Қашқари ерте орта ғасырда негізінен оғыздар мен қыпшақтарда қолданылады деп айтатындай жөні бар, шынымен қазіргі түрік, әзербайжан тілдерінде бұл қосымша жаңа сөз тудыруға белсенді қатысады, сонымен бірге чуваш тілінде, тіпті қыпшақ тобына кіретін башқұрт және татар тілдерінде әлі де жұмсалатындығы айтылады [7, 248 б.]. Қазақ тілінде болса өнімді жұрнақ санатынан шығып, бұрыннан қалыптасқан жоғарыдағыдай кейбір мысалдарда сақталғаны байқалады. Аталған есімшенің фразеологизм, қос сөз, мақал-мәтелдерде сақталғаны оның М. Қашқари айтқандай, қазақ тілінде (яғни қыпшақ) ертеде белсенді сөз тудыруға қатысқандығына дәлел бола алады.

2. *-ан* есімше жұрнағы. Махмұд Қашқари *-дан* жұрнағының функциясына тоқталғаннан кейін, оғыздарда «*г*» дыбысының түсіп қалғанын атап өтеді. Тіл ғұламасы мысалдарға келгенде оның оғыздар мен қыпшақтарда қолданылғанын атап өткен: «Түріктер «Ол адам үнемі үйіне бараған (барғыш)» деген мағынада «*Ол ерге бараған ол*» дейді. Ал оғыздар мен қыпшақтар «*Баран ол*» дейді. Түріктер «*Ол ер қулыны ураған ол* (ол жігіт құлын ұраған (ұрғыш))» десе, оғыз бен қыпшақ «*Уран*» дейді [1, 33 б.]. Қазақ тілінде өткен шақтың есімшесі *-ған* жұрнағымен жасалады, ал «жиілік» функциясында ертеректе *-аған*, қазіргі кезде *-ғыш* жұрнағы жұмсалады. Алайда бір мақал-мәтелде батыс түрік тілдерінде сақталған *-ан* жұрнағының қолданылғаны байқалады: *Бозуландан боғулық алма* «Бұзылған жерден кішігірім зат болса да алма. Өрттен, қираған жерлерден алынған заттар жамандық әкеледі деген нанымнан шыққан» [8, 185 б.]. Қазақ әдеби тілінің грамматикасына сәйкес бұл мақал «Бұзылғаннан боғулық алма» деп айтылу керек еді. Жоғарыдағы нұсқасында болса, М.Қашқари айтқандай «қыпшақша» формада сақталған. Қазақ тілінде мағынасы жағынан ұқсас, семантикалық тұрғыдан жақын «*Бұлген елден бүлдіргі алма*» мақалы бар. Бұл мақалда әдеби тілдегідей *-ған* жұрнағы қолданылған.

3. *Жиілікті білдіретін -аған есімшесі*. Жиілік пен сабақтастықты білдіретін *-аған* жұрнағының диахрондық қолданысын Махмұд Қашқаридың еңбегінен көруге болады. «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде аталған жұрнаққа арнайы тоқталып, төмендегідей түсініктеме берілген: «Түріктер «Ол үйіне әрдайым бараған (барғыш)» деген мағынада «Ол еуге бараған ол» дейді. Оғыздар мен қыпшақтар «баран ол» деп айтады. Түріктердің *ол ер қулына ураған* «ол кісі құлын ұраған (жиі ұрады)» дегенін бұлар (яғни оғыздар мен қыпшақтар) «ол ер қулына уран» дейді».

М.Қашқари *-аған* жұрнағын қыпшақтар емес, түріктер айтады деп тіркесе де, оның ертеректе қазақ тілінде қолданылғанын мақал-мәтелдерден көруге болады: *байлаулы ит үреген, байлаулы өгіз сүзеген; жұтаған шүкірге тоймайды; кезеген аяқ боқ басар; есектің жүгі жеңіл болса, жатаған болады; көптің көзі көреген; кетеген болса түйең жау, тебеген болса биен жау* [3].

Қазіргі қазақ тілінде бір нәрсеге бейім болу, тұрақты бір қылық, әдет қызметін үстеу қызметінде етістіктен сын есім тудыратын *-қыш/-ғыш* жұрнағы белсенді қолданылады: *жұтқыш, кезгіш, жатқыш, кеткіш, айтқыш, тепкіш*, т.б. Бірақ ертеректе бұл функцияда *-аған/-еген* қосымшаларының қолданылғаны жоғарыдағыдай *жұтаған, кезеген, жатаған, кетеген, көреген, сүзеген, тебеген, қашаған* және т.б. мысалдарының әлі де сақталғанынан көреміз.

-Аған есімшесінің қазіргі әдеби тілде белсенді жұрнаққа жатпай, сөз тудыруға қатыспайтыны жөнінде ғалымдар ескерткен: «Қазақ тілінде есімшелердің қалдық формалары да бар. Олар *-аған/-еген* қосымшалары арқылы жасалады. Бұлар сан жағынан өте аз, санаулы ғана және қазіргі қалпында етістік системасынан шыққан, сын есім қызметінде қолданылады. Бұл есімшенің көнеленген түрі. Беретін мағынасы – дүркіндік, анықталушының тұрақты қасиеті» [9, 180 б.].

Махмұт Қашқари түріктер тарапынан айтылады, яғни әдеби тілде қолданылады деп көрсеткен *-аған* қолданысы қазіргі қазақ тілінде белсенді сөз тудыруға қатыспаса да, ертеректе қазақ тілінде жиі жұмсалғанын көреміз. Салыстырмалы грамматикаға арналған еңбектерде *-аған* есімшесі түркі тілдерінен тек құмық, қарақалпақ, чуваш, хакас тілдерінде кездеседі делінген [10, 197 б.].

III. Қыпшақ лексикалық элементтері.

Аба «аю». «Диуани лұғат ит-түрkte» *аба* сөзі қыпшақ тілінде аю мағынасында қолданылады деп көрсетілген. Қазақ тілінде *аю* сөзі қолданылады, бірақ *аба* «үлкен» мағынасында *ас+аба* «той жүргізуші, ас ағасы, дастарқан басшысы, үлкені» формасында сақталған; салыстырыңыз: *Асабасы жоқ асқа жарымас* «Тойбасы жоқ жерде береке болмайды, дастарқан басшысы жоқ жерде ассыз қалады» деген сема басым. Қазақ әдеби тілі сөздігінде *асаба* сөзі «тойбасы» ретінде түсіндіріліп, этимологиясы былайша ашылған: *ас* – «тамақ», *аба* – «ата, аға, үлкен» = «ас ағасы (үлкені)» [5, 707].

Этимологиялық сөздікте *аба* сөзі «үлкен» мағынасында да, «аю» (табу сөз екені көрсетілген) семасында да бір сөз ретінде берілген [11, 54 б.]. Федотов чуваш тіліндегі *уна* «аю» сөзін түркі тілдеріндегі *аба* «үлкен; әке» атауымен байланыстырады [12, 281]. *Аба* «аю» мағынасында тек хакас тілінде сақталған: 1) *аба* – «әке»; 2) *аба* – «аға»; 3) *аба* – «аю» (ХРС 13). Қазақ тілінде «көсем, көшбасшы, қасқыр немесе арыстан үйірінің бастаушысы, арлан» деген мағыналарында *абадан* сөзі жұмсалады. Қазақ тіліндегі «Арыстан көп, абаданы біреу», «Атадан алтау болса да, абаданы біреу» деген сияқты мақал-мәтелдерде де айтылады. Соңғысы көне түрк тіліндегі «ірі, үлкен» деген мәнде жұмсалған *аба* сөзімен байланысты болса керек. *Ірі* семантикасы қарашай-балқар тілінде сақталған, тіпті қазақ тіліндегідей *абадан* формасында жазылған: *Абадан* «үлкен, ірі; басшы»; *абадан-абадан* «ірі-ірі» (КБРС 15).

Башмак. «Оғыздар мен қыпшақтарда аяқкиім». «Диуани лұғат ит-түрkte» бұл сөздің шығыл тілінде *башак* түрінде қолданылатынын жазған М. Қашқари, оғыздар мен қыпшақтардың осы сөзге [м] қосып, *башмак* деп айтатынын түсіндірген. Қазақ тілінде *аяқ киім* сөзі белсенді қолданылады. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде *башмақ/башпақ* сөзі «үйде киілетін аяқ киім» ретінде түсіндірілген [5, 145 б.]. Бірақ көне түрк тіліндегі [ш] дыбысы қазақ тілінде [с] болып өзгеретінін еске алсақ, қазақ тілінде неге *басмақ* түрінде

қолданылмайды деген сұрақ туындайды. Осыған қарап башмақ нұсқасының көне түрк тілінен славян тіліне, одан барып қазақ тіліне қайта кірген кірме элемент (я болмаса көрші түркі тілдерінен бізге өткен) болуы мүмкін деген жорамалға апарады. Қазақ мақал-мәтелдерінде *басмақ* сөзінен туындаған «аяқ киім тігуші, етікші» мағынасындағы *басмақшы* формасы қолданылады: *басыңа түссе басмақшы боласың* «маңдайыңа жазылған болса етікші (аяқ киім тігуші) боласың [3, 93]. Бұл мақалдың тағы бір нұсқасы бар: «басқа түссе – баспақшыл». Адам басына қиындық түссе, ең қиын деген жұмыстарды да істейді, яғни тері илеумен де айналысады» (кітап авторы Ә. Қайдар солай түсіндіреді) [13, 241 б.].

Бұлан. «Қыпшақ даласында бұғыға ұқсас ірі жануар». «Бұлан Қыпшақ даласында аулайтын ірі жабайы аң. Тостаған сияқты іші қуыс, жоғары қарай иілген мүйізі бар. Қар мен жаңбыр суы сол мүйізіне жиналады. Ұрғашысы тізерлеп тұрады, еркегі оның мүйізінен су ішеді; еркегі тізерлеген кезде ұрғашысы су ішеді» [1, 178 б.]. Р.Сыздықованың көрсетуінше, бұлан «бұғыға ұқсас ірі жануар», бұрын қазақ даласында өмір сүрген, бірақ қазіргі уақытта жойылып кеткен [14, 48]. Қазақ әдеби тілі сөздігінде бұлан сөзі «қазақ даласында бұрын өмір сүрген, ұзын, үлкен мүйізді, қос тұяқты, бұғы тектес ірі жануар» деп түсіндірілген. Төмендегідей мақал-мәтелдерде айтылады: *Бұланға ерген шөпке аунайды, доңызға ерген боққа аунайды; Атасы бұлан атпағанның баласы құлан атпайды; Бұлан өз тауынан өзі жерімес; Бір оқты құлан көтереді, екі оқты бұлан көтереді; Бұланайдан үлкен тау болмас, бұланнан үлкен аң болмас; Жеріне қарай бұланы, тауына қарай қыраны* [3, 189].

Көк «Оғыз және қыпшақ топтарында «негіз, тек»: көк сөзіне қатысты, Диуани лұғат ит-түрkte былай жазылған: «Оғыздар мен қыпшақтардың: *көкүң кім* – «тегің кім, қай рудансың?» деп қолданылатыны туралы айтылған: *көк* – «оғыз және қыпшақ тілдерінде «адамның тегі, негізі, шыққан руы» [1, 318 б.]. Қазақ тілінің түсіндірме және әдеби тілі сөздіктерінде *көк* сөзінің «негіз, түп-тамыр, тек, қайнар» мағынасы тіркелмеген, бірақ тұрақты тіркесте *көк* сөзі оғыз тілдеріндегі сияқты «негіз, тек, шыққан тегі» мағынасында сақталғаны аңғарылады: *Көгі жаман* – «Тегі (шыққан жері) нашар» [4, 394]. Қазақ тілінде «үлкен аға, ата» мағынасында қолданылатын *көке* осы сөзбен байланысты деп пайымдаймыз: *көке < көк еке* – «түп аға».

«Абай жолы» романының тілін зерттеген Е. Жанпейісов роман ішінде кездесетін *найман көк* тіркесіндегі *көк* сөзін «негіз» мағынасын білдіреді деп қарастырып, *найман көк атты* «найман руынан шыққан нағыз ат» деп аударған [15, 139 б.]. Сайып келгенде *көк* сөзі қазақ тілінде тіркелмеген деп сөздіктерге қарап кесіп айтуға болмас, егер *көгі жаман* фразеологизмін және *найман көк* тіркестерін алсақ, онда М. Қашқари қыпшақтарда бар деп тіркегендей тілімізде сақталғаны байқалады.

Өтмек «қыпшақтарда нан». Әдеби тілде бұл тұлғалы сөз болмаса да аймақтық сөздікте Батыс Қазақстан аймағында *өтпек* диалектісінің қолданылатыны тіркелген: Алтынай *өтпек* пісіріп жатыр. *Өтпекті* көбіне қысқа қарай пісіреміз. Ақ *өтпекті* өзіміз жейміз (ҚТАС 551). Парсыша *нан* сөзінің синонимі саналатын түбі түркінің төл сөзі *өтпек* ноғай тілінде тура осы тұлғада қолданылады, соған қарағанда сол тілден кірген элемент, я болмаса Орал өңіріндегі жергілікті ноғайлар қолданатын сөз болуы ғажап емес. Десек

те, М.Қашқари мұның қыпшақтарға тән сөз болғанын айтқаны шындыққа жанасады. Қазіргі қыпшақ тобы тілдерінен қарайым, қырым татар және қарашай-балқар тілдерінде жәдігерде тіркелгендей, *өтмек* тұлғасында кездеседі, ал татар тілі говорларында *үкмәк/үпмәк* нұсқасында бар [15, 178].

Қат – «*тікенді ағаштың жемісі*». М.Қашқари сөздігінде бұл сөздің қыпшақ, йемек, татар, қай, шомул тайпаларында «әр түрлі ағаштың жемісі» семасында тіркелген [1, 407]. *Қат* сөзінің өзі Сібір түркілерінде *хат* нұсқасында алтай, тува, хакас тілдерінде қолданылады. Сібір түркілерінде тек *қарақат* құрамында ғана емес, «қысылғат, сарғат» сөздерінің құрамында тіркелген [10, 332]. Қазақ әдеби тілінде *қат* сөзінің өзі сақталмаса да, *қарақат* жемісі атауының құрамында сақталған. Ал қырғыз, башқұрт, ұйғыр, әзербайжан, өзбек тілдерінде *қарағат* нұсқасында айтылады.

Қырнақ «*күң, құлдықтағы әйел*». Қыпшақ, йабағу, оғыз, қай, шомул, басмыл, йемек тайпаларында айтылады делінген [1, 206]. Мұны біз қазақ тіліндегі қыз-қырқын қос сөзінде сақталған *қырқынмен* төркіндес деп пайымдаймыз. Десек те ескерткіште *қырқын* сөзі мен *қыз-қырқын* қос сөзі тіркелген. *Қырқын* жеке өзі «қыз» дегенді білдірсе, *қыз-қырқын* «күңдер» деп аударылған: Түнүр қадын болушты / *Қырқын* тағы қолушты. Емди тышым қамашты / Атлы Турумтайымы «Ол менімен құда болу жөнінде келісті / Қыз алып беруге уағдаласты...» [1, 263].

Нәтижелер

«Диуаны лұғат ит-түрк» ескерткіші тілінде қыпшақша ретінде жазылған сөздердің саны – 52 (12-сі етістік, 40-ы зат есім). Бұл сөздердің 18-іне тек қыпшақша ретінде белгі көрсеткен болса, 34 сөзге қыпшақшамен бірге басқа тілдер де көрсетілген. Қыпшақшамен бірге ең көп айтылғаны оғыз тілі екені түсінікті. Сондағы жоғарыдағы 52 сөздің 29-на қыпшақ пен оғызша түсіндірмесі қосылған. Қалған 5 сөздің қыпшақша мен басқа түркі тілдерінің ортақ сөздері екендігі көрсетілген [16, 263 б.]. Сол сөздердің ішінде қазақ тілінде кездесетіндерінен және жоғарыда талдамағандардан *арық, бал, кеме, сұйық, тамақ, төзу, тұну, үкі* сөздері бар.

Фонетикалық жағынан өзгерген сөздердің арасында адһақ «*аяқ*», айығ «*аяу*», бен «*мен*», *бүт*- «өсімдіктің бітуі, өсуі», *ем* «дене мүшесі атауы», *йал*- «жану, жалындау», *йубула*- «жұбату», *кету* «келте, шолақ», *қазын* «қайын», *қатлан*- «жемістену», *йут*- «жұту», *йүкүнч* (намаз, бас ию) «жүгініс», *құрман* «қорамсақ, садақ оғы сауыты», *сусғақ* «шөлдеуіш, сусағыш», *чет*- «жету», *чун*- «жуыну», *хайу* «қай», *ханда* «қайда», *хыз* «қыз», *ылығ* «жылы» деген сөздер тіркелген. Бұлар сөздікте қыпшақша (қыпшақ-оғыз, я болмаса қыпшақ және өзге тілдер) деп тіркелген. Курсивпен белгіленгені Қашқари келтірген қыпшақша нұсқа болса, тырнақша ішіндегісі – қазіргі қазақ тіліндегі нұсқасы.

Алығ «жаман, кір», *елкин* «қонақ, жолаушы», *еует* «иә», *жуғду* «түйенің өсіп кеткен жүні», *жуфға* «басшы, жөн сілтеуші, қол бастаушы», *йазғуқ* «биенің емшек ұшы», *йалынғуқ* «күң», қору «жеміс түрі», *йаулақ* «жаман», *құзғыр*- «қардың боранға ұласуы», *өзле* «түс», өкил «көп», *сулақ* «көкбауыр», *ташық-/тышық*- «шығу, тысқары шығу», *учан* «қос желкенді қайық, кеме» атаулары қазіргі қазақ тілінен табылмады.

Қорытынды

«Диуани лұғат ит-түрк» ескерткішінде қыпшақ тіліне қатысты *жинчу* түрінде берілген сөз қыпшақ тобына кіретін және сөз басында ж дауыссызы сақталатын қазақ тілінде *жінжу* формасы сақталуы керек еді, бірақ «інжу» болып өзгерді. Қазақ тіліндегі *інжу* тұлғасы шағатай жазба тілінен қалған ерекшелік болуы ықтимал. Өйткені қазақ тілінде сөз басында *ж* дыбысы көп жағдайда сақталып жазылады. Қашқари қыпшақтар сөз басындағы «й» дыбысын «ж» деп айтады деп ерте орта ғасырда тіркеген, сол қыпшақтар қазақ елі болып осы күнге дейін «ж» деп айтады.

Махмұд Қашқари кей жағдайларда сөз басындағы [й] дыбысының түсіп қалуы жөнінде мысалдар келтіріп, оның оғыз және қыпшақ тілдеріне тән құбылыс екендігін көрсеткен. Қазақ тілі негізінен сөз басындағы [ж] дыбысы сақталатын тілге жатса да, [ж] түскені 10 шақты мысалда тіркелген, мұндай құбылыс қырғыз тілінде де кездеседі (*жыр – ыр, жылау – ыла*). Табылған мысалдарға қарағанда, сөз басындағы [ж] дыбысы [у], [о], [ы] және [е] дауысты дыбыстарының алдында түскені анықталды. Оғыз тілдеріне келсек, оның көбіне езулік *ы/і* және еріндік *о/у* дауыстыларының алдында жиі түсетіні көрінеді. Демек қыпшақ тілдерінде сирек болсын [ж] түскеніне қарап және оғыз тобында ондай құбылыстың жиі болатынын ескеріп, М. Қашқари сол кезеңде рас мәліметті тіркегеніне көз жеткіземіз.

Сөз басында «*т*» дыбысы қолданылатын қазақ тілінде, Диуани лұғат ат-түрkte оғыздар мен оларға жақын тілдерде «*т*» дыбысының «*д*»-ға айналатыны туралы деректер бар. Қазақ тілінде *д* дыбысымен қолданылатын көне түркі сөздері кездеседі: *де-, дорба, диірмен, дауыс, деңгей* және т.б. Махмұд Қашқаридың заманында да қыпшақтар кей сөздерді қазақ тіліндегідей *д* дыбысымен айтқан болуы мүмкін. Осы сияқты ерекшеліктерді ескерген Махмұд Қашқари оғыздарға және қыпшақтарға тән құбылыс ретінде сөз басындағы *т* дыбысының *д*-ға айналатынын атап өткен. Бұл оғыз тілдеріне тән көне ерекшеліктердің немесе Диуани лұғат ат-түрктен бері сақталып келе жатқан ортақ құбылыстың дәлелі болса керек.

«Диуани лұғат ит-түрkte» көрсетілгендей, *-асы* есімше жұрнағы оғыздарға тән жұрнақ саналады. Бір тараушада қыпшақтардың да бұл жұрнақты қолданғаны айтылған, бірақ *-асы* жұрнағымен жасалған барлық мысалдар әрдайым оғыздардан берілген. Мысалы: *барасы йир* (оғыздар) «барар жер»; *турасы угур* (оғызша) «тұру уақыты» және т.б. Махмұд Қашқари бұл жұрнақтың қыпшақ тілінде сирек те болса кездесетіндіктен, қыпшақтарда қолданылғанын атап өткен болуы мүмкін. Асылы, бұл жұрнақ оғыз тілінде кең таралған, ал қыпшақтарда жиі қолданылмаған, өйткені соңғы сөйлемдердегі мысалдар оғызша деп берілген. Қазақ тілінде аталған қосымшаның бірнеше тұрақты тіркестерде, мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерінде ғана кездесетіні М.Қашқаридің «қыпшақтарда сирек кездеседі» деген жорамалымен ұштасады.

Махмұт Қашқари тілдік элементтердің белгілі бір тілдік топқа тиесілі екенін айтқанда, көбінесе оғыздар мен қыпшақтарда деп екеуін әрдайым бірге көрсетуі олардың бір аймақта өмір сүруімен байланысты болса керек. Ерте орта ғасырда оғыздар мен қыпшақтар бірге Хорезм аймағында және Сырдария жағасында өмір сүргені белгілі, Махмұд Қашқари осы аймақтағы қыпшақтардан естіген. Сол элементтердің көп бөлігі

оғыз тілдерінде сақталып, қыпшақтарда болса біреуінде сақталып, екіншілерінде ұмытылған. Жоғарыдағы -асы есімшесі мысалы Орта Азия қыпшақтарында ұмытылып, татар мен башқұртта өнімді жұрнақ ретінде қолданылуда. Мақалада «оғыздар және оларға жақындар» деп айтқан Махмұд Қашқаридің сөзіндегі жақындар «қыпшақтар» деп тұжырымдап, ондай мысалдарды да мақалада көрсеттік, себебі ғұлама көп жерде оғыздар мен қыпшақтар деп бірге көрсеткен, тіпті кейбір тұста «оғыздар мен олардың бауырлары қыпшақтар» деп те айтылған.

«Диуани лұғат ит-түрkte» қыпшақша деп көрсетілген *аба* «аю» сөзі қазақ тілінде кездеспейді; бірақ *асаба* және *абадан* сөздерінде сақталған. Сондай-ақ қыпшақша деп көрсетілген *өзле* «түскі уақыт» сөзінің фонетикалық формалары қазақ тілінде жоқ, бірақ қазіргі қыпшақ тобына жататын татар және башқұрт тілдерінде кездеседі. Сонымен қатар оғыз және қыпшақ тілдерінде қолданылады деп берілген *башмақ* сөзі қазақ тілінде *Басыңа түссе, басмақшы боларсың* деген мақал-мәтелде айтылады. *Башмақ* деген нұсқасы орта ғасырда славян халықтарына өтіп, бізге орыс тілінен қайта кірді. Қыпшақша «ағаштың жемісі» деген мағынаны білдіретін *қат* сөзі тек қарақат «қара түсті жеміс түрі» сөзінің құрамында ғана қолданылады. Оғызша және қыпшақша «негіз, тек, ру» мағынасындағы *көк* сөзі тек *көгі (тегі) жаман* деген тұрақты тіркесте сақталған. Ал *бұлан* сөзі ескерткіш тілінде қыпшақ далаларында өмір сүретін жануар ретінде аталған аң атауы қыпшақ тобындағы тілдердің бәрінде сақталған. Ертеде қазақ даласында жиі кездескені қазақ мақалдарынан аңғарылады.

Қаржыландыру. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын «Қашқаританудың ғылыми-әдіснамалық және қолданбалы мәселелері: «Диуани лұғат ит-түрік» жазба ескерткішін ұлттық сананы жаңғыртудың лингвистикалық факторы контекстінде зерттеу» ғылыми жобасы аясында жазылды (АР22786207).

Авторлардың қосқан үлесі.

М.М. Қосыбаев – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, теориялық әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдар жинау және талдау, лексикалық ерекшеліктерге тарихи-салыстырмалы талдау жасау.

М.Е. Әділов – зерттеу материалдары мен тілдік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып мысалдарды лингвистикалық талдау, теориялық және материалдық деректерді жинақтап талдау жүргізу, мақаланың практикалық бөліміне жауап беру.

Әдебиеттер тізімі

1. Ercilasun A.B.; Akkoyunlu Z. *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk.* – Ankara: TDK Yayınları, 2015. – 995 s.
2. Құрманбайұлы Ш., Әділов М. Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің тарихи-салыстырмалы сөздігі. – Алматы: Сардар, 2024. – 416 б.
3. Бабалар сөзі, 65-69 томдар, Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2011.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. I-XV Томдар. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011.
6. Тенишев Э. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – 414 с.

7. Қайдаров Ә. (ред.). Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
8. Қазақ тілінің грамматикасы I бөлім, морфология. – Алматы, 1967.
9. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку: Маариф, 1979. – 304 с.
10. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков I. – Москва: Наука, 1974.
11. Федотов М. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1996. – 470 с.
12. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: «Толғанай» баспасы, 2004.
13. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат баспасы, 1994.
14. Жанпейісов Е. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым баспасы, 1976.
15. Kurmanbaiuly, S., Adilov, M. ve İbragimov, Z. Kazakça ağızlar sözlüğünde kayıtlı bazı eskicil sözcükler üzerine // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 2022. – 73. – S.151-190.
16. Balcı O. Divanü lügâti't-Türk'te Kıpçakça olarak kaydedilen dil malzemesinin bugünkü Kıpçak lehçelerindeki durumu, International Language // Literature and Folklore Researches Journal, 2015. – Year 3, Issue 5. – S. 261-278.

М.М. Косыбаев¹, М.Е. Адилов²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

Отражение в современном казахском языке языковых элементов, обозначенных как кыпчакские в памятнике «Дивани лугат ит-тюрк»

Аннотация. Работа Махмута Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк», являющаяся первым историко-сравнительным словарем тюркских языков, на основе своего богатого языкового словаря является важнейшим источником изучения древнетюркских письменных памятников и современных тюркских языков. В данной книге Махмуд Кашгари, помимо передачи основных грамматических особенностей языка литературной письменности того периода, предоставил обширные данные по языковым различиям тюркских языков и народов как огуз, кыпчак, уйгур, сувар, аргу и др. Гений караханской эпохи, обращаясь к различиям этих языков, привел множество примеров, особенно из кыпчакского языка. Таким образом, М.Кашгари приводит наибольшее количество лингвистических данных про огузов и кыпчаков после литературного языка. Эти два языка и народа в большинстве случаев употребляет вместе.

Примечательно, что данные Махмуда Кашгари о языковых группах по-прежнему во многом совпадают с этими языками спустя десять веков. Тем не менее, слова в труде «Дивани лугат ит-тюрк» которые упоминаются как характерные для огузского языка, могут не встречаться в современных огузских языках, а также слова, которые отменились как кыпчакские, могут не сохраняться в современных кыпчакских языках. В статье рассматриваются некоторые языковые элементы, обозначенные в памятнике как кыпчакские слова. Будет проанализировано состояние этих кыпчакских элементов в современном казахском языке. Будет доказано, что слова и формы, обозначенные как кыпчакский языковой элемент в письменном памятнике, сохранились в

казахском литературном языке и говорах, во фразеологизмах и пословицах, а так же в парных словах.

Ключевые слова: Махмут Кашгари, Дивани лугат ит-тюрк, письменные памятники эпохи Карахан, кыпчакские языки, огузская группа языков, казахский язык, лексика, фонетические особенности, морфологические формы, пословицы и поговорки, фразеологизмы.

М.М. Kossybayev¹, М.Е. Adilov²

¹*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Reflection in the modern Kazakh language of linguistic elements designated as Kypchak in the monument «Divani lugat it-turk»

Abstract. The work of Mahmud Kashgari «Divani lugat it-turk», which is the first historical and comparative dictionary of the Turkic languages, based on its rich linguistic dictionary is the most important source for the study of ancient Turkic written monuments and modern Turkic languages. In this book, Mahmud Kashgari, in addition to conveying the main grammatical features of the literary writing language of that period, provided extensive data on the linguistic differences between the Turkic languages and peoples such as Oguz, Kypchak, Uygur, Suvar, Argu, etc. The genius of the Karakhan era, referring to the differences between these languages, gave many examples, especially from the Kypchak language. Thus, M.Kashgari provides the largest amount of linguistic data about the Oghuz and Kypchaks after the literary language. In most cases, these two languages and peoples are used together.

It is noteworthy that Mahmud Kashgari's data on language groups still largely coincide with these languages ten centuries later. Nevertheless, the words in the work "Divani lugat it-turk" that are mentioned as characteristic of the Oghuz language may not occur in modern Oghuz languages, as well as words that have been abolished as Kypchak, may not be preserved in modern Kypchak languages. The article examines some linguistic elements designated in the monument as Kypchak words. The state of these Kypchak elements in the modern Kazakh language will be analyzed. It will be proved that the words and forms designated as the Kypchak linguistic element in the written monument have been preserved in the Kazakh literary language and dialects, in phraseological units and proverbs, as well as in paired words.

Keywords: Mahmud Kashgari, Divani lugat it-turk, written monuments of the Karakhan era, Kypchak languages, Oguz group, Kazakh language, vocabulary, phonetic features, morphological forms, proverbs, idioms.

References

1. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lügatit Türk [Divanu Lugat it Turk] (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 995 p.) [in Turkish]
2. Kurmanbaiuly Sh., Adilov M. Abai zhane Shakarim tilindegi konergen sozderdiñ tarihi-salystyrmaly sözdigi [Historical-Comparative Dictionary of Words in Abai and Shakarim's Works] (Sardar, Almaty, 2024, 416 p.) [in Kazakh]

3. Babalar sozi, Kazak makal-matelderi [Kazakh proverbs and sayings] (Foliant, Astana, 2011) [in Kazakh]
4. Kenesbaev I. Kazak Tilinin Frazelogiyalyk Sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language] (KazAqparat, Almaty, 2007, 771 p.) [in Kazakh]
5. Kazak adebi tilinin sozdigi, I-XV [Dictionary of the Kazakh literary language]. (Til Bilimi Instituty, Almaty, 2011) [in Kazakh]
6. Tenishev E. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika Tyurkskikh yazykov, Morfologiya [Comparative grammar of the Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1988, 414 p.) [in Russian]
7. Kaidarov A. (red.). Kazak tili tarikhii leksikologiasynyn maseleleri [Problems of historical lexicology of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1988, 200 p.) [in Kazakh]
8. Kazak tilinin grammatikasy, I bolim, Morfologia [Grammar of the Kazakh language] (Almaty, 1967) [in Kazakh]
9. Serebrennikov B., Gazhieva N. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika Turkskih yazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages] (Maarif, Baku, 1979, 304 p.) [in Russian]
10. Sevortyan E. Etiymologicheskii slovar' Tyurkskikh yazykov, T. I. [Etymological dictionary of Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1974) [in Russian]
11. Fedotov M. Etiymologicheskii slovar' Chuvashskogo yazyka, [Etymological dictionary of the Chuvash language] (Cheboksary, 1996). [in Russian]
12. Kaidar A. Khalyk danalygy [Folk wisdom] (Tolganai, Almaty, 2004) [in Kazakh]
13. Syzdykova R. Sozder Soileidi [Words speak] (Sanat, Almaty, 1994) [in Kazakh]
14. Zhanpeiisov E. Mukhtar Auezovtin Abay zholy epopeyasynyn tili [Language of the novel Abay Zholy] (Gylym, Almaty, 1976) [in Kazakh]
15. Kurmanbaiuly S., Adilov M. ve İbragimov, Z. Kazakça ağızlar sözlüğünde kayıtlı bazı eskicil sözcükler üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 73, 151-190 (2022) [in Turkish]
16. Balcı O. Divanü lügâti't-Türk'te Kıpçakça olarak kaydedilen dil malzemesinin bugünkü Kıpçak lehçelerindeki durumu, International Language, Literature and Folklore Researches Journal, 3 (5), 261-278 (2015) [in Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Қосыбаев М.М. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әділов М.Е. – PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Kossybayev M.M. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Adilov M.E. – PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.07

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-302-314>

Доспамбет жырау мен қайықшы Құл Мұстафа шығармашылығындағы үндестік

Д.С. Жалелов¹, М. Арслан²

¹А. Байтұрсынұлы Білім академиясы, Астана, Қазақстан

²Памуккале университеті, Денизли, Түркия

(E-mail: daulet.zhalelov1994@mail.ru, marslan@pau.edu.tr)

Аңдатпа. Анадолыдағы түріктер мен қазақтардың байланысы тереңде жатыр. Әдебиеті, мәдениеті, ділі, тілінің қайнар көзі бір бастаудан таралады. Мақалада Доспамбет жырау мен қайықшы Құл Мұстафа шығармашылығындағы ішкі мазмұндық және тарихи, әдеби үндестіктер талданады.

Доспамбет жырау – халық поэзиясының қайнар көзі мен түп тамырын жете меңгерген синкретті өнердің иесі. Өмір сүрген кезеңі XVI ғасырды қамтиды. Толғауларында баяндалатындай, Азау қаласында дүниеге келген. Бізге жеткен толғауларының басты тақырыбы – жауынгерлік, азаттық, еркіндік, аңсау мен өмірдің мәнін өкінбеген идеал тұлға ретінде іздеу сынды тақырыптарды қамтыды. Ал қайықшы Құл Мұстафа – түрік халқының әдебиетіндегі көрнекті тұлғалардың бірі. Тарихтан белгілі теңіз жорықтарының басшысына айналған Мұрат Рейстің сенімді серігі болған. XVII ғасырда өмір сүрген қайықшы Құл Мұстафаның түрік халық поэзиясында өзіндік орны бар. Өмірбаяны туралы мол ақпарат сақталмаған. Осман кезеңінде өмір сүріп, Мұрат Рейспен бірге Бағдатты жаулау әскери сапарына қатысқан. Бірнеше туындылары бүгінгі күнге жетті. Соның ішіндегі ең танымалы және тарихи оқиға баяндалатын туындысы – «Жас Осман» дастаны. Жас қаһарманға айналған Османның сол ерлігі қайықшы Құл Мұстафаның дастаны арқылы да күллі түрік халқына мәшһүр болды.

Мақалада қайықшы Құл Мұстафа мен Доспамбет жырау толғауларындағы ішкі мазмұндық үндестік, салыстыру және талдау әдістері арқылы анықталады. Түбі бір туысқан халық поэзиясында елеулі орын алған екі тұлғаның синкреттілігі де баяндалып, қазақ және түрік зерттеушілерінің пікірлерімен тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: қайықшы Құл Мұстафа, Доспамбет жырау, түрік, қазақ, толғау, дастан, үндестік.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Осман кезеңінің көрнекті шығармашыл өкілі саналатын және түрік әдебиетінің ішіндегі ашық әдебиетте өзіндік елеулі орынға ие қайықшы Құл Мұстафа мен қазақ пен ноғай жыраулық поэзиясын қалыптастырушы жыраулардың бірі, жорық жыршысы, жауынгерлік өнердің нағыз шебері әрі өз заманында импровизатор сөз зергеріне айналған Доспамбет жырау шығармаларындағы үндестікті айқындап және зерделеу кезек күттірмейтін мәселе. Біз зерттеу еңбегімізде Доспамбет жырау мен қайықшы Құл Мұстафа шығармашылығындағы ішкі мазмұндық үндестікті айқындайтын боламыз.

Қайықшы Құл Мұстафа түрік халқының тарихы мен әдебиетінде батылдық пен сөз зергерлігін қатар ұстанған тұлға ретінде таныс. Осман империясының тарихында өзіндік орны бар, XVII ғасырда өмір сүрген көрнекті қайраткер. Өмірінің басым көпшілігі теңіздің шытырман оқиғаларымен тікелей байланысты. Әскери қолбасшылық деңгейіне дейін жете білген. Қайықшы Құл Мұстафаның өмір жолы, батырлығы, ерлігі түрік тарихындағы көптеген аңыздар мен ертегілердің арқауы бола алды. Қайықшы Құл Мұстафа өзі қатарлы жас түріктер сынды, теңіз өміріне және теңіздегі жаугершілік сипатқа тез бейімделді. Теңіздегі түрлі тактикалар мен әскери шабуылдардың қырсырын шебер меңгерді. Өмірінің ең айшықты және жасаған ерліктерінің көрінісі теңіз үстінде жауларымен күрескен сәтінен анық байқалды. Қиындыққа қарсы тұра біліп, жаудан да, даудан да қаймықпаған Құл Мұстафа теңіз аңызына да айналып үлгерді. Жау кемелеріне қорқыныш пен үрей ұялатты.

Қайықшы Құл Мұстафаның көпшілікке таныс туындысы – «Жас Осман» дастаны. Автордың өз атымен бірге аталатын аталмыш туындының тарихы терең. Ел еркіндігі мен болашақ ұрпақтың алаңсыз тағдыры да осы туындыда жатыр. Өз жанын қиып, жау мысын басқан жас қаһарманның ерлігі де намысты жігері де ерен. Жас Османның ерлігі турасында түріктің белгілі ақындары жырлады. Соның ішіндегі көпшілікке кеңінен таралған қайықшы Құл Мұстафаның жазған нұсқасы.

Сан ғасырды қамтитын алып мемлекеттің әдебиеті мен мәдениеті де дамып өркендеді. *Âşık Kuloğlu, Âşık Gazi Hasan, Âşık Ömer, Âşık Kayıkcı Kul Mustafa, Âşık Katibi* осы қатарлы шығармашыл биік тұлғалар Османлы тарихын шығармашылығынан тыс қалдырған жоқ. Қайықшы Құл Мұстафа да түрік халқының көнеден келе жатқан қаһармандық жырларын жалғаушы ашық (ашік), яғни түрік халқының шығармашылығында ерекше орын алатын ашық әдебиеттің өкілі.

Доспамбет жырау – жыраулар көшін бастаған бірегей тұлға. Синкретті өнердің қыры мен сырын меңгеріп қана қоймай, әскербасы да бола білген. Доспамбет жырау шығармашылығындағы «Айналайын, Ақ Жайық», «Айнала бұлақ басы тең», «Тоғай, тоғай, тоғай су», «Озушылар, озмаңыз!», «Арғымаққа оқ тиді», «Қоғалы көлдер, қом сулар», «Азау, азау дегенің» сынды толғауларының мәні мен маңызы терең. Жырау шығармашылығындағы түйдек ойлар мен көне сарынды жалғастыратын асқақ бейнелеулер, толғаудың ішкі мазмұнымен сабақтасқан. Жыраулар – хан мен халық арасын байланыстырған, ханға ақыл-кеңес беріп, халықтың өн бойында жүрген мәселелерін хандық кеңесте талқылауға және шешуге араласқан. Доспамбет сынды жыраулардың

шығармашылығы толғау жанры арқылы берілген. Толғау жайлы А. Байтұрсынұлы: «Толғау қысқасынан айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі..», – деген пікір білдіреді. [1,261 б.].

Доспамбет жырау шығармашылығындағы аңсау мен өкінбеу сөздерінің концептіге айналып көрініс беруінде де үлкен мән бар. Жырау бойындағы асыл мұраттардың сабақтасып, толғауда көрініс табуы өзінің басынан кешкен оқиғалары мен сол кездегі халықтың бет-бейнесі көрінеді. М.Мағауин: «Доспамбет – жорықшы жырау. Бізге жеткен толғауларының рухын айтпағанның өзінде оның талай ұрыс-қағыстың куәсі болғандығын көрсететін жолдары жеткілікті» [2, 40 б.]. Доспамбет – тарихи тұлға. Жауынгерлік рухты тұлғасына қалыптастырған жорық жырауы.

Қайықшы Құл Мұстафа мен Доспамбет жырау туындыларындағы негізгі үндестік – мағыналы өмір мәні. Бірі – жас батыр Османның ерлігі, екіншісі – туған елдің кемел келешегі үшін атқарған ісі және сол жолда жанын да аямаған тұлғаның келбеті. Осы ұқсастық пен жүрек үндестігі және Отанға деген адал ниет қос шығармашыл тұлғаны тарихта өшпестей етіп қалдырды.

Зерттеу әдістері

Дәйектемелер қайықшы Құл Мұстафа мен Доспамбет жырау туындыларындағы негізгі оқиғалар мен тарихи деректерге негізделген ақпараттар жинақталып, түрік және қазақ халық поэзиясын зерттеген зерттеушілердің пікірлерімен негізделіп ұсынылды. Тақырыпты кеңінен ашып талдау кезінде методологиялық әдістер: салыстыру, жүйелілік, сипаттау мен саралау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түрік пен қазақ әдебиетінің үндестігі ежелгі түрік әдебиетімен сабақтасып жатыр. Ортақ сөз, ортақ мәдениет – әдебиеттен бастау алады. Біз қарастырып отырған қайықшы Құл Мұстафа мен Доспамбет жырау туындыларының үндестігі де осы алтын өзекпен тамырласқан. Жоғарыда сөз еткеніміздей қайықшы Құл Мұстафаның өмірбаяны турасында көп мәлімет жоқтың қасы. Мұрат Рейстың жанында жүріп «қайықшы» деген атқа ие болған. Османның ерліктері мен соғыс алаңындағы түрік әскерінің шеберліктері жайлы шығармаларына арқау еткен. Сонымен қатар, Иран шахы Аббастың Бағдатты өз қарамағына қосуы және төртінші Мұраттың Реванға науқаны, Бағдатты қоршауға алғандығы туралы қалам тербеген. Түріктің ұлттық аспаптарында шебер ойнап, саз ақынына айналды.

Қайықшы Құл Мұстафаның атын тарихта қалдырған туындысы – «Genç Osman» дастаны. Жас Осман батырдың ерлігі мен батырлығы турасында баяндалады. Түрік халық әдебиетінің ең маңызды эпикалық шығармаларының бірі. Бұл аталмыш шығарма Бағдат сапарынан кейін дүниеге келді. Қайықшы Құл Мұстафадан басқа да шығармашыл тұлғалар қаһарман жас әрі жалынды Османның ерлігін жырлады. Атап айтатын болсақ, Демирчиоглу және түрік халық әдебиетінің көрнекті өкілі саналатын Қаражаоғлан да өз

шығармаларына арқау етті. Қаражаоғлан мен Бұқар жырау арасындағы үндестік біздің алдымыздағы зерттеулерде қарастырылды [3].

Жоғарыдағы түрік қаламгерлерінің туындылардың танымалдылығы мен кеңінен таралуы қайықшы Құл Мұстафаның жас Османға арналған туындысындай халыққа кең таралмады. «Жас Осман» дастаны қайықшы Құл Мұстафаның ақындық әлеуетін де арттырған бірегей шығарма. Дастан жарыққа шыққаннан бастап, түрік халқы ерекше ынтамен қабылдады. Саз аспаптарымен сүйемелдеп, «Жас Осман» дастанының даңқы асып, әуенмен шырқалды. Сол кезеңдегі әскерді рухтандырып, намысын ояту мақсатында да осы дастан түріктің әр аймағында айтылып жүрді. Қазақ жырауларының толғаулары сынды ауыздан-ауызға тарады.

Төртінші Мұраттың Бағдат экспедициясы тұсында Осман атты жас жігіт әскер қатарына қосылады. IV Мұрат Османлының 17-ші сұлтаны. IV Мұраттың тұсында Османлы мемлекеті қайтадан гүлдену кезеңіне қадам басады. Сұлтан елдің руханияты мен мәдениетіне ерекше көңіл бөледі. Кейіннен қаталдығы да, соғысқұмар әрекеттері де тарихи еңбектерде айтылады. Сұлтанның Бағдатты жаулап алуға бағытталған сапары 1635 жылы шамасында болады. Аз уақыттың көлемінде Мұрат сұлтанның әскері Ереван, Тебриз сынды қалаларды өзіне қаратады. Сұлтанның басты бағыты Бағдатты алу болды. Кескілескен ұрыстың нәтижесінде 1638 жылы Бағдатты алады. IV Мұрат Ирандағы қызылбастар мемлекетін билеушілермен ортақ бітім шартын жасасады. Бағдатқа сапары шамамен 1639 жылы аяқталды. Бағдат сапарымен тұспа-тұс тарихта «Азау қоршауы» деген атпен таныс тағы бір майдан орын алады. 1637 жылы Дон казактары Азау қаласына шабуыл жасап, басып алады. Орыс билеушісі Михаил бұл жайттан хабарсыз болып шығады. Оның да ашуын туғызады. Қаһарына мінген IV Мұраттың әскері, оның ішінде Османлы мемлекетінің флоты Азауды Дон казактарының қолынан тартып алады. Сол Азау қаласы жыраулар поэзиясының көрнекті өкілі – Доспамбет жыраудың туған жері. Азау қаласы Жошы ұлысы кезінде маңызды қалалардың бірі болған. Дешті-Қыпшақ мемлекеті үшін теңіз арқылы сауда-саттық жасауда маңызды рөл атқарған. Доспамбет жыраудың:

Айнала бұлақ басы тең,
Азаулының Ыстамбұлдан несі кем?
Азаулының Айдамет
Ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ,
Би ұлынан несі кем?
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менің несібем.
Азаулыда аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де алмаға ат байлағаны жоқ еді [4, 24 б.].

Доспамбет жырау ноғайлы жыраулық поэзиясының негізін қалыптастырған тарихи тұлғалардың бірі ретінде тарихта қалды. С. Қасқабасов «Жыраулар поэзиясы – авторлық ауыз әдебиеті» атты зерттеу еңбегінде Доспамбеттің талантты жырау-ақын атанып, өз

кезеңінің аласапыран оқиғаларын поэзияларында жүйелі түрде бейнелей алғандығын айтады [5, 218 б.]. Жоғарыда айтылғандай, өзінің туған қаласы Азауды Осман түріктерінің астанасы Стамбұлмен салыстырады. Азаудың баяғыдай гүлденгенін, абаттанғанын қалайды. Осы екі тармақтан-ақ Доспамбеттің Стамбұлда да болды деген пікірге келісуге болады. Толғаудағы «Тең» сөзі Дон өзенінің байырғы атауы.

А.Әлібекұлы «Ақиқат» газетінде жарияланған «Доспамбет Азаулы» мақаласында толғаудағы «аға» сөзіне анықтама береді. «Аға – біздің қолданысымыздағы жас ерекшелік формасымен шектелмейді. Ортағасырлық түрлі еңбектерде түркілер «аға» деп әскери атақтың бір шенін атаған. Кейінірек ағалық дәстүр қыпшақтарда, ноғайларда сақталған. Бұл дәстүр моңғол шапқыншылығынан соң өзгеріске ұшырады. Ағалық дәстүріміз әскери шен ретінде ғана сақталып қалды. Уақыт өте келе «аға» сөзі жас ерекшеліктерді сипаттау үшін ғана қолданысқа ие болды». Толғауда байқағанымыздай, «аға» мен «ер» сөзі екі мағынаны нұсқап тұр: аға – әскери шен, ер – жігіттің есейген, ел қорғауға күші, жігері жететін шағы [6, 73 б.].

Мақалада ноғай халқының белгілі зерттеушісі А. Ярлыкаповтың пікірін де тілге тиек етеді. Ер Доспамбеттің түрік сұлтандарына және орыс билеушілеріне елшілікке барды. Барудағы басты себеп – елдестіру, татулыққа шақыру. Басқа да сыртқы жауларға бірлесе аттанып, елі мен жерін қорғау болғанын айтады [6, 75 б.].

Түріктер әлі күнге дейін жас Осман батырға арналған дастанды сазды аспаптарға салып жырлап келеді. «Жас Осман» дастаны арқылы қайықшы Құл Мұстафаның авторлық ерекшелігі айқындалады. Ел байрағының биікте болуын армандаған ұлттың адал перзенттерін саф таза күйінде көрсетеді. Дастанда:

«Genç Osman dediğin bir küçük uşak
beline bağlamış ibrişim kuşak
Askerin içinde birinci uşak
Allah Allah deyip geçer Genç Osman

Genç Osman dediğin bir küçük aslan
Bağdatın içine girilmez yastan
Her ana doğuramaz böyle bir aslan
Allah Allah deyip geçer Genç Osman

Bağdatın kapısını Genç Osman açtı
Düşmanın cümlesi önünden kaçtı
Kelle koltuğunda üç gün savaştı
Allah Allah deyip geçer Genç Osman» [7].

Жоғарыда айтқанымыздай, жас Осман батырға бірнеше туындылар арналған. Соның ішіндегі ең танымалы қайықшы Құл Мұстафаның Османға арналған екі туындысы болды. Мұрат сұлтан қалыптастырған әскерге жасы жетпей, жасырын әскер қатарына қосылып, ерлікпен қазақ тапқан жас батырдың бейнесі туындыда көрініс береді. Автор

жас батырды арыстанға теңейді, осындай көзсіз батыр кездесе бермейтіндігін тілге тиек етеді. Әр ана Осман сияқты батырды дүниеге алып келе бермейді деген сөз соның дәлелі. Бізге жеткен үш шумақта да Алласын айтып, жауға аттанған батыр. Бірінші шумақта жас Османның жас екендігін, жауынгерлер арасына қосылып, топ бастап жауға аттанғаны туралы айтылады. Екінші шумақта жас батырды арыстанға балайды, бұндай арыстандардың кездесе бермейтіндігі айтылады. Үшінші шумақта Османнан именген жау, Бағдат қақпасын ашқан қаһарман ерлігі баяндалады. Өзінің туған жері үшін еш нәрседен аянбай, жауға аттанған жігіттің өз жанын тәуекелге тігіп, жанын беруі. Қайықшы Құл Мұстафаның жас Османға арнаған дастанында:

«İptida Bağdad'a sefer olanda
Atladı hendeği geçti Genç Osman
Vuruldu sancaktar kaptı sancağı
İletti bedene dikti Genç Osman

Eğerleyin kır atımın ikisin
Fethedeyim düşmanların hepisin
Sabah namazında Bağdad kapısın
Allah Allah deyip açtı Genç Osman

Sultan Murat eydür gelsin göreyim
Nice kahramandır ben de bileyim
Vezirlik isterse üç tuğ vereyim
Kılıcından al kan saçtı Genç Osman

Kul Mustafa karakolda gezerken
Gülle kurşun yağmur gibi yağarken
Yıkılası Bağdat seni döğerken
Şehitlere serdar oldu Genç Osman» [8, 284 б.].

Сұлтан Мұрат ерлігіне тәнті болады. Дегенмен, майдан даласында осындай жас қаһарманның опат болғанына қатты қайғырады. Автор, бұл дастанда да жас қаһарманның ерлігін, батырлығын бүкпесіз көрсете алды. Соңғы жолмен мазмұндас Доспамбет жыраудың да толғауы бар. Өз ғұмырын Отанына арнау – түркі жырларында көптеп кездеседі. Қайықшы Құл Мұстафа туындыларымен салыстырып отырған Доспамбет поэзиясында да жиі кездеседі. Доспамбет өз өмірі қиылса да еш өкінбеді. Ол үшін мағыналы ғұмыр – елді қорғау болды. Доспамбет өз толғауында:

Бетегелі Сарыарқаның бойында
Соғысып өткен өкінбес!
Өкінбестей болғанмын,
Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім өкінбен! [4, 23 б.].

Доспамбет пен жас Осман арасындағы үндестік – өз жанын қауіпке тіге отырып, жауға қарсы тұру. Олар үшін басты орында елдік пен азаттықтың орнауы. Бұл жерде екі тұлғаның өмір сүрген кезеңдері әр түрлі болғанмен түркі сарбаздарының бойында кездесетін ержүрек рух қалыптасқан. Доспамбет өзінің тағы бір толғауында:

Кірмембес ауыр қолға бас болып,
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын [4, 24 б.].

Доспамбет те еш уайымға салынбай, қаншалықты жау қолы көп болса да батырлығы мен ержүректілігінің арқасында топ бастады. Жас Осман батырда да Доспамбет жырау сынды жау қолынан жазым боламын деген уайымнан қарағанда, ел үшін ерлік көрсету деген ұран басты орында тұрған сынды.

Жас Османға арналған дастан зерттеушілердің айтуынша Осман дүниеден өткеннен кейін шығарылған. Османның ерен ерлігін Осман түріктеріне таныстыру, есімін ұмытпай, ұлықтауға, ардақтауға бағытталған. Қайықшы Құл Мұстафа жас қаһарманның ерлігін жырлау барысында батырдың аруағын асқақтатып, басқа сарбаздардың да намысын ояту мақсатында шығарған. Бұл жерде түркілердің әдебиетінде жиі кездесетін «аруақ» культі жатыр. Жас Османның аруағына жыр арнау арқылы түрік жауынгерлерін жігерлендірді. Басқа да сарбаздар сол дастаннан рухтанып, әр жерде сазды әуенге салып айтып жүрді. «Аруақ» культі арқылы жауынгерлік рухты ояту, жыраулар поэзиясында да жалғасын тапқан.

«Аруақ» культі – жырау типінің пайда болуына негіз болған. Ертеректе ата-бабаларымыз өмірмен қош айтысқан әулиелердің аруағы жебейді және қиналғанда қорғайды деген түсінікті наным-сенімге айналдырған. «Аруақ» культінің арғы тарихында анимистік және тотемдік бастаулар жатыр. Көк бөрі, марал, қызыл жолбарыс, аққу сынды жануарларды кие тұтып, кейбір халықтар ұлт болып қалыптасудағы негізгі ілкі бастауды солардан бастайды. Кейіннен осы ұғымдар сол елді басқарушы көсемдермен үндестірілді. Осы киелі аң-құс жебеген адамдар ғана топ басшысы болады деп иланды. Осы ұғымдарды «аруақ» культі жалғастырды.

Түбі бір түркі халықтарының жырларының киелі ұғыммен байланысты екенін зерттеушілердің еңбектерінен аңғарамыз. Қырғыз манасшысымен тілдескен зерттеуші В. Радлов: «Жыр жырлауды менің көмейіме құдай тағалам құйған, мен жырды іздеп отырмаймында, жаттап та жүрмеймін. Жыр менің көмейімнен өзінен-өзі ағылып жатады» [9, 281 б.]. Радловтың жоғарыдағы аталмыш пікірін жыраулар типін зерттеген Е.Тұрсынов тілге тиек етеді. Яғни, бұл жердегі түпкі мән біз біле бермейтін бір тылсым күштің әсерінен туындайтын құбылыс. «Манас» жырын жаттап айтып, манасшы болу үшін де, аян берілетіндігі де осы белгісіз күшпен сабақтасып жатыр. Жыраулар типінің пайда болуы мен қалыптасуын зерттеген Е. Тұрсынов түркі-моңғол халықтарының жырларындағы киелі мәннің көрсеткішін аңыз-әңгімелеріндегі, әдебиетіндегі кездесетін мысалдармен зерделейді. Мысалы, зерттеу еңбегінде Алтайлардың жырларында мадақталатын дүние салған тұлғалардың аруақтары жырды тыңдайды. Жыр көңілдерінен шығып, тұшымды болса риза болады, көңілден шықпаса қаһарланып, жыр айтушыны жазалайды [10]. Е.Тұрсынов зерттеу еңбегінде буряттың (улигээр) жырларына және болжаушы-абыздар, әскери бақсылар қызметтеріне тоқталады. Бірнеше дәйекті мысалдар келтіреді.

Сөз түйіні ретінде жырау типінің пайда болуында осы киелі ұғымдардың жатқанын айтады. «Сөйтіп, жырау типі болашақты болжаушы «көрігіштердің» және сыншылардың дәстүрі мен бақсылар тәжірибесін әскери тіршілік қажеттеріне жаратқан болжаушы-абыздардың дәстүрі негізінде пайда болып қалыптасты деп айтуымызға болады..» [10].

Жырау типі қалыптасып болғаннан кейін жыраулық өнердің негізгі синкретті көздері айшықталып, табиғи тұрғыда көрініс бере бастады. Жаугершілік заманда жыраулар әскери топтың және керек кезде тұтас халықтың алдына шығып, өмірден өткен әулие, хан, батыр сынды тарихи тұлғалардың аттарын, не болмаса атқарған істерін айтып, аруақтарды шебер киелі сөзбен риза етіп, елін қорғауға аттанғалы отырған әскерге күш сыйлаған. Жыраулар киелі күштерге сене отырып, сол аруақтарды құдіретті сөздің күшімен сол жерге шақыра алатын қауқары болғандығын біздің алдымызда жазылған еңбектерден біле аламыз.

«Аруақ» культі Доспамбет жырау шығармашылығымен де байланысып жатыр. Өзінен бұрын өткен ата-бабаларды айту арқылы да өткен шақты аңсайды. Шыңғысханның кеңесшісі болған, әулие Кетбұғаны да жырына қосады.

Кет-Бұғадай билерден,
Кеңес сұрар күн қайда?
Бұрынғылар түскен жүрі жол
Бұрылып соған түсті дегейсіз! [4, 26 б.].

Кет-Бұға өзінен кейінгі жыраулардың арқа сүйер жетекшісі, бет түзер бағдары болды. М. Мағауин Шыңғысхан заманында Кет-Бұға атты жыраудың болғанын әрі есімі де абыройы да елге белгілі болғанын айтады. Доспамбет сынды жыраулардың өзінен бұрын өмір сүрген әулие, батыр, жыраулардың аттарын атап, аруақтанып сөйлейтіні әскердің және тұтас халықтың намысын оятып, ерлік жасау, елдікті қорғаумен байланысып жатыр [11, 40].

Толғаулары Доспамбет жыраумен үндестік тапқан Махамбеттің толғауларында да «аруақ» культінің көріністері байқалады. Толғауларында аруақ қонған батырлардың кескін-келбеті көрінеді. Махамбет жыраудың «Атадан туған аруақты ер» туындысы соның дәлелі іспетті.

«Атадан туған аруақты ер,
Жауды көрсе жапырар,
Үдей соққан дауылдай...» –

деген жолдардың негізгі мәнінде де киелі ұғыммен байланысты түсінік жатыр [4, 168 б.]. Аруақты ердің орнына басқа да атауларды қоюға болар еді. Мысалы, ардақты, салмақты сынды сөздер. Бірақ, бұл жердегі жыраудың айтпағы бөлек. Аруақты ер – аруақ қонған батырлар. Қазақ және одан арғы түркінің танымында аруақ қонған адамдар жайлы аңыздар мен қиссалар жетерлік. «Аруақ қону» хақында С. Қондыбай біраз деректерді ұсынады. Аруақ қону – бізге белгісіз тылсым арқылы арнайы таңдалған адамға қонады. Таңдалған адам қайта туылғандай жаңарады, рухани қаруланады. Зерттеуші аруақты тәуелсіз “мәңгі әрекет” деп атап, өз алдына архетип бола алатындығын айтады [12]. Осы

пікірді жалғастыра келе: «Аруақ қону» деген сөз «жер бетінде өмір сүріп жатқан адамға арғы дүниеден ұстаз, жетекші тағайындалды» дегенді білдіреді. Мұндай таңдау және тағайындау көбінесе шабытттану (рухтану, аруақтану, нұрлану) сферасына жақынырақ болып шығады да, «таңдау/тағайындау» ісі таңдалушы («избранный», «неофит») адамның нақты қоғамдағы діни сеніміне, атақ-мансабына, күш-қуаты мен байлығына тәуелді болмайды» [12]. Жоғарыда айтылған Махамбеттің толғауындағы аруақтанған батырлардың әрекеті жауды қоғадай жапыру, дауылдай теңселту болды.

Доспамбет жырау мен қайықшы Құл Мұстафа шығармашылығындағы тарихи, әдеби үндестікті анықтау арқылы түркілік поэзияның қуатын бағамдап, түркі әдебиетінің даму тізбегін анықтай аламыз. Жырау мен ашық әдебиеті өкілдерінің арасындағы ұқсастық ерлік пен елдікті жырлау тақырыптарымен үндесіп жатыр. Импровизаторлық қасиеттерінің де жауынгерлік қабілеттерімен астасып жатқанын байқаймыз. Импровизаторлық қасиеттің арқасында түркі әдебиетіндегі жырлар мәңгілік сарынмен жалғанды» [13]. Тіршілік жаратылғаннан бері мәңгілік майдан жалғасып келеді. Мықтылар – жеңеді, әлсіздер – жеңіледі [14, 102 б.]. Біз зерттеу тақырыбы етіп алған қос қаһарман жеңісті де жеңілісті де қабылдай біліп, өмір сүрудегін мәнін өзгерткен жоқ. Доспамбет жыраудың толғаулары мен қайықшы Құл Мұстафаның шығармашылығын салыстыра отырып, төмендегідей тұжырым жасадық:

- Доспамбет жырау өз ерліктерін толғауға айналдырып, жауынгерлік өмірін, ел қорғау жолындағы істерін баян етті;
- Қайықшы Құл Мұстафа жас қаһарман, батыр, Османның ерлігі арқылы түрік сарбаздарының рухын көтерді;
- Жас Осман мен Доспамбеттің халық, ұрпақ үшін өз жанын қауіп-қатерге тігіп, ерлік жасауы теңдессіз қаһармандылықтың белгісі болды;
- Қандай іске барса да өкінішсіз ғұмыр кешкен қос батырдың бейнесі түркі халқын жігерлендірді.

Аталмыш зерттеу жұмысы түркітану саласында туысқан халықтардың поэзиясындағы ерекшеліктер мен ішкі үндестіктерді әрі қарай зерттеуге бағыт бола алады. Жырау мен ашықтың қайнар көзі ежелгі түркі әдебиетімен жалғасып жатыр. Күлтегін, Тонкөк жырларындағы мәңгілік сарын біз қарастырып отырған Доспамбет пен қайықшы Құл Мұстафаның шығармашылығының ішкі мазмұнынан айқын байқалады.

Қорытынды

Зерттеу еңбегімізді түркітанушы, әдебиеттанушы зерттеушілердің тұжырымдарын негізге ала отырып зерделедік. Жыраулар мен ашық әдебиеттің өкілдері арасындағы тарихи, әдеби тізбек жоғарыда айтқанымыздай ежелгі түркі әдебиетімен сабақтасып жатыр. Екі туысқан, түбі бір елдің әдебиетіндегі жырау мен ашықтың арасындағы үндестікті зерделеп, зерттеу мұнымен тоқтап қалған жоқ. Қазақ пен түрік жырларындағы тақырып байланысы, ерлікке үндеу, тұлғалар бейнесі, жауынгерлік рух, поэтикалық қуат сынды ұқсас сарындарды әлі де ғылыми тұрғыдан салыстырып зерттеу маңызды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Д.С. Жалелов – Доспамбет жырау мен қайықшы Құл Мұстафа шығармашылығына салыстырмалы әдеби талдау жасап, екі автор поэзиясындағы ортақ мотивтер мен идеялық-эстетикалық үндестікті зерделеді. Сонымен қатар тарихи-мәдени контексті анықтап, мәтіндік талдаулар жүргізу арқылы зерттеу нысанының көркемдік ерекшеліктерін ашуға бағытталған жұмыстарды атқарды.

М. Арслан – түрік әдебиетінің шығармашыл өкілі қайықшы Құл Мұстафаға қатысты тарихи-әдеби деректерді жинақтап, оның шығармашылық болмысын тануға қатысты мәліметтерді талдады. Сонымен қатар мақаланың деректік негізінің нақтылығы мен ғылыми дәйектілігін қамтамасыз ету бағытында жұмыс жүргізіп, түрік әдебиетіндегі мәліметтер қорымен салыстыру жасады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен «Сандық платформадағы жаңа медиа-диалог: қазақ жыраулық өнері мен түрік ашықтық дәстүрі» гранттық жобасы аясында дайындалды (AP25797027).

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
2. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
3. Nurimanov B., Altay A. Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanlı'nın şiirlerinin karşılaştırılması // Millî Folklor. – 2018, Yıl 30, Sayı 117. – P. 41-56.
4. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
5. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.
6. Әлібеқұлы А. Доспамбет Азаулы // Ақиқат газеті. - №4. – 2012. – Б. 72-81.
7. Kayıkçı Kul Mustafa Kimdir? [Electronic resource]. Available at: <https://www.turkedebiyati.org/etiket/kayikci-kul-mustafa-kimdir/> (Accessed: 05.06.2024)
8. Artun E. Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı. – İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005. - 481 s.
9. Бұқар жырау тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер жинағы. – Қарағанды, 2023. – 468 б.
10. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 220 б.
11. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын жыраулары. – Алматы: Мектеп, 2003. – 192 б.
12. Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2006. - 240 б.
13. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020. – 12(4). – P. 1-11
14. Алимбаев А.Е. Ежелгі жыр-дастандардағы ерлік пен қаһармандық // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, 2023. – №3. – Б. 102-114.

Д.С. Жалелов¹, М. Арслан²

¹Академия образования имени А. Байтурсынулы, Астана, Казахстан

²Университет Памуккале, Денизли, Турция

Гармоничность произведений Доспамбет жырау и лодочника Кул Мустафы

Аннотация. Связь между турками Анатолии и казахами глубока. Источник их литературы, культуры, языка и менталитета распространяется из одного места. В статье анализируется внутренняя гармоничность содержания, историко-литературная гармония в произведениях Доспамбет Жырау и Лодочника Кул Мустафы.

Доспамбет жырау – обладатель синкретического искусства, познавший истоки и корни народной поэзии. Период его жизни охватывает 16 век. Он родился в городе Азау, как описано в его воспоминаниях. Основная тема его произведений, дошедшая до нас, – борьба, освобождение, свобода, тоска и поиск смысла жизни идеального человека, не испытывающего сожалений.

Лодочник Кул Мустафа – одна из выдающихся фигур в литературе турецкого народа. Он был надежным спутником Мурата Рейса, ставшего предводителем известных из истории морских походов. Лодочник Кул Мустафа, живший в 17 веке, занимает свое место в турецкой народной поэзии. Много информации о его биографии не сохранилось. Он жил в период Османской империи и вместе с Муратом Рейсом участвовал в военной поездке по завоеванию Багдада. Некоторые из его работ сохранились до наших дней. Среди них самым известным и историческим произведением является сага «Молодой Осман». Храбрость Османа, ставшего юным героем, стала известна всему турецкому народу благодаря саге о Мустафе-лодочнике.

В статье определяются внутренняя содержательная гармония, методы сравнения и анализа рассказов Лодочника Кул Мустафы и Доспамбет жырау. Также описан синкретизм двух личностей, занимающих значительное место в народных поэзиях родственных народов, и сделаны выводы с точки зрения казахских и турецких исследователей.

Ключевые слова: лодочник Кул Мустафа, Доспамбет жырау, турецкий, казахский, толгау, эпос, гармония.

D.S. Zhalelov¹, M. Arslan²

¹A. Baitursynuly Academy of Education, Astana, Kazakhstan

²Pamukkale University, Denizli, Turkey

The harmony of the works of Dospambet Zhyrau and the Boatman Kul Mustafa

Abstract. The connection between the Turks of Anatolia and the Kazakhs runs deep, with their literature, culture, language, and mentality emanating from a shared source. This article delves into the internal harmony of contents, historical and literary parallels in the works of Dospambet Zhyrau and the Boatman Kul Mustafa.

Dospambet Zhyrau, an artist with a syncretic approach, delves into the origins and roots of folk poetry. Born in the city of Azau in the 16th century, as described in his memoirs, the main theme of his works

(tolgau) that has come down to us revolves around struggle, liberation, freedom, longing, and the search for meaning in the life of an ideal person who harbors no regrets.

The Boatman Kul Mustafa stands out in the literature of the Turkish people, notably in maritime literature. Living in the 17th century during the Ottoman Empire, Kul Mustafa, a reliable companion of Murat Reis in sea voyages, participated in the military tour to conquer Baghdad. Limited information about his biography has survived, but some of his works, including the renowned saga "Young Osman," endure. The bravery of Osman, the young hero, became widely known among the Turkish people through Mustafa the Boatman's saga.

The article not only defines the internal content harmony and methods of comparison and analysis in the stories of Boatman Kul Mustafa and Dospambet Zhyrau but also describes the syncretism of these two personalities, significant in the folk poetry of related peoples. Conclusions drawn from the perspectives of Kazakh and Turkish researchers add depth to the exploration. Understanding the harmony of thought between these two creative personalities holds relevance and importance for modern science, shedding light on broader cultural and historical implications.

Keywords: Boatman Kul Mustafa, Dospambet zhyrau, Turkish, Kazakh, tolgau, epic, harmony.

References

1. Baitursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in six volumes] («El-shejire», Almaty, 2013, 384 p.). [in Kazakh]
2. Magauin M. Kazak khandygy dauirindegi adebiet [Literature in the era of the Kazakh Khanate] (Ana tili, Almaty, 1992, 176 p.). [in Kazakh]
3. Nurimanov B., Altay A. Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanuli'nin şiirlerinin karşılaştırılması [The comparison of the poems of Karacaoğlan and Bukar Kalkamanuli] Millî Folklor [National Folklore], 30, 117, 41-56 (2018). [in Turkish]
4. Zheti gasyr zhyrlaidy [Seven centuries sings] (Zhazushy, Almaty, 2008, 400 p.). [in Kazakh]
5. Kaskabasov S. Tandamaly [Custom] (Foliant, Astana, 2014, 344 p.). [in Kazakh]
6. Alibekuly A. Dosmambet Azauly [Dosmambet Azauly], Akikat gazetі [Akikat newspaper], 4, 72-81 (2012). [in Kazakh]
7. Kayıkçı Kul Mustafa Kimdir? [Who is the Boatman Kul Mustafa?]. [Electronic resource]. Available at: <https://www.turkedebiyati.org/etiket/kayikci-kul-mustafa-kimdir/> (Accessed: 05.06.2024). [in Turkish]
8. Artun E. Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı [The Tradition of Minstrelsy and the Literature of Minstrelsy] (Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, 481 p.). [in Turkish]
9. Bukar zhyrau tagylymy. Adebі-syn makalalar men zertteuler zhinagy [Collection of literary and critical articles and research] (Qarağandy, 2023, 468 p.). [in Kazakh]
10. Tursynov E. Kazak auyz adebietin zhasaushylardyn baiyrgy okilderi [Indigenous representatives of the creators of Kazakh oral literature] (Gylym, Almaty, 1976, 220 p.). [in Kazakh]
11. Magauin M. Kobyz saryny. XV-XVIII gasyrlarda zhasagan kazak akyn zhyraulary [Kobyz saryny. Kazakh poet zhyrau created in the XV-XVIII centuries] (Mektep, Almaty, 2003, 192 p.). [in Kazakh]
12. Kondybai S. Zhaungerlik ruh kitaby [Fighting spirit book] («Nurly Alem», Almaty, 2006, 240 p.). [in Kazakh]

13. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdieva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 12(4), 1-11 (2020).

14. Alimbaev A.E. Ezhelgi zhyr-dastandardagy erlik pen qaharmandyq [Courage and heroism in ancient songs], Euraziya gumanitaryk institutynyn Khabarshysy [Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute], 3, 102-114 (2023). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Жалелов Д.С. – PhD, А. Байтұрсынұлы Білім академиясы, Астана, Қазақстан.

Арслан М. – профессор, доктор, Памуккале университеті, Денизли, Түркия.

Zhalelov D.S. – PhD, A. Baitursynuly Academy of Education, Astana, Kazakhstan.

Arslan M. – Professor, Doctor, Pamukkale University, Denizli, Turkey.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

FTAMP 17.07.41

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-150-1-315-325>

Түрік ертегілеріндегі кенже ұлдың дәріптелу ерекшелігі

Г.М. Мужигова¹, Э.С. Сейсенбиева¹, Ж.С. Ергубекова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

(E-mail: nazira_m_86@mail.ru, elka1975@inbox.ru, aldiyar-1976@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада түрік халық ертегілеріндегі, кенже ұлдың дәріптелуі мен образына салыстырмалы тұрғыда талдау жасалады. Біздің саф алтындай сонау көне заманнан жалғасып келе жатқан құндылықтарымыз ол бірінші, салт-дәстүріміз, тіліміз, дініміз, діліміз болып табылады. Қазақ елі ХХ ғасырдың бел ортасынан бастап жат-жұрттың шапқыншылығынан орны толмас ойранға ұшырай бастады. Әйтсе де халық руханиятының сөнбес шырағындай болып келген ауыз әдебиетіміз, соның ішінде ойып орын алатын ертегілер, ескі жырлар тарихи жадымыздағы кейбір ұйықтап кеткен түйсік-танымдарымызды оятуға үнемі түрткі болып келеді. Сол танымның негізінде түркі жұртының бір қолдың бес саласындай бірігу процесі жүріп жатқаны да баршамызға мәлім. Мақалада түрік халықтарына тән фольклорлық мұраларда, түрік жұртын құраған ұлттар мен ұлыстардың ортақ төл мәдениеті, біртұтас байырғы өркениетін де қарастырдық. Соның бір саласы – ауыз әдебиетіндегі ұрпақ мәселесі. Әсіресе, қара шаңырақтың тіреуі, тұтас әулеттің ұйтқысы болған кенже баланың образы мен дәріптелуіне тоқталдық. Жалпы әдебиетте қиял-ғажайып ертегілері жанрлық жағынан біркелкі емес, оның құрамында алғашқы қауымға тән қарапайым әңгімелер, батырлық ертегілер кездеседі, сондай-ақ тұрмыс-салтты авантюралық шығармалар да кездеседі.

Түйін сөздер: миф, ертегі, мифология, фольклор, қиял-ғажайып, кенже ұл, батырлық эпос, тұрмыс-салт.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 22.01.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

Кіріспе

Халықтық ұғымда кенже ұл – отбасының ең жас мүшесі бола тұра, оның ерекше қасиеттері мен қабілеттері, батылдығы мен даналығы жиі дәріптеледі. Кенже ұл десе ең алдымен көз алдымызға қасиетті қара шаңырақ пен үйдегі ұлдардың ең кішісі елестейді. Ертегілерде де кенже ұл көбінесе басты кейіпкерлердің бірі болып, өзінің ақылдылығы, жүректілігі мен қайсарлығымен көрінеді. Сол сияқты түрік ертегілерінде кенже ұлдың дәріптелуі – мәдени, әлеуметтік және тарихи факторлармен де тығыз байланысты. Бұл құбылысты түсіну үшін ғылыми зерттеулер мен фольклорлық материалдарға сүйене аламыз. Ең алдымен ескерер жайт, кенже ұл – фольклордағы архетип екенін естен шығармағанымыз жөн. Кенже ұл бейнесі көптеген халықтардың, соның ішінде түрік ертегілерінің архетиптік кейіпкері болып табылады. Карл Юнгтің архетиптер теориясы бойынша кенже ұл – «батыр» бейнесінің көрінісі [1; 2]. Ол көбінесе әлсіз, елеусіз кейіпкер ретінде басталып, өзінің ақылымен, батылдығымен және адалдығымен жеңіске жететіні ежелгі грек мифологиясынан мәлім. «Ертегілерде архетиптер қарапайым, таза түрде пайда болады, соның арқасында архетиптік бейнелер бізге ұжымдық психикада болып жатқан процестерді түсінудің кілтін береді. Мифтерде, аңыздарда немесе кез-келген басқа дамыған мифологиялық материалдарда біз құрылымдарды және адам психикасының негіздерін (модельдері), олардың мәдени қабаттары арқылы түсінеміз» [3, 19 б.]. Ғылыми зерттеулерге сүйенер болсақ, кенже ұл образы – әлеуметтік әділеттілік пен қарапайым адамның үлкен жетістікке жету идеясын насихаттайтын көркемдік құрал. Бұл ертегілер қоғамның әділеттілік пен теңдікке деген ұмтылысын бейнелейді. «Халық ертегілері балалардың тілдік дамуы мен сөздік қорын олар қолданатын тіл мен ұғымдар арқылы қолдайтын және байытатын ежелден келе жатқан білім беру құралы ретінде қызмет етеді. Әмбебап және ұлттық ертегілер білім беру, қиял мен сыни ойлауды ынталандыру, көңіл көтеру, құрдастарымен және қоршаған ортамен салауатты қарым-қатынасты дамыту және балаларды болашақ қиындықтарға дайындау үшін қолданылады» [4, 94 б.].

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысымыздың нысаны ретінде түрік халқының ертегісі алынды. Сонымен қатар, осыған дейін қазақ халық ауыз әдебиетін зерттеуші ғалымдармен қатар, орыс және батыс ғалымдарының іргелі ғылыми зерттеулеріне сүйендік. Атап айтар болсақ, Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Қасқабасов, Б.Әбілқасымов, К.Матыжанов, орыс ғалымдары М.Горький, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, С.Ю.Неклюдов батыс ғалымдары А.Аарне, А.Андреев, Е.М.Мелетинский, В.Я.Пропп, К.Юнг және т.б. ғалымдар.

Сондай-ақ зерттеу жұмысымыз нәтижелі болуы үшін герменевтикалық, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылаулар. «Фольклортанудың бір саласы ретінде ертегі ғылымы жүз жылдан астам уақыт бойы өмір сүргеніне қарамастан, ғылыми әдебиеттерде ертегінің барлық алуан түрлілігін қамтуға қабілетті ертегінің жан-жақты анықтамасы әлі жоқ көркем әдебиет, ертегі сюжеттері ауызша ертегінің ауызша-сөйлеу құрылымы болып табылады» [5, 3]. Түрік халықтарына тән фольклорлық мұраларда, түрік жұртын

құраған ұлттар мен ұлыстардың ортақ төл мәдениеті, біртұтас байырғы өркениеті жатқаны баршамызға мәлім. Оның үлкен бір саласы – ауыз әдебиетіндегі ұрпақ мәселесі болып табылады. Әсіресе, қара шаңырақтың тіреуі, тұтас әулеттің ұйтқысы болған кенже бала ұғымы ерекше дәріптелген.

Киелі кітаптарға сүйенсек бүкіл жер бетін топан су басқаннан кейін, екінші өмірдің басталуы Нұх пайғамбар кемесінде аман қалған барлық жан-жануарлар мен Нұхтың үш ұлы Хам, Сам, Яфстен тараған деген аңыздар бар. Бұл туралы, жиырма томдық «Әдеби жәдігерлер» кітабының «Пайғамбарлар қисасына» арналған сегізінші томында былай айтылады:

«Үлкен ұлы Сам, ортаншысы Хам, үшіншісі Яфес. Бір күні Нұх жатқанда, жел соқты. Нұхтың етегі ашылып, әуереті көрінеді. Хам оны көріп қалады. Сам Хамның ұятсыздығын бетіне басады. Яфес оны көріп, киімімен жабады. Алла тағала сол жазасы үшін Хамның беліндегі ұрығын қара қылды. Оның ұрпақтары қара (нәсілді) болды. Ұялғаннан әйелі қолына алды. Теңіз жағасында бөлініп, қамыстан үй жасады. Осылайша одан үнділер, хабашилер, негрлер тарады. Алайда араб пен ажам халқы Самнан тарады. Хамды Үндістанға жіберді. Самды араб пен ажам аймағына жіберді. Яфесті Түркістан жаққа жіберді. Барша түркілер Яфестен тарады. Осы жолмен түркілер құрметті және сыйлы болды», - делінеді [6, 25 б.]. Көріп отырғанымыздай адам баласы жаратылғалы бері өзінің ұрпағының ұжданды, намысты болуына қатты назар аударған. Атасының абыройын ойлаған Нұхтың екі үлкен баласы емес, ең кішісі болуында да үлкен мән бар. Қазақ өте ерте замандардан бері кенже балаға ерекше мән беріп, оның отбасындағы орнына әрдайым жоғары баға беріп, үлкен үмітпен қарағаны анық. Бұл үрдіс Нұх әлейкесаламның кезінен жалғасын тауып келе жатқан үрдіс болуы да мүмкін ғой. Нұх пайғамбардың абыройын ойлап, ата-ана алдындағы парызын жете түсінген ұл, отбасындағы ең кішкене ұлы Яфестің болуы да сол исламдық қана емес, түркілік түсініктің яғни Түріктің Яфес ұрпағы болуының өзіндік әсері бар деп ойлаймыз. Кенже бала қай халық фольклорында да жиі кездесіп, үлкен мән артылатын образдың бірі. Аспан асты, жер үстін емін-еркін жайлаған көшпенді халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесінің жиынтығынан ұлттық құндылықтарымыз түзіліп, салт-дәстүр, әдет-ғұрпымыз қалыптасты. «Қара шаңырақтан» бөлек, қазақта тағы да «қара шаңырақтың иесі» деген ұғым бар. Қара шаңырақтың құты мен киесін кетірмей ұстап отыру үшін оның шын иесі де болуы керек. Біздің түсінігімізде шаңырақты күзетіп қалатын – сол үйде туып-өскен ең кіші ер бала. Ата жолынан ауытқымасақ, анасының сүтін тауысқан кенже ұл шаңырақтың иесі атанады. Ал одан соң шаңырақ иесіне бір үйдің ғана емес, тұтас бір әулеттің жауапкершілігі жүктелген. Дәл осы секілді әдебиет пен фольклорда да кенже баланың көтерер жүгі ауыр, орны бөлек. Түркі халықтарының фольклорында кенже бала ұғымы оның басқа балалардан ерекше болуымен, ата-анаға өзге балаларға қарағанда мәртебесі биік болуымен және қара шаңырақтың иесі ретіндегі рөлімен ерекшеленеді. Сондықтан да ең ескі деген жыр-аңыздардың өзінде кенже бала бейнесі әрдайым жағымды сипатта бейнеленіп келген. Оған «Ер Төстік», «Дотан батыр» және т.б.кейбір аңыз-әпсанадағы кенже балаларды мысалға келтіругімізге болады. Ендігі сөздің бір парасы түрік халықтары ертегілерінде кездесетін кенже ұл туралы болмақ.

Түрік ертегілерінде кенже ұл немесе жалғыз ұл тағдыры жиі сөз болады. Бірінде кенже ұл жаумен не айдаһармен шайқасқа түссе, енді бірінде кенже ұл өз аға-бауырларының қастығына тап болады. «Халық ертегілері балалар өмірінде олардың кеңестерінің, еркін және түсінікті құрылымының, қарапайымдылығының арқасында маңызды орын алады тіл, бейнелі және нақты элементтер, пайымдау, мәселелерді шешу аспектілері. Олар, әдетте, баланың дамуына оң ықпал етеді. Сонымен қатар, әрбір халық ертегісінде балалар жағымды да, жағымсыз да қасиеттері бар кейіпкерді кездестіреді, бұл оларға әртүрлі типтегі адамдарды тануға және олардың кейіпкерлерін талдауға мүмкіндік береді» [4, 95 б.]. Түрік халқының «Падишаһтың ұлы» ертегісіне назар аударайық. Түріктің «Баяғы бір заманда, сабан толған електе, бүрге шаштараз болып, түйе жылап, ана бесігін тербетіп жүргенде» деп басталатын қатардағы бұл ертегісінде мынау бір патша мен оның үш ұлы болады. Сол патшаның өз бағында бір алма ағашы өсіп, жылына тек үш алма ғана береді екен. Бірақ сол алмаларды патшаның өзі бірде-бір рет татып көрмепті. Бір күні патша ұлдарын жиып алып, үзіп алып келуді тапсырады. Үш ұлы да әкесінің тапсырмасын естіп, күні-түні алма ағашын әркім өзінше күзетеді. Алайда, әр түн сайын қатты дауыл тұрып, бір күні екі басты айдаһар пайда болады. Айдаһар алманы үзіп алмақ болғанда, кіші ұшы садағымен атып, оның бір басын жаралайды. Айдаһар дереу кері бұрылады. Жігіт ағашқа шығып, бір алманы үзіп алып, әкесіне апарады да, болған оқиғаны баяндап береді. Кейін ағаларына айдаһардың ізін қуып, оның екінші басын да шауып тастау керегін ескертеді. Үшеуі айдаһардың ізіне түсіп, жүріп отырады. Бір кезде олар бір құдыққа келіп, екі ағасы әлсіздік танытады. Тек кенже ұл ғана құдық түбіне жетіп, жерге түскен соң, белбеуді шешіп, есіктердің біріне қарай беттейді. Есікті ашса, айдаһар жатыр екен. Жігіт қылышын суырып алып, айдаһардың екінші басын шауып тастайды. Айдаһар өліп, жігіт айналаны аралап көріп жүріп, тағы бір есікті табады. Есік артындағы сұлу үш қызды құтқармаққа бекінеді. Алайда, жігітті көре алмаған ағалары сатқындық жасап жер асты патшалығында мәңгі қалдырмақшы болады» [7].

Алайда, пері қызының көмегі мен өз даналығы арқылы жер бетіне шығуға мүмкіндік туады. Айдаһарлар патшасын нарды ойынынан жеңіп, өз ауылына қайта келеді. Соңында, әділеттілік жеңіске жетіп, үш ағайынды да батылдықтарын тексереді, соның арқасында жас батыр әділетті патша ретінде өмірін бастайды. Ертегідегі кей эпизодтар қазақтың «Ертөстік» ертегісіне ұқсайды. Жер астындағы айдаһар патшалығы жылан Бапы ханды еске салса, түрік ертегісіндегі кенже қыздың батырға адалдығы Кенжекейдің болмысына келеді. Ең батысы екі ертегіге де ортақ сарын кенже ұлдың батырлығы мен ақылы болса керек. Дәл осы сынды «Құлеке, Түреке, Береке» ертегі қырғыз халқының фольклорында да ұшырасады. Кенжесі – Береке (Бұл жерден пайымдайтынымыз, кенже балалар есімінің қашан да символикалық мәні болады). Бұл ертегі де кемпір мен шалдың балаларын шақырып алып өтініш айтуымен басталады. Шал мен кемпір өздерінің қартайғанын айтып, балаларына лайықты жар тауып алыңдар деп бірінші сапарға үлкен ұлы Құлекені жібереді. Ертегінің сюжетіне сай кенже болған жерде үлкен ұлдың жолы ауыр, ол елге де жақпайды, қызға да жақпайды. Үміті үзіліп қайтып келе жатқанда бойы бір қарыс, сақалы бес қарыс шал кездесіп, оның айтуымен соңынан еріп, көтер деген тасын көтере аламай, шалдан сөз естіп, үйіне қайтады. Келесі ортаншы ұлы Түреке де үлкен ағасының

ісін қайталап, құралақан болып үйіне қайтады. Енді шал мен кемпір ақылдасып кішісі Берекені қалыңдық іздеуге жібереді. Ол да жолдан баяғы шалға кездесіп, шал оны жол айырығындағы қара тасқа апарады. Береке қара тасты қолының үшімен ақ қопарып тасатайды. Сөйтсе, тастың астында жер астына түсетін тесік бар екен. Шал оған арқанман жер астына түсуін, түскесін онда үш ханның елі бар екенін, әрі олардың үш қызы бар,- дейді де Берекені түсіріп жібереді. Байқағанымыздай ертегінің жалпы барысында ағаларына қарағанда кенженің іс-қимылы еш мінсіз басталады. Бұл ертегі де дәстүрді бұзбастан ағаларын мұқатып, кенжесін үстемге шығарады. Бірінші талап, қара тасты жылжыту. Екі ағасы қозғай алмағасын бойы бір қарыс шал қуып жібереді. Ал кенженің орны басқа бірақ бұл кенженің туылу, өсу ерекшеліктері айтылмайды. Бірден тасты қопарып алғанда ғана оның талайы басқаша екені анықталады. Одан арғысы түсінікті кенженің ағалары үшін қалыңдық іздеуіне ұласады. Сөйтіп, арып-ашып бәрі үшін күресіп жүрген кенжеге жеме-жемге келгенде, іштарлықпен опасызыдық жасайды.

Осыдан бөлек түрік халқының көп ертегісінде кенже ұлдың бейнесі ұшырасады. Жалпы фольклорда бар қимыл-қозғалыстар, сюжеттер, ортақ оқиғалардың бәрі де кенже ұлға байланысты болып келді. Фольклордағы өзге жанрлар кейіпкері кездесетін, бастан кешетін оқиғалар желісін, кенже балалар да басынан өткізеді. Кенжелерде ақыл-парасатының, ерекше батырлығының арқасында бар қиыншылықты жеңіп отырады. Аңыз, қисса, эпос, ертегідегі басқа мотивтер баратын қаһармандыққа біз сөз етіп отырған кенже батырлар да барады. Өзге мотивтерде кездесетін сюжеттерге, дәл сондай оқиғаларда біздің кенже ұлымыз да өз беделін түсірмейді. Қаймықпастан қасқайып бәрін жеңіп шығады. Жалмауыз болса жалмауызды; мыстан болса мыстанды; айдаһар болса айдаһарды; көре алмаушы, іші тар қызғаншақтар болса оларды да жер қаптырады, пұшайман етеді. Бұл кенжелер бір жақты, бір сарынды емес, жан-жақты, тоқсан өнерді тоғыстырған өрен жүйрік болып келеді. Фольклордағы барлық кенжелерді жинақтап жіберсеңіз олардың қолынан келмейтіні болмай шығады. Олардың фольклордағы атқаратын қызмет ауқымы мен маңызының зорлығы сонша көп жанрдағы бас қаһармандардан көш ілгері. Тіпті кенже баланы фольклордағы барлық мотивтердің ұйтқысы деп айтуға негіз бар. Мәселен, «Кедейдің кенже ұлы» ертігісінде үш ұлы бар кедей адамның кенже баласы туралы баяндалады. Екі үлкен ағасы әкесінің көмегіне немқұрайлы қарайды, ал кенже бала еңбекқорлығы мен ақылының арқасында құрмет-қошеметке ие болады. Ертегі сюжеті бойынша бір күні кедейдің бақшасында алтын алма өсіп шығады. Бұны естіген патша алтын алманы зорлықпен өзіне алмақшы болады. Ал, кенже бала патша сарайына барып, қиын тапсырмаларды орындайды. Оның ақылы мен адалдығы арқасында патшаның қызына үйленіп, байлық-билікке қол жеткізеді. Ал, жалғыз ұл мен зұлым сиқыршы туралы ертегіде отбасына ерекше үміт сыйлайтын тағдырдың тартуы ретінде дүниеге келген жалғыз әрі кенже ұлдың жайы баяндалады. Ол көбінесе батылдық пен тапқырлықтың арқасында отбасын қорғауға міндеттеледі. Әңгімеде жалғыз ұл зұлым сиқыршының тұзағына түсіп қалады. Алайда ол өзінің ақылы мен ерлігі арқылы сиқыршыны жеңеді және үйіне аман-есен оралады. Осы сынды мотив тау перісі және кенже бала туралы ертегі-аңызда да сөз болады. Бұл ертегіде кенже бала ауылды қауіптен құтқару үшін қауіпті тау перісіне қарсы тұруға мәжбүр болады. Кенже

бала әдетте ақылы мен тапқырлығы арқылы қарсыласын жеңіп шығады. Ол үлкен батыр болмаса да, оның айласы мен батылдығы ертегінің ең маңызды элементі болып табылады.

Түрік халық ертегілерінде кенже бала немесе жалғыз бала тақырыбы кең таралған, бұл кейіпкерлер көбіне ертегі сюжетінің басты тұлғалары болып табылады. Олардың образдары халықтық мәдениетте маңызды орын алады десек, кенже бала әдетте отбасындағы ең әлсіз, бірақ ертегі барысында ең ақылды, батылы болып шығады. Ең қызығы, түрік ертегілерінде кенже баладан бөлек, кенже қыздың да образы ара-тұра ұшырасып отырады. Тағы бір ертегісінде оқиға былай өрбиді: «Баяғы бір заманда, сабан толған електе, бүрге шаштараз болып, түйе жылап, ана бесігін тербетіп жүргенде (түрік ертегілері осылай басталады) бір сұлтанның үш қызы болыпты. Бір күні сұлтан қыздарын жинап алып: «Сен мені қаншалықты жақсы көресің?» деп сұрайды. Үлкен қызы «мен әлемді жақсы көргендей жақсы көремін» дейді. Ортаншы қызы «құшақтап жақсы көремін» десе, кіші қызы «тұздай жақсы көремін» деді. Кіші қыздың бұл жауабына сұлтан қатты ашуланып, адамды тұздай сүюге бола ма деп сұрайды да, кіші қызын жазалаушыға береді. Жазалаушы қызды өлтіру үшін тауға апарады. Қыз жазалаушыға жалынып: «Сенің де қызың бар шығар, мені өлтірме», – депті. Жазалаушы қыздың тілеуіне қарсы тұра алмай, оның орнына мал сойып, қыздың көйлегін сойылған малдың қанына сіңдіріп, сұлтанға әкеледі. Кіші қыз жолға шығып кетті. Біраз ұзап, ұзақ жүріп, бір ауылға жетті. Сол жерде ауылдың байларының біріне күң болып, есейіп, өте сұлу қызға айналады. Оның сұлулығы қаладан қалаға, тілден тілге тарап, сәті түсіп, бір бай сұлтанның баласына тұрмысқа шығады.

Арада көп уақыт өтіп, күйеуіне басынан өткенін айтып, өз әкесін қонаққа шақырғысы келді. Күйеуі де келісе кетті. Дайындық жасалып, қыздың әкесі қонаққа шақырылды. Қыздың әкесі аталған күні серіктерімен дастарқанға келген. Сұлтан мен қасындағылар дастарқан басына жайғасқанда, тамақтар ретімен келе бастады. Бірақ қыз аспазына барлық тағамның тұзсыз болуын бұйырды. Сұлтан қандай тағамды қолымен алып жегісі келсе де, қолы кері кетіп, тамақтың ешқайсысын жей алмады. Өйткені, оның тұзы жоқ. Осы кезде оның кіші қызы сұлтанның дастарқанынан атып тұрып, «тамақты неге жемейсіз, әлде татымы кем бе?» деді. Тұзсыз тамақ жей алмай отырған сұлтан: «Адам тұзсыз тамақ жей алмайды. Ал тамақ жемесе, аштан өледі ғой. Мен аштан өлгім келмейді» деп дүрсе қоя береді. Сонда қыз оған өзінің бұрын өлтіруге бұйырған кенже қызы екенін айтып, «тұз тамаққа қалай керек болса, әкемнің де өмірімде соншалықты маңызды, ерекше екенін айтқанмын» деп түсіндіреді [8].

Сұлтан өз ісіне ұялып, кіші қызын құшақтап, тұздың қаншалықты құнды екенін түсінді. Осыдан кейін ол өз қызын да тұздай жақсы көретінін айтып, сағынғанын жеткізіпті». Бұл ертегіде кенже қыз қосалқы кейіпкер не бас кейіпкер кенже ұлдың жары ғана ретінде көрініс таппай, ертегінің жалпы құрылымы кенже қыздың оқиғасына құрылуы тағы бір ерекшелік. Шынында қарапайым оқырман пайымдай бермейтін кенжелердің маңызына тағы бір мәрте көз жеткізіп, қаншама ертегілердің басты қаһарманы болып жүргенін дәлелдедік. Бұл келтірген мысалдар теңізден қасықтап алған су секілді екенін ескерсек, кенже балаға байланысты әлі қаншама ертегілерді мысалға келтіруге болады.

Кенже бала мотиві ең ерте қалыптасқан кейіпкерлердің бірі болғасын, әмбебаптық қасиетін замандар өтуімен бойына жапсыра бергенге ұқсайды. Содан әлгінде айтқан көп ерекшеліктерге еге болып шыға келген де, өзі бір төбелік деңгейге жеткен. Кенже ұл мен кенже қыз қалай да фольклордың өн-бойына өзінің өшпес ізін қалдырған ерекше бейне екенін жоққа шығара алмаймыз. Анығында ешқандай дәлеледеуді қажет етпейтін түркілердің кенже бала түсінігі ғасырлар желісіне аман-есен осы күнге жеткен. Қазақтың ежелгі қағидасындағы «Үлкен ұл тақ мұрагері, кенже бала қарашаңырақ иесі» деген үрдісті сақтап келе жатқанына қаншама заман. Ресей отаршылдары келместен бұрынғы отбасы құндылықтарында бұлжымай атқарылатын ырымдар мен тиымдар қаншама көп болды. Әрі оны сол замандағы адамдар аса жоғары дәрежеде ұстанып келді. Ішінде біздің кенже баламызда шаңырақтың шайқалмауы үшін өзінің үнсіз келісімін жасап отырды. Одан ешкім сен қара шаңырақта отырасың ба жоқ па деп сұрап та қоймайтыны белгілі. Мақтанышпен еске алып, қара шаңырақты қанша құрметтеп көтермелесек те, шаңырақ иесі, ендігі ауылдың ат байлар болу жауапкершілігі кенжеге бұрынғы еркелігін тастап, ата шаңырақтың бет-беделіне лайықты болу үшін ширауға тура келетіні және ағайын-туғанға жәйлі, ортасының ұйытқысы болып отыру үшін кенже баладан сөзсіз асқан сабырлық пен парасаттылықты талап ететіні даусыз.

Мәселен мына ертегіге назар салайық. Түрік халқының «Дэв Рюзгар» ертегісінде де кенже баланың орны айқын көрініс табады. Дэв Рюзгар (түрік тілінде «Dev Rüzgar») – түрік халқының желдің құдіреті мен адам ақылының күші жайындағы ертегісі. Бұл ертегіде желдің рухы немесе дәуі адамдармен кездесіп, оларға ерекше сынақтар қояды. Баяғы заманда бір кедей отбасы өмір сүріпті. Олар желден көп қиындық көрген екен: егіндері құлап, үйлері құлап, малдары жоғалып кете береді. Бұл жел тек табиғи құбылыс қана емес, ол – ерекше күшке ие дәу, оны жұрт «Дэв Рюзгар» деп атапты. Жер бетіндегі ешкім бұл желдің күшін тоқтата алмапты. Бір күні отбасының ең кішкентай ұлы батылдық танытып: осы желдің құпиясын ашып, оны тоқтатамын деп серт береді. Ол ұзақ жолға шығып, желдің мекенін іздейді. Бірнеше күндік сапардан кейін ол бір қартты кездесіп, оның іздегені Дэв Рюзгардың патшалығы екеніні, ол биік тау басында тұратынын, бірақ оған жету үшін ақылыңды қолдануың керек, өйткені ол өте айлакер екенін айтады. Қарт балаға кішкентай қапшық беріп, «бұл қапшық сені қорғауға көмектеседі, бірақ оны тек қиын сәтте ғана аш», – деп ескертеді. Ұзақ жол жүріп, бала ақыры желдің мекеніне жетеді. Онда желдің дәуі оны мазақтап, түрлі сынақтар қояды. Ол ұлға үлкен жүк көтеруді бұйырады, бірақ бала ақылын қолданып, қапшықтан шыққан сиқырлы заттар арқылы барлық сынақтан өтеді. Соңында Дэв Рюзгар оның тапқырлығына тәнті болып: – Сен ақылды екенсің, адамдарға зиян тигізбеймін. Бірақ әрдайым естеріңде болсын: табиғатқа құрметпен қараңдар, өйткені желдің күші тек жойқын емес, ол өмір сыйлайды да, – деп уәдесін береді [3]. Бұл ертегі адамдардың табиғат күштерін түсініп, онымен үйлесімді өмір сүруі туралы тағылым береді. Сонымен қатар, батылдық пен ақылдың арқасында үлкен қиындықтарды жеңуге болатынын көрсетеді. Бұл ертегі мазмұнында да бірінші не екінші ағасының қорқақтып танытып, бар міндеттің кенже балаға артылуы бекер емес болса керек. Байқағанымыздай ертегінің жалпы барысында ағаларына қарағанда кенженің іс-қимылы еш мінсіз басталады. Бұл бейне қазақ ертегілерінің біразында

кездеседі. Рулық қоғам ыдырай бастағанда – идеал басқа. Енді ол – ыдырап бара жатқан қоғамның дәстүрін қолдаушы, ата жолын қуушы. Ол қазақ өміріндегі қара шаңырақтың иесі – кенже бала. Біздің көп ертегілерімізде бас кейіпкер осы кенже бала болып келеді». Осылай ғалымдарымыз кенжелерге арнайы тоқтап, олардың фольклордағы маңызды рөлдеріне баса айтып, басқа халықтарда көп кездесе бермейтін кенжелерді даралауға тырысқан.

Қорытынды

Қорытындылай келе, кенже ұлдың образы арқылы түрік халқы адам бойындағы асыл қасиеттерді дәріптеп отыр, оның ішінде: сабыр мен шыдамдылық; әділдік пен адалдық; тапқырлық пен даналық. Бұл ертегілердің тәрбиелік мәні тереңде жатыр. Олар жас ұрпақты тек өз пайдасын ойламауға, керісінше, қоғамның мүддесін алдыңғы орынға қоюға үйретеді. Кенже ұлдың батырлығы арқылы халық өз арманы мен идеалдарын көрсетеді. Осылайша, түрік халқының ертегілері ғасырлар бойы рухани мұра ретінде сақталып, өз құндылығын жоғалтпай келеді.

Ертегідегі кенже бала образы арқылы, санамызда сары майдай сақталған отбасы құндылықтарының, сонау замандардан бері жалғасып келе жатқан қара шаңырақ деген қасиетті ұғымның ертегі арқылы насихатталып келгенін түсінеміз. Түйіндей келе айтарымыз, түркі халқының ертегілеріндегі кенже ұл образы – халықтың рухани мұрасын, ұрпақ сабақтастығын, отбасы құндылықтарын дәріптеу және солардың мәңгілік маңызын ұғындыруда үлкен рөл атқарады. Кенже ұлдың қасиеттілігі мен оның өз орнын табуы, барлық ұрпақтың мықты, біртұтас болуын қамтитын ұлы идеяны айшықтайды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Г.М. Мужигова – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты, мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты материалдарды оқып, үлес қосты;

Э.С. Сейсенбиева – шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге, мақаладағы ғылыми көзқарастарды саралап, мәліметтердің нақтылығын тексерді;

Ж.С. Ергубекова – мақаланың техникалық рәсімделуіне өз үлесін қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 2008. – 320 с.
2. Карл Юнг. Архетипы и коллективное бессознательное. Перевод на рус.яз. А.Чечина. – Москва: АСТ, 2019. – 496 с.
3. Balabekova K., Otarbekova Zh., Shoibekova G., Orazbay S., Ermers R. Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews // *XLinguae*, 2022. – Vol. 15, Iss. 4. – P.18-27.
4. Ramazan ÇAKIR, Olga PİLLİ. The Impact of Turkish Cypriot Folktales on Middle School Students' Social Skills // *Participatory Educational Research (PER)*, 2024. - Vol.11(6), - P. 94-111.

5. Бараг Л.Г., Березовский И.П., Кабашников К.П., Новиков Н.В. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка. – Ленинград: «Наука», 1979. – 437 с.
6. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 8-т. – Алматы: «Таймас», 2008. – 480 б.
7. Түрік ертегілері. [Электронды ресурс]. URL: <https://halyqline.kz/qogam/ruhaniat/tuerik-ertegileri/> (Қаралған күні: 05.06.2024).
8. Турецкие народные сказки (второе издание). [Электронный ресурс]. URL: <https://fb2.top/tureckie-narodnye-skazki-vtoroe-izdanie-638859/read/part-10> (Дата обращения: 05.06.2024).
9. Стамбульские сказки: собрал и записал Наки Тезель / пер. с тур. А.С. Сулеймановой, А.В. Образцова; под ред. А.С. Аврутиной. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2023. – 272 с.
10. Неклюдов С.Ю. Типология и история в памятниках героического эпоса // The Armenian Epic «Daredevils of Sassoun» and the World Epic Heritage / Tsakhkadzor. Yerevan: National Academy of Sciences of Armenia, 2003. - P. 17 – 24.
11. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылдағы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
12. Қасқабасов С. Елзерде. Әр жылдағы зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 504 б.

Г.М. Мужигова¹, Э.С. Сейсенбиева¹, Ж.С. Ергубекова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

Особенности прославления младшего сына в турецких сказках

Аннотация. В статье рассматривается прославления и сравнительный анализ образа младшего сына в турецких народных сказках. Наши ценности с древних времен являются первыми, традиции, язык, религия. Казахская страна с середины XX века начала подвергаться непоправимым разрушениям от вторжений врагов. Тем не менее, устная литература, в том числе сказки, старинные псалмы, которые стали неувядающим светом народной духовности, постоянно мотивирует нас пробуждать некоторые из наших уснувших инстинктов и познаний в нашей исторической памяти. Как известно, на основе этого познания идет процесс объединения тюркских народов в пять сфер одной руки. В статье мы рассмотрели фольклорное наследие, присущее турецким народам, общую культуру народов и народностей, составляющих турецкую народность, единую коренную цивилизацию. Одна из областей-проблема поколений в устной литературе. В частности, мы остановились на образе и прославлении младшего сына, который был опорой шанырака, символом целой династии. В общей литературе фантастические сказки неоднородны по жанру, в них встречаются простые рассказы, характерные для первобытной общины, героические сказки, а также бытовые приключенческие произведения.

Ключевые слова: миф, сказка, мифология, фольклор, фэнтези, младший сын, героический эпос, быт-обряд.

G.M. Muzhigova¹, E.S. Seisenbieva¹, J.S. Ergubekova²
¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
²Akhmet Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan

Features of the glorification of the youngest son in Turkish fairy tales

Abstract. The article examines the glorification and comparative analysis of the image of the youngest son in Turkish folk tales. Our values have been the first since ancient times, traditions, language, religion. Since the middle of the twentieth century, the Kazakh country has been irreparably destroyed by enemy invasions. Nevertheless, oral literature, including fairy tales and ancient psalms, which have become the unfading light of folk spirituality, constantly motivates us to awaken some of our dormant instincts and knowledge in our historical memory. As you know, on the basis of this knowledge, the process of uniting the Turkic peoples into five spheres of one hand is underway. In the article, we examined the folklore heritage inherent in the Turkish peoples, the common culture of the peoples and nationalities that make up the Turkish nationality, and a single indigenous civilization. One of the areas is the generational problem in oral literature. In particular, we focused on the image and glorification of the youngest son, who was the mainstay of shanyrak, the symbol of an entire dynasty. In general literature, fantastic tales are heterogeneous in genre, they contain simple stories typical of a primitive community, heroic tales, as well as everyday adventure works.

Keywords: myth, fairy tale, mythology, folklore, fantasy, youngest son, heroic epic, everyday ritual.

References

1. Propp V.Ya. Fol'klor i deistvitel'nost' [Folklore and activity] (Nauka, Moscow, 2008, 320 p.). [in Russian]
2. Carl Yug. Arkhetipy i kollektivnoe bessoznatel'noe. Perevod na russkii yazyk A. Chechina [Archetypes and the collective Unconscious. Translation into Russian.A. Chechina] (AST, Moscow, 2020, 150 p.). [in Russian]
3. Balabekova K., Otarbekova Zh., Shoibekova G., Orazbay S., Ermers R. Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews, *XLinguae*, 15, 4, 18-27 (2022).
4. Ramazan ÇAKIR, Olga PILLI. The Impact of Turkish Cypriot Folktales on Middle School Students' Social Skills, *Participatory Educational Research (PER)*, 11(6), 94-111 (2024).
5. Barag L.G., Berezovsky I.P., Kabashnikov K.P., Novikov N.V. Sravnitel'nyi ukazatel' syuzhetov: Vostochnoslavianskaya skazka [Comparative index of plots: An East Slavic fairy tale] (Nauka, Leningrad, 1979, 437 p.) [in Russian]
6. Adebı zhadigerler. Zhiyrma tomдық. Vol. 8 [literary artifacts. Twenty volumes. Vol.8] (Taimas, Almaty, 2008, 480 p.) [in Kazakh]
7. Turik ertegileri [Turkish fairy tales] [Electronic resource]. Available at: <https://halyqline.kz/qogam/ruhaniat/tuerik-ertegileri/> (Accessed: 05.06.2024). [in Kazakh]
8. Turetskie narodnye skazki (vtoroe izdanie) [Turkish Folk Tales (second edition)] [Electronic resource]. Available at: <https://fb2.top/tureckie-narodnye-skazki-vtoroe-izdanie-638859/read/part-10> (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

9. Stambul'skie skazki: sobral I zapisal Naki Tezel'. Per. s tur. A.S. Suleimenovoi, A.V. Obratsova; gjd red. A.S. Avrutinoy [Istanbul stories: Sobral and recorded Naki Tezel, per. c tour. A.S. Suleymanovoy, A.V. Obratsova; Ed. A.S. Avrutinoy] (Publishing House of St. Petersburg University, St. Petersburg, 2023, 272 p.). [in Russian]

10. Neklyudov S.Yu. Tipologiya I istoriya v pamyatnikakh geroicheskogo eposa [Typology and history in the monuments of the heroic epic], The Armenian Epic «Daredevils of Sassoun» and the World Epic Heritage, Tsakhkadzor. Yerevan: National Academy of Sciences of Armenia, 17-24 (2003). [in Russian]

11. Kaskabasov S. Zhanazyk. Ar zhyldagy zertteuler [Zhanazyk. Research in different years] (Audarma, Astana, 2002, 584 p.). [in Kazakh]

12. Kaskabasov S. Elzerde. Ar zhyldagy zertteuler [In Elzer. Research in different years] (Zhibek Zholy, Almaty, 2008, 504 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Мужигова Г.М. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сейсенбиева Э.С. – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ергубекова Ж.С. – PhD, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан.

Muzhigova G.M. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Seisenbiyeva E.S. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Yergubekova Zh.S. – PhD, Akhmet Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2025. – 1(150). – Астана: ЕҰУ. – 326 б.
Шартты 40,75 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 31.03.2025

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)